

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

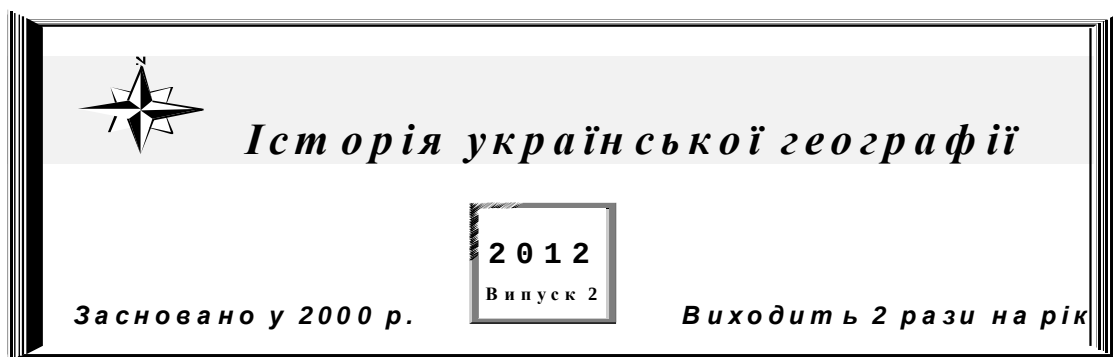
*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2012. — Випуск 26. — 182 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Зміст

Віхи

<i>Олег Шаблій, Галина Сохоцька.</i> Категорії центральності і периферійності у загальній та описовій суспільній географії.....	7
<i>Павло Штойко.</i> Становлення конструктивного напрямку в географії.....	15
<i>Борис Чернов.</i> Еволюція уявлень про теоретико-методологічні основи історичної географії.....	21

Крас- і країнознавство

<i>Михайло Рутинський.</i> Історична географія та характер розвитку галицьких курортів у другій половині XVIII ст. за даними Бальтазара Гакета.....	31
<i>Микола Депутат.</i> До питання про історичні особливості освоєння рекреаційно-туристичного потенціалу в гірських районах Івано-Франківської області.....	35
<i>Неля Штогрин.</i> Суспільно-географічні передумови розвитку туристичної галузі Івано-Франківської області.....	40
<i>Сніжана Когайчук.</i> Історія розвитку садівництва в Україні: основні етапи та періоди.....	44
<i>Ольга Фіткайло.</i> Розвиток молодіжного туризму в Галичині (кінець XIX – початок XXI ст.).....	48

Натургеографічні та геоекологічні студії

<i>Олена Трофімова.</i> Історія вивчення селів і сільових процесів Українських Карпат.....	52
<i>Оксана Перхач.</i> Гідроекологічні гасла в “Енциклопедії Українознавства”.....	58
<i>Ольга Магир.</i> Аксіологічні характеристики гуманістичного ландшафтного поля міст Луцьк і Володимир-Волинський.....	62
<i>Юлія Чикайло, Іван Волошин, Павло Шубер.</i> Особливості розсіювання і акумуляції важких металів у ґрунтах приавтомагістральних смуг автомагістралі Львів – Краковець.....	66
<i>Петро Дем’янчук, Ілона Дем’янчук.</i> З історії дослідження листкової міоценової флори Волино-Поділля.....	74

Антропогеографічні дослідження

<i>Ігор Смирнов.</i> Україна та процеси транспортно-логістичної кластеризації в Європейському Союзі: історичний та географічний аспекти.....	78
<i>Ореста Бордун.</i> Теоретичні та прикладні засади дослідження міжобласних туристичних потоків України (на прикладі Тернопільської та Львівської областей).....	85

<i>Леся Заставецька. Обласні системи розселення, їх роль у загальнодержавній системі розселення.....</i>	92
<i>Тетяна Карпа. Демографічний фактор у електоральній географії Львівської області.....</i>	98
<i>Олег Пушкар. Вплив соціально-демографічних факторів на територіальну організацію закладів охорони здоров'я Тернопільської області.....</i>	102
<i>Оксана Савюк. Деякі проблемні аспекти у визначенні земель приміських зон великих міст у сучасній теорії містобудування України.....</i>	107
<i>Клавдія Кілінська. Ретроспективна характеристика водогосподарської різноманітності річки Дністер (на прикладі території Карпато-Подільського регіону України).....</i>	111
<i>Анатолій Молодецький, Алла Пташнік. Значення фестивального туризму у розвитку міст та регіонів.....</i>	113
<i>Володимир Монастирський, Ігор Касіяник. Стан та тенденції розвитку туристичної галузі Львівщини в аспекті “Олімпійська надія – 2022”.....</i>	118
<i>Катерина Дударчук. Історико-культурні гомогенні ресурси Тернопільської області: сучасний стан збереження і використання в міжнародному туризмі.....</i>	123
<i>Марія Горун. Функціональне зонування Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району.....</i>	128
<i>Богдан Пушкар. Основні напрями вдосконалення компонентно-функціональної структури рекреаційного господарства Тернопільської області.....</i>	132
<i>Тетяна Шпарага, Марина Михалюк. Туризм місцями єврейських захоронень в Україні..</i>	136

Картографічні сюжети

<i>Руслан Підставка. Відтворення абрису Старозбаразького замку: історико-географічні та картографічні методи.....</i>	141
<i>Ольга Заставецька, Ігор Дітчук. [Про Атлас Львова].....</i>	150

Географічна освіта й просвіта

<i>Микола Пістун. Географія в школах Хорватії у 70-х рр. XX сторіччя.....</i>	155
<i>Лілія Вавринів. Суспільно-демографічний аналіз чинників формування девіантної поведінки сучасної молоді.....</i>	164

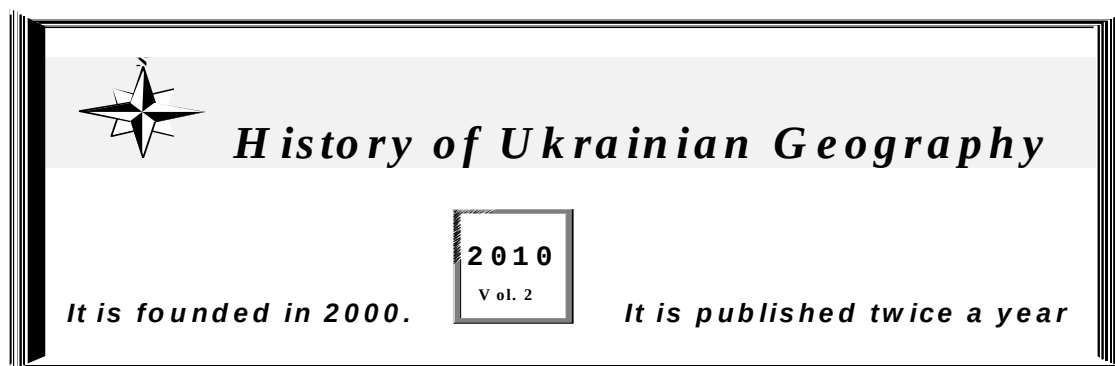
Хроніка. Факти. Проекти

<i>Петро Шищенко, В'ячеслав Олеценко, Вікторія Удовиченко, Нелла Муніч. “Ближче до Землі” – світовий форум географів у Кельні.....</i>	168
<i>Олег Шаблій. Науковий семінар з львовознавства.....</i>	175

Втрати

<i>Пам'яті професора Федора Заставного.....</i>	178
---	-----

Наші автори.....	180
-------------------------	-----

Contents

Landmarks

- Oleh Shablii, Halyna Sokhotska*. Centrality and periphery categories in General and Descriptive Human Geography.....7
- Pavlo Shtoyko*. Formation of a constructive direction in geography.....15
- Borys Chernov*. Evolution of ideas on theoretical and methodological foundations of historical geography.....21

Regional Ethnography and Country Studies

- Mykhaylo Rutyns'kyi*. A historical geography and the character of development of Galician resorts in the second half of the XVIII century, according to Balthasar Hacquet.....31
- Mykola Deputat*. Towards the question on historical peculiarities of developing recreational tourism potential in the mountain districts of Ivano-Frankivsk oblast.....35
- Nelya Shtohryn*. Socio-geographic preconditions for the development of tourism in the Ivano-Frankivsk oblast.....40
- Snizhana Kohaychuk*. A history of horticulture in Ukraine: its main stages and periods.....44
- Olha Fitkaylo*. The development of youth tourism in Galicia (end of the XIX – beginning of the XXI century).....48

Natural-Geographical and Geoecological Studies

- Olena Trofimova*. A history of studies of mudflows and mudflow processes in the Ukrainian Carpathians.....52
- Oksana Perkhach*. Hydro-ecological entries in the Encyclopedia of Ukraine.....58
- Olha Mahyr*. Axiological characteristics in the humanistic landscape of the cities of Lutsk and Volodymyr-Volyns'kyi.....62
- Yuliya Chykaylo, Ivan Voloshyn, Pavlo Shuber*. Some features of scattering and accumulation of heavy metals in the soils along the L'viv – Krakovets highway.....66
- Petro Demyanchuk, Ilona Demyanchuk*. A history of exploration of Miocene leaf flora of Volyn'-Podillya.....74

Anthropogeographical Researches

- Ihor Smyrnov*. Transport and logistics clustering in the European Union and Ukraine: historic and geographic aspects.....78
- Oresta Bordun*. Theoretical and practical principles of research into inter-regional tourist

flows of Ukraine (the example of Ternopil' and L'viv regions).....	85
<i>Lesya Zastavets'ka</i> . Regional settlement systems, their role in the national settlement system....	92
<i>Tetyana Karpa</i> . Demographic factor in the electoral geography of L'viv oblast.....	98
<i>Oleh Pushkar</i> . The influence of socio-demographic factors on the territorial organization of health care facilities in Ternopil' oblast.....	102
<i>Oksana Savyuk</i> . Some problems in designating lands as suburban territories of large cities in the current town-planning theory of Ukraine.....	107
<i>Klavdiya Kilins'ka</i> . Retrospective characteristics of variations in water transport on the Dniester River.....	111
<i>Anatoliy Molodets'kyi, Alla Ptashnik</i> . The importance of festival tourism in the development of cities and regions.....	113
<i>Volodymyr Monastyrskyi, Ihor Kasiyanyk</i> . Status and trends of tourism industry in L'viv oblast: The aspect "Olympic Hope – 2022".....	118
<i>Kateryna Dudarchuk</i> . Historical-cultural homogeneous resources of Ternopil' oblast: their present state of conservation and use in international tourism.....	123
<i>Mariya Horun</i> . Functional zoning of the Husyatyn-Sataniv recreational region.....	128
<i>Bohdan Pushkar</i> . Directions of improvement of component-functional structure of recreational facilities in Ternopil' oblast.....	132
<i>Tetyana Shparaha, Maryna Mykhalyuk</i> . Jewish burial ground tourism in Ukraine.....	136

Cartographic Subjects

<i>Ruslan Pidstavka</i> . Re-creating the contour of the Staryi Zbarazh fortress: historical- geographic and cartographic methods.....	141
<i>Ihor Ditchuk, Olha Zastavets'ka</i> . Cartographic encyclopedia of Lviv: upon the publication of the first complex atlas of the city in Ukraine.....	150

Geographical education and enlightenment

<i>Mykola Pistun</i> . Geography in the schools of Croatia in the 1970s.....	158
<i>Liliya Vavryniv</i> . Socio-demographic analysis of factors that form deviant behavior of contemporary youth.....	167

Chronicle. Facts. Projects

<i>Petro Shyshchenko, Vyacheslav Oleshchenko, Viktoriya Udovychenko, Nella Munich</i> . "Down to Earth" – The International Geographical Congress in Cologne.....	171
<i>Oleh Shablii</i> . Scientific seminar on L'viv studies.....	178

Losses

To the memory of Professor Fedir Zastavnyi.....	181
---	-----

Our Contributors	183
-------------------------------	-----

Vixi

УДК 911.3:332.14]:303.023.2

Олег Шаблій, Галина Сохоцька

КАТЕГОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОСТІ І ПЕРИФЕРІЙНОСТІ У ЗАГАЛЬНІЙ ТА ОПИСОВІЙ СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

Проаналізовано парні категорії центральності і периферійності в теоретичних концептах. Відзначено загальнонауковий характер цих категорій і їх особливу роль в ідентифікації сутнісних особливостей географічних понять (особливо поняття географічного положення об'єктів). Розкрито прояви цих категорій в суспільно-географічних теоріях: центральних місць, штандорту, полюсів зростання, функціональній теорії держави та ін. Розглянуто модерні підходи у трактуванні центральності та периферійності. Виокремлено та систематизовано головні ознаки центральних та периферійних регіонів. Охарактеризовано головні тенденції центр-периферійних відносин та механізми урухомлювання суспільної динаміки периферій у контексті концепцій ендегенного та екзогенного розвитку.

Ключові слова: *центральність, периферійність, україноцентризм, антропо- і фізіоцентризм, центральні місця, кільця Тюнена, полюси зростання, гартленд, рімленд, дифузія нововведень.*

Oleh Shablii, Halyna Sokhotska. Centrality and periphery categories in General and Descriptive Human Geography. *The dual categories of centrality and periphery in theoretical concepts are analyzed. The general scientific nature of these categories and their particular role in the identification of the essential characteristics of geographic terms (especially, the term of the geographical position of objects) are noted. The manifestations of these categories in Human Geography theories, such as central place, optimal location, growth pole, functional region and others are disclosed. Modern approaches in the treatment of centrality and periphery are noted. The main features of core and peripheral regions are defined and systematized. The main trends of core-periphery relations and some possible ways of improving the peripheral regions' economic and social development are examined.*

Key words: *centrality, periphery, Ukrainocentrism, anthropocentrism and physiocentrism, central place, Thünen rings, growth poles, heartland, rimland, diffusion of innovations.*

Постановка проблеми та її актуальність. Географія загалом і особливо суспільне землезнання віддавна користується поняттями центральності і периферійності. Це пов'язане з тим, що першою і найзагальнішою категорією цієї науки є категорія геопросторової організації суспільства, а конкретними формами цієї організації є різноманітні об'єкти

на земній поверхні – держави, їх союзи, регіони, територіальні комплекси, міські агломерації, поселення та ін. Кожен об'єкт характеризується географічним положенням, яке його ідентифікує, визначаючи його суттєву рису – позиційність.

Своєю чергою, географічне положення об'єкта дуже часто визначається у термінах центральності

і периферійності. Ці терміни і відповідні їм поняття ще не отримали у спеціальній літературі дифініювання (означення). Вони є досить розмитими і кожен дослідник використовує їх на підсвідомому (інтуїтивному) рівні. Тому виникає потреба осмислити їх фахово-географічно, проаналізувати існуючий теоретичний і практичний доробок у цій сфері.

Огляд публікацій. У національній фаховій літературі поки що відсутні широкоформатні (фундаментальні) розробки названих понять, зокрема поняття периферійності.

У наших публікаціях – навчальних посібниках “Соціально-економічна географія України” (видання 1994, 1996, 2000 рр. за ред. О.І. Шаблія) був запропонований *україноцентричний принцип* у вивченні географії у загальноосвітній і вищій школі. Там же при вивченні і дослідженні проблеми регіоналізації було запропоновано виокремити у кожному соціально-економічному районі України (а таких районів було обгрунтовано шість) одну центральну і одну (дві, три чи навіть сім, як у Західному регіоні) периферійних областей.

Слід зазначити, що першим проблему “центр – периферія” поставив у 1983 р. Енрід Алаєв у книзі “Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь” [1]. В Україні останнім часом найглибша публікація виконана київським географом І.О. Пилипенком (2011), який розглянув поняття периферії і питання механізмів формування суспільно-географічних периферій у контексті концепцій динамічного розвитку. Львівські географи М.С. Дністрянський (2007), Р.М. Лозинський (2012), І.І. Ровенчак і Л.І. Котик (2012) у своїх працях проаналізували питання центральності та периферійності головню на конкретних об’єктах із суспільної географії України.

Недавно (2012 р.) у Польщі відбулася міжнародна конференція з проблем розвитку периферійних, у т.ч. прикордонних сільськогосподарських територій.

Мета дослідження – розглянути категорії “центральність – периферійність” у контексті теоретичного набутку (теорії, концепції, доктрини) суспільної географії, а також розглянути модерні підходи у трактуванні центральності та периферійності, визначити головні ознаки центральних та периферійних регіонів. Тут важливо також динамічні концепції, що застосовуються для урухомлювання економічного та соціального розвитку периферійних регіонів.

Виклад основного матеріалу. Парні категорії центральності і периферійності є загальнонауковими. Вони проявляються в усіх науках конкретними прикладами, взятими із реального життя і духовного світу. Будь-яка центральність діалектично передбачає наявність і у зв’язку з нею периферійність. І навпаки, коли говоримо про периферійність, то передбачаємо існування центру, центральності.

Особливо яскраво проявляється “централь-

ність – периферійність” у геопросторовій організації суспільства, яка є предметом дослідження суспільної географії. Місто (центр) і його приміська зона (продовольча, рекреаційна, працересурсна); село (центр) і його периферія в особі земельних угідь як місць праці у рослинницькій чи меліоративній галузях; столичний регіон як центральний у політичному житті держави і позастоличні периферійні місцевості і т. д. Прикладів можна навести набагато більше.

У 1994 р. один з авторів цієї статті [4] висунув ідею *україноцентризму* у спеціальній (описовій) географії. У 2006 р. і 2009 р. *україноцентризм* вже був обгрунтований як *гіпотеза* [5].

У цих публікаціях увага була звернена на перший елемент названої поняттєвої парадигми – *центризм*. Він (центризм) розглядається як серединна ланка ланцюга концептів: центральність – центризм – централізм.

Центральність як поняття відображає здебільшого просторове (але не лише) відношення певного явища до його околиць, периферії, навколишнього світу. Це, зазвичай, пасивне відношення, виражене чи асоційоване в термінах геометрії, теорії графів. Наприклад, кажемо Центральна Європа, Центральна Азія, Центральна Америка чи Центральна Африка. Центральність може і означати специфічний *результат взаємодії* між “периферіями”. Наприклад, кажуть, що Львів знаходиться на перехресті, тобто у центрі перетину торгових шляхів. Все це так зване пасивне означення центральності.

Відповідно “*централізм*” відображає активну сторону взаємодії, виділеної за певною ознакою (наприклад, управлінською), центру із залежними від нього об’єктами. Класичним тут є т. зв. демократичний централізм чи авторитарний централізм.

Водночас “*центризм*” можна дефініювати у термінах *теорії систем*, у т.ч. кібернетичних (такі, які є керованими). Отже, повинен бути: а) центр (суб’єкт), якому належить керівна (управлінська) функція; б) “периферія” (об’єкт), який так чи інакше взаємодіє з центром (суб’єктом), виконуючи визначені ним функції у системі. Такий центризм характерний для внутрішньої територіальної організації багатьох держав, особливо унітарних. У загальній теорії систем “центр” (“суб’єкт”) – це регулятор, а “периферія” – це об’єкт, регульована підсистема.

Можна дефініювати поняття “*центризму*” у термінах теорії *загальної екології*. Тут екологічні системи (в т.ч. і територіальні) охоплюють “*господаря*” (центр) і його “*середовище*” (довкілля). Все залежить від того, хто є господарем у системі людина, суспільство, територіальна спільнота і т.п.

У руслі цих двох парадигм – системної та екологічної – можна говорити про різні аспекти центрризму у суспільстві. Зокрема: психологічний, духовний, культурний, соціальний, економічний, національний, геопросторовий (в т.ч. локальний, регіональний, загальнодержавний, наддержавний,

глобальний) тощо. Були в історії нашої науки *антропо-* і *фізіоцентризм*. Тепер, коли існує екологічна парадигма, вони синтезовані теорією сталого розвитку чи *ноосфероцентризму*.

Проблеми центральності і периферійності в теорії суспільної географії

Ідея центральності і периферійності проходить золотою ниткою мало не в усіх теоріях географії, у яких досліджуються проблеми геопросторової організації суспільства на різних рівнях його розвитку і функціонування. Назвемо ці теорії: центральних місць, територіальних систем розселення, штандорту сільського господарства, полюсів зростання, функціональної теорії держави, світового острова, рімлendu, “Світового села”, бігей-віоризму, дифузії інновацій та ін. Серед методів, якими досліджують питання реальної геопросторової організації суспільства чи його складових частин, слід назвати теоретико-графові засоби (визначення центральності графа) чи центроїдний метод Святловського.

Розглянемо коротко особливості названих теорій у руслі категорій центральності і периферійності.

Теорія центральних місць. Розроблена у 1933 р. німецьким ученим **Вальтером Кристаллером** і вдосконалена німецьким ученим **Августом Льюшем** (1944 р.) і американським дослідником **Волтером Ізардом** (Айзардом) у 1956 р.

Вже сама назва теорії *центральних місць* містить у собі ідею місць *нецентральних*, тобто периферійних, побічних, другорядних. А якщо усі місця об’єднані географічними полями, то виходить, що між центральними і нецентральними існує функціональний і генетичний зв’язок.

Сама форма поля – в ідеальному випадку є шестигуною (гексагональною, шестисторонньою) – тут не має принципового значення. Хоч В. Кристаллер виявив навіть деяку закономірність, яка пов’язує кожне центральне місце з кількістю обслуговуваних ним нецентральних місць, т. зв. число *k*.

В А. Льюша населені пункти – центральні місця однакових розмірів не обов’язково повинні виконувати одні і ті ж функції, а більші центри не обов’язково виконують ті ж функції, що й менші. Таким чином, у А. Льюша система центральних і “периферійних” місць гнучкіша.

Своєю чергою, В. Ізард модифікував теорію центральних місць. Він довів, що на форму і площу гексагональних полів впливає ефект агломерації (велике скупчення населення в одному центрі). Тоді шестигутники, по-перше, модифіковані і, по-друге, вони менші за площею поблизу ядра агломерації і більші – на відстані.

Інша теорія, в якій у явній формі проступають ідеї центральності і периферійності, – це **теорія штандорту** у сільському господарстві. Цю теорію розробив у 1826 р. німецький економіст **Йоганн Тюнен** у праці “Ізольована держава у її відношенні

до сільського господарства і національної економії”. Тут йдеться про кільцеподібне розміщення зон спеціалізації головної галузі економіки – сільського господарства наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Теорія-модель розміщення сільського господарства передбачає наявність головного ядра – центру споживання його продукції, а також п’яти кілець різної спеціалізації (правда, одне з них – це лісове господарство, що продукує паливо і деревні будівельні матеріали). Є ще шосте кільце нетоварного сільського господарства – екстенсивного (випасного) тваринництва. Всі ці шість кілець, незалежно від їх виробничого профілю, ступеня зв’язку з центральним (тут “столичним”, міським) поселенням є периферійними. Але сама периферійність вже неоднорідна просторово, а структурована. Виявляється, що периферійні зони сільського господарства можуть виступати у вигляді зменшення його інтенсивності при зростанні відстані до головних центрів (регіонів) споживання аграрної продукції [2].

Третьою теорією, яка заслуговує на увагу в контексті понять “центр – периферія” є **теорія полюсів зростання**, розроблена французьким економістом **Франсуа Перру** на початку 50-х років XX ст. Вона повністю належить до проблеми розміщення промисловості в індустріальному суспільстві.

В основі теорії лежить положення про те, що великі підприємства відіграють фундаментальну роль у розвитку господарства міст і навколишньої, тобто периферійної стосовно них території. Міста з названими підприємствами є *полюсами* (центрами) економічного зростання. Велике підприємство – це т. зв. *урухомлювач* зростання. Воно має належати до промислової галузі, що розвивається динамічно і має багатосторонні зв’язки з іншими підприємствами. Таким чином, велике підприємство впливає на інвестиції, стимулює нововведення, зміну галузевої і просторової структури навколишніх і віддалених периферійних територій. В цьому випадку маємо єдність і протилежність центру і периферії.

Наявність територіального (регіонального) центру і внутрішньодержавної периферії добре демонструє **функціональна теорія держави**, розроблена американським географом **Річардом Гартшорном** у 1950 р. Ця теорія створена у термінах структури та функціонування систем.

Р. Гартшорн зазначив, що “держава є політично організованим простором, який ефективно функціонує. Як успішно це здійснювати? Шляхом переборювання відцентрових сил, що тяжіють до роздрібнення держави, силами доцентровими, які зв’язують країну в єдине ціле. Відцентрові сили діють у кожній країні, у деяких країнах вони настільки потужні, що руйнують державну систему повністю” [13].

Відцентрові сили можуть бути розміщені по усій території держави більш-менш рівномірно. Тоді про “периферію” не говорять. Дія цих сил може

привести до деструкції держави, її загибелі. В іншому випадку такі сили можуть концентруватися на її окраїнах. Це типові периферійні регіони, які не ідентифікують себе з усією державою і можуть легко стати жертвою держави-сусіда. Тому головне у функціонуванні держави – це зв'язувальні чинники, *чинники її цілісності*, серед яких головною є національна ідея. А в ній – націоналізм, спільність релігії і мови тощо.

Названі чотири теорії характеризують категорії “центр – периферія” на загально- чи внутрішньодержавному (регіональному) рівнях. Інші теорії стосуються головно глобального рівня. Сюди належать теорії світового острова, рімлendu, “Світового” села та ін.

Теорія (радіше – гіпотеза) “світового острова” розроблена британським ученим **Галфордом Маккіндером** до I світової війни. “Світовий острів”, на його думку, є основою геополітичної чи навіть геостратегічної світобудови. “Світовий острів” охоплює два материки – Євразію і Африку. *Серцевину* цього “острова” є територія Російської імперії (а згодом СРСР) від західного кордону до Єнісею. Це євразійське “серце” Г. Маккіндер називає *віссю ареалу*. Пізніше він розширив поняття “серце” до ідеї “серцевинної країни” – тої ж таки Росії чи СРСР. Це був однополярний світ.

У 1924 р. Г. Маккіндер на заміну однополярного світу висунув ідею двополярного. Другим полюсом (“серцем”) він вважав ареал країн північної Атлантики – США, Канаду, Західну Європу.

І у першому, і у другому випадках передбачалась наявність, крім серцевинної країни (“гартленда”) чи двох гартлендів, також *світової периферії*. Це країни Південної і Північної Америки (у першому випадку) чи Центральної і Південної Америки, Південної та Південно-Східної Азії, цілої Африки.

Вже у другій половині XX ст. китайські державно-ідеологічні чинники модифікували цю теорію у концепцію “світового міста” (індустріальні країни помірного поясу Америки, Європи й Азії, включно з СРСР) і “світового села” (всі інші країни, що розвиваються). У наш час ця теорія вже не працює, бо серед країн т. зв. “світового села” з'явилися індустріально розвинені країни – сам Китай, Індія, Бразилія, ПАР, які разом із Росією утворюють т. зв. БРІКС. Таким чином, глобальна периферія у цілому зменшується просторово і економічно.

Багатополярність сучасного світу передбачає формування водночас і “*мультипериферій*” (термін наш – О. Ш.).

Ще до II світової війни американський учений **Ніколас Спайкмен** розробив геостратегічну теорію *євразійського узбіччя (рімлendu)*. На думку вченого, *рімлend* – це територія поза межами гартленду, тобто Західної і Середньої Європи, Близького і Середнього Сходу, Південної, Південно-Східної, Східної і Північно-Східної Азії. Ця теорія є своєрідним

доповненням і уточненням стратегічної теорії гартленду. Просто, євразійське узбіччя – це перший концентр глобальної периферії гартленду. Можна говорити і про другий концентр, що радше є “периферійним світовим островом”, тобто “*антигартлендом*” (якщо враховувати кулястість Землі).

Всі названі теорії (в т. ч. геополітичні і геостратегічні) мають головно *генетичний характер*, оскільки обґрунтовуються генетичними чинниками, як, наприклад, географічним положенням різних форм геопросторової організації суспільства (держави, її регіону, промислового чи урбаністичного вузла). Існують теорії, що характеризують процеси *функціонування* суспільства в просторі і часі. У них периферійність територій, явищ і процесів (чи їх центральність) пов'язана із просторово-часовими змінами протягом коротких періодів. Це теорії просторової поведінки (“бігейвіоризму”) і поширення нововведень (дифузії інновацій).

Теорія просторової поведінки суб'єкта – людини, групи людей, корпорації, підприємства, фірми і т. д. – є міждисциплінарною, вона виникла на стику географії, соціології і психології. Започаткована англійським ученим **Джуліаном Волпертом** (1964 р.). У цій теорії суб'єкт ставить собі мету і, щоб її досягти, вивчає засоби і шляхи, в т. ч. просторові. Отже, оцінює місце свого перебування і середовище у просторово-часових координатах. Усе це передбачає поділ простору, як мінімум, на дві частини: а) вихідне місце знаходження суб'єкта, тобто “центральне” місце; б) все інше – це периферія. Під час “реалізації поведінки”, тобто досягнення мети у кінцевому випадку з'являється просторовий поведінковий *маршрут*. Вся територія поза ним – це *периферійна* поведінкова територія.

Нарешті, **теорія поширення інновацій**. Вона розроблена у післявоєнний період шведським ученим **Торстенем Гегерстрандом**. Суть теорії полягає в тому, що існує певний центр (ядро), в якому “виробляються” нові знання, ідеї чи товари. Ці “продукти” поступово поширюються в інші, *периферійні* території. Там вони приймаються, освоюються, набувають прав громадянства. Як, наприклад, нові технології, матеріали, медикаменти, мода і т. д. Тим часом у центрі вже формуються нові ідеї, підходи, знання, продукти і новою дифузійною хвилею поширюються на навколишню територію.

Таким чином, і тут спостерігається поділ функцій між центром, який є продуцентом усього нового, і периферією, що стає у цьому контексті консументом (споживачем) ноу-хау.

Модерні і постмодерні підходи до трактування центральності і периферійності

Багато вчених, і не лише соціо- й економіко-географів, займаються пошуком і розробкою найбільш ефективних напрямів суспільної діяльності, засад стабільного та збалансованого національного та регіонального розвитку. На цьому шляху їм приходится розв'язувати складну проблему центральності і периферійності вже у сучасних умовах.

Для цього використовують модерні і постмодерні підходи.

Поява проблем соціально-економічного характеру, в тому числі зумовлених непропорційним розвитком регіонів, стимулює вироблення моделей успішного функціонування суспільства.

Шляхи вирішення проблем просторової суспільної диференціації, що проявляються в існуванні регіонів-“лідерів” та проблемних “периферійних” регіонів, відображено у *теоріях регіонального зростання*, де поряд з факторами виробництва враховується вплив факторів простору.

У посткласичному вигляді модель “центр – периферія” викладена наприкінці 60-х рр. минулого століття у книзі “Політика регіонального розвитку” **Джона Фрідмана** [12]. В основі його роботи лежать твердження про те, що будь-яка економіка пов’язана зі взаємодіючими між собою зонами. Рівень економічного розвитку, техніка, культура змінюються залежно від їх розширення з центральних до периферійних районів. Ці райони, а власне: центр – місце зародження технологічних і соціальних нововведень і величезна периферія – середовище їх поширення (з демографічним потенціалом, що характеризується архаїчністю, відсталістю, та рисами, що дозволяють його легко експлуатувати з боку центру), виявляються на всіх рівнях – макро-, мезо-, мікро. *Периферія* може бути *внутрішньою* (близькою), яка міцно зв’язана з центром і навіть отримує безпосередньо від нього імпульси до розвитку, і *зовнішньою* (далекою), на яку центр практично не має впливу.

Як бачимо, вже у Фрідмана, в окресленні змісту поняття периферії поряд з поняттям відстані присутній *аспект суспільної відсталості*.

Крім цього, у суспільних та економічних науках зустрічаємо інші підходи до визначення периферійних територій (регіонів). Сам термін “периферія” традиційно пов’язаний з поняттям відстані та географічного положення, яке визначається як відношення певного об’єкта до географічних даностей, що лежать поза ним і справляють чи можуть справити на нього суттєвий вплив. Це відношення називається геопросторовим (тобто просторовим у межах земної поверхні) [6]. З погляду топології географічне положення може бути центральне чи периферійне.

У середині 70-х років XX ст. американський професор соціології **Емануїл Валлерстейн** видав три томи книги “The Modern World System” (“Сучасна світова система”) [24]. Він представив світову економіку як трирівневу структуру. У її *центрі (ядрі)* знаходяться високорозвинені країни, що домінують в економічному відношенні і впливають на світову політику. *Периферія* світової економіки – це країни, які поставляють сировину для країн ядра і залежні від останніх (держави Африки, Азії, Латинської Америки). Нарешті, існує ще *напівпериферія* (країни Центральної та Східної Європи і Південно-Східної Азії, які швидко розвиваються) і займають проміжне становище між ядром і

периферією.

За *І. О. Пилипенком*, суспільно-географічного периферією є частина суспільного простору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не збігається з вектором розвитку ядер суспільного життя [3].

Словник суспільної географії *The Penguin dictionary of Human Geography* подає визначення периферій як таких територій, що віддалені від економічних центрів та мають низький комунікаційний доступ, характеризуються низькою густиною заселення та слабкою урбанізованістю [14].

Основним критерієм для визначення периферійності відповідно до *Політики єднання ЄС* (EU Cohesion policy) [18], окресленої Лісабонською угодою, яка вступила в дію 1 грудня 2009 р., є низький рівень економічного розвитку, що вимірюється рівнем ВВП нижчим, ніж 75 % від середнього по ЄС на одного мешканця (за паритетом купівельної спроможності) [10]. Іншими критеріями віднесення регіону до периферійного є його спеціалізація на виробництві сільськогосподарської, лісопромислової продукції та сировини внаслідок дешевої робочої сили, слабкий розвиток інфраструктури та управління (в т. ч. державного), пасивне впровадження інновацій та підприємництва.

Деякі дефініції характеризують периферії як території, залежні у господарському відношенні від економічних та політичних центрів. Така залежність виражається, зокрема, через використання засобів периферійних регіонів (засобів праці, сировини, ринку збуту), в т. ч. притягання до центрів найбільш цінного людського капіталу з периферії. Одночасно периферійні території залежать від трансферу державної допомоги та інвестиційних засобів, що походять з центральних регіонів. Інші виміри периферійності належать до культурної, релігійної чи політичної окремішності мешканців периферії (табл. 1).

Зазначимо, що у різних джерелах зарубіжної та вітчизняної літератури зустрічаємо багато синонімів до терміну периферійна територія (зона, район, регіон), а саме: депресивна, проблемна, маргінальна, недостатку, складна, сировинна, з запізненням розвитку, слабше розвинута (з англ. depressed, distressed, less favoured, backward, problem).

Центро-периферійні відносини проявляються на всіх просторових рівнях у формах: центр і периферія світового господарства (макрорівень), центральні та периферійні райони на регіональному (мезорівень) та локальному (мікро) рівнях.

Починаючи з XV ст., світовий економічний і фінансовий центр, що знаходився у Європі постійно мігрував: спочатку він знаходився у Генуї, потім в Амстердамі. Пізніше європейські торгові шляхи стали стикатися в Антверпені і, відповідно, Голландія стала передмістям, а весь інший світ – його величезною периферією. Внаслідок промислового перевороту і експлуатації колоній дуже зміцніла Великобританія, як наслідок – світовим центром став Лондон.

Характерні ознаки периферійних територій

Ознаки	Центр	Периферія
Географічні	Низька вартість доступу Важливий транспортний вузол Мультимодальний доступ	Висока абсолютна та відносна вартість доступу Низька позиція в транспортній мережі Відсутність доступу усіма видами транспорту
Економічні	Виробництво кінцевих продуктів та послуг Експансія, переваги агломерації Імпорт робочої сили Активна підприємницька діяльність Сформовані процеси контролю Розвинуті інститути підприємництва Контроль капіталу	Виробництво сировини Несформована та слабка виробнича система Експорт робочої сили Слабкий розвиток підприємництва, Малочисельні підприємницькі установи Імпорт фінальних продуктів
Культурні	Формування національного світогляду, символіки Розвиток спеціалізованої освіти Контроль мас медіа	Вживання іноземних мов Проживання етнічних меншин Відмінність у віросповіданні
Політичні	Управління стратегічними засобами Зосередження політичних еліт Велика кількість представників у адміністративних органах Активна ініціативність	Брак стратегічних засобів Присутність представництв центральних адміністрацій Слабке представництво в центрі Слабкі прояви внутрішньої ініціативи

Складено за: [19].

Світову периферію завжди становили бідні, відсталі країни, що слабо втягнуті у товарно-грошові відносини, з мало розвиненим поділом праці та дешевим життям – індикатором низького рівня розвитку. *На глобальному рівні* функції *центру* виконує група провідних промислово розвинутих країн, де зароджуються ключові напрямки науково-технічного прогресу, розміщені головні центри прийняття рішень.

На початку ХХІ ст. роль світового лідера перейшла до Нью-Йорка та Токіо. Сучасні події у світі, зокрема затяжна економічна боргова криза, що зачепила весь світовий ринок, та на її фоні досить авторитетна позиція Китаю, дозволяє стверджувати про близьку появу ще одного світового лідера – Пекіна, хоча поки-що лише у фінансовому відношенні. Відбулася трансформація моноцентричної системи у поліцентричну.

“Регіональну” периферію в економічно розвинених країнах складають ресурсні околиці, райони зосередження національних меншин, зони нової індустріалізації, депресивні старопромислові і агропромислові райони [12]. Для усіх таких регіонів характерний нижчий рівень заробітної плати, а відповідно слабші можливості суспільства, високі показники зайнятості у сільському господарстві, високий рівень злочинності та еміграції.

На локальному рівні центр представлений анклавами сучасної промисловості. Головним ядром і провідним центром є зазвичай адміністративний центр. Інша територія – аграрна *периферія* з невеликими містами, яких не багато. На рівні міст, до периферійних районів належать робочі квартали,

розташовані неподалік від морально застарілих індустріальних гігантів.

Центр і периферію відрізняє переважання специфічних процесів: центр використовує, периферію використовують. У центрі рівень заробітної плати вищий, структура економіки диверсифікована, прогресивні технології застосовуються в усіх галузях.

Центро-периферійні відносини на будь-якому просторовому рівні характеризуються постійною взаємодією та пов'язані між собою потоками інформації, капіталу, товарів, робочої сили. Постійне домінування центру над периферією забезпечується його безперервною інноваційною діяльністю: у центрі найбільш інтенсивні та тісні контакти, кращий доступ до інформації. Економічне та соціальне домінування центру забезпечується внаслідок викачування ресурсів з периферійних районів, що посилює та закріплює різницю між ними. Галузі, які більше не відповідають статусу центру (наприклад, “старі” галузі промисловості – металургія, рутинні трудомісткі виробництва та деякі нові невиробничі галузі, наприклад, вузькоспеціалізовані науково-дослідні установи) витісняються на близьку чи далеку периферію. Цей процес, що отримав назву *“дифузія застарілих нововведень”* [12], хоч і сприяє певному розвитку периферії, однак закріплює її підлегле становище щодо центру. В результаті цих взаємодій, попри постійне підтягування периферії, розрив з нею й центром зберігається. Контрасти “центр – периферія” дають імпульс для виникнення та відтворення нерівномірності суспільного розвитку.

Як бачимо, прослідковується певна тенденція

відходу від трактування “периферійності” виключно у вузькому географічному контексті. Поняття периферійних територій частіше пов’язують з певною відсталістю в економічному та суспільному сенсі. Вже не лише один чинник – географічна відстань – відіграє вирішальну роль. До уваги береться багато елементів, у тому числі і якісні, наприклад, рівень життя, середня тривалість життя, доступ до новітніх технологій.

Так, периферійні території стають об’єктом дослідження *радикальної географії*, що вивчає розміщення та геопросторову структуру тінювих сторін життя суспільства [6]. Серед них проблеми бідності, тінювої економіки, наркоманії, злочинності та ін. Усі ці явища свідчать про соціальне неблагополуччя суспільства, що значною мірою притаманне периферіям.

Отже, на будь-якому просторовому рівні можна виокремити соціально-економічний центр (ядро, полюс) та менш розвинену периферію, пов’язану з центром та залежну від нього, що дозволяє стверджувати про поляризованість, як обов’язкову властивість географічного простору. Наслідками поляризації є виникнення різноманітних проблем, які необхідно долати. Це свідчить про необхідність глибшого вивчення суспільно-географічних підходів щодо вирішення проблем територіальної диференціації, удосконалення адміністративно-територіального устрою, обґрунтування найбільш ефективних напрямів природокористування та суспільної діяльності, розробки засад регіональної політики на мезо- та мікрорівнях.

Коротко розглянемо *особливості існуючих концепцій розвитку власне периферійних регіонів*, оскільки динаміка регіонів-лідерів (метрополій, промислових районів, регіональних кластерів) відбувається на ринкових засадах, і потреба державного управління для стимулювання розвитку відсутня.

Водночас, головним завданням периферійних регіонів є започаткування процесів, що уможливають самовільний та тривалий розвиток, подолання економічних проблем та акумулювання “критичної маси”¹, що спричинить самовільний та тривалий розвиток.

Теоретичні концепції, що стосуються роз-

витку периферійних регіонів можна поділити на *дві основні групи*. *Першу групу формують концепції екзогенного розвитку*. Головним моментом таких концепцій є переконання, що неможливо ініціювати розвиток периферійних регіонів, опираючись лише на їх внутрішній потенціал, який є недостатнім та знаходиться у стані “сплячки”. Вони вказують на необхідність звернення по зовнішні інвестиції, державні чи приватні, а також трансфер зовнішнього досвіду та інституцій.

Екзогенні моделі росту виражені у *концепціях інноваційного розвитку в економіці*, що також відомі як неокласичні моделі. Найвідомішими з-поміж них є модель **Роберта Солоу** [22], макродинамічна модель **Пола Ромера** [21]. Відповідно до цих концепцій інновації та технології мають позитивний вплив на зростання ВВП, залучаючи прямі іноземні інвестиції, збільшуючи роль людського, інтелектуального капіталу.

Важливим елементом згаданих концепцій є твердження про природний процес “*переливання*” (з англ. spill over) досвіду та капіталу з центральних (найбільш розвинених) до периферійних регіонів [15]. Це концепції, які звертаються до ліберальної доктрини в економіці, передбачають свободу вирівнювання рівня розвитку поряд з лібералізацією правового регулювання та покращанням комунікаційного доступу до периферійних регіонів.

Концепції екзогенного розвитку великою мірою формують єдину *модель лінійного розвитку* [11]. Регіони створюють виразну ієрархічну структуру, в основі якої стоять мегаметрополії, що створюють мережу глобальної співпраці з іншими метрополіями. Знизу цієї піраміди знаходяться периферійні території, які розвиваються завдяки “переливанню” процесів розвитку з центральних регіонів.

Друга група теоретичних концепцій звертається до ендогенного розвитку, який опирається передовсім на внутрішньорегіональні чинники. Засновники цих концепцій стверджують, що процеси розвитку базуються на внутрішній акумуляції капіталу та науки в рамках держав та регіонів та заперечують принцип вільного “переливання” розвитку з центрів до периферії [7].

Згідно з теорією **Гуннара Мюрдала** [18], процеси вільного ринку сприяють акумуляції капіталу, людського ресурсу, науки та підприємництва у центральних регіонах, натомість периферії опиняються у щораз більшій маргіналізації. Обидва процеси, як розвиток центрів та маргіналізація периферії є взаємопов’язаними. Вільний ринок породжує процеси дивергенції між окремими регіонами.

Теорію “кумуляційних причин” Г. Мюрдала передають такі твердження: 1) регіональні відмінності мають тенденції з часом поглиблюватися внаслідок кумуляції та взаємодії економічних, політичних та культурних причин; 2) так званий “механізм дефектного кола” чи, по-іншому, “принцип

¹ Поняття “критичної маси” розвинене в моделі лінійних стадій, що обґрунтована американським економістом та істориком *Волтом Ростоу* [8]. Ця концепція передбачає, що будь-яка країна (регіон) у процесі економічного розвитку за умови органічного включення в загально-цивілізаційну систему господарських координат має пройти ряд стадій: традиційне суспільство, визрівання передумов для ривка, ривок до самопідтримувального зростання, перехід до технологічної зрілості, еру масового споживання. Ключовим елементом теорії Ростоу є необхідність накопичення передумов для здійснення ривка до самопідтримувального зростання за допомогою внутрішніх і зовнішніх заощаджень, які дають змогу створити критичну масу інвестицій і здійснити на цій основі прискорене економічне зростання.

кумулятивної та кругової причинності” (circular and cumulative causation) полягає у збільшенні дуги між центром та периферіями з одночасним розвитком багатих регіонів, та стагнацією бідних; 3) процес поширення економічного зростання з центру до периферії пов’язаний із залежністю слабше розвинутих територій та їх підпорядкування регіонам, що економічно домінують; 4) вплив високо розвинених регіонів на слабкі має як позитивний ефект поширення (spread effect), так і негативний ефект вимивання (backwash effect).

Концепції ендегенного розвитку відкидають єдину лінійну схему регіонального розвитку та є доказовими щодо *унікального складу* кожного регіону з власним специфічним потенціалом розвитку.

Власне, Політика єдності ЄС заснована на концепціях ендегенного розвитку [8]. Вона була втілена в життя з метою зниження негативних наслідків для слабших в економічному та соціальному сенсі територій з приводу запровадження Спільного ринку у Європі.

У практиці діяльності Європейської Комісії, в т. ч. щодо периферійних регіонів використовується концепція *Регіональних інноваційних систем* [9]. Вона є теоретичною основою імплементації стратегії підвищення конкурентоспроможності регіонів. У її основі лежить ідея створення інноваційного регіону та накреслення власної, унікального шляху розвитку, що є завданням регіональної влади.

Відповідно до згаданих позицій застосовується *концепція ізоморфізму* [17, 20], у даному разі трансферу досвіду та зовнішніх інституцій у місцеву політичну та адміністративну практику. Трансфер може мати “силовий” та “м’який” характер. Перший відображається у зовнішньому впровадженні визначених інституційних чи правових рішень без можливості зміни правил відповідно до локальних умов. “М’який” проявляється у добровільному прийнятті визначених взірців або їх підбір залежно від місцевих потреб. Як приклад, в ЄС трансфер “силового” типу застосовується щодо перенесення *aquis communautaire* до нових членів. Перш ніж вступити до Європейського Союзу, країни-заявники повинні прийняти правовий доробок спільноти. Однією з головних умов прийняття до ЄС нових

членів є адаптація їх внутрішнього законодавства до правових норм ЄС. При цьому під адаптацією розуміють систему односторонніх заходів, що вживаються державами, які мають намір вступити до ЄС, з метою приведення своїх законодавчих систем у відповідність з обов’язковим мінімумом законодавства ЄС. Такий обов’язковий мінімум отримав назву *aquis communautaire*.

Натомість “м’який” трансфер досвіду відбувається за допомогою так званого відкритого методу координації, наприклад, імплементації *Лісабонської стратегії*. Лісабонська стратегія (Lisbon Strategy) – стратегічна мета Європейського Союзу, спрямована на підвищення його глобальної конкурентоспроможності через економічне оновлення та поліпшення в соціальній сфері й охороні довкілля.

Концепція регіональних інноваційних систем опирається на м’який тип ізоморфізму, натомість Європейська спільна політика поєднує у собі як риси “силового” трансферу (через розпорядження ЄС), так і “м’якого”, усучаснюючи вдалу практику та залишаючи обмежену свободу у сфері програмування для держав-членів та, у деяких випадках, також і регіональних влад.

Висновки. Таким чином, між центром та периферією існують диспропорції як кількісного, так і якісного характеру, що зумовлені непостійністю та різночасовістю поширення інновацій.

Центро-периферійні відносини характеризуються дією відцентрових тенденцій впливу центру та доцентрових для периферії.

Центр зберігає свою суспільну привабливість завдяки акумуляції суспільних об’єктів, процесів та явищ, у той час як периферія характеризується деконцентрацією суспільної діяльності.

З огляду на процеси системної трансформації у державах Центрально-Східної Європи, в тому числі відкидання попередніх соціалістичних інституцій та методів управління важливим моментом є децентралізація регіональної політики. Метою ж останньої є будівництво специфічного внутрішнього потенціалу регіону задля ініціювання самопосилювальних процесів розвитку та формування “критичної” маси для початку внутрішніх процесів «переливання».

Література та джерела

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Блїй де Г., Муллер П., Шаблій О. І. Географія: світи, регіони, концепти. – К.: Либідь, 2004. – С. 69.
3. Пилипенко І. О. Механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/knp/162/knp162_23-27.pdf
4. Соціально-економічна географія України” / за ред. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 608 с.
5. Шаблій О. І. Україноцентризм у національній геополітиці і суспільній географії // Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006.
6. Шаблій О. І. Імператив україноцентризму в національній суспільній географії // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наукових праць у 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. 1.
7. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

8. Abramovitz M. Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind // Journal of Economic History. – 1986. – Vol. 46, no. 2. – P. 385-406 // <http://www.cenet.org.cn/userfiles/2007-9-25/20070925002223921.pdf>
9. Barquero A. V. Endogenous Development: Analytical and Policy Issues / A. Scott and G. Garofoli // The Regional Question in Economic Development. – New York – London: Routledge. – 2006. – P. 147.
10. Bruijn P., Lagendijk A. Regional Innovation Systems in the Lisbon Strategy // European Planning Studies. – 2005. – Vol. 13, no. 8. – P. 1153-1172.
11. Copus A., Skuras D. Business networks and innovation in selected lagging areas of the European Union: A spatial perspective // European Planning Studies. – 2006. – Vol. 14, no. 1. – P. 79-93.
12. Domański B. Krytyka pojęcia rozwoju a studia regionalne // Studia Regionalne i Lokalne. – 2004. – № 2. – S. 16.
13. Friedmann J., Weaver C. Territory and Function: The Evolution of Regional Planning. – London: Edward Arnold, 1979. – P. 85-93.
14. Glassner M. Political Geography. – New York: J. Wiley. – 2nd ed. – 1996.
15. Goodall B. The Dictionary of Human Geography. – London: Penguin, 1987.
16. Greunz L. Intra- and inter-regional knowledge spillovers // Evidence from European regions, European Planning Studies. – 2005. – Vol. 13, no. 3. – P. 449-473.
17. Grosse T. G. An Evaluation of the Regional Policy System in Poland // Challenges and Threats Emerging from Participation in the EU's Cohesion Policy, European Urban and Regional Studies. – 2006. – Vol. 13, no. 2. – P. 151-165.
18. Lambooy J. Innovation and Knowledge: Theory and Regional Policy, European Planning Studies. – 2005. – Vol. 13, no. 8. – P. 1137-1152.
19. Myrdal G. Economic theory and underdeveloped regions. – London: Duckworth, 1957.
20. Olechnicka A. Regiony peryferyjne w gospodarce informacyjnej. – Warszawa: SCHOLAR, 2001.
21. Rokkan S., Urwin D. W. Economy, Territory, Identity/ Politics of West European Peripheries. – London: Sage, 1983.
22. Romer P. Endogenous Technological Change // J. Of Polit. Econ. October. – 1990. – Vol. 985. № 2.
23. Solow W., Robert M. Technical Change and the Aggregate Production Function / Review of Economics and Statistics. – 1957. // <http://www.jstor.org/pss/1926047>
24. Wallerstein I. The Modern World System. – New York, 1974.

Стаття надійшла 19.12.2012 р.

УДК [910.1+911]-047.84

Павло Штойко

СТАНОВЛЕННЯ КОНСТРУКТИВНОГО НАПРЯМУ В ГЕОГРАФІЇ

Висвітлено процес становлення конструктивного напрямку в географії. Визначено неадекватність між споживацьким безвідповідальним характером людства і наявними ресурсними резервами у надскладній системі взаємозв'язків між природою, суспільством і техносферою.

Ключові слова: конструктивна географія, природоохоронні концепти, перетворення природи, природокористування, екологічні проблеми.

Pavlo Shtoyko. Formation of a constructive direction in geography. *The process of constructive approach in geography is elucidated. The imbalance between the irresponsible consumer use of natural resources and the environmental resource system is defined within the interacting spheres of nature, society and technology.*

Key words: constructive geography, environmental protection concepts, transformation of nature, use of natural resources, ecological issues.

Етап становлення конструктивного напрямку в географії як методологічного підходу (конструктивної географії) в Росії пов'язаний з працями І. П. Герасімова, В. С. Преображенського, Д. Л. Арманди, Л. С. Абрамова та ін.; в Україні сучасний етап його розвитку продовжено в працях М. Д. Гродзинського, Г. І. Денисика, О. Ю. Дмитрука, Я. Б. Олійника, В. М. Пашенка, В. М. Петліна, М. Д. Пістуна, К. А. Позаченюк, В. П. Руденка, Л. Г. Руденка, О. Г. Топ-

чієва, П. Г. Шищенко, О. І. Шаблія та ін.

Розвиток конструктивного напрямку в географії на українських землях почався з досліджень природоохоронних концептів на зламі XIX – XX ст. і пов'язаний з працями таких природознавців та географів як Антонія Ремана, Андрія Краснова, Степана Рудницького, Павла Тутковського, Антіна Синявського, Мирона Дольницького, Володимира Гериновича, Валентина Садовського, Олени Сте-

панів, Володимира Кубійовича, Георгія Висоцького, Володимира Вернадського, Івана Фещенка-Чопівського, Володимира Тимошенка, Костянтина Воблого, Григорія Махова тощо. Їх конструктивно-географічні праці охоплюють дослідження природних ресурсів, галузеві і комплексні територіальні обґрунтування (аналіз та оцінку) проблем раціонального природокористування.

Цей напрям акумулює складні міждисциплінарні проблеми, пов'язані з еколого-географічним розвитком українських земель, особливостями використання природних ресурсів, що вимагало і вимагає поглибленого і комплексного конструктивно-географічного вивчення та аналізу географічних праць дослідників в царині раціонального використання природних ресурсів і охорони природи. З'ясування основних засад освоєння, використання, охорони й відтворення природних ресурсів, становлення конструктивно-географічного напрямку від кінця XIX ст. потребує доволі значних зусиль і пошуків у виявленні матеріалів і джерел, в яких зосереджені погляди природодослідників, насамперед, пов'язані з питаннями виснажливого використання природних ресурсів, особливо, починаючи з 20 – 30-х років XX ст.

З того часу йшло широкомасштабне перетворення природи – безвідповідальне не лише у сфері прийняття рішень, а й з погляду подальшого розвитку багатофункціональних зв'язків між компонентами, які склалися впродовж тисяч і мільйонів років всередині геосистем. “Преобразование” або задуми про “преобразование” “по-советски” межувало подекуди з авантюрою. В той же час на вищих щаблях влади усіляко вітали активність і широту такого розмаху, підкреслювалась “важливість розробки фундаментальних теоретичних узагальнень, необхідних для обґрунтування активної перетворюючої діяльності” [9, с. 14]. Підкреслюємо, тут йдеться не про конкретного автора чи авторів слів, які, до речі, є автором (авторами) багатьох фахових праць, а про манію підкорювати все і всюди, всіх і всього, ця манія охопила не лише настанову “перестроїти природу”, а й “покореніє человечества”. В природу з допомогою різних технічних засобів включені “структури природно-технічного характеру”, якими необхідно “управляти” (акад. Р. Сагдєєв, акад. М. Будико, акад. І. Герасімов, проф. І. Забелін та ін.).

У конкретному прикладанні до українського ландшафту – це нехтування не лише культурно-історичною самобутністю народу, а й законами природи, які є універсальними, на фоні тих змін “строїтельства социализма” тоталітарно-кримінальною владою. Знищення будь-якої, в т. ч. української природи і культури є невід'ємною домінантою цілого, віддзеркаленням загальної агресивності і ксенофобії імперії.

Географами першої половини XX ст. спормовані концепції, в яких знайшли своє висвітлення питання раціонального освоєння та відтворення

природних продуктивних сил. О. Чернух називає дев'ять таких концепцій: “1) концепція самостійності та рівноцінності складових природних продуктивних сил, їх генетичного зв'язку з навколишніми природними тілами та їх постійного розвитку у просторі та часі (Г. М. Висоцький, Г. Г. Махов, С. Л. Рудницький, П. А. Тутковський); 2) концепція допустимих меж змін, які нав'язуються людиною природі, що визначаються неможливістю виходу за межі тих закономірностей, що діють у природі (М. Г. Холодний); 3) концепція природозберігаючого освоєння природних продуктивних сил (С. В. Опоков, П. С. Погребняк, Д. М. Соболев); 4) концепція допустимих меж у цілеспрямованому перетворенні природних продуктивних сил (Д. І. Богорад, Є. В. Опоков, А. С. Синявський); 5) концепція природних продуктивних сил Землі як прояву єдиного космічного процесу, закономірної нерозривності людської культури з іншими проявами життя природи (географічного синтезу) (А. М. Краснов); 6) концепція періодичності всесвітньо історичного процесу – геліотараксії – впливу сонячної активності на суспільну поведінку людей, вторгнення у сутність речей з благодіяльною для людства корекцією (О. І. Чижевський); 7) концепція збереження генетичного фонду (П. К. Козлов, Г. І. Танфільєв та ін.); 8) концепція пріоритетності суспільних витрат на освоєння та раціональне використання природних продуктивних сил (В. І. Вернадський); 9) концепція формування природоохоронних знань та світогляду (В. І. Вернадський, А. С. Синявський, І. А. Фещенко-Чопівський та ін.)” [11, с. 8].

У зв'язку з еколого-географічними проблемами природокористування в першій половині XX ст. виникла потреба всебічного конструктивно-географічного вивчення природних умов і природних ресурсів, усіх аспектів складної триєдиної системи природа – суспільство – техносфера. Комплексне вивчення природних ресурсів, їх освоєння, охорона та відтворення є одним із напрямів конструктивної географії і раціонального використання природних ресурсів. Крім того, у владних підкорювачів природи, починаючи з 20-х років XX ст., простежувалося вкрай виснажливе природокористування, яке у другій половині XX ст. набуло широкомасштабного, місцями деструктивного, ризикованого природокористування. Повсюдно бував і безупинно ширився соціально-економічний детермінізм, його “досягнення” й досі презентують здобутки системи “народовладдя”. Цілу низку підходів до раціоналізації використання природних ресурсів простежуємо у працях українських географів минулого і сьогодишнього часу. В обґрунтуванні раціонального природокористування конструктивно-географічні підходи набувають різних напрямів, видозмін і форм.

У географії, як правило, конструктивним підходом вважають метод побудови теорії (найчастіше у вигляді графічних, математичних, описових тощо моделей) активної дії людини в природі,

а також процесів спрямованих на їх географічне забезпечення [7].

У розвитку загальної теорії географії були закладені засадничі методологічні положення для подальшого опрацювання наукових концептів конструктивного характеру як основного напрямку географії [2]. Так, у працях О. Гумбольдта, В. Докучаєва, А. Краснова та ін. висвітлювалися положення генетичної єдності і нерозривного зв'язку умов природного середовища у розвитку загальної наукової теорії конструктивної географії (близької до сучасного ландшафтознавства), вони набули свого подальшого вивчення у дослідженнях З. Пассарге в Німеччині, Л. Берга в Росії, П. Тутковського, Г. Висоцького та ін. в Україні. Їх дослідження носили комплексний характер, склали синтетичний географічний підхід і найглибше розвинулись у геосистемній концепції (з 1940-х років у географію увійшов системний підхід, який розглядав об'єкти на земній поверхні з погляду системного аналізу).

Поступово відбувався перехід від "традиційної описової" або "пізнавальної географії" на новий, більш високий рівень розвитку. "Історичні корені" конструктивно-географічного напрямку в радянській (російській) географії висвітлили В. С. Преображенській і В. С. Абрамов у статті "Становлення конструктивної географії" (1976), де вони віддзеркалені, як стверджують автори, у передових географічних ідеях того часу і як відповідь географічної науки в цілому на "науково-технічну революцію". Втім, зовсім не розвиває поняття "конструктивна географія" Ю. Г. Саушкін у праці "Історія і методологія географічної науки" (1976), він радше обходить його стороною. І. П. Герасімов, автор передмови "Радянська конструктивна географія" (1976), зазначає, що конструювати природно-технічні комплекси можна "не із голови а з природи". Термін "конструктивна географія" І. Герасімов вживав на противагу "описовій і пізнавальній географії", однак на той час поглибленого розуміння "конструктивізму" в географії ще не було сформовано. Нова конструктивна географія не відкидає попередніх здобутків, так як "новий етап не був би можливим без усіх старих". Засадничою базою конструктивного напрямку в географії є концепція (принцип) загального взаємозв'язку і взаємобумовленості в географії, ця концептуальна засада (методологічний принцип) є домінантою. Ці взаємозв'язки визначають структурну організацію об'єктів, наприклад, географічної оболонки; взаємозв'язки між суспільством і природою тощо. Структурна організація наділена багатьма характеристиками (стійкістю) щодо зовнішніх впливів (інваріантні властивості системи до будь-якого перетворення).

Авторитет і значимість науки активно впливає на розробку проблеми методології пізнання, зокрема дослідження причинності в сфері нелінійних систем (роботи І. Пригожина, П. Фейєрабенда, С. Глузмана та ін.), так як духовне збагачення і удосконалення в

житті людини є складною і багатогранною ситуацією нелінійного характеру. Результатом такого дослідження є відсутність запевнення щодо лінійного ходу еволюції і виявлення складності розвитку, в т. ч. і духовного, в умовах споживацького суспільства. Методологія наукового пізнання повинна реалізувати і формувати світоглядні настанови і проекти конструктивного, в т. числі конструктивного, а може головним чином духовного розвитку усього багатства світорозуміння; останнє пов'язане з розумінням нелінійної детермінації стохастичних (випадкових, імовірнісних) систем. У цих надскладних системах дедалі вагомніше місце займатимуть філософсько-теологічні вчення (очевидно, К. Ріттера та близьких йому мислителів географії). Проблема духовності важлива з теоретичного погляду і практичного значення, оскільки відношення, світоглядні настанови та моральні цінності зумовлюють відповідний характер людського існування, тим паче сьогодні, коли в значній мірі у людини втрачений обов'язок керуватися духовними атрибутами. Кожна особистість (якщо вона нею стала) в різний спосіб пов'язана з культурним розвитком суспільства в цілому і копіткою працею зокрема. Світосприйняття базується (або не базується) на духовності, яка пов'язана з діяльністю свідомості, людськими здібностями, творчою ініціативою (конструктом). Життєві мотиви людей, здавалось би, зумовлені виключно практичними потребами, тоді як духовні, інтелектуальні, естетичні моральні аспекти відходять на задній план; але внутрішньо-глибинне значення засвідчує про неадекватність між споживацьким безвідповідальним характером людства і потенційними наявними ресурсними резервами (В. Вернадський.). Тотальне споживацтво вихолостило культуру, вона далеко не в повній мірі є засобом і наслідком розвитку людини, утвердження її розумності і краси. Одухотворена для багатьох поколінь людей природа і, відповідно, прикладний аспект ставлення до неї різко, і в гірший бік, трансформувалися. У нинішньому, навіть позірно демократичному суспільстві переважають умонастрої – цінності матеріалістичного спрямування. Справжня сутність світоглядних уподобань вкрай розширила свій діапазон, дезорієнтувала людей, породила недовіру до справжньої сутності людського буття, яке, до речі, останні десятиріччя стало більш ілюзорним, прагматичним, обездуховленим. Нинішня споживацька цивілізація розвивається в контексті суспільно-історичного розвитку культури, поглиблює і загострює суперечності між окремою людиною і суспільством загалом та природою. Такі відносини у своїх наслідках неможливо спрогнозувати, простежується занепад, а то й втрата духовних цінностей і непомірне зростання споживацьких конструктів життя. Така ситуація зумовлює необхідність наукового осмислення кризової ситуації сучасної споживацької цивілізації, а, отже, конфлікт у самосвідомості людини.

За часів радянської влади домінував революційний романтизм з його необмеженим втручанням у природне середовище, необізнаний ентузіазм підживлювали пошуки постійних “шкідників” будівництва нового ладу. Лише з другої половини ХХ ст. у полі зору дослідників з’явилась проблема особистості, гармонійно-розвиненої людини, але тоталітарна система цю гармонію розуміла по-своєму. Вагомою подією збагачення духовності є праця І. Степаненка “Метаморфози духовності в ландшафтах буття”, в якій автор детально розглядає різні прояви духовної діяльності людини крізь дефініцію класичної парадигми, концепцію раціонального використання природних ресурсів і нормотворчого розуміння природокористування, розширює межу розуміння раціональності. У згаданій праці автор епохи новітньої української географії висвітлив спрощені “модерні” підходи до сприйняття природи духовності і з’ясування “ціннісно-смыслового світовідношення” з неklasичними, холістичними (в ідеалістичній філософії виражає цілісність світу) підходами до філософського осмислення реальності.

Суспільство і його розвиток створюють складні варіантні ходи соціальної життєдіяльності. З розвитком капіталізму як цивілізації зазнає руйнації попередня теоцентрична концепція і космозм субординації людини. Стосунки між людьми стають більш опосередкованими у матеріальній практиці, практичному зиску і найманій праці. Розум і віра у своєму співвідношенні, своїй раціональності доповнюють одна одну, утворюючи єдиний концепт філософського узагальнення. Проблеми людини та її хибні тенденції набули всезагального характеру. Так, ідеали комуністичних утопій скеровували конструктивізм виключно у практичну площину. Їх наслідки не ставали предметом дослідження ноосферних, планетосферних чи космічних недуг. Ідеали комуністичних химер реалізувались індивідами з активно-дійовим світосприйняттям і непомірним перебільшенням прагматизму, споживацького ставлення людини до природи, односторонньої раціональності тощо. Активно-дійове, але бездуховне спрямування стає репресивним у своїй суті, зростає безапеляційний дух. Характер раціональності людини споживацького стилю відбиває дисгармонію її внутрішнього світу. Об’єктом її ідеологічного маніпулювання стає розум як індикатор оцінки її практичних дій, який себе оцінює і дозволяє на необмежені і неоправдані дії, уподібнені інтелектуальним конструкціям. З початком ХХ ст. людина з пасивного віддзеркалення гармонії з природою заступає культ творчого генія. Марксистки закликали до руйнування існуючого світу. Для розуму людини соціалістичного реалізму науку про соціум прирівняли до природознавства. З одного боку, людина була відсторонена від осмислення всієї складності структури і функціонування природознавства, а з іншого, – нестримна хода ідеологічної міфології без усвідомленого системного

зв’язку з конкретними природними умовами. До марксистських поглядів долучилися і марксистські критики класичного розуму, які не обходили увагою людську суб’єктивну цілісність, переживання тощо. Звідси розвинулась низка пізнавальних підходів, теорій, гіпотез. Бідність наукових ідей вважається ознакою кризи чи застою (П. Фейєрабенд). Творчість ставала більш розкута, плюралізм і демократизм зумовили появу нової неklasичної парадигми раціональності, спричинили збіднення духовного світу людини: неklasична парадигма раціональності на противагу деструктивним тенденціям постмодерну. Людина як суспільна істота завжди ідеологізована. Моделям нинішнього теоретизування притаманні неklasичне (плюралістичне і толерантне) трактування, в яких перехреснюються проблеми з глобальними проблемами цивілізаційного розвитку. Людина пізнає і виражає реальний світ у палітрі культурно-історичної діяльності. Споживацьке суспільство, охоплене доктриною деідеологізації і матеріалістичними прагненнями і цілями, втратило чистоту віри і намагання досягнути духовні вершини. Внутрішньо-втаємничені вчення передбачають способи пізнання, зокрема морфогенетичними полями, або космічною свідомістю. Суспільство, як і людина, нерозривні від природи, над якою вона прагне панувати.

Сучасна наука стверджує, що біологічний, соціальний і технічний світ є тісно взаємопов’язані один з одним атрибутивними властивостями людини. У вивченні наукових засад, форм і конструкцій будь-якого об’єкта природокористування (і, відповідно, управління) залучають морфометричний метод; синергетичний використовують для аналізу тісноти системних зв’язків як нелінійної системи; форми зв’язків у природних, соціальних і технічних системах дозволяє проаналізувати системний аналіз; історичний дає змогу простежити динаміку становлення зв’язків на певному історичному етапі; феноменологічний дозволяє з’ясувати сутність концепту природокористування як складного і суперечливого явища з намаганням відтворити свою цілісність; системний відстежує структуру зв’язків як динамічної системи, яка сприяє саморозвитку природної (біологічної), соціальної і економічної підсистем та їх саморегуляції; синергетичний – сприяє досягнути світ на основі аналізу, принципів, методів, підходів живої і неживої системи; структурно-функціональний застосовують для висвітлення ключових характеристик, механізмів, взаємозв’язків. Метод геоекологічної експертизи дає змогу виявити гуманістичні компоненти в діяльності людини (через нормативні показники впливу на навколишнє середовище); метод абстракції і нелінійного мислення служить основою виявлення прямих і незворотних зв’язків у лінійних і нелінійних системах.

Концепція розвитку науки полягає у визнанні важливості ідей єдності людського знання (О. Койре), а вирішення складних питань необхідно

відслідковувати у пошуках нових шляхів, не завжди пов'язаних з еволюційною кумуляцією нагромадження окремих знань у тісному взаємозв'язку біологічної, соціальної і технічної систем. Біологічна сфера розвивається за природними законами і скеровується нами парадигмою екобезпеки, екологічним світоглядом тощо; соціосфера (соціальний світ) зберігає тенденцію до глобалізації і вимагає, крім багатьох інших чинників, інноваційного світосприйняття; техносфера пов'язана з ідеологією технократизму. Усі три блоки систем – біологічна, соціальна, технічна – тісно взаємодіють у процесі саморегуляції; їх зміст створює єдину онтологічну субстанцію. Усі вони корегуються людиною через різні механізми управління природокористуванням у надскладній системі саморегуляції конструкту планетарного масштабу. Людина є системоутворювальною структурою у світоглядному, методологічному, прогностичному, діагностичному, освітняському та інших аспектах у єдиному інтегрованому процесі життєдіяльності. У цій надскладній тріаді взаємозв'язків (людина, суспільство, техніка) домінуючу роль, крім, власне, управлінських засад, відводиться екології; крізь призму її ідей роблять спроби раціонального вирішення проблеми управління біосистемами; цими ідеями є біоцентризм, антропоцентризм, екобезпечний розвиток, сталий (підтримуваний) розвиток, включаючи природу управління біологічними управліннями – живою речовиною (В. Вернадський); у біосистемах відтворюють стан організмів, змінюючи середовище, тощо.

Між означеними системами – біологічними, соціальними, технічними – існують не лише розбіжності, але й різке несприйняття. Наприклад, парадигма екобезпеки, ідеологія технократизму та гуманізму, в той же час як керівники структурних рівнів організації життєдіяльності людини (від окремої громади до всезагальної спільноти) мали б знати і розуміти засадничі положення природознавства, націо- і антропоцентризм. Утримання рівноваги між розглянутими системами дає змогу вийти на новий рівень усвідомлення проблеми, утвердження позитивних і усунення негативних зворотних зв'язків у біологічних, соціальних і технічних системах. Накопичене парадигмальне знання про організаційні відносини людини, суспільства і техніки навряд чи будь-коли знайде свій цілісний, інтегративно-оптимальний варіант вирішення. За О. Коїре, наукове знання у певну історичну епоху з'являється в процесі формування нових, принципово нових понять на іншому, вищому рівні мислення і усвідомлення проблеми, яка б, якщо не розв'язала, то принаймні з'ясувала складність між парадигмою екобезпеки (підтримуваного розвитку), технократизмом і гуманізмом. Конструктивно-географічними засадами механізму коеволюції у складних зв'язках різної природи повинні бути цілісне світосприйняття, поглиблене вивчення процесів динамічної рівноваги і гуманізму як

провідника соціальної інформації, організаційної свідомості, культури тощо. З погляду географії необхідні “узгоджені, перманентні, синхронні спостереження за репрезентативними під контрольними об'єктами згідно з уніфікованими програмами і механізмами” [5, с. 138].

Використання природно-ресурсного потенціалу території і заходів щодо його збереження є одним із завдань природокористування. В цей обсяг входить наукова розробка і забезпечення єдиного підходу до природи. Як сфера знань природокористування охоплює природні, суспільні і технічні науки. С. Генсірук виокремлює чотири основні напрями природокористування та охорони природи: 1) екологічний – збереження і поліпшення умов природного середовища; 2) ресурсний – збереження і підвищення ресурсного потенціалу, природних багатств та раціональне їх використання; 3) заповідний – створення і збереження заповідників, заказників, пам'яток природи, національних парків тощо; 4) соціально-економічний і міжнародно-правовий – пошук оптимальних форм взаємозв'язку суспільства і природи [1].

Конструктивно-географічний напрям досліджень у географії включав “пошук головних закономірностей будови і розвитку використовуваних геосистем, до конструкторських, пов'язаних з реконструкцією і конструюванням нових геосистем” (І. П. Герасімов, 1966).

Засадничим положенням організації природокористування є “комплексно-регіональний” (Г. Швебс, 1988), який охоплює контрольований розвиток природно-господарських територіальних систем (ПГТС) на засадах конструювання оптимальних для кожного району параметрів середовища (природи, господарства, населення); це потребує глибоких знань “життєдіяльності природи і механізмів її взаємодії з техногенними елементами”.

З численними екологічними принципами і концепціями пов'язані закони природокористування. Так, у праці “Ю. Одума їх нараховується 66, у словнику Т. І. Дедю – 58 законів, 40 правил і 36 принципів, у словнику-довіднику М. Ф. Реймерса – 70 законів, 28 правил і 27 принципів. Загальне число різних законів, правил, принципів, аксіом складає близько 250” [10, с. 167].

Засадничими законами екології і природокористування є: закон внутрішньої динамічної рівноваги, який стверджує про взаємопов'язаність речовини, енергії, інформації, динамічні якості геосистем; закон обмеженості (вичерпності) природних ресурсів (виникає або внаслідок прямої вичерпності природних ресурсів або непридатності природного середовища для господарювання і життя людей); закон відповідності між розвитком продуктивних сил і природно-ресурсним потенціалом суспільного прогресу; закон зниження ефективності природокористування та ін. Практичну дію законів природокористування можна виявити через управління як функцію організованих систем різної

природи – біологічних, соціальних, технічних.

Сьогодні в географії домінуючим є коадаптивна парадигма, вона формується в природокористуванні як оптимальна організація території, і в ній природний район як підсистема і господарська підсистема утворюють стійку сумісну систему (В. Пащенко, В. Кізима, 1998). Структурні частини єдиної природно-суспільної системи розглядаються як цілісні суб'єкт-об'єктні відносини. У системі “природа – суспільство” людині належить відповідальна роль в її функціонуванні (співзвучно з “ноосферним” поняттям П. Тейяра де Шардена, В. Вернадського та ін.). Вправною і оправданою в цій ролі людська діяльність може бути за умови глибоких знань і реалізації природокористування.

В історичному розвитку коадаптивної парадигми передували консервативна, згідно з якою природа не зазнавала відчутних (інваріантних) змін; раціонального використання природних умов (геокомпонентна, в якій людині відводилось домінуюче значення); концепція стійкого (утриманого) розвитку конкретного регіону та ін. [8].

Конструктивно-географічний або геоекологічний науковий напрям формується на базі теоретичних узагальнень (загальноприйнятій парадигмі) в дослідженнях екології, конструктивному ландшафтознавстві і конструктивній антропогенграфії [6]. За В. Петліним “основне завдання конструктивного методу полягає в послідовному конструюванні (реально здійснюваному або можливому на базі засобів, що є у розпорядженні) розглянутих у реальній системі об'єктів і тверджень про них” [7, с. 18]. Основою конструктивного методу є “дослідницька конструкція” (ідеальний об'єкт). В географії її історія висвітлює процес формування цієї конструкції, а теорія (логіка) і методологія науки досліджує конструкцію з погляду її структури. Конструктивний метод є теоретичною конструкцією або логічною моделлю. У взаємодії природних, суспільних і технічних систем – нових структур географічного середовища – доводиться шукати інтегративні підходи підвищення продуктивності природного середовища. Низка концепцій етапу становлення конструктивного напрямку в географії у першій половині XX ст. об'єднує комплексні за своєю сутністю питання охорони природи і раціонального використання природних ресурсів: концепцію енвіронментального простору (впливу навколишнього середовища); коадаптивну концепцію природокористування; концепцію охоронного ресурсозберігаючого природокористування; концепцію еколого-господарського балансу території; концепцію природної рівноваги Коммонера або технологічного (екологічного) песимізму.

З'ясування процесу антропогенної трансформації природного середовища зумовлює потребу вивчення впливу діяльності людини на природні комплекси та їх наслідки в історичному аспекті.

Такий підхід дає змогу збагнути генезу цих змін, тенденції змін та властивості природно-антропогенних комплексів, що створює передумови детального вивчення позитивних і негативних (з погляду конструктивно-географічного аналізу) впливів багатовікової еволюції природних комплексів. Вони протягом історичного та доісторичного часу зазнали і зазнають значних змін й водночас залишаються конструктивною формою (конструктом) суспільно-історичного розвитку. Звідси виникає необхідність повернутися до історії еволюції і регулювання зв'язків матеріально-синергетичних потоків обміну речовини не лише в межах природних комплексів, а й між суспільством і природою. У природні комплекси “вмонтовані” комплекси соціальної організації. В цьому концепті важливим є висвітлити антропоцентризм як принцип усвідомлення становища людини в універсумі й підкреслити оновлену світоглядну космоцентричну парадигму, яка долає антропосоціоцентризм, відновлює відповідне космічне світобачення, підносить духовність як форму суспільної свідомості і невід'ємний атрибут суспільного буття.

На теоретичному рівні пізнання притаманне конструювання ідеальних об'єктів: “теоретичне абстрагується від безпосередніх часових і просторових визначень об'єктів пізнання. Завдання теоретичного пізнання полягає в тому, щоб виділити, яке в явищі лише виступає, звести до внутрішнього суттєвого” [12, с. 13]. А воно своєю чергою виражає себе через конструкт як “специфічний об'єкт логічного конструювання й на рівні теоретичної думки такий об'єкт являє собою потенційально здійснювану дію чи результат певної побудови, одержаний шляхом виконання конструктивних дій. Він є ідеальним, тобто до процесу мислення не існує. Під час його створення (конструювання) реалізується активність мислення, яка не тільки відображає світ, але й творить його.

Для побудови конструкта серед різних видів абстракції важливе значення мають абстракція конструктивізації і абстракція потенційної здійснюваності. Визначити об'єкт у конструктивному розумінні означає розкрити шлях його конструювання” [12, с. 16].

Таким чином, взаємодія біо-, соціо-, техно-сфери вимагає не лише аналізу й оцінки цього надскладного інтегративного утворення, а й нових сценаріїв прогнозування, інноваційного світогляду, розуміння цілісності і гармонійності світу. Існуючий рівень мислення потребує пошуку загальної теорії (і не лише науки), цілісного світосприйняття і відповідної системи політичних, правових, етичних, філософських, релігійних поглядів. У становленні і розвитку загальної наукової теорії конструктивно-географічного напрямку відіграв суттєву роль сучасний ландшафтознавчий напрям.

Література

1. Генсірук С. А. Регіональне природокористування: Навч. посібник. – Львів: Світ, 1999. – 336 с.
2. Герасимов И. П. Преобразование природы и развитие географической науки в СССР (очерки по конструктивной географии). – М.: Знание, 1967. – 96 с.
3. Герасимов И. П. Советская конструктивная география. – М.: Наука, 1976. – 208 с.
4. Гродзинський М. Д. Основи ландшафтної екології: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
5. Моніторинг природних комплексів / С. І. Кукурудза, Н. О. Гумницька, М. С. Нижник та ін. – Львів: Ред.-вид. відділ. Львів. ун-ту, 1995. – 144 с.
6. Петлін В. М. Концепції сучасного ландшафтознавства. – Львів, 2006. – 351 с.
7. Петлін В. М. Конструктивна географія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 544 с.
8. Позаченюк Е. А. Введение в геоэкологическую экспертизу: Междисциплинарный подход, функциональные типы, объектные ориентации: Монография. – Симферополь: Таврия, 1999. – 413 с.
9. Преображенский В. С., Абрамов Л. С. Становление конструктивной географии // Известия АН СССР. Сер. Географическая. – 1976. – № 1. – С. 11-17.
10. Сафронов Т. А. Екологічні основи природокористування: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Новий світ-2000, 2010. – 248 с.
11. Чернюх О. І. Становлення конструктивно-географічних напрямів раціонального природокористування в Україні у першій половині XX ст.: Автореф. дис...канд. геогр. наук. – Чернівці, 2004. – 20 с.
12. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

Стаття надійшла 11.12.2012 р.

УДК 910. 1

Борис Чернов

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Проведено теоретико-методологічний аналіз диспозиції історії і географії та історичної географії на різних етапах еволюції історико-географічних знань. Узагальнено методологічний категоріальний апарат історичної географії, що дає підстави говорити про самостійність історичної географії як науки.

Ключові слова: методологія, історична географія, категоріальний апарат, самостійна наука, вітчизняні і світові тенденції.

Borys Chernov. Evolution of ideas on theoretical and methodological foundations of historical geography. A theoretical and methodological analysis of the relationship of history and geography to historical geography at different stages of the evolution of historical geography was conducted. A methodology categorical apparatus of historical geography was generalized, which supports that historical geography is a distinct discipline.

Key words: methodology, historical geography, categorical apparatus, a distinct discipline, national and global trends.

Вихідні положення. Огляд еволюції поглядів на становлення історичної географії пов'язаний з тим, що переважна більшість літературних джерел, які зазвичай відносять до історичної географії, в дійсності торкаються здебільшого історії подорожей (мандрівок) і відкриттів (які не завжди мали суттєвий вплив на розвиток географічної думки), а не

історії географічної думки, історії географічних ідей.

На початку 80-х рр. XX ст., у період найбільшої активності теоретичних і практичних досліджень у географії, А. Дітмар зазначав: “методологічні і методичні питання історичної географії не отримали достатнього висвітлення в географічній літературі..., хоч інтерес до історичної географії

постійно зростає, про що говорять проведені численні наукові конференції з історичної географії у 1972, 1974, 1980 рр. ... і засідання секцій історичної географії на Міжнародних географічних конгресах” [11, с. 4]. Ці питання залишаються актуальними для географів і сьогодні.

У дослідженнях С. Л. Рудницького, В. К. Яцунського, І. П. Шаскольського, Я. І. Жупанського, О. Г. Топчієва, О. І. Шаблія, Г. І. Денисика, М. І. Белова, І. П. Ковальчука, В. В. Анненкова, В. С. Жекуліна, Л. А. Гольденберга, Л. Г. Безкровного, А. В. Муравйова, В. В. Самаркіна, В. З. Дробижева, Г. Кьонінга, К. Гаррі, А. Зубицькі та інших учених тою чи іншою мірою розкрито зміст історичної географії, наведено її поділ на систему дисциплін, охарактеризовано методи дослідження. Проте є питання теоретико-методологічного характеру, які залишаються відкритими, недостатньо дослідженими, а висловлені в окремих публікаціях суперечливі твердження і знання, потребують вивчення, узагальнення і систематизації. Це й спонукало вибір теми дослідження.

Метою дослідження є теоретико-методологічний аналіз диспозиції історії і географії та історичної географії на різних етапах еволюції історико-теоретичних знань. Звідси *завдання дослідження*: простежити процеси зародження та особливості формування історичної географії на основі аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду, чітко розмежувати поняття “історія географії” та “історична географія”, узагальнити наукове обґрунтування категоріального апарату історичної географії як самостійної науки.

Виклад основного матеріалу. Історія географічної науки як видова складова родової – географічної науки, є також галузевим компонентом історії науки загалом (історико-наукового знання). Термін “історія науки” наукознавцями застосовується у двох значеннях: як реальний процес розвитку науки і як галузь знань, яка вивчає цей процес. Для запобігання термінологічній неясності зазвичай історію науки у другому розумінні називають “історіографією науки” (традиція давня, яка виокремлює онтологічний і гносеологічний аспекти в явищі” [23, с. 180].

Оскільки у дослідженнях, присвячених дисциплінарному оформленню різних галузей знань, уніфікація необхідна для порівняльного продуктивного аналізу, Т. Н. Попова розглядає таку схему понять: “історіографія науки” – “історіографічна наука” – це наукова дисципліна, яка вивчає історію науки в цілому. Але наука має галузеву специфіку, то припустимо вирізняти “історіографію природознавства”, “історіографію суспільствознавства” і далі – “історіографію наукознавства”, “історіографію соціології” та ін. [23, с. 180-181]. Виходячи з цього, географія матиме дві дисципліни: “історіографія історії географії” і “історіографія історичної географії” (географічної думки).

Розвиток науки характеризується фактичною

триєдністю знання, пізнання і перетворення. Саме ці аспекти входять традиційно в об’єкт методології науки як у загальному її розумінні, так і стосовно до окремих галузей знань. На сучасному етапі ця триєдність є найважливішою передумовою подальшого прогресу людської цивілізації. Тому природно, зазначає О. А. Гурштейн, що процес самопізнання науки розпочинається зі з’ясування її місця і значення в сучасному світі. Досягнуті у цьому напрямі результати не будуть, однак, повними без осмислення належною мірою загальної теоретичної проблеми виникнення і становлення науки на її попередніх етапах, тобто проблеми генезису науки та її наступної еволюції [9, с. 90].

Історія географічного вивчення Землі – це історія географічного пізнання людиною довколишнього світу і історія взаємодії людини і природи, історія географічних відкриттів, історія географічних ідей, історія видатних природознавців, географів, мандрівників. Але для історичної географії головне – географічна думка – важливий підсумок наукової творчості наших попередників. І якщо ми не відродимо предків, як дуже слушно з цього приводу висловився А. Ю. Ретеєм, то наше моральне зобов’язання – відродити ідеї, які вони виносили, і в яких неповторно висвітилися грані буття. Це і намагається зробити історична географія, яка сьогодні як історико-географічна галузь знання представлена багатьма дисциплінами. Тобто, за образним висловлюванням голландського географа Г. Кьонінга (H. J. Keuninga), в цілому історична географія розпадається на цілий ряд “минулих географій” [35]. Оскільки історична географія ще й нині не набула певності, потрібно звернутись до витоків становлення і розвитку саме історичної географії та її методології.

У фундаментальній праці “Нинішня географія” С. Рудницький зазначав, що з “старинних Греків... поволі увійшло в географію описування Землі словами і почала поволі творитися система географії... **Природа цілої Землі взагалі і кожного краю осібно вважалася головним предметом географії вже у давніх століттях**, хоч була ще мало досліджена. Однак також уже в давні часи з’являється в географії напрямок, що виростає невдовзі в дуже обширну галузь нашої науки. Головні представники цього напрямку Геродот, Страбон, Помпоній Меля в своїх творах не мають на оці Землі як цілісності, лиш описують по черзі різні краї тодішньої Всесенної”. І далі підкреслює, що названі та інші автори описували історію народів, чий край вони описували, але “те, що описувалося в різних краях, було майже виключно лише вислідком історико-культурного розвитку даних народів. Так, отже, **розвинулася в старовину дуже сильно, аж вибувала, описова історична географія**. І вона скорим та сильним своїм розвитком приглушила зовсім математичну і фізичну географію, що доперва почали розвиватися і розвивалися повільно, як і всі інші природничі науки в старовину... Саме описова

історична географія з її виразно практичними цілями була для розвитку географії... галапасом” [25, с. 76-77; виділено автором]. Тоді “географія “попала” між гуманістичні, стисліше кажучи, історичні науки, робилася нікому непотрібною збиранню назв і чисел, історичних, антикварних, економічних анекдотів і т. п. без вартісного баласту. Не дивно, що в Східній Європі так часто ще зустрінешся з поглядом, що географія це історична географія” [26, с. 108].

Перші відомості з власне історичної географії, історії і етнографії відомі з книжки “Записки про Московію” видатного австрійського мандрівника і дипломата Сигізмунда Герберштейна (1486 – 1566), який здійснив дві поїздки в Московію у 1517 і 1526 роках [19]. Проте, як зазначає С. Рудницький, “за батька історичної географії вважають Пилипа Кловера (1580 – 1622). Його остання книжка мала за один рік від 1624 – 1729 не менш як 39 видань. Головна заслуга Кловера в тім, що він перший... відділив “нову” географію, що описувала актуальний стан земель і країн, від “історичної”, що займалася географічними відносинами земель і країн в історичній минувшині, головню в старовіку” [26, с. 108]. І далі С. Рудницький відзначає, що слідами Кловера пішли й розвивали цю історичну географію такі вчені: Корнінг (1661), Палмеріус (1678), Целларіус (1701 – 1706), Бургіньон д Анвіль (1768), Госселен (1790), Маннерт (1795). Тобто вже у XVIII ст. історична географія на Заході мала значне поширення. І за свідченням С. Рудницького, “у перших трьох чвертинах XIX віку історична географія добула собі право громадянства серед інших наук” [26, с. 108]. Елементи історичної географії вже є в працях К. Ріхтера, Ф. Ратцеля, Лефевра, Графен-ауера, Майцена, Градманна, Йегера [31].

У Росії основоположником історичної географії вважається історик і географ В. М. Татищев (1686 – 1750), який у праці “Предложения о сочинении истории и географии Российской” чітко показав необхідність вивчення природних чинників (“препятствий”) розвитку економічного життя. А “у своєму знаменитому “Лексиконе”, – зазначає В. С. Жекулін, – В. М. Татищев уточнює задачі історичної географії, поділяє її “на древнюю, среднюю и новую, или настоящую” і підкреслює думку про зв’язок історичної географії з географією сучасності” [12, с. 6]. Проте перший ґрунтовний виклад завдань історичної географії належить Л. Майкову і С. М. Середоніну. Вони визначили основне завдання історичної географії, якою є вивчення взаємодії людини і природи у минулі історичні періоди [6]. Пізніше були праці М. К. Любанського, А. А. Спіцина, С. М. Соловйова та інших. “У дореволюційній російській історичній географії досить чітко проявляється прагнення включати в цю науку проблеми історичної зміни природи, а також розглядати географічне середовище як фон соціально-економічних подій” [12, с. 10].

Аналіз А. Дітмаром праць видатного вченого XIX ст. професора Вільнюського університету Йоахіма Лелевеля (1786 – 1861) показує, що саме Й. Лелевель сприяв відокремленню історії географічної науки від історичної географії і становленню її як особливої галузі історії науки [11]. Тобто історична географія почала розвиватися як самостійна наука в останній чверті XIX ст. Проте, – зазначає С. Рудницький, – “історична географія XIX віку була вся в руках істориків, археологів, філологів і інших репрезентантів гуманістичних наук. Розуміється теж репрезентантів антропоцентричної географії ріттерівського напрямку. Внаслідок цього вона більш чи менш обмежувалася на історичній топографії: політичних організмів та їхніх кордонів, міст і сіл, шляхів, пристаней і т. ін. антропогеографічних предметів. Для істориків, філологів деколи й археологів такого освітлення історичних подій вистачало, хоч і як воно було недокладне і поверхове. Народження новітнього фізеоцентричного землезнання в останній чвертині XIX-го віку не вплинуло на схарактеризовану історичну географію... Серед переважної більшості істориків і дотепер (до 1927 р. – Б. Ч.) панує погляд, що історична географія це тільки історична топографія, що має з географії тільки географічні назви, до яких додається виключно історичний матеріал. Це – мовляв – тільки помічна наука історії, з якою сам історик може з успіхом справлятися” [26, с. 108; підкреслено – Б. Ч.]. За нашим дослідженням, сказане вище найбільш характерне для французької географічної освіти, коли навіть до 70-х років XX ст. у багатьох закладах вищої і середньої школи студентів і учнів географії навчали історики, вважаючи географію другорядною наукою [29].

За С. Рудницьким, влучні думки про раціональне розроблювання дійсної історичної географії пов’язані передовсім з іменем Ратцеля. Це тому, що Ратцель як землезнавець із новітнім природничо-географічним світоглядом, перший, відколи географія зветься географією, поставив розгляд взаємин людства із землею виразно на єдино правильну, природничу основу. Хоча, – підкреслює С. Рудницький, – “Ратцель тільки небагато й посередньо сягав своїми працями на поле історичної географії в тодішньому розумінні, та його діяльність раз і назавжди встановила для цілого обсягу географії людини ось який неписаний закон: *не сама людина й не самі її діла, а тільки взаємини людини і взаємини її діл з землею, себто з природою краю, становлять предмет усіх антропогеографічних дисциплін. Без географічно-природничого світогляду й підготовки неможливо як слід навіть підійти до ніякої антропогеографічної, отже, й до ніякої історично-географічної проблеми, навіть дрібниці*” [26, с. 110; виділено автором].

У 1927 р. у фундаментальній праці “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання” С. Рудницький на основі узагальнення

праць видатних західних географів склав коротку систематику сучасної історичної географії.

“Перша головна царина дослідів історичної географії – це історичне дослідження природи краю. Належить тут досліджувати зміни, що їх спричинили сили природи протягом історичних часів у вигляді краєвиду даної країни. Тут постають такі ділянки: *історичної геоморфології, історичної гідрографії, історичної кліматології, історичної біогеографії*.”

Друга велика царина історичної географії – це історична антропогеографія (*sit venia verbo!*). До неї належать такі ділянки: *історична демографія, історична етнографія, історична географія селитби, історична топографія, ономастологія, історично-політична географія*.

Всім цим ділянкам історичної географії служить і під певним оглядом їх усіх обіймає історична картографія, яка всі історико-географічні дійсності представляє на історико-географічних картах” [26, с. 110; курсив виділено автором].

По суті С. Рудницький у цій праці дав класифікацію історико-географічних наук, які є складовою власне історичної географії. Ця праця, як і інші задуми щодо розвитку і становлення цілісної географії, повинні були увійти у фундаментальну “багатотомову, стислу наукову систему землезнання... В ній мусить бути зібрана вся сума географічного знання” [24, с. 217], над якою він почав працювати, але завершити не судилося.

Сучасні вчені відзначають, що, незважаючи на тривалий розвиток і численні дослідження науковців, історична географія так і не спромоглася стати самостійною галуззю географічної науки ні наприкінці XIX століття, ні на початку XX-го. Історична географія, як зазначає В. В. Анненков [1], аж до середини XX ст. розвивалася в обіймах регіональної географії (зазначимо: історії також – Б. Ч.), коли предметом історичної географії обиралась регіональна географія минулих епох. І тільки з середини 70-х рр. XX ст. відбулося відокремлення історичної географії від регіональної. З переходом до прогнозно-конструктивного етапу в розвитку географічної науки в цілому метою історико-географічних досліджень стає розкриття процесів формування і трансформації географічних структур, на основі яких вже розроблявся прогноз зміни сучасних структур. Тому, на думку В. В. Анненкова, не історична географія як окрема галузь географії, а історичний аналіз географічних проблем представляє перспективний напрям розвитку географії.

У цей час (до середини 70-х рр. XX ст.), як відзначає Врішер (Vrišer), склалась школа історичної географії в німецькомовних країнах, представлена такими напрямками, як історичне країнознавство і ландшафтознавство, історія розвитку культурного ландшафту. Натомість, представниками англо-американської історичної географії є Дарбі, Гартшорн, Зауер, Кларк, а французької – Жюйар, Деррюю і Бродель. Історична географія дозволяє зрозуміти довготривалі процеси становлення минулих географічних

фічних структур і форм земної поверхні [41].

Сучасна ж історична географія, за Андре Зубжицькі (Zubrzycki Andrée), розвивається за трьома напрямками: 1) реконструкція географії минулого. Порівняння миттєвих “знімків” у різні часи дозволяє виокремити найбільш важливі чинники просторової організації, схарактеризувати динаміку явищ; 2) вивчення “культурного” ландшафту з метою пізнання його еволюції в часі і просторі. Тут відіграє важливу роль сучасна географічна концепція сприймання ландшафту; 3) пояснення сучасних явищ з допомогою генетичної інтерпретації, із застосуванням історичних і археологічних методів. А. Зубжицькі переконаний, що елементи сучасної просторової організації пов’язані із зниклими типами культури, які успадковуються і проявляються у сучасному ландшафті. Важливість історичної географії в тому, що деякі елементи географічної структури, які розвивалися залежно від зниклих умов, стабільні за формою або тривалі за впливом на інші елементи. Тому розуміння сьогодення вимагає вивчення географії їх становлення і розвитку. Історична географія, за А. Зубжицькі, по суті є географією культур.

У другій половині XX ст. учені-географи прийшли до висновку, що нині серед перспективних напрямів розвитку географічних наук є історична географія і історичне ландшафтознавство, або, як вважає М. І. Белов, палеогеографія історичного часу. За М. І. Беловим, активно розвиваються й інші науки історичної географії: історія географічних відкриттів і досліджень, історія географічних наук і історія географічної думки, історія картографії, історична картографія і картографічне джерелознавство, топоніміка, проблема історичного етногенезису, історична етнографія і ін. Однак, на думку згаданого автора, історична географія та історичне ландшафтознавство є головними (провідними) дисциплінами, а вже від них беруть початок інші дисципліни [2]. Правда, в іншій праці М. І. Белов відзначає вже наявність двох історичних географій: історичну фізичну географію, яка базується на вивченні доісторичних географічних аспектів, і другу, що вивчає конкретну географію минулих епох [3]. Незрозумілим є вислів автора “доісторичні географічні аспекти” і твердження про “географію минулих епох”; то ж виходить, що перша історична географія не вивчає “минулі епохи? По-друге, чітко видно, що названі М. І. Беловим наукові дисципліни майже усі співпадають з “ділянками” С. Рудницького, що свідчить, мабуть, про наступність розвитку історико-географічних ідей “першого професійного українського географа” (О. І. Шаблій).

Майже аналогічний поділ історичної географії дають і Л. Г. Бескоровайний з Л. А. Гольденбергом, але вважають історичну географію чомусь суспільно-географічною наукою [4]. Хоча Я. І. Жупанський в унікальному посібнику “Історія географії в Україні” зазначає, що “двадцять років (XX ст. – Б. Ч.) характеризуються інтенсивним розвитком

історичної економічної географії, економічної історії. Це праці С. Слабченка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, П. Клименка, О. Варнеке та ін.” [14, с. 101]. Це підтверджує й М. Д. Пістун: “Історико-суспільно-географічні дослідження є традиційними і почали в Україні швидко розвиватися вже у 20-30-х рр. XX ст. зусиллями окремих вчених (Л. Д. Синицький, А. С. Синявський, С. Л. Рудницький, К. Дубняк, М. Кордуба та ін.), а також науководослідною кафедрою історії географії ВУАН. На жаль, після 30-х рр. і репресій багатьох відомих вчених географів та закриття ряду журналів і інституцій, до початку 90-х рр. дослідження носили епізодичний характер” [21, с. 48].

На думку І. П. Шаскольського у 1970-ті рр. історична географія населення як складова суспільної географії виокремилась у самостійну дисципліну – історичну демографію. Автор зазначає, що, крім власне історичної географії, існує ще кілька суміжних з нею дисциплін: історія географії, історія географічних знань, історія географічних відкриттів, історія картографії, картографічне джерелознавство, історична картографія, топоніміка [31]. Наприкінці 80-х рр. XX ст. чималий внесок у розвиток вітчизняної історичної географії населення зробив відомий в Україні географ Б. І. Заставецький. “Лебединою піснею Б. І. Заставецького, – зазначає І. Л. Дітчук, – стала організація видання в Тернополі всеукраїнського науково-теоретичного часопису “Історія української географії”, редактором якого він був. Вперше в історії розвитку географії та **географічної думки в Україні** з’явився часопис, сторінки якого повністю присвячені відображенню і осмисленню цієї історії” [10, с. 13; виділено – Б. Ч.]. На початку 90-х років XX ст. обґрунтована й нова галузь історичної географії – історичне ландшафтознавство, його оформлення в самостійний науковий напрям було підготовлено попередниками – Л. Майковим, С. М. Середеніним та ін. [6].

Ще у 20-х рр. XX ст. С. Л. Рудницький зазначав, що кожний географ мусить визнати, що “генетична частина антропогеографії носить досить справедливую назву історичної географії”. І тільки наприкінці XX – на початку XXI ст. історична суспільна географія досягла найбільш значного розвитку в численних працях знаного економічного географа О. І. Шаблія. Виразною тенденцією нині є звернення географів до нового прочитання спадщини видатних географів-мислителів, повернення в історико-географічний контекст цілих періодів розвитку географічних ідей. Класичним шляхом передачі молодому поколінню історико-географічних знань є хрестоматії. Це надзвичайно важливо, оскільки “при значній кількості праць сучасних авторів про ті чи інші події, персоналії, феномени”, в історико-географічному “проблемному полі майже не чути голосів самих авторів, носіїв ідей” [28, с. 5]. Тому нині й актуалізується питання про першоджерела української географічної думки, звернення до невідомих або маловідомих текстів. “І

тут ми бачимо, що складається парадоксальна ситуація, яка, до речі, навіть культивувалася в радянському дискурсі, коли ім’я і коментар того, що робив учений, були загальновідомими, а сам текст, доробок автора залишалися невідомими і недоступними читачеві” [28, с. 5-6]. Саме цю прогалину в історичній соціальній географії і заповнюють оригінальні тексти, вміщені у фундаментальній хрестоматії “Новітня українська суспільна географія”, упорядкованій О. І. Шаблієм.

Уперше на пострадянському просторі нарешті з’явилися репресовані і замовчувані імена видатних вітчизняних географів, а вміщені в книзі 24 біографічні статті й окремі твори учених-географів гідно представляють в історичній географії еволюційний процес теоретико-методологічної основи цієї науки. “Під кінець XIX ст., – зазначає О. І. Шаблій, – створилася критична маса учених-українознавців (географи, етнографи, історики, політики), які усвідомили свою національну ідентичність і потребу наукового обґрунтування об’єктивної необхідності створення української соборної держави. Найбільше значення у цей час мала праця антропогеографів, яка припала на період найінтенсивнішої боротьби українського суспільства за незалежну державу і характеризувалася прискореним процесом становлення загальної та історичної української географії як явища національної свідомості, науки і культури” [30, с. 5]. В цій “критичній масі учених” яскравими зорями сяяли імена національно свідомих учених-географів, талант яких розвивався у контексті європейського і світового землезнання. “Льовову частку свого життя і наукової діяльності науковці-географи віддали служінню національним інтересам. Саме за це (а не за географічні ідеї) їх, за небагатьма випадками, і репресував советський режим” [30, с. 10]. І тепер вони духовно поряд з нами, а їх географічні ідеї гідно продовжують розвивати сучасні науковці-географи. Навіть невелика кількість текстів учених-географів, оприлюднена О. І. Шаблієм, спонукає науковців-початківців до самостійного вибору, до формування власного історико-географічного світогляду, а “Хрестоматія” стає лише початком глибокого вивчення української географічної думки.

На думку П. Д. Підгорецького, в сучасній історичній географії вирізняють історичні і географічні аспекти, основу яких складає один базисний об’єкт – аналіз структури взаємодії природи і суспільства в цілому. Хоча, наприклад, німецький учений Х. Єгер у виданій ним праці “Історична географія” (1969 р.), говорить, що “**об’єкт історичної географії той самий, що і географії взагалі, але у минулому**” [22]. Об’єктивним же предметом історичної географії в циклі історичних наук є пізнання географічної сторони історичного процесу. Таким чином, пізнаватися повинні різні сторони одного об’єкту: історична – під час вивчення територіальних систем природи, населення, господарства і географічна – під час дослідження

історичного процесу [22]. М. І. Белов має іншу думку про предмет історичної географії. Він вважає, що оскільки географічне середовище історичне залежно від розвитку продуктивних сил і виробничих відносин мінливе, то в процесі взаємодії природи і суспільства утворюється особливого роду середовище, яке слід називати історико-географічним. Воно і є основним предметом історичної географії [3].

Серед сучасних дослідників, які зробили суттєвий внесок у розвиток історичної географії в Україні, виділяється географ І. П. Ковальчук [16; 17; 18]. У структурі історичної географії він виокремлює три складових: природничо-наукову, яка поділяється на 8 основних і 14 допоміжних дисциплін, інтегральну (історичну геоекоекологію), яка має 3 галузеві дисципліни, що вивчають компоненти, системи і процеси у природничо-господарських системах, і соціально-екологічну складову, яка має 8 основних і 23 суміжних дисципліни. Отже, сучасна українська історична географія, за І. П. Ковальчуком, складається з 19-ти основних і 37-ми допоміжних і суміжних дисциплін [18, с. 22]. Зауважимо, що наведений І. П. Ковальчуком у соціально-екологічній складовій термін “історична географія соціально-економічних процесів”, мабуть морально застарів після праць М. Д. Пістун, О. Г. Топчієва та О. І. Шаблія. На їх думку, нині існує “історична суспільна географія”, тому і повинні розглядатися суспільні процеси, хоча соціально-економічна географія існує як складова суспільної географії.

Серед зарубіжних дослідників значний вклад у розвиток історичної географії Едмунда Гілберта. Він відніс до цієї дисципліни чотири концептуальні начала: 1) історію географічних відкриттів і досліджень, 2) аналіз впливу географічного середовища на хід історії, 3) історію географії як науки, 4) зміни політичних кордонів. Е. Гілберт закликав географів поєднувати методи регіональної географії з критичним історичним підходом [40].

Найбільш важливим у Е. Гільберта є друге концептуальне начало – “аналіз впливу географічного середовища на хід історії”, оскільки ця проблема цікавить не тільки географів, а й істориків ще з XIX ст. Наприклад, в Росії П. А. Кропоткін ґрунтовно розкрив взаємозв’язки людини і природи і показав ступінь залежності людини, її господарства, особливо сільського, від клімату й інших природних чинників, а також можливості пристосування до природи і її розумного використання [27].

Свого часу Л. М. Гумільов у дослідженнях євразійства прийшов до висновків про існування певних закономірностей у розвитку природних і етнічних процесів на Євразійському континенті. В праці “Місце історичної географії у сходознавчих дослідженнях” він зазначав, що “у наш час питання стоїть інакше, ніж у XVIII-XIX ст.: не тільки “Як впливає географічне середовище на людей?”, але й, за В. І. Вернадським, “В якій мірі самі люди є

складовою частиною тієї оболонки Землі, яка нині іменується біосферою?” [8, с. 237].

Вже у 90-ті рр. XX ст. для дослідження впливу великомасштабних кліматичних змін на хід людської історії створена читана машиною база даних з історії клімату за останні 40 млн. років та історії людства за 50 тисяч років. Дослідження внесли суттєві корективи в існуючу теорію первісної економіки. Встановлено, що культурні рослини і домашні тварини існували вже в епоху каргінського міжльодовиків’я (50-25 тисяч років тому), а сартанське зледеніння (25-10 тисяч років тому) зробило головним заняттям більшої частини людства полювання на великих тварин. В Європі збирачі і мисливці існували ще 6 тисяч років тому поряд із землеробами, які туди переселились [5].

Але на сьогоднішній день подібні сучасні дослідження з цієї проблеми трапляються дуже рідко та ще й мають суперечливі судження. Дана тема може бути окремим науковим дослідженням.

Цікавими є й застереження Карна Гаррі (Kearns Garry) про основну методичну трудність у визначенні кола робіт, які належать до історичної географії сучасності: це визначення часових і предметних рамок дослідження в умовах непевності усіх видів – самої історії, її періодизації, предметів вивчення і т. п. Багато авторів, зазначає К. Гаррі, взагалі пропонують накласти “вето” на поняття “історія сучасності” або “сучасна історія”, інші пропонують використовувати критерій значимості сучасних подій з погляду історичної ретроспективи або перспективи. І робить висновок, що без історико-географічних підходів і досліджень значна кількість аспектів сучасної трансформації природи і суспільства не будуть успішними [37, с. 13].

Таким чином, “історична географія, так само як і географія сучасності, представляє систему наук, які займають проміжне положення між історією і географією. Єдність системи історико-географічних наук визначається, по-перше, наявністю деяких загальних завдань дослідження, до яких найперше потрібно віднести проблему взаємодії суспільства і природи в різні історичні періоди, і, по-друге, широким використанням загальних історико-географічних методів і матеріалів, первинна обробка яких ідентична” [12, с. 26]. В. С. Жекулін дослідив історію розвитку уявлень про предмет історичної географії російських і зарубіжних учених, які є представниками історичної і географічної наук, і сформулював предмет вивчення історичної географії так: “Історична географія – система взаємопов’язаних наук, яка виникла в двох сферах наукових зв’язків – природної і суспільної і вивчає фізичну, економічну і політичну географію минулого людства у її взаємозв’язку з географією сучасності” [12, с. 26]. Правда, через 20 років після цього В. П. Максаковський на підставі власних досліджень стверджував: “Поки що не сформульоване загальноприйняте визначення цієї науки” [20, с. 5], хоча відомий учений не навів доказів для

такого твердження.

Натомість, аналіз розвитку географії дозволив П. Г. Шищенко і Н. В. Муніч визначити суть історичної географії як “наукової дисципліни, що досліджує процеси еволюції наукових ідей, творчу діяльність наукових шкіл та окремих учених у галузі географічних наук з метою відтворення цілісної картини історії наукової думки, виявлення концептуальних засад і закономірностей її розвитку” [32, с. 15]. Вважаємо судження П. Г. Шищенка і Н. В. Муніч є суттєвим доповненням визначеного В. С. Жекуліним предмету історичної географії.

Методи дослідження історичної географії. Кожна наука використовує власні і загальнонаукові методи дослідження. В історичній географії Л. Г. Бескоровайний і Л. А. Гольденберг, крім загально-географічних та історичних, пропонують методи аналітико-синтетичний, порівняльно-історичний, ретроспективний аналіз, статистичний і картографічний [4].

Свою чергою англійський географ Алан Бекер (Baker Alan R. H.) серед методів історичної географії пропагує ретрогресивний метод, посилаючись на Марка Блоха (Marc Bloch), поряд із ретроспективним методом, прибічником якого є француз Діон Рогер (Dion Roger). Обидва методи подібні в тому, що вивчення ландшафту в його минулому визнається необхідною умовою для розуміння сучасного ландшафту. Проте ретрогресивний метод починає з минулого, користуючись сучасними даними для кращого розуміння умов, які існували у минулому. Ретроспективний метод вимагає зосередження на сучасному, і дані минулого застосовуються тільки для з'ясування умов, які спостерігаються сьогодні. Тому, наприклад, при застосуванні ретроспективного методу реліктові риси розглядаються як елементи ландшафту, які потрібно пояснити. При ретрогресивному методі вони вивчаються як вихідний матеріал. На думку Алана Бекера, у строгому розумінні, саме ретрогресивний метод є характерним для історичної географії як теоретичної дисципліни [33, с. 2].

Натомість англійський вчений Д. В. Муді (D. W. Moodie) пропонує застосовувати метод змістовного аналізу. Суть методу полягає у застосуванні спеціальної методики роботи з джерелами ін формації, яка дозволяє провести частотний статистичний аналіз певним чином упорядкованих даних. У найпростішому випадку основою для наукових висновків є частота появи теми, що вивчається [39, с. 3].

Крім того, Д. В. Моуде і Лер Джон (Lehr John C.) зазначають, що у 70-ті роки XX ст. вчені з історичної географії намагалися услід за іншими географічними дисциплінами звертатися до кількості методів для посилення теоретизування. Здебільшого це було не тільки наслідуванням тенденцій, що панували в географії, але й ще однією спробою показати відмінність історичної географії від історичних дисциплін. Водночас, як відзначають

автори, в історичній географії неможливо уникнути того, що її факти залишаються фактами поза залежністю від того чи іншого методичного підходу або теоретизування. Як емпірична, так і теоретична історична географія входять у протиріччя з часовим чинником. “Невиправдані спроби, – зазначають автори, – інтерпретувати історичну географію як географію, віднесену у минуле. Насамперед наше знання минулого не тільки завжди не повне, а й знання завжди вторинне, яке ґрунтується на чийсь інтерпретації фактів у минулому або на опосередкованих фактах. Реконструкція минулого можлива тільки при суворому дотриманні відповідності фактів з пропонованою теорією. На відміну від географії історична географія заснована на протиставленні в часі фактів і їх теоретичного осмислення, що зближує її з історичними дисциплінами, хоча вона і залишається полем діяльності географів через географічний характер процесів і об'єктів, що вивчаються нею в минулому” [39, с. 5].

В. С. Жекулін запропонував як метод дослідження діахронічний підхід, який полягає в аналізі усіх змін об'єкту історичної географії за весь період його розвитку – від утворення до сучасного стану. Цей підхід використовують для вивчення зміни історико-географічних систем, яким відповідають ландшафтно-екологічні ситуації, які склалися в історичному минулому. З допомогою цих ситуацій оцінюється обстановка з погляду руйнування ландшафтів, погіршення їх стану, що впливає на середовище життя людини [13].

Нині стало модним застосовувати як метод дослідження історичної географії також **структурний підхід**. На думку Грегора Дерекка (Gregory Derek), дії людей не можна зрозуміти без розуміння їх думок. Це прирікає історичну географію на чисто феноменологічний опис подій минулого без спроби пояснити виникнення певних структур. Цьому протиставляється **структуралістський підхід**. “Структуру розуміють як упорядкованість взаємовідносин між частинами або компонентами системи. В географії – це частини ландшафту і люди, яких можна бачити. Структура не може бути виявлена прямим спостереженням, вона належить до того, що К. Маркс вважав сутністю, на відміну від явища. Описати структуру можливо за умови знання заздалегідь визначених певних загальних принципів. Отримані в результаті моделі, теоретичні структури не протиставляють дійсності, онтологічним структурам – вони ізоморфні” [34, с. 4].

Потрібно зазначити, що в середині 70-х років XX ст. серед спеціалістів історичної географії проявлялось намагання слідом за іншими географічними дисциплінами застосовувати кількісні методи дослідження, що підсилювало теоретизування, але без ґрунтовної підготовки це не приносило позитивних результатів. З кінця 80-х рр. XX ст. в історико-географічних дослідженнях почала використовуватися комп'ютерна техніка, яка сприяла методиці наукового дослідження, зокрема з

історії розвитку міст [37, с. 6].

Найбільш ґрунтовно висвітив проблему методів дослідження в історичній географії І. П. Ковальчук [18, с. 24-25]. Обґрунтована ним класифікація методів “об’єднує чотири групи – філософську, загальнонаукову, конкретно-наукову (власне історико-географічні методи) і міждисциплінарну (методи якої, здебільшого, є полідисциплінарними). Групи методів поділяються на 15 підгруп, які, у свою чергу, поділяються на 92 види методів”. Таким чином, налічують 107 методів, якими може користуватися історико-географ.

Напрями сучасних досліджень в історичній географії. Л. І. Воропай, аналізуючи власний досвід історико-географічних досліджень на території північної Буковини, визначає основні категорії інформаційних систем і обґрунтовує чотири напрями їх дослідження: 1) вивчення закономірностей спонтанного розвитку природних процесів; 2) відновлення і вивчення особливостей географічної структури території доагрокультурного періоду; 3) вивчення закономірностей розвитку процесів заселення і господарського освоєння ПТК територій, виявлення основних “історичних зрізів” – епох найбільш інтенсивного впливу виробничої діяльності суспільства на природне середовище, епох якісної зміни географічної структури; 4) вивчення процесів антропогенної трансформації компонентів і геокомплексів, вивчення ступеня їх освоєння, вивчення і картування сучасних геосистем, розробка їх класифікації [7].

На думку І. П. Шаскольського, історична географія включає такі напрями досліджень: 1) історичну економічну і історичну політичну географію, 2) історичну фізичну географію, 3) історичну географію населення, 4) історичну географію міст [31].

Завдання історичної географії В. А. Есаков і Р. У. Рахімбаєв об’єднують у два розділи: 1) історія географічних відкриттів і досліджень і 2) історія географічних ідей в географії (еволюція географічної думки). Історична географія входить у систему географічних наук на правах самостійної дисципліни, але знаходиться на стику географії, історії і наукознавства, у зв’язку з чим посилюється її проблемна орієнтація, тобто дослідження розвитку географії за наскрізними напрямками і вузловими проблемами [15].

Висновки. Дослідженням встановлено, що історична географія є самодостатньою наукою, яка має власні об’єкт, предмет, проблеми, завдання. Проте проблема теоретико-методологічної основи історичної географії вимагає додаткового дослідження категоріального апарату, зокрема, методів дослідження (критерії відбору і обґрунтування головних методів), розмежування методології наук, які є складовою частиною історичної географії, їх взаємозв’язків і перспектив розвитку та інших теоретичних питань.

Історія будь-якої науки передбачає її періодизацію, що дає змогу здійснити глибоке пізнання, виокремивши найсуттєвіші події в її розвитку.

Література

1. Анненков В. В. Развитие исторических методов в географических исследованиях / В. В. Анненков // Теоретические проблемы географии. – Рига, 1976. – С. 96-104.
2. Белов М. И. К вопросу о классификации историко-географических исследований / М. И. Белов // Теоретические вопросы географии. – Л., 1975. – С. 32-36.
3. Белов М. И. Проблемы изучения историко-географической среды. Дискуссии / М. И. Белов // Изв. Всес. геогр. о-ва. – 1976. – 108. – № 6. – С. 512-515.
4. Бескоровайный Л. Г. О предмете и методе исторической географии / Л. Г. Бескоровайный, Л. А. Гольденберг // История СССР. – 1971. – № 6. – С. 23-36.
5. Бокарев Ю. П. Крупномасштабные изменения климата и человеческая история / Ю. П. Бокарев // История взаимодействия общества и природы: факты и концепции; [тезисы докл. конф., Москва, дек. 1990]. – Ч. 1. – М., 1990. – С. 58-61.
6. Вампилова Л. Б. О формировании советской школы исторического ландшафтоведения / Л. Б. Вампилова, Н. В. Крылов, Е. И. Скупинова // История географических ландшафтов: теоретические проблемы и региональные исследования; [тезисы докл. 1 Всес. науч.-практ. конф. 2-7 сент., 1991; Карел. гос. пед. ин-т.]. – Петрозаводск, 1991. – С. 12-13.
7. Воропай Л. І. Досвід проведення історико-географічних досліджень / Л. І. Воропай // Фізична географія та геоморфологія. Міжвід. наук. зб. – К., 1976. – Вип. 15. – С. 16-21.
8. Гумилёв Л. Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации / Л. Н. Гумилёв; [предисл. С. Б. Лаврова]. – М.: Экспресс, 1993. – 576 с.
9. Гурштейн А. А. Наука и протонаука / А. А. Гурштейн // Природа. – 1985. – № 4. – С. 90-99.
10. Дітчук І. Богдан Заставецький як організатор географічної науки й освіти в Україні / І. Дітчук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – С. 13-15.
11. Дитмар А. Историко-географические труды И. Лелевеля / А. Дитмар // Научные труды вузов Лит. ССР. География. – 1980. – 15. – С. 119-128.
12. Жекулин В. С. Историческая география: предмет и методы / В. С. Жекулин. – Л.: Наука, 1982. – 224 с.

13. Жекулин В. С. Историческая география и геоэкология: грани сотрудничества / В. С. Жекулин // География и современность (Ленинград). – 1988. – № 4. – С. 9-22.
14. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: навч. посібник / Я. І. Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 264 с.
15. Есаков В. А. О предмете и содержании истории географии / В. А. Есаков, Р. У. Рахимбеков // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1988. – № 4. – С. 103-110.
16. Ковальчук І. Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз / І. Ковальчук // Історія української географії. Всеукр. науково-теоретич. часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – Вип. 6. – С. 7-23.
17. Ковальчук І. П. Историческая география: Структура, задачи и методы исследования / И. П. Ковальчук // Теория, методы и инновации в исторической географии; матер. III Междунар. конф. (Санкт-Петербург, 23-25 апреля 2007 г.). – СПб: ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2007. – С. 24-26.
18. Ковальчук І. П. Сучасна українська історична географія: структура, методи досліджень, перспективні напрями / І. П. Ковальчук // Історична географія: початок ХХІ сторіччя; зб. наук. праць. – Вінниця: ПП Вид-во “Теза”, 2007. – С. 19-28.
19. Котюх А. А. К 500-летию со дня рождения Сигизмунда Герберштейна / А. А. Котюх // Вестн. ЛГУ. – 1986. – № 4. – С. 110-112.
20. Максаковский В. П. Историческая география мира: учебное пособ. для вузов / В. П. Максаковский. – М.: Экопрос, 1999. – 584 с.
21. Пістун М. Д. Розвиток суспільної географії в Україні у ХХ – на початку ХХІ сторіччя / М. Д. Пістун. – К.: РВЦ “Київськ. ун-т”, 2009. – 123 с.
22. Подгорецкий П. Д. О раздвоении исторической географии / П. Д. Подгорецкий // Теоретические вопросы географии. – Л., 1975. – С. 28-31.
23. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.
24. Рудницький С. Л. Завдання Українського географічного Інституту й його видавництв / С. Л. Рудницький // Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів – Мюнхен: Редакц.-вид. відділ Львівського держун-ту, 1993. – С. 193-218.
25. Рудницький С. Л. Нинішня географія / С. Л. Рудницький // Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія; [упор. та автор біографічних статей О. Шаблій]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – С. 72-105.
26. Рудницький С. Л. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання / С. Л. Рудницький // Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / Упор. та автор біографічних статей О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – С. 106-117.
27. Рюмин В. В. Человек и природа в исследованиях П. А. Кропоткина / В. В. Рюмин // География и природные ресурсы. – 1992. – № 2. – С. 153-160.
28. Сухомлинська О. Передне слово / О. Сухомлинська // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): хрестоматія; [упоряд.: Л. Д. Березівська та ін.]. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 5-9.
29. Чернов Б. Еволюція шкільної географічної освіти і методів навчання у Франції / Б. Чернов // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький: Вид-во О. М. Лукашевич, 2012. – С. 329-336.
30. Шаблій О. Особливості формування новітньої української суспільної географії / О. Шаблій // Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – С. 7-16.
31. Шаскольский И. П. Историческая география и смежные историко-географические дисциплины / И. П. Шаскольский // География и культура: Матер. К 9 съезду Геогр. о-ва СССР, Казань, сент., 1990. – Л., 1990. – С. 118-120.
32. Шищенко П. Г. Історія географії та історична географія: галузі науки і навчальні дисципліни / П. Г. Шищенко, Н. В. Муніч // Історична географія: початок ХХІ сторіччя; зб. наук. праць. – Вінниця: ПП Вид-во “Теза”, 2007. – С. 14-18.
33. Baker Alan R. H. A note on the retrogressive and retrospective approaches in historical geography / R. H. Baker Alan; [за анотацією] // Erdkunde. – 1968. – 22. – № 3. – р. 244-245.
34. Gregory Derek. Rethinking historical geography = Переосмысление исторической географии / Derek Gregory // [пер. с англ. А. Армада]. – РЖ. География: А. Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1977. – № 7 А11. – С. 4.
35. Keuning H. J. Historische geografie = Историческая география / H. J. Keuning // K. N. A. G. geogr. tijdschr.; [перев. Г. Розен]. – 1968. 2. – № 4. – р. 291-295.
36. Kefrns Gerry. Historical geography = Историческая география / Gerry Kefrns; [пер. с англ. Ю. Липец] // РЖ. География: А. Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1993. – № 4 А91. – С. 13.

37. *Miller Roger*. Using Geocoded Databases in Teaching Urban Historical Geography = Применение геокодированных баз данных при обучении исторической географии городов / Roger Miller; [пер. с англ. А. Берлянта] // – РЖ. География: А. Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1987. – № 1 А31. – С. 6.
38. *Moodie D. W.* Content analysis: a method for historical geography = Содержательный анализ: метод для исторической географии / D. W. Moodie; [пер. с англ. А. Армада] // РЖ. География: А. Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1972. – № 2 А14. – С. 3.
39. *Moodie D. W.* Fact and theory in historical geography = Факт и теория в исторической географии / D. W. Moodie, Lehr John C.; [пер. с англ. М. Горнунга] // РЖ. География: А. Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1977. – № 12 А21. – С. 5.
40. *Robinson G. Edmund W. Gilbert* and the development of historical geography = Эдмунд Гилберт и его роль в развитии исторической географии / G. Robinson, J. Patten; [пер. с англ. Л. Серебряного] // РЖ. География: А. Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1981. – № 4 А26. – С. 5.
41. *Vrišer Igor*. Historična geografija: cilji, pomen in metode = Историческая география: цели, значение и методы / Igor Vrišer // РЖ. География: А. Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1987. – № 5 А13. – С. 2.
42. *Wilcock Arther A.* The geographer before 1800 / Wilcock Arther A. // Area. – 1975. – 7. – № 1. – Р. 45-46.
43. *Fehn Klaus*. Zum wissenschaftstheoretischen Standort der Kulturlandschaftsgeschichte = Место истории культурного ландшафта в системе наук / Klaus. Fehn; [пер. с нем. А. Донде] // РЖ. География: А. Теоретические и общие вопросы географии. – М., 1972. – № 2 А15. – С. 3.

Стаття надійшла 11.10.2012 р.

Крає- і країнознавство

УДК 913:911.3

Михайло Рутинський

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ ГАЛИЦЬКИХ КУРОРТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. ЗА ДАНИМИ БАЛЬТАЗАРА ГАКЕТА

Розглянуто роль і внесок Б.Гакета в історико-географічне вивчення мінеральних вод і бальнеологічних курортів Галичини другої половини XVIII ст. Фактологічний матеріал творчих напрацювань ученого покладено в основу ретроспективно-географічного аналізу особливостей розвитку і територіальної організації галицьких оздоровниць цього періоду.

Ключові слова: мінеральні води, бальнеологічні курорти, історична географія, Галичина, Б. Гакет.

Mykhaylo Rutyn's'kyi. A historical geography and the character of development of Galician resorts in the second half of the XVIII century, according to Balthasar Hacquet.

The role and contribution of B. Hacquet to the historical-geographical study of mineral waters and spa resorts in Galicia in the second half of the eighteenth century are considered. The creative heritage of this scientist is used to produce a retrospective-geographical analysis of features of development and territorial organization of Galician resorts of that period.

Key words: mineral waters, spa resorts, historical geography, Galicia, B. Hacquet.

Актуальність теми. Історико-географічні й рекреаційно-ресурсні передумови становлення та характерні риси розвитку у XVIII ст. курортно-рекреаційної сфери на теренах Галичини вирізняє низка специфічних регіональних рис. У цей період ще не існувало таких відомих на сьогодні курортних центрів, як: Трускавець, Моршин, Східниця, Черче та ін., натомість, завдяки працям Бальтазара Гакета маємо змогу дослідити характерні риси трансформації ряду давніх магнатських оздоровниць (Шкло, Любін Великий, Немирів) та народних самолічиць при соляних жупах і святих джерелах у курорти західноєвропейського кшталту у зв'язку із новими прогресивними віяннями, що збурили соціум і господарство Галичини після входу до Австрійської монархії на правах окремої провінції – “Королівства Галичини та Володимирії”. Особливої актуальності й ваги ретроспективно-географічні дослідження цих специфічних трансформаційних рис набувають зараз – у час творчого переосмислення багатой краєзнавчої спадщини учених попередніх століть та формування на її основі сучасних теоретико-методологічних засад, пріоритетних завдань та дороговказів геопросторового розвитку рекреаційного комплексу даного регіону.

Мета цієї праці – стислий ретроспективно-географічний аналіз територіальної організації і характеру розвитку бальнеотерапії та курортної справи в східній частині новоутвореної провінції “Королівство Галичини і Володимирії” Австрійської монархії, в основу якого покладено фактологічний матеріал творчих напрацювань ученого-енциклопедиста Бальтазара Гакета. А насамперед – актуалізувати основні творчі напрацювання й дати оцінку внеску цього ученого у ресурсно-географічне вивчення бальнеологічно-курортного потенціалу галицького терену.

Останні дослідження з проблематики. Проблематика ретроспективно-географічних досліджень території Західної України та вивчення наукової спадщини окремих персоналій географічної науки і краєзнавства минулих століть є предметом численних наукових праць та розвідок сьогодення. Питання історії географії і галицького краєзнавства, еволюції його теоретичних і прикладних напрацювань та напрямів розвитку нині розробляються цілою низкою українських учених, з яких найзначніший доробок мають представники Львівської, Чернівецької, Тернопільської, Київської та Житомирської наукових шкіл краєзнавства – О. І. Шаблій,

М. Ю. Костриця, Я. І. Жупанський, В. П. Круль, П. Т. Тронько, Я. В. Верменич, Я. І. Серкіз, І. І. Ровенчак, Р. М. Лозинський, О. І. Вісьтак, С. П. Кузик, О. О. Любішева, О. В. Заставецька, Я. О. Мариняк, О. І. Дутчак, С. В. Трубочанінов, Я. В. Луцький, Є. В. Панкова, Т. А. Дьорова, І. О. Андрухів, Б. М. Гаврилів, В. П. Лавринюк та ряд інших дослідників. Фактологічний матеріал *географічної* спадщини Б. Гакета ґрунтовно вивчали Георг Якоб, Курт Щарп, Марія Вальо, Іван Ровенчак та ін. учені [9-13].

Виклад основного матеріалу. Бальтазар Гакет (австр. Balthasar Hacquet, фр. Belsazar de la Motte Hacquet, 1739 – 1815) – один з найвидатніших австрійських учених-енциклопедистів (медик, географ, геолог, геоморфолог, ботанік, етнограф, соціолог та геополітик) та мандрівників на західно-українських теренах у другій половині XVIII-го століття. Наукові кола Австрії, Словенії, Польщі, Словаччини, Румунії, України називають Б. Гакета піонером у царині комплексного дослідження природи і людності Карпат [1, 9, 10].

Б. Гакет народився 1739 р. у французькому місті Ле-Конке (Le Conquet), ступінь доктора філософії здобув у єзуїтській колегії Понт-а-Мусон, відтак вивчав медицину в університетах Монпельє, Парижа та Відня. Чималий період життя ученого (з 1787 по 1805 рік) пов'язаний із Галичиною, у м. Львові Б. Гакет обіймав посаду професора природничої історії Львівського університету. Саме цей період життя учений активно присвятив природознавчим і краєзнавчим дослідженням, щороку організовував комплексні наукові експедиції Західним Поділлям, Опіллям, Буковиною, Покуттям, Карпатами, Розточчям та суміжними теренами, збирав багаті мінералогічні й біологічні колекції, вів кадастр мінеральних ресурсів, записував етнографічні спостереження, розробляв рекомендації щодо поліпшення господарського укладу життя галичан і т. і.

Перу ученого належить близько 40 публікацій в галузі медицини, географії, геології та біології. З поміж них ґрунтовні описи українських теренів зустрічаємо у: фундаментальному чотирьохтомному

описі подорожей Карпатами “Hacquet’s neueste phisikalisch-politisch-he Reisen in den Jahren 1788 – 1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen” (Нові фізично-політичні подорожі Гакета в 1788 – 1795 рр. Дакійськими і Сарматськими або Північними Карпатами) [4, 5], географічному трактаті “Reise durch die neu eroberten Provinzen Russlands, im Jahr 1797...” (Подорож 1797 р. через новозавойовані російські провінції з оглядом торгівлі, заводів, фабрик, географії, статистики, політики, економіки, природної історії, ботаніки і т. і.) [6], інженерно-геологічній праці “De salinis in Daciae et Sarmatiae montibus existentibus inquisitio (Солекопальні Дакії і Сарматії) [3], географічній праці “Skizze über das Karpathische Gebirge” (Ескіз Карпатських гір) [7], науковому трактаті “Blicke über das menschliche Wissen in der Naturkunde” (Огляд системи людського знання з природної історії) [2].

Не буде перебільшенням стверджувати, що саме Б. Гакет за майже 20-річне перебування в Галичині закрив підвалини географічного, геологічного, біологічного, економічного й етнографічного наукового вивчення краю і завдяки своїм резонансним німецько- й французькомовним працям, по суті, відкрив європейській громадськості Україну. Сучасна європейська наука визнала Б. Гакета піонером комплексного вивчення Східних Карпат [9, 10].

Під час чотирьох наукових експедицій Україною Б. Гакет відвідав і безпосередньо на місці обстежив джерела лікувальних розсолів і мінеральних вод у таких населених пунктах, як: Кути, Делятин, Надвірна, Калуш (описані у Т. 1), Мізунь, Болехів, Сколе, Стара Сіль, Стебник, Дрогобич, Любінь Великий (описані у Т. 3), Шкло, Янів, Яворів, Немирів (описані у Т. 4). Учений залишив детальну характеристику стану організації курортної справи найвідоміших лікувальних центрів Галичини того періоду: Шкла, Великого Любена, Кшешовіц.

Третій том “Подорожей Північними Карпатами” Б. Гакета розпочинається етнографічним описом Галичини, починаючи від гуцулів Покуття і гірських осад над Черемошем та Прутом. Однак, уже в третій і четвертій частинах цього тому медичні зацікавлення спонукали вченого до ретельного вивчення природних лікувальних засобів краю.

Станом розвитку курортної справи Б. Гакет зацікавився після відвідин руського містечка Бардіїва, яке славилось як курорт із раннього середньовіччя, ще як входило до складу Галицько-Волинської держави. У 1321 році Бардіїв увійшов до складу Угорської держави. Проте і далі цю землю населяли русини, і володіли нею руські бояри. В 1393 – 1414 рр. власником Бардіїва був Федір Коріятович, а з кінця XVI ст. і до 1601 року – Ілля Острозький. Розквіт курорту припав на XV – XVI ст., коли тут відкрилися перші водолічницькі.

За Б. Гакетом, у 80-і рр. XVIII ст. бардіївські сірководневі мінеральні води уже не мали такої

популярності, як у минулі століття, однак кожного літа їх відвідували сотні курортників. Серед лісу були п'ять джерел, поблизу них стояло кілька будівель, однак панівна більшість відвідувачів після прийому мінеральних вод поверталися на ночівлю до міста. Курортний бізнес забезпечував дві третини прибутку міста. Бардіївську воду розливали у пляшки темного кольору й експортували по цілій Європі. В аптеках м. Львова пляшка бардіївської води коштувала 34 крайцари.

Четверта частина третього тому “Подорожей Північними Карпатами” значною мірою присвячена подальшим польовим дослідженням провідних галицьких курортів. Розпочав її Б. Гакет з аналізу сірчаніх мінеральних вод та оздоровниць у Шклі й Великому Любені. Перу ученого належить критичний розбір давніших медичних і природничих відомостей про курорт Шкло таких науковців XVI – XVIII ст., як Е. Сикст, Коннор, Ржончинський, Гуетард. На основі власного польового обстеження Б. Гакет подав комплексну характеристику місцевості розвантаження сірчаніх вод, їхніх фізичних і органолептичних властивостей, а також охарактеризував потенціал і перспективи курорту Шкло з огляду на зручність його місцезнаходження за чверть милі від Львова на шляху до Відня. До сприятливих чинників розвитку курорту учений залічив наявність великого ставу для розведення риби, “за кілька сот кроків від якого б'є головне джерело, обнесене дерев'яною загорожею з дахом. З цього джерела мінеральна вода дерев'яними

трубами надходить в сусідні чани, де після підігріву слугує для прийняття лікувальних ванн. Неподалік у лузі знаходиться друге джерело, з якого воду вживано для пиття”. Крім того, в прилеглому лісі було кілька слабкіших джерел, які люди також використовували в оздоровчих цілях.

Новочасна гостьова й технологічна інфраструктура курорту Шкло була побудована коштом австрійського уряду і на той час відповідала кращим європейським стандартам рекреаційного сервісу.

Бальнеологічні студії Б. Гакет продовжив у Великому Любені, води якого, за визнанням ученого, з погляду лікувального ефекту не поступалися прославленим сірчанам джерелам Шкла. Тут мандрівник застав масштабні будівельні роботи з упорядкування курортної інфраструктури, що відбувалися завдяки щедрим інвестиціям власниці села Анни Гумецької з роду Єживуцьких Коронних. Інвесторка під час своїх закордонних подорожей “на води” набула, за словами Б. Гакета, досвіду більшого, ніж учені мужі-бальнеологи, відтак очікувала на швидку економічну віддачу від експлуатації модерного курорту, розташованого заleden в трьох милях від столиці Королівства Галичини і Володимирії. Тим не менше, Б. Гакет піддав критиці галицьку безгосподарність: “...мінеральні води заслуговують на кращу опіку, але в цій країні не варто очікувати чогось подібного. Усі джерела без жодної охорони знаходяться серед багницьк. Без обліку й лімітів відкачувано з них води для лікувальних лазень”.

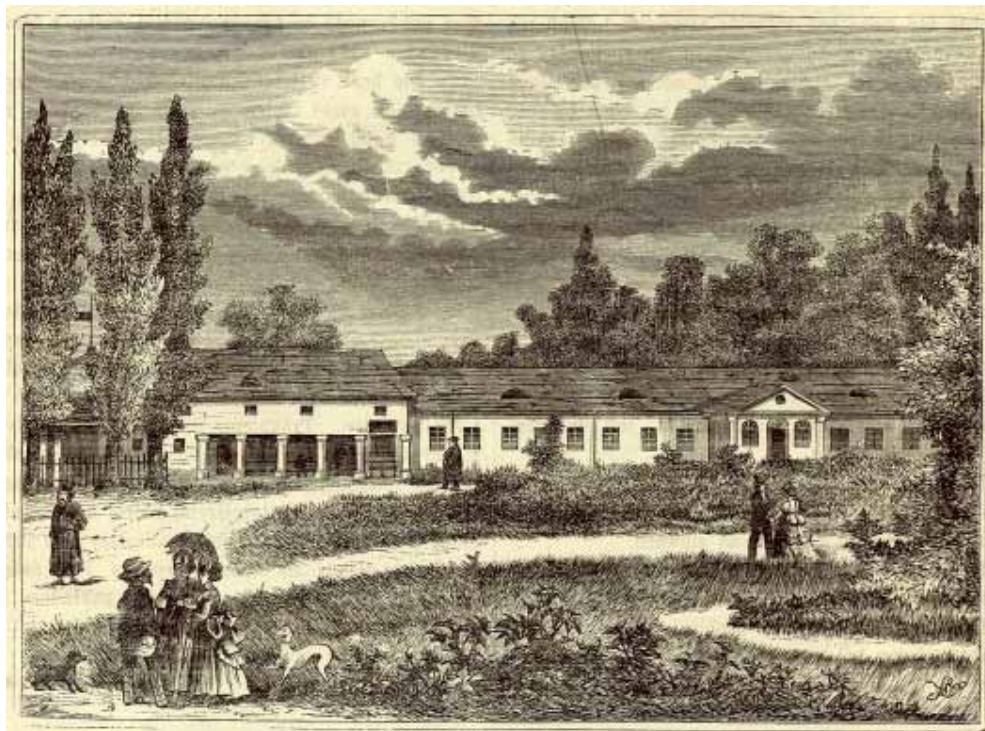

Рис. 1. Курорт Великий Любінь наприкінці XVIII ст.

Цікавим є судження бретонця про те, що “славу курортам Шкло й Великий Любінь за безпечила усталена зпрадавен традиція народного водолікування, а не львівські лікарі, які підірвали віру в цілющі властивості води, неправильно приписуючи їх пацієнтам” (цит. за [1]).

Сірчані джерела Немирова Б. Гакет не відвідував і залишив поза увагою у своїй праці. Натомість, до перспективних у плані організації курортів виходів сірчанних вод у Галичині Б. Гакет відніс мінеральні джерела в Пустомитах під Львовом та Хоцімежі під Станіславом.

Під час перебування у Великому Любені влітку 1787 року Б. Гакет мимоволі став свідком типової сцени, коли місцеві євреї намагалися обдурити прибулу зі Львова урядову комісію, видаючи витягнуті з-під поли грудки сірки за самородки, розсіпані довкола любінських джерел. Не без участі науковця цю аферу було викрито, і Любінь не отримав урядову дотацію на спорудження сірчаної фабрики.

Організуючи далекі експедиції, Бальтазар Гакет, як учений-медик, збирав відомості про святі джерела, водою яких споконвіку лікувалася українські селяни. Професор особисто дослідив воду найшанованішого з бальнеотерапевтично-паломницьких центрів краю – монастиря Святого Онуфрія над Дністром (суч. монастир Святого Іоанна Богослова у с. Хрещатик Заставнівського району Чернівецької обл.). “Під церквою Св. Онуфрія – занотував Б. Гакет у першому томі “Подорожей Північними Карпатами” – б’є сірчане джерело, вода якого вживається місцевим населенням усього того краю як чудодійна панацея від шкірних захворювань. Цю цілющу воду купці міста Серета бочками відправляють у Трансильванію і Туреччину”.

Загалом Б. Гакет детально описав три найвідоміші цілющі соляні джерела уздовж півніжжя Карпатських гір (*Slatina de la Lubonka, de la Runk, de la Bochna*), які уряд не експлуатував, натомість вони були відкриті для вільного вжитку довколишнього люду. Цікаві роздуми автора щодо генезису соляних джерел Прикарпаття: “...вони появляються в передгір’ї лише за декілька миль далі. Хоча ці джерела, можна сказати, лежать вже на рівнині, безсумнівно, своїм походженням вони пов’язані з вищими місцевостями і тому, що з досвіду відомо, що соляні пласти часто діляться і навіть часом розміщуються осібно від основної маси, тим не менше може бути так, що найважливіші верстви солі лежать вище в горах, але настільки глибоко, що поверхневі води, які їх розчиняють, появляються лише на рівнині”.

Повертаючись з Галича в 1788 р., Б. Гакет зупинився на Жидачівщині у с. Новосільцях, де обстежив та описав з геологічного і медичного поглядів тутешні сірчані джерела, які використовувалися довколишнім людом краю з лікувальними цілями. Учений зауважив їх і в околиці с. Старий

Майдан: “На південь від річки Прут переходимо в невисокі гори, де лежить Старий і Горе Майдан... Аж до Дністра часто зустрічаються в цих околицях невеликі сірчані джерела...”.

У другому томі “Подорожей Північними Карпатами” Б. Гакет навів дані про те, що з метою лікування багатьох захворювань людей і худоби селяни Західного Поділля, з давніх-давен використовують невеликі сірчані джерела в околицях сіл Мельниця, Теревовля та Микулинці. Їх освячено церквою, над джерелами надбудовано каплиці, паломники-селяни не без підстав наділяють цю воду чудодійними оздоровчими властивостями.

Чимало уваги у польових дослідженнях Карпатського регіону Бальтазар Гакет приділив описам солеварного промислу. Ба, навіть етимологію краю учений пропонував як гіпотезу виводити із тутешнього прадавнього солеварного промислу: “...в старі часи, можливо навіть в первісні, тут утворилися солеварні промисли, від яких ця місцевість, як і ціле князівство, а сьогодні королівство, від грецького слова “Gals” отримало назву “Галич” і “Галичина”. Карпатські соляні жупи у “Подорожах Північними Карпатами” критично охарактеризовані Б. Гакетом у ресурсно-геологічному, експлуатаційно-технологічному, економічному, торговому, управлінському, соціальному планах. Як фаховий медик, Б. Гакет не оминув увагою і кожен факт організації при соляних жупах стихійних народних лічниць ропою і ропними багнами. Таке самолікування практикувалося у Кутах, у чверті денного переходу від Кутів, де учений дослідив соляну жупу, що виробляла в шістьох котлах 6 – 9 тис. центнерів солі, у Косові (солеварня на 12 котлів, де щорічно випарювали 9 – 12 тис. центнерів), у Пістині (солеварня продукувала 8 тис. центнерів солі), в Уторопах (воду брали із семи соляних джерел, виварювали до шести тисяч центнерів солі на рік), в Яблуневі (виробляли десять тисяч центнерів солі щорічно) та Печеніжині (жупа давала тисячу центнерів солі). Ропу з цих жуп покутяни традиційно використовували як для лікування худоби, так і для самолікування. Аналогічний підхід до народного самолікування побутовав на Бойківщині, про що Б. Гакет згадує при описі соляних жуп Дрогобича, Стебника, Сільця, Самбора, Старої Солі та інших.

До перспективних в плані облаштування організованих лічниць учений залічив село Кути, яке називав “брамою до Карпат”, стверджуючи, що звідси на північний схід пролягають наймальовничіші гірські ландшафти, та Надвірну, в околицях якої діяли потужні солеварні та знаходилася адміністрація солеварного промислу Покуття. Також Б. Гакет напророчив курортну славу містечкові Делятин, яке здавна виокремлювано в Карпатах завдяки наявності значної кількості соляних джерел, при яких функціонували більші чи менші солеварні, що сумарно продукували до двадцяти тисяч центнерів солі протягом року.

Висновки. Безперечною заслугою Бальтазара Гакета є те, що він першим серед учених-бальнеологів дослідив і ввів у науковий обіг відомості про бальнеотерапевтичну дію карпатських розсолів при захворюваннях шкіри, загоюванні ран і травм.

Заслугою Бальтазара Гакета є і те, що він першим серед учених описав нові принципи організації курортної справи у новоприєднаному Королівстві Галичини і Володимирії на взір австрійських бальнеоцентрів. Зокрема, як приклад раціональної організації курортної справи в лічницях під Львовом, Станіславовом і на Покутті Б. Гакет рекомендував запозичувати інноваційний підхід княгині Любомирської – найобізнанішої о тій порі в Галичині поціновувачки французьких і австрійських стандартів “оздоровлення на водах”. Згідно з цими стандартами, у власному помісті княгиня заклала

“взірцевий” курорт Кшешовіце на базі джерел сульфатних мінеральних вод.

Інфраструктурним осердям цього західно-галицького курорту новітнього взірця слугувала князівська вілла з розлогими гостьовими флігелями для високородних відвідувачів. Вілла виходила фронтом до розкішного квітника з фонтаном і скульптурними композиціями. Гостьові покої та приміщення для прийому мінеральних ванн оточував ландшафтний парк. За порадою Б. Гакета, тут було облаштовано бювет для тих, які сходилися пити мінеральну воду. Християнська доброчинність власниці курорту полягала у відкритті окремого корпусу лічниці для вбогих на тридцять ліжокмісць, де хворі мали безоплатні проживання й лікарську опіку.

Література

1. Dawne Pokucie i Huculszczyzna w opisach cudzoziemskich podróżników. Wybór tekstów z lat 1795 – 1939 / Do druku przygotowali oraz przypisami opatrzyli J. Gudowski, A. Ruszczak, K. Tur-Marciszuk, W. Witkowski. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2001. – 252 s.
2. *Hacquet Balthasar*. Blicke über das menschliche Wissen in der Naturkunde. – Monakovo, 1813. – 228 s.
3. *Hacquet Balthasar*. De salinis in Daciae et Sarmatiae montibus existentibus inquisitio. – Göttingen, 1795. – 79 s.
4. *Hacquet Balthasar*. Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 bis 1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpaten. Erster Teil: 206 S., 7 fig. und 7 Tafeln. Zweiter Teil: 249 S., 8 fig. und 6 tafeln. Dritter Teil: 247 S., 7 Tafeln und 3 Tabellen. Vierter Teil: 254 S., 6 Tafeln. Im Ferlage der Raspischen Buchhandlung, Nurnberg, 1790, 1791, 1794, 1796.
5. *Hacquet Balthasar*. Neueste physikalisch-politische Reisen: In den Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen Theil 2 / Reprint der Originalausgabe von 1791. – Innsbruck: University of Innsbruck, 2011. – 284 s.
6. *Hacquet Balthasar*. Reise durch die neu eroberten Provinzen Russlands, im Jahr 1797, mit Rucksicht auf Handel, Manufakturen, Fabriken, Geographie, Statistik, Politik, Okonomie, Naturgeschichte, Botanik u.s.w. (schreiben an einem Freund in L.) // Journal für Fabrik, Manufaktur, Handlung und Mode. – Leipzig, 1798. – Juli. – S. 1-33; August. – S. 89-131.
7. *Hacquet Balthasar*. Skizze über das Karpathische Gebirge // Österr. Annalen, 1808.
8. *Hacquet de la Motte Belsazar* // Österreichisches Biographisches Lexikon 1815 – 1950 (ÖBL). Band 2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. – Wien, 1959, S. 132-133.
9. *Jakob Georg B. Hacquet* und die Erforschung der Ostalpen und Karpaten // Münchener Geogr. Stud. 27. Stück. – München: T. Ackermann Königlicher, 1912.
10. *Scharr Kurt*. Die Karpaten: Balthasar Hacquet und das “vergessene” Gebirge in Europa. – Innsbruck, 2004. – 332 s.
11. Бальтазар Гакет – дослідник Південно-Східної і Центральної Європи. Дослідження і матеріали / Упорядкування та наукова редакція: М. Вальо, М. Кріль. – Львів, 2000. – 318 с.
12. *Вальо Марія*. Бальтазар Гакет і Україна: Статті і матеріали / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 1997. – 152 с.
13. *Ровенчак Іван*. Бальтазар Гакет як географ України // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – Випуск 2. – С. 56-62.

Стаття надійшла 20.11.2012 р.

УДК 348.48

Микола Денутат

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСВОЄННЯ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ГІРСЬКИХ РАЙОНАХ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Для сучасної території Івано-Франківської області, де поселення семи із чотирнадцяти адміністративних районів розташовані в горах та передгір'ї, проблема перспективних напрямів сучасного господарювання є досить актуальною. А результативне вирішення проблем сьогодення не можливе без ретроспективного аналізу розвитку досліджуваних процесів. Саме тому при

написанні даної статті ми поставили за мету розглянути в ретроспективі процес формування сучасного рекреаційно-туристичного комплексу Івано-Франківської області та її гірських районів зокрема. А також намітити основні сучасні тенденції у його формуванні. Карпатський регіон має вигідне геополітичне положення. Протягом багатовікової історії його територія входила до складу різних держав, але при всіх формах правління специфічні рекреаційні ресурси належно оцінювалися мешканцями та гостями краю.

Аналіз доступних періодичних джерел дає можливість вирізнити три основні періоди історії розвитку туристської інфраструктури на території гірських районів Івано-Франківської області: австрійський та польський (або ж дорадянський) період, радянський період формування та розвитку основних рекреаційних центрів радянської України та сучасний період розвитку рекреаційно-туристичної сфери господарювання (як перспективного напрямку для Івано-Франківської області), що пов'язаний зі становленням незалежності нашої держави.

Визначено також пріоритетні напрями рекреаційної діяльності та особливості сучасного розвитку гірських поселень. Розкрито особливості динаміки зайнятості населення у типово туристичних районах області.

Ключові слова: ретроспективний аналіз, рекреаційно-туристична сфера, туристична інфраструктура, гірські поселення.

Mykola Deputat. Towards the question on historical peculiarities of developing recreational tourism potential in the mountain districts of Ivano-Frankivs'k oblast. For the present territory of Ivano-Frankivs'k oblast, where settlements of seven out of fourteen administrative districts are located in mountains and foothills, the prospective trends of current management are quite urgent. An effective solution to current problems is not possible without a retrospective analysis of the development processes. The aim of this article is to analyze in retrospect the formation process of recreational tourism complex of Ivano-Frankivs'k oblast in general and its mountain districts in particular. Moreover, our objective is to single out some basic current tendencies in its development. The Carpathian region has an advantageous geopolitical position. During its centuries-old history, this territory was part of different states, yet despite the different administrations, specific recreational resources were properly evaluated by its residents and visitors.

Analysis of available original sources reveals three basic periods of tourism infrastructure development on the territory of the mountain districts of Ivano-Frankivs'k oblast: the Austrian and Polish (or pre-Soviet) period; the Soviet period of the formation and development of basic recreational centers of Soviet Ukraine; and the present period of recreational tourism development as a prospective direction for Ivano-Frankivs'k oblast, which is connected to the process of affirming independence of our country.

Priorities for recreational activity and peculiarities of current development in its mountain settlements, including population employment dynamics in its tourist districts, are suggested.

Key words: retrospective analysis, recreational tourism complex, tourist infrastructure, mountain settlements.

Постановка проблеми. Проблема раціонального використання рекреаційно-туристичного потенціалу є актуальною для всієї території нашої держави. Особливо цікавими такі дослідження є по відношенню до територій для яких рекреаційно-туристичний розвиток є пріоритетним напрямом господарювання. Серед таких територій, гірські поселення Українських Карпат займають чи не найперше місце. Багатий потенціал цих земель був оцінений ще за часів Австро-Угорщини, і вже тоді за сприяння держави та вливання приватних капіталів Східна Галичина була центром відпочинку мешканців багатьох країн Європи.

Для сучасної території Івано-Франківської області, де поселення семи із чотирнадцяти адміністративних районів розташовані в горах та передгір'ї, проблема перспективних напрямів сучасного господарювання є досить актуальною. А результативне вирішення проблем сьогодення не можливе без ретроспективного аналізу розвитку досліджуваних процесів.

Вихідні передумови. Вивчення історичних передумов розвитку рекреаційно-туристичної сфери в Україні та Карпатському регіоні зокрема неодноразово привертало увагу географів, економістів

тощо. Так до вивчення історичних передумов розвитку рекреаційної сфери в державі та й власне в регіоні дослідження звертались В. Петранівський, Ф. Мазур, А. Кузишин, С. Шепетюк, Г. Круль, Я. Атаманюк та інші. Адже край, що здавна був оцінений населенням за свої природно-кліматичні умови, з цікавою історією та багатим культурним надбанням, просто повинен бути рекреаційно-туристичною Меккою. Однак, під впливом ряду політичних та економічних чинників рівень туристичного розвитку східних Карпат дещо відстає від решти Карпатського регіону. Саме тому, при написанні даної статті, ми поставили за мету розглянути в ретроспективі процес формування сучасного рекреаційно-туристичного комплексу Івано-Франківської області та її гірських районів зокрема, а також, намітити основні сучасні тенденції у його формуванні.

Виклад основного матеріалу. Карпатський регіон має вигідне геополітичне положення. Впродовж багатовікової історії його територія входила до складу різних держав, але при всіх формах правління специфічні рекреаційні ресурси належно оцінювалися мешканцями та гостями краю.

Аналіз доступних першоджерел дають можливість виокремити три основні періоди історії розвитку туристської інфраструктури на території гірських районів Івано-Франківської області:

I період – австрійський та польський (дорадянський): початок і становлення рекреаційного господарства;

II період – радянський: формування та розвиток основних рекреаційних центрів;

III період – сучасний: розвиток рекреаційно-туристичної сфери господарювання, як перспективного напрямку для Івано-Франківської області.

Перший період – найтриваліший, об'єднав австрійський та польський етапи в історії регіону дослідження. Його можна характеризувати як початок і становлення рекреаційної сфери господарювання.

Туристично-рекреаційний розвиток краю, не дивлячись на нелегкі умови життя населення Східної Галичини, бере свій початок ще наприкінці вісімнадцятого століття. Тоді, оцінивши наявний туристично-рекреаційний потенціал, австро-угорський уряд мав на меті на території Східних Карпат сформувати туристично-рекреаційну альтернативу європейського відпочинку в Альпах. Перспективність та економічну вигідність цього напрямку оцінило і місцеве населення, як інтелігенція так і прості селяни. Тому поряд із відкриттям лікувально-оздоровчих та відпочинкових закладів та розвитком туристичної інфраструктури, там виникали та функціонували туристичні товариства, розвивався туристично-краєзнавчий рух.

За порівняно короткий період територія сучасної Івано-Франківської області стає місцем відпочинку та лікування не лише у Австро-Угорщині, а пізніше Польщі та Чехословаччині, але й з інших країн Європи. Цьому сприяли створення Австрійського Альпійського союзу (Oesterreichischer Alpenverein) – у 1869 р., австрійського Туристичного клубу (Oesterreichischer Touristenclub) – у 1869 р. і Польського Товариства Татранського (Polskie Towarzystwo Tatrzańskie) – у 1873 р. [5].

Перший гірський притулок для туристів був закладений ще у 1878 році на полонині Гаджина в Чорногорі. В 1881 році Станіславським відділенням Татранського товариства були зведені ще 2 притулки – на Заросляку і на полонині Завоєля. В різних місцях почали будувати “закутки” для туристів – перші туристичні бази. У Ворохті, Микуличині, Ямні та Яремчі були побудовані сотні вілл і пансіонатів для мандрівників і відпочиваючих. У 1901 році в Микуличині було відкрито перший український готель. Львівське товариство “Народна Гостинниця” орендувало в пароху о. Тадея Галайчука віллу поблизу залізничного вокзалу. Вілла мала два поверхи, великий зал – вітальню і вісім кімнат. Всього, напередодні II світової війни, із 78 туристичних притулків, 47 знаходились на теренах Східних Карпат. Особливо популярними в туристів були подорожі на гори Високу та Сивулю. Тут будували туристичні притулки. Один такий притулок був у Ризарні, а другий – на південному узбіччі г. Сивулі, біля джерел річки Бистриці Солотвинської. Третій притулок був на перевалі “Борівка”, що на північ від г. Сивулі [1, 4, 5].

Створена мережа притулків дозволяла тисячам туристів пізнавати дикі та безлюдні на той

час гори. Саме тому була втілена в життя ідея знакування шляхів. У 1880 році Чорногірським відділенням Товариства був прознакований перший туристський шлях в історії польського туризму. Ця стежка вела до туристичного притулку на полонині Гаджина. Самим результативним для знакування був період між I та II світовими війнами, коли в Східних Карпатах було прознаковано 1909 км туристських шляхів.

Але найважливішою туристичною подією того часу стало знакування Східно-Карпатської частини Головного Карпатського Шляху, яке було виконане в 1925-35 роках. Шлях проходив колишньою територією Польщі – розпочинався від Судетів, що на межі Польщі та Чехії, і закінчувався на теперішньому кордоні України з Румунією.

Східно-Карпатська частина Шляху складалась з 8 відрізків – 3 відрізки знаходились на теренах теперішньої Львівської області, 5 інших – на Івано-Франківщині, де більшість відрізків Шляху проходила через Горгани і тільки частина восьмого відрізка – Чорногірським гірським масивом. Однак, і такої кількості маркованих доріг, для тогочасного туристичного попиту було за мало, значна частина притулків знаходилась в недалекій відлеглості від Шляху і тому до них вели десятки кілометрів бічних та з'єднувальних шляхів.

Окремої уваги вимагає і розвиток елітного відпочинку в Східних Карпатах. У Підлютому, де містилася літня резиденція Митрополита Андрея Шептицького, стояли два будинки для відпочинку знатних світських людей. Тому кожного літа тут були відпочивальники. Популярності Підлютому додавало джерело сірчано-йодистої мінеральної води. Для охочих тут пропонували купелі в цій воді. Такі подорожі були можливі завдяки побудові гірських шляхів – “райтштоків”. Біля Підлютого були “вакаційні оселі”, популярні в заможних рекреантів. Тут був збудований відпочинковий “павільйон” з центральним опаленням, що мав 31 кімнату для гостей. Проживання однієї особи з чотириразовим харчуванням тут коштувало 5-6 злотих на добу. Для розваг функціонували стрільниця, дансинг, кругольня, тенісні корти. Можна було займатися рибальством та здійснювати туристичні екскурсії на навколишні вершини гір [3].

Особливо популярною серед туристів була околиця гори Грофа. Туристичне товариство “Плай” уже в 1933 р. наймало для туристичних потреб площу на полонині Плісце. Популярним видом транспорту у туристів була вузькоколійна залізниця.

Біля Підлютого в липні-серпні 1924 р. розташовувався перший пластовий табір. Цим було покладено початок створенню тут постійного інструкторського осередку пластового табірництва. З 1926 р. під горою Сокіл при допомозі митрополита Андрея Шептицького було розпочато спорудження найбільшого табору Українського Пласту. Вже в 1929 р. тут були чотири житлові приміщення, кухня, “світлиця”, в якій могло розміститися 500 осіб, майдан та ігрище.

На початку XX ст. відбувалося піднесення туристично-краєзнавчого руху в Східній Галичині, що сприяло не тільки збиранню наукових матеріалів, а й фізичному вихованню підрастаючого покоління. Усвідомлюючи велике значення туристично-краєзнавчого руху, українські школи та гімназії почали

проводити прогулянки, мандрівки та екскурсії по рідному краю, де практично вчилися пізнавати, цінити і любити рідний край. Крім дізнання свого краю, деякі учні мали змогу побувати і в інших країнах Європи.

Так, 1910 р. у Станіславі відбулися Загальні збори, на яких був затверджений Статут українського туристичного товариства “Чорногора” і обрано голову та членів Виділу (Ради). За час свого існування туристичне товариство “Чорногора” проводило збори, конференції, прогулянки, екскурсії, мандрівки, друкувало фотографії вершин Карпат. Для любителів подорожувати почали виходити статті, нариси з туристично-краєзнавчої проблематики [2, 4, 5].

Туристичне товариство “Чорногора” співпрацювало з українським туристично-краєзнавчим товариством “Плай”, тісно координувало роботу з багатьма культурно-просвітницькими структурами, школами, які в своїй діяльності використовували туристичне краєзнавство як найкращий засіб національно-патріотичного виховання підрастаючого покоління.

Сприяв рекреаційно-туристичному становленню в краї і розвиток картографічного забезпечення туризму. За часів Австро-Угорської монархії (до кінця 1918 р.) видавництво “Фрейтг і Верндт” (Відень) створювало карти на топографічній основі, в яку більш яскравим кольором вдруковувалося зображення туристичних маршрутів: пішохідних, на кінних екіпажах. Карти мали відповідно оформлену обкладинку, текст, туристичну та маркетингово-картографічну рекламу. А за часів перебування Галичини в складі Польщі (1918 – 1939 рр.) для її території видавалися дорожні карти, плани міст. Зокрема, велику кількість картографічного матеріалу краєзнавчого характеру видавав картографічний інститут імені Є. Ромера.

Разом з тим варто зауважити на тому, що саме на цей період припадає зародження сільського зеленого туризму. Відпочинок у сільській місцевості Галичини та Карпат в кінці XIX – середині XX ст. називався “літницько”; селяни надавали житло приїжджим із міст на довгий проміжок часу (кілька тижнів чи місяців). “Літницьковий” етап був першою формою відпочинку, яка розвинулась в Трускавці, Моршині, Любені Великому, Сваляві, Солотвині, Яремчі. Тут об’єдналися декілька форм туризму: відпочинок, оздоровлення, освіта (ознайомлення з місцевою культурою та історією) та активний туризм – піші походи та лижні прогулянки.

Як бачимо до початку II світової війни, на території гірської частини сучасної Івано-Франківської області вже сформувався цілком повноцінний туристично-відпочинковий напрям господарювання. Важливість розвитку та функціонування його розуміло та підтримувало населення всього повіту.

Радянський період як такий розпочався власне дещо пізніше (кінець 50-х років XX ст.). Бере він свій початок у післявоєнні роки XX століття, коли виснажений війнами радянський народ відновив країну із руїни та виникла потреба і у організованому відпочинку населення, а відповідно і в рекреаційних установах. В загальному його можна охарактеризувати як період становлення та розвитку

основних рекреаційних центрів радянської України, зокрема на теренах Карпатського регіону.

Друга світова війна завдала великих втрат рекреаційно-туристичному господарству не лише в Карпатах, але й в країні загалом. Було зруйновано інфраструктурну базу, зазнали втрат і власне рекреаційні ресурси. З відновленням господарства, стали відновлювати свою діяльність профспілки, як основний споживач рекреаційно-туристичних послуг в Радянському союзі. Стали відновлювати свою діяльність зруйновані та будуватися нові санаторії, курорти, готелі, кемпінги, тощо.

З 1960-х рр. в СРСР існувало п’ять основних напрямів туризму: профтуризм, іноземний туризм, молодіжний туризм, військовий туризм та шкільний туризм, розвитком останнього займалося Міністерство освіти СРСР. Усі ці напрями активно розвивались на базі рекреаційно-туристичного потенціалу Українських Карпат. Однак, варто зауважити, що маючи нічим не гірші можливості, аніж Кавказ чи Крим, досліджувана територія із врахуванням ряду політичних чинників не мала загальносоюзного значення, що стримувала темпи та обсяги розвитку рекреаційно-туристичної індустрії.

Після війни у всій радянській Україні було відновлено діяльність і територіально-екскурсійних управлінь. Поряд із розвитком екскурсійної діяльності, значну увагу приділяли пропагуванню серед населення активного відпочинку. Все це дало змогу з 50 років XX ст. майже повністю відновити туристсько-екскурсійний потенціал довоєнного рівня. У 1950 році рекреаційні установи вперше прийняли туристів на зимових маршрутах [2].

Поряд із місцевим відновлюється і міжнародний туризм, який тоді повністю контролювався “Інтуристом”. Однак, особливості тогочасної зовнішньої політики СРСР стримували розвиток міжнародного споживання рекреаційно-туристичних послуг Карпатських поселень, а відповідно і підвищення їх якості.

З 50-х по 80-і роки XX століття колишні “літницькові” села також пережили становлення інфраструктури – санаторіїв, ресторанів в Прикарпатті та власне Карпатах. Як повноцінні рекреаційні центри та лижні комплекси республіканського значення розвиваються Яремче та Ворохта. Такі комплекси приваблювали багато людей на відпочинок та лікування, а особливо на активний відпочинок. Це призводило до перевантаження в сезонний період. І тоді селяни почали пропонувати повний пансіон гостям у власних домівках. У 70-і та 80-і роки сільські садиби стали додатковим елементом рекреаційної інфраструктури в Прикарпатті та Карпатах. Так були закладені основи сільського туризму [2, 5].

Сучасний період, пов’язаний із становленням незалежності нашої держави. Саме із 90-х років XX століття набуває розмаху розвиток рекреаційно-туристичної сфери господарювання в Карпатських областях України. Поряд із уже відомими з радянських часів Яремчею, Ворохтою та Верховиною починають розвиватися як рекреаційно-туристичні центри Буковель, Яблуниця, Микуличин, Татарів та інші міські та сільські гірські поселення Івано-Франківщини. Формується туристично-рекреаційний комплекс із закладами лікування, відпо-

чинку, проживання та всього інфраструктурного забезпечення.

Особливо багатий рекреаційно-туристичний потенціал мають поселення гірських районів Івано-Франківщини. Для них розвиток рекреаційної сфери є перспективним напрямом господарювання. Так, за період 1995-2010 роки, період розвитку рекреаційно-туристичної сфери, рівень безробіття особливо у

туристичних регіонах значно знизився. Так, у Коломийському, Косівському, Рожнятівському районах де практично все працездатне населення працює у рекреаційно-туристичній сфері, рівень зареєстрованого безробіття нижчий від середньобласного показника. Таку динаміку, в першу чергу, можна пов'язати із розвитком приватного рекреаційно-туристичного сектора.

Таблиця 1

Показники зареєстрованого безробіття у гірських районах Івано-Франківської області в 1995 – 2010 рр., %

	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Богородчанський район	1,4	6,5	3,5	3,5	4,0	2,1	2,3
Верховинський район	1,2	6,4	9,5	8,7	9,7	3,0	2,6
Долинський район	2,3	8,3	7,0	4,2	4,8	2,6	2,6
Коломийський район	0,4	2,6	4,3	1,6	2,4	1,6	1,8
Косівський район	1,6	6,1	4,8	4,0	4,5	1,8	1,9
Надвірнянський район	1,4	4,1	3,9	2,8	3,4	2,0	2,0
Рожнятівський район	3,6	6,1	5,2	3,7	4,4	1,7	1,7
м.Яремче	2,2	10,1	8,8	6,8	7,0	2,2	2,8
м.Болехів	3,5	7,2	7,1	5,1	4,9	2,9	2,0
Івано-Франківська область	1,5	5,7	4,1	3,1	3,7	2,1	2,0

Найвдалішим прикладом успішного використання рекреаційно-туристичного потенціалу є Буковель. На початку XXI ст. тут, неподалік від уже визнаного туристичного центру Яремче, було розпочато будівництво найсучаснішого гірськолижного курорту в Україні. Маючи рекордну для України кількість витягів та розвинену інфраструктуру він за лічені роки став чи не найпопулярнішим місцем зимового відпочинку в Україні.

Поряд із власне гірськолижним курортом за 10 років (з часу початку будівництва курорту) відкрилося та успішно функціонує понад 25 закладів відпочинку різного цінового та класового рівнів.

Перспективними є проекти розвитку Микуличина як туристично-рекреаційного центру, який за прикладом Буковеля має стати ще одним гірськолижним курортом України. Адже, саме тут ще за Австро-Угорщини, починав формуватися гірськолижний рекреаційно-туристичний центр. Уже сьогодні в Микуличині та околицях пропонують свої послуги понад 10 закладів відпочинку різного типу та рівня обслуговування.

Поряд із великими рекреаційно-туристичними центрами розвиваються і невеличкі рекреаційні пункти на базі сільських поселень, де функціонують приватні садиби та котеджі, що забезпечують потребу населення у послугах сільського туризму. Тому саме на цей період припадає і нова стадія розвитку сільського туризму в Україні та власне у Карпатах. Вона розпочалась з ініціативи Спілки сприяння розвитку сільського туризму в Україні та базується на привабленні туристів до природних та культурних пам'яток, сільських традицій і кулінарії. Особливістю розвитку туризму в Карпатах є створення турпродукту із використанням місцевих

ресурсів - національної кухні та фестивалів. Терапевтичні сауни з трав'яними чаями, зимові види спорту та катання на санях стають дедалі популярнішими. Збирання ягід та грибів, прогулянки по маршрутах (пішохідні та кінні), навчальний туризм (відвідування майстрів, будинків-музеїв) – дуже популярні у Карпатах.

Разом із розвитком власне туристичних закладів та відпочинкової інфраструктури, з новим розмахом стали розвиватися народні промисли, як ще одне джерело доходів місцевого населення. Якщо за радянських часів предмети народного промислу можна було придбати здебільшого лише в Косові чи Коломиї, то на сьогодні майже при кожному відпочинковому комплексі є якщо не ринок, де представлено практично усі вироби декоративно-побутового мистецтва: керамічний посуд, килими, вишитий одяг, вироби із заліза, шкіри, хутра та багато інших красивих і корисних речей, то принаймні крамничка. Зростання попиту на продукцію етнографічного характеру сприяло розвитку ще одного виду діяльності місцевих мешканців – народних промислів.

Висновки. Поселення гірських районів Івано-Франківської області, маючи потужний рекреаційно-туристичний потенціал та можливості, на даний момент знаходяться на стадії рекреаційного розвитку. Адже, не достатньо просто володіти потенціалом. Лише при постійній фінансовій та економічній підтримці, в тому числі й держави, економічно відсталі гірські поселення можна перетворити у прибутковий рекреаційний сектор. Тому, на перспективу науково цікавими та практично значимими будуть дослідження умов рекреаційно-туристичного розвитку на рівні поселень та їх груп.

Література

1. Жук М. Менеджмент готельно-курортного і туристичного сервісу. Конспект лекцій / М. Жук, Г. Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 40 с.

2. Кузишин А. Історія туризму: навчальний посібник / А. Кузишин. – Тернопіль, 2007. – 196 с.
3. Мазур Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону) : Навчальний посібник / Ф. Мазур. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 96 с.
4. Нестерук Ю. З історії рекреаційного природокористування у Чорногорії та шляхи його оптимізації в сучасних умовах // З історії вітчизняного туризму. Збірник наукових праць // Ю. Нестерук, І. Рожко. – К., 1997. – С. 182-191.
5. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні: Навч. посіб. / В. К. Федорченко, Т. А. Дьорова. – К.: Вища школа, 2002. – С. 66-75.

Стаття надійшла 10.11.2012 р.

УДК 911.373(477)

Неля Штогрин

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У туристичній індустрії України особливе місце посідає Івано-Франківська область, що належить до найбільш потенційно розвинених туристичних територій держави. Чимала база ресурсів та передумови розвитку галузі, що формують середовище туристичної інфраструктури, доводять, що проблема зосередження та розвитку туризму є однією з найбільш актуальних в економічному розвитку області.

У статті ідентифіковано суспільні та географічні чинники регіону, які стали причинами розвитку туристичної галузі, проаналізовано їхнє значення у формуванні туристичної інфраструктури та іміджу території. Розглянуто територіальну організацію туристичної галузі в регіоні, позитивні та негативні риси географічного розташування області для розвитку туризму. У формі SWOT-аналізу охарактеризовано сильні та слабкі сторони вибраних груп досліджуваних ресурсів, можливості удосконалення розвитку туристичної індустрії через здійснення відповідних заходів та рішень. Наведено суспільно-географічні принципи розміщення туризму в Івано-Франківській області та обґрунтовано їх роль у розвитку цієї галузі. Всебічно розглянуто позитивні та негативні сторони географічних та суспільних ресурсів туризму для регіону дослідження.

Ключові слова: туристична галузь, туристичні ресурси, територіальна організація індустрії туризму, туристична інфраструктура.

Nelya Shtohryn. Socio-geographic preconditions for the development of tourism in the Ivano-Frankivs'k oblast.

In the tourist industry of Ukraine the Ivano-Frankivs'k oblast has the most potential for tourism development. Its large base of resources and favorable pre-conditions suggest that the development of tourism is key to economic development of the region.

This article identifies social and geographical factors of the region that helped in the development of the tourist industry. It analyzes their significance in the formation of the tourist infrastructure and the image of the territory. It examines the territorial organization of the region's tourist industry, including the region's positive and negative aspects of its geographical location for the development of tourism. Using SWOT-analysis, it characterizes the strengths and weaknesses of the chosen groups of resources and suggests some possibilities for the improvement of the tourist industry by taking appropriate measures and decisions. It addresses socio-geographical principles of tourism distribution in the Ivano-Frankivs'k region and substantiates their role in the development of this industry. It assesses positive and negative aspects of geographic and social tourism resources for the region.

Keywords: tourist industry, tourist resources, territorial organization of tourist industry, tourist infrastructure.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Івано-Франківська область вже тривалий час є одним з найпривабливіших у туристичному аспекті регіонів України. Сьогодні в області розвивається туризм кількох видів, відповідно мережа підприємств, що надають туристичні послуги, достатньо широка та неоднорідна. Потенціал природних, історико-культурних та соціально-економічних передумов розвитку туристичної галузі підтверджує, що розвиток індустрії туризму є пріоритетним

напрямом економіки Івано-Франківської області. Неоднорідність рельєфу та ландшафтних особливостей території, відмінності між рівнем розвитку окремих районів в економічному, соціальному та культурному показниках вимагають аналізу та обґрунтування особливостей зосередження і розвитку інфраструктури й економіки туризму в різних частинах Івано-Франківської області.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням актуальних особливостей та принципів

розміщення туризму регіону займаються науковці Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та Львівського національного університету ім. І. Франка. Проблеми передумов розвитку туристичної галузі в регіоні досліджували Г. М. Гуменюк, Т. З. Маланюк, Н. М. Паньків, Ю. В. Зінько, М. Й. Рутинський. Наукові публікації спрямовані на детальний аналіз туристичних ресурсів області, визначення їхнього значення та використання в туризмі. Загалом в науковій літературі з цієї тематики детально відображено організаційно-управлінські аспекти туристичної галузі Івано-Франківської області, недостатньо дослідженими залишилися економіко-географічні принципи розміщення галузі, їхній вплив на територіальну організацію туризму та його розвиток загалом. Дослідження цих проблем, а саме вплив суспільно-географічних чинників на територіальну організацію туризму регіону, і є предметом цієї статті.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є обґрунтування суспільних та географічних чинників, що посприяли розвитку туристичної галузі в Івано-Франківській області, визначення їх ролі, а також відображення їхніх позитивних і негативних характеристик для туристичної галузі регіону через SWOT-аналіз.

Виклад основного матеріалу. Під геопросторовою організацією туристичної галузі розуміють взаєморозміщення і взаємозв'язок між собою туристичних ресурсів, безпосередньо суб'єктів туристичної інфраструктури та інших галузей, що опосередковано задіяні у туристичній індустрії регіону дослідження.

Івано-Франківська область вже тривалий час обіймає позицію одного із найпривабливіших у туристичному відношенні регіону України. Численні природні, історико-культурні, соціально-економічні та суспільні фактори сприяють активному розширенню тут туристичної інфраструктури. Сьогодні в області розвиваються різні види туризму, відповідно сфера підприємств, що надають туристичні послуги стає достатньо широкою та неоднорідною.

Доцільно відзначити, що Івано-Франківській області властиві деякі специфічні особливості туристичної галузі. Маються на увазі: 1) її географічне розташування на карті Європи; 2) природно-кліматичні умови; 3) демографічні фактори, пов'язані з переважанням частки сільського населення; 4) наявність великих лісових масивів; 5) рекреаційна спрямованість регіону, 6) недостатній розвиток соціальної інфраструктури, особливо в гірській та сільській місцевостях.

Важливою особливістю Івано-Франківської області є її географічна близькість до Європейського Союзу. Позитивний вплив цього у тому, що відбувається дифузія тенденцій розвитку окремих видів туризму, залучення іноземних інвестицій, особливо в рамках програм щодо розвитку прикордонного й транскордонного співробітництва, а також відносно хороша доступність до міжнародних ринків для залучення до області іноземних туристів.

Негативний вплив географічної близькості розміщення проявляється у потужній конкуренції на ринку туристичних послуг, зменшенні попиту на вітчизняні туристичні послуги та товари, що в порівнянні з іноземними зразками мають нижчу

якість та конкурентоспроможність.

Всі особливості території: природні, соціальні, демографічні, економічні, господарські та інші формують середовище функціонування туристичної індустрії, впливають на процес її розвитку, диверсифікації, ефективності, визначають основні зміни та тенденції і, звичайно, впливають на рентабельність та значення в інфраструктурі туристичних послуг.

Кожну територію можна представити її властивостями і відношеннями. Останні охоплюють не лише природні якості, а й властивості, створені людською діяльністю. Окремим видом властивостей і відношень в територіальній організації є функції території, вони відображають зв'язок людської діяльності з природою та штучно створеними матеріальними об'єктами. Територія переважно характеризується кількома функціями, що формують цілу систему умов для розвитку тієї чи іншої галузі, тому визначення територіальної організації передбачає виявлення та розуміння таких функцій [4].

Щодо території Івано-Франківської області, її головними функціями є рекреаційні, екологічні, економічні та інформаційні. Вони є визначальними умовами не лише постійного вдосконалення туристичних закладів області та послуг, що надаються ними, а й першопричинами розвитку всього комплексу туристичної інфраструктури і, звичайно, тими факторами, що стимулюють цілорічні туристичні потоки в регіон.

Це ще раз підтверджує важливість всіх різносферних особливостей території в ефективності розвитку сфери закладів розміщення.

Івано-Франківська область за характером рельєфу досить неоднорідна і поділена на три частини: рівнинну лісостепову – Наддністрянщину, середнє передгір'я – Передкарпаття і південно-західну гірську – Карпати, що займають майже 50% всієї площі області. Територією останньої гірської хребти відокремлюються поперечними та поздовжніми долинами і утворюють системи Східні Бескиди, Горгани і Покутські гори. Відокремлені масиви Чорногори з найвищою точкою України, горою Говерло, завжди заповнені туристами, які надають перевагу активним видам відпочинку. Саме особливості рельєфу, всі природні та історико-культурні ресурси стали першопричинами розвитку тут туризму та його інфраструктури на більшій частині території.

Якщо розглядати геопросторову організацію туристичних підприємств Івано-Франківської області, то вони сконцентровані виключно в центрах скупчення природно-географічних та культурно-історичних туристичних ресурсів. На основі такої концентрації можна вважати, що територіальна організація туризму в області є відносно нестабільною, оскільки показник великого скупчення в гірських територіях частково згладжується розсіюванням культурних та релігійних об'єктів по всьому ареалу області.

Часто помилковою є думка, що туристична інфраструктура гарантує процвітання території, на якій зосереджена. Насправді належний рівень туристичних послуг і наявність попиту на них не гарантують економічний та соціальний прогрес регіону. Між цими двома сторонами існує проміж-

ний визначальний показник - реальний (на конкретний час) рівень споживання послуг, зумовлений особливостями розвитку, популярності й терито-

ріальну організацію інфраструктурних об'єктів туризму [3].

Таблиця 1

SWOT-аналіз туристичної галузі Івано-Франківської області [5]

Сильні сторони	Слабкі сторони
1	2
а) унікальний природно-рекреаційний потенціал (ландшафтна різноманітність, пам'ятки природи, можливості лікування); б) історико-культурна, архітектурна та релігійна спадщина, колорит населення; в) активність мешканців у розвитку приватної справи; г) популяризація мистецько-фестивальних атракцій; д) вигідне географічне положення області; е) комунікаційна доступність	а) недостатній рівень розвитку туристичної інфраструктури; б) неналежна якість та асортимент послуг, проблема додаткових послуг при туристичних закладах; в) недостатня кількість готелів; г) неналежний розвиток комунальної сфери області; д) порівняно примітивний рівень реклами та інформаційного сервісу; е) кваліфікація працівників сфери вимагає наукової підготовки, підвищення рівня ерудованості, знання ними іноземних мов; є) слабо розвинута ринкова інфраструктура (біржі, аудит, консалтинг); ж) нестача інформації для потенційних відвідувачів про привабливі пам'ятки регіону, марковані туристичні маршрути, заклади розміщення
Можливості	Загрози
3	4
а) залучення інвестицій у розвиток перспективних для області видів туризму: пізнавального, гірськолижного, водного, ділового, організацію дитячого відпочинку; б) удосконалення лікувально-курортної справи в області; в) облаштування баз та кемпінгів у місцях зосередження туристичних дестинацій; г) просування відомих туристичних «родзинок», удосконалення їхньої рекламної політики («Буковель», Говерла, Манява, Яремче та ін.); д) розвиток транскордонного співробітництва, запозичення іноземного досвіду щодо управління індустрією туризму та залучення інвестицій для розвитку туристичних закладів; е) проведення на території регіону спеціалізованих туристичних виставок і конференцій	а) недостатнє фінансування на реалізацію державних, обласних та місцевих програм з розвитку туризму; б) невідповідна робоча організація та рівень оплати праці в туристичній галузі; в) конкуренція з боку інших країн та регіонів; г) застарілість законодавчої та нормативно-правової бази галузі; д) недосконале розуміння можливості туризму посприяти економічному зростанню області на державному рівні; е) невідповідність більшості закладів, що надають туристичні послуги міжнародним та вітчизняним стандартам

Основні передумови розвитку туристичної галузі області найбільш об'єктивно відображає у SWOT-аналіз.

Як видно з таблиці, сильних сторін та можливостей для підсилення розвитку туристичної галузі Івано-Франківської області не так вже й багато, однак вони є змістовними та перспективними. Реалізація зазначених пунктів вимагає чималих коштів, проте вони не лише можуть окупитися, а й підняти область на вищий рівень. Щодо наведених слабких сторін та загроз, вони вже тривалий час закріплені в основах туризму регіону, відповідно їх усунення вимагає значних зусиль.

Вони залежать не лише від слабкої матеріально-технічної бази галузі, а й від державної політики відносно туристичної інфраструктури, що зберігає деякі риси радянських часів.

Туристична галузь Івано-Франківської області характеризується зростанням рівня конкуренції на ринку туристичних послуг. Незважаючи на важке становлення ринкових відносин, за останні роки відкрилося чимало туристичних підприємств та закладів, що надають туристичні послуги, особливо в гірських та передгірських районах. Одні з визначальних факторів у функціонуванні галузі (управління, фінансування, рівень якості) є в основі

підвищення її конкурентоспроможності, проте проблема вдосконалення керування цим потенціалом залишається недостатньо вивченою [1].

Особливої уваги заслуговують також такі суспільно-географічні принципи розміщення туризму в Івано-Франківській області:

- тяжіння туристичних підприємств до шляхів сполучення. Цей фактор був і залишається суттєвим, адже транспортна доступність є однією з умов здійснення туристичних подорожей з будь-якою метою. Область входить у зону міжнародних транспортних коридорів, оскільки має державний кордон з Румунією, через яку пролягають туристичні маршрути в Болгарію, Сербію, Чорногорію, Грецію;

- підприємства туризму зорієнтовані на інші галузі господарства і першочерговою умовою їх виникнення є наявність розвинутої інфраструктури території (особливо комунальної сфери, системи закладів харчування та розваг, соціальної інфраструктури). Основними галузями економіки області є промисловість (виробництво електроенергії, хімічне і нафтохімічне виробництво, харчова промисловість, виробництво будматеріалів), сільське господарство, будівництво та транспорт. Для виникнення туристичних закладів різного профілю необхідний достатньо високий розвиток господарства. Це легко простежується на прикладі області дослідження, де в гірських районах з потужним природним туристичним потенціалом почали розвивати загальну інфраструктуру для розвитку тут системи туристичних підприємств;

- система розселення населення відіграє чималу роль в розвитку закладів туризму. Регіон поділено на 14 адміністративних районів і налічує 15 міст, 24 селищ міського типу та 765 сільських населених пунктів. Станом на 1 лютого 2010 р. чисельність населення області становила 1380,6 тис. осіб, з них 594,7 тис. осіб – у міських поселеннях та 785,9 тис. осіб – у сільській місцевості. Значно вища частка сільського населення в Івано-Франківській області (57,4 %), відповідно, й більша його частина займається сільським та лісовим господарством, що цікаво для туристів східних та південних областей під час відвідання регіону. Перевагою для розвитку туристичної індустрії є висока середня щільність населення та її нерівномірність у різних районах. Через невеликі відстані між населеними пунктами існує можливість розвивати міжрайонні та міжміські програми для відвідання туристами, а також даний фактор сприяє залученню населення до працевлаштування у центрах скупчення туристичних ресурсів [2];

- важливою проблемою для регіону є забез-

печення повної зайнятості населення й зниження рівня офіційного й неофіційного безробіття, що частково вирішується за рахунок високої міграції населення. Цілком очевидно, що соціально-економічній структурі Івано-Франківської області властива виробнича односторонність, в результаті чого проблема зайнятості може бути частково вирішена за рахунок застосування праці у сфері послуг, зокрема в туризмі;

- рівень інфляції та дефіцит бюджету – чинники, що залежать від державної політики і вплив яких на туристичну галузь є безпосереднім. Підвищення курсу національної валюти та державні фінансові програми в сферу туризму повинні стояти серед першочергових. Прикладами можуть стати розвинені країни, які завдяки саме туризму вийшли на світовий туристичний ринок і зайняли там провідні позиції. В Івано-Франківській області це питання вирішується теоретично через стратегії та програми розвитку, але повністю вони не реалізуються, відповідно й результат не суттєво відчутний.

Таким чином, суспільно-географічні передумови відіграють вагоме значення в становленні та розвитку галузі туризму, визначають її спеціалізацію, рівень якості та диверсифікацію.

Висновки. Враховуючи туристично-ресурсний потенціал області, Івано-Франківщина повинна розвиватися виключно пропульсивними темпами, тобто підвищення асортименту та рівня якості послуг має супроводжуватися відповідним економічним зростанням. Загалом економіку регіону доцільно спрямувати на реформування рекреаційного комплексу, розвитку індустрії відпочинку та розваг з врахуванням різних видів туризму, що вже стали звичними для території, та нових, ще не популяризованих видів активного проведення дозвілля. Сьогодні основна частина економіка області припадає на галузі сільського та лісового господарств, будівництва, промисловості, менше увага зосереджена саме на нематеріальній сфері, проте вона в процесі свого розвитку і являє собою достатньо стабільну основу для удосконалення туристичної галузі.

Отже, важливість туризму постійно зростає: активно розвиваються та удосконалюються туристичні продукти, покращується рівень обслуговування туристів, впроваджуються заходи, що сприяють просуванню бренду Івано-Франківської області як туристичного регіону України. На даний час регіон має всі належні складові туристичної інфраструктури, проте вони поки що знаходяться на стадії становлення.

Література та джерела

1. Гаврилюк С. П. Конкурентоспроможність підприємств у сфері туристичного бізнесу: Навчальний посібник / С. П. Гаврилюк. – К.: Київський нац. торг-екон. ун-т, 2006. – 180 с.
2. Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2009 р. – Івано-Франківськ: видавництво Головного управління статистики в Івано-Франківській області, 2010 р. – 532 с.
3. Туризмолія (теорія туризму). Навчально-методичний посібник / В. С. Пазенок, В. К. Федорченко, О. А. Кручек, І. М. Мініч. – К.: КУТЕП, 2010. – С. 602-647.
4. Стратегія розвитку та маркетингу туризму Івано-Франківської області до 2015 року від 21.09.2006 № 551/111. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://frtt.if.gov.ua/Ukr/turizm/strateg_do_2015.PDF
5. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.

Стаття надійшла 1.12.2013 р.

УДК 911.3

Сніжана Когайчук

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ САДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ПЕРІОДИ

У статті досліджено природні та історико-соціальні умови створення садових ландшафтів України. Описано стан садівництва з часу виникнення перших багаторічних насаджень до сучасного його стану. На основі аналізу літературних джерел виокремлено три етапи формування садових ландшафтів України – зародження, становлення та оновлення. В межах кожного етапу вирізняє окремі періоди та проаналізовано характерні для них особливості формування, розвитку та функціонування садових ландшафтів. Схарактеризовано чинники, що вплинули на зародження та подальший розвиток садівництва. Описано особливості закладання плодкових насаджень при давніх поселеннях, монастирях, церквах, княжих дворах. Розглянуто особливості поширення плодкових культур територією України, та основні шляхи розповсюдження плодкових дерев серед населення. Подано характеристику монастирських, княжих, поміщицьких, селянських та інших садів. Проаналізовано стан садівництва у добу монголо-татарських набігів, за часів литовсько-польського правління та у добу козацтва. Розглянуто соціально-історичні умови швидкого розвитку садівництва у середині XX ст., що сприяло становленню його як важливої галузі господарства. Схарактеризовано сучасний стан садових ландшафтів України.

Ключові слова: садівництво, садовий ландшафт, плодкові насадження, соціально-історичні умови, періодизація.

Snizhana Kohaychuk. A history of horticulture in Ukraine: its main stages and periods. This article examines the natural, historical and social conditions of creating garden landscapes of Ukraine. The history of gardening is outlined from the first period of perennial planting to its present state. Based on the analysis of written sources, three stages of garden landscapes of Ukraine are identified: conception, formation and renewal. Within each stage, specific periods are identified and their characteristic features in the formation, development and functioning of garden landscapes are analyzed. Factors that influenced the emergence and further development of horticulture are determined. Specifics of planting fruit trees in ancient settlements, monasteries, churches and princely courts are described. Peculiarities of propagation of fruit crops throughout Ukraine, and the major pathways of fruit tree distribution among the population are considered. Characteristics of monastery, princely, gentry, peasant and other gardens are provided. The state of gardening at the time of the Mongol-Tatar invasion, during the Lithuanian-Polish rule and the Cossack period is analyzed. The socio-historical conditions of the rapid development of horticulture in the middle of the XX century are described, which contributed to the emergence of horticulture as an important branch of the economy. The current state of garden landscapes of Ukraine is characterized.

Keywords: horticulture, garden landscape, fruit tree plantings, socio-historical conditions, periodization.

Постановка проблеми та її актуальність. На початку ХХІ століття садові ландшафти є об'єктом вивчення різних наук і наукових напрямів. Як об'єкт географічного пізнання садові ландшафти дослідженні недостатньо. Частково вони описані в структурі селитебних ландшафтів (Ф. М. Мільков, Г. І. Денисик, О. І. Бабчинська). Питання щодо їхньої організації, формування та розвитку залишаються нерозкритими. У зв'язку з цим, дослідження садових ландшафтів сьогодні є актуальною науковою проблемою.

Огляд публікацій з проблеми. Питанню розвитку садівництва в Україні присвячено чимало робіт вітчизняних науковців, зокрема, К. Архімович (садівництво центральних областей України) [1], Я. М. Яропуд (історія подільського саду), В. Я. Тарас (історія монастирських садів Галичини), О. М. Годованська (садівництво Опілля), О. М. Шестопаль (садівництво Львівської області). Фрагментарно історію формування садових ландшафтів висвітлено в роботах В. І. Білоус. Після рево-

люційний період розвитку садівництва і розсадництва описано у працях С. Х. Дуки, К. Архімовича, Д. Я. Ігнаткова, А. О. Грицаєнко та ін.

Об'єктом дослідження є садові ландшафти України, **предметом** – природні та історико-соціальні умови створення садових ландшафтів.

Мета роботи – аналіз формування та функціонування садових ландшафтів України.

Завданнями роботи є: дослідити історію садівництва та особливості формування садових ландшафтів України; виокремити етапи та періоди формування садових ландшафтів.

Виклад основного матеріалу. Зачатки садівничої справи в Україні сягають сивої давнини. Виникнення та розвиток багаторічних плодкових насаджень за певних історичних подій сприяло формуванню особливих просторово-часових закономірностей кожного саду. В історії українського саду умовно можна виділити три основні етапи: зародження, становлення та оновлення. Протягом кожного етапу відбувались суттєві зміни у розвитку

садівничої справи. Провівши відносно чіткі часові межі між виникненням ритуальних гаїв, вертоградів, княжих, панських, колективних та інших садів, доцільно в основних етапах історії садівництва України виділити окремі періоди.

Етап зародження садівництва (до XVI ст. н. е.). *Період закладання плодкових насаджень при давніх поселеннях, монастирях, княжих дворах (VII ст. до н. е. – XII ст. н. е.).* Наші пращури обожнювали природу. Первісна людина протягом тривалого часу використовувала лише природні рослинні ресурси: насіння, овочі, ягоди, корені та стебла рослин. Наприкінці кам'яного віку – на початку епохи бронзи вона перейшла на осілий спосіб життя. Спочатку культивувала бульбові рослини як найпримітивніші. Згодом стала ретельно добирати, переносити і висаджувати на території поселення плодкові рослини, що росли у лісі. Це були перші примітивні сади. Археологічні дослідження свідчать, що такі сади мали і трипільці. Ф. Д. Лихонос вважав, що на присадибних ділянках тих часів відбувався не лише природний відбір, але й стихійна гібридизація рослин. Неусвідомлене перетворення диких рослин на культурні крупноплідні поступово переходило у цілеспрямований добір [7].

Щодо існування перших «київських» садів в історичній літературі є кілька ранніх (до VIII ст. н. е.) повідомлень грецьких, римських істориків та географів про те, що наші предки займаються розведенням садів в районах Причорномор'я та Придніпров'я. Найбільш достовірними є повідомлення Геродота та Страбона. Опис території сучасної Керчі знаходимо у грецького вченого-природознавця Теофраста (IV – III ст. до н. е.): «на Понті у Пантікапеї фігове дерево ясно родить і сягає значних розмірів, а також і гранат, якщо його прихистити на зиму; груш та яблук дуже багато, різноманітних сортів різного гатунку» [7, с. 9]. Розвивалось садівництво і у добу Скіфії, про що свідчать відкриті археологами у різних регіонах України залишки святилищ, невід'ємними атрибутами яких були садові культури. У святилищах наші пращури здійснювали ворожбу за добрий урожай плодкових культур.

Садівництво прийшло до нас з Греції: «В конце X в. Киев заимствовал из Греции культуру плодовых деревьев, в том числе и яблони. Киев был первым центром распространения плодоводства на Украине» [1, с. 31]. «Уже в V веке при монастырях и даже пустынях были плодовые сады, в которых монахи-потомки византийских духовных лиц и обученных ими послушники выводили вишни, яблони, груши, сливы, смородину, малину, крыжовник и даже виноград в Киеве» [7, с. 15].

Активного розвитку садівництво зазнало після прийняття християнства. Збільшується візантійський культурний вплив на Київську Русь. З кінця IX на початку X ст. міста і монастирі стають центрами розвитку садівничої справи. Для розвитку садівництва необхідна була земля, тому київські князі, виділяючи десятину із свого щорічного прибутку, дарували землі церквам. Кожний монастир і церква мали значні за площею сади та городи. Садами і виноградниками славилася Києво-Печерська Лавра. В середині XVII ст. Печерський монастир відвідав антиохійський патріарх Макарій:

«Мы ехали среди бесчисленных садов, где были бесчетные тысячи ореховых и шелковичных деревьев и множество виноградных лоз. В каждом саду находится жилище его владельца: всего 4–5 тысяч домов с 4–5 тысячами садов, и все они составляют владения упомянутого монастыря» [3, с. 31].

Наприкінці XI ст. активно закладаються сади при княжих дворах у багатьох містах Київської Русі – Чернігові, Новгороді Сіверському, Галичі, Путівлі, а також у північно-східних князівствах – у Володимирі, Суздалі, Муромі. Основна цінність цих садів полягала у багатому сортименті плодкових дерев [3, с. 23–24]. У другій половині XII ст. закріпився незмінний образ головного міста Київської держави, який характеризувався чисельними дерев'яними забудовами, що потопали в розкішній зелені садів та городів.

Період занепаду садівництва у добу монголо-татарських набігів (XIII – XV ст.). У період нашествия орд садівництво прийшло в повний занепад. Монголо-татарські набіги загальмували економічне та культурне зростання Київської Русі. Тому про стан і розвиток садівництва у XIII – XVI ст. збережено мало відомостей.

Проте у цей важкий період про садову культуру не забули. «Про це свідчить запис в Іпатівському літописі, де сказано, що в 1259 р. князь Данило Галицький біля Львова посадив сад-красень. Такий сад або «рай» був і у князя Василька на горі Володимира-Волинського» [2, с. 111]. Не забуло про садову справу й населення. Тікаючи від неволі, люди поселялися у лісах. Тут вони створювали потайні сади, де продовжували вирощувати плодкові дерева. Ці сади збереглися і до цього часу в лісах Поділля.

У XIV – XV ст. збільшуються площі монастирських садів. У цей період на закладання садів Московської Русі впливає європейський досвід: окрім плодкових дерев, сад включає різні декоративні елементи (бесідки, фонтани). Тут облаштовували пасіку, ставки, де водилася риба та домашня птиця. Сад залишався основним джерелом плодів, овочів, іноді лікувальних трав [7, 13].

Етап становлення садівництва (XVI – кінець XX ст.). *Період відродження садівництва у монастирських та селянських садах (XVI – XVII ст.).* Садівництво в Україні знову починає відроджуватись, а з першої половини XVII ст. характеризується далішим розвитком. Про київські сади XVI століття повідомляє Еріх Лясота: «Теперішнє місто збудоване внизу, в долині, на правому березі Дніпра й досі розкинуте через те, що майже біля кожного будинку – садок» [8, с. 23]. Численні сади усіх районів міста Києва зображені на гравюрі О. Кальнофойського (1637 р). У 1690-х роках стольник Ушаков створює план Києва тих років, на якому видно, що сади входять уже і у центральну частину міста: навколо Софійського собору, у граді Володимира та на захід і на схід від нього. Значно більші масиви садів розташовувалися біля Берестова і Києво-Печерського монастирів [3].

Відомості про поширення плодкових дерев у містах і селах України подає Павло Алепський. Побачені сади коротко описані в його «Щоденнику». У записях згадується Бориспіль («...этот город очень

красив, его сады бесчисленны, ...большая часть деревьев вишня, то есть красные вишневые деревья” [3, с. 31]), Київ (“... в цьому місті при кожному будинку, як і при палацах, є великий сад, з усіма плодовими деревами, які тільки у них ростуть: незліченна кількість великих шовковицевих дерев, привезених, із породи “аль-хаз-зас”, з білими і червоними плодами, але їх ягодами нехтують; є також великі горіхові дерева; дуже багато в цих садах виноградних лоз...” [8, с. 25]), Путивль (“Путивль – город великий, розташований на високому місці і піднімається над околицями; поблизу нього – безліч плодкових садів і багато садочків біля будинків, цілі ліси яблунь з чудовими плодами, більш рясними, ніж дикі жолуди; є вишні і пташине серце; виноградників багато, але виноград рідко дозріває. Є також садовий чебрець, рута та царські вишні” [8, с. 25]). Протягом XVI – XVII ст. з’являються аптекарські сади, в яких окрім лікарських трав вирощували плодові культури.

Період піднесеного розвитку садівництва за Литовсько-Польської доби (XVII – XIX ст.). Литовсько-польська знать мала значний вплив на розвиток садівництва в Україні. Замки-фортеці перетворювалися на комплекси палаців із парками та садами. У власних маєтках на українських землях феодали поповнювали асортимент новими культурами, запрошували закладати та доглядати їхні сади досвідчених іноземних фахівців-садоводів [1, с. 36]. Деякі поміщики-аматори сприяли поширенню садівництва серед населення, видаючи щепи та живці селянам. Працюючи у пана, селяни навчалися правильно доглядати за садом: вирощувати саджанці, удобрювати сади органічним добривом, обрізувати дерева, створювати живоплоти, захищати дерева від підмерзання, зберігати і переробляти вишні у вареннях.

Із середини XVII століття в Україні інтродукують не лише плодові, лікарські культури, але й декоративні, технічні та інші. В Україні у цей період створюються відомі приватні садиби з декоративними садами і парками. Плодові сади починають узгоджувати з лісами, галями, звіринцями. Проте головною рисою українського саду залишалось використання його у господарських цілях. Про що свідчить інвентарний опис саду при літньому палаці Збаразьких “... ділянок з різними травами і овочами 24, фіговий гай чималий, у ньому фігових дерев 39, інших різних дерев є приблизно 300 штук. Там, де будинок садівника біля винної крамниці під горою, там же овочеві городи при італійському саду. Сад розкішний, повний фруктів, навіть таких, які в цій країні дуже рідкісні, такі як виноград, фіги, персики, абрикоси” [11, с. 62].

Розвиток українського садівництва відбувався і у козацьку епоху. В общині запорозьких козаків були окремі козаки – “сидні”, або “гречкосії”. Вони облаштовували город, сад та пасіку в козацьких поселеннях. Серед культур поширеними були яблуня, груша, вишня, черешня. Плодові дерева козаки шанували, оберігали та передавали у спадок. Суворе покарання чекало на того, хто зрубає або пошкодить родюче дерево. Свій вклад у розвиток галузі зробили чумаки. Вони перевозили фрукти, садивний матеріал, подекуди й садову землю. Наприклад, з уманського саду Потоцького в Одесу.

За феодально-кріпосного устрою (кін. XVII – друга пол. XVIII ст.) садівництво продовжує розвиватися у російських та іноземних поміщицьких господарствах (запровадження більш урожайних сортів, новітніх агротехнологій).

Перша половина XVIII ст. характеризується розвитком промислового шовківництва на Україні. За наказом Петра I у Києві було відкрито три (1706 р., 1729 р.) казенних шовкових заводи. На кінець XVIII ст. шовковицю розводили у приватних садибах, де вигодовували шовкопряда. У другій половині XVIII століття плодові культури помітно поширюються на Лівобережній Україні при поміщицьких маєтках та садибах. Сади належали придворній та феодальній знаті.

Період становлення садівництва як важливої галузі господарства (кінець XIX – середина XX ст.). На початку XIX ст. відбувається колонізація Криму та Півдня України. Українське населення у ті часи на садівництво не мала а ні грошей, а ні державної підтримки. Для більшості селянства ця справа була непосильною. Тоді як колоністам створювали усі необхідні умови і надавали фінансову допомогу. “Кожна німецька родина, що іммігрувала до України, діставала від російського уряду 60 десятин землі у вічне володіння. У 1814 р. лише з Варшави переселили 1743 родини, або близько 8000 осіб. Усі вони прибули в Україну майже голі”, – зазначає Василь Верига [7]. Висока губернська влада опікувалась поширенням та розвитком садівництва у маєтках колоністів. Стрімко продовжувала розвиватися садівнича справа і у поміщицьких маєтках. У 20–30-х рр. XIX ст. у південній частині України створюються овочеві, виноградні, лісові розсадники та виникають великі товарні сади.

Перший перепис садів було проведено 1887 р. Статистика показала, що у тогочасній Російській імперії виникла нова важлива галузь економіки – садівництво, епіцентром якого була українська земля. Наприкінці XIX – початку XX століття в Україні була чимала кількість садів площею від 20 до 40 десятин. Найбільші з них: сад в Ошкало (Катеринославщина) – 250 дес. (273,13 га), Люботинський сад (ст. Люботин Подільська губернія) – 140 дес., Осламівський сад (поблизу ст. Бар) 130 дес., сад у с. Вороному (поблизу ст. Потап, Київська губернія) – 95 дес. [1, с. 37] та ін. За даними М. Щербини у період з 1887 по 1914 рік площа садів України збільшилась на 295 тис. га. (понад 44 % плодкових насаджень Російської імперії) [7, с. 33].

Занепад садівництва починається за часів Першої світової війни. Нищівного удару галузі завдали революція та громадянська війна. На кілька років припинилися роботи в садах. Масово були знищені поміщицькі та промислові сади. Останні були закладені у 1890-х роках, і перед початком війни ввійшли у період плодоношення. Під час паливної кризи плодові дерева масово вирубували на паливо. Чималої шкоди було завдано радянською владою: репресії науковців, знищені під гаслом боротьби з алкоголізмом виноградники, стандартизація присадибних ділянок, коли садова «зайвина» викорчовувалась. Надзвичайно високе оподаткування плодкових дерев, коли, не маючи змоги сплатити податок, селянин вирубував свій сад. Влада людей, що не розуміли цих складних

економічних питань, привела інтенсивну галузь господарства, з багаторічним використанням площі, до жалючого стану. До ряду проблем приєдналися ще і стихійні явища, природне відмирання дерев.

Друга світова війна принесла галузі ще більшої руйнації. За наказом влади червона армія, відступаючи, свідомо нищила сади та розсадники, щоб ті не дістались ворогу. В період з 1941 по 1945 рік площа садів та ягідників зменшилася на 196 тис. га.

Період розквіту садівництва (50 – 90 рр. XX ст.). З початком масової колективізації сільського господарства садівництво ступило на інший шлях розвитку. У післявоєнні роки поряд з відновленням старих насаджень швидкими темпами здійснювалось закладання нових садів. За період з 1945 по 1955 роки площа садів збільшилась на 180,1 тис. га [13].

Починаючи з 60-х років XX ст. спостерігаються позитивні зміни в технології закладання садів. Регулярно зростає частка інтенсивних садів у загальній їх площі. Спостерігається масштабне розширення площ під садами, яке досягло найвищого рівня у 1965 році і становило 1 млн 299 тис. га. Площа плодоносних садів за даними “Української радянської енциклопедії” у 1970 році становила понад 880 тис. га [13]. Частка плодкових насаджень Української республіки становила 32 % від загальної площі плодкових насаджень Союзу. На початку 70-х років XX ст. активно розвивалось присадибне садівництво.

Головним недоліком є те, що розвиток галузі відбувався без чіткого планування і врахування усіх “за” і “проти”. Сліпо слідували рекомендаціям сільськогосподарських органів про необхідність мати певну площу плодкових насаджень у структурі загальної земельної площі (гасло “Кожному колгоспу – сад”). Нераціональне планування садів призвело до негативних наслідків у розвитку галузі. З 1965 року в Україні розпочинається скорочення площ садів. Уже в 1970 році площа плодоягідних насаджень становила 1 млн 225,6 тис. га, що на 74,6 тис. га (25 %) менше, ніж у 1965 р. Площа багаторічних насаджень по областях України станом на 01.01.1989 р. становила 718,3 тис. га.

Етап оновлення садівництва (кінець XX – XXI ст.). *Період функціонування садових ландшафтів у роки формування ринкових відносин (кінець XX – початок XXI ст.).* Важкі економічні умови переживали садівничі сільськогосподарські підприємства у період переходу до ринкових відносин. Конкуренція із зарубіжними товаровиробниками плодової продукції, скасування держзамовлень, припинення бюджетних видатків на розвиток галузі сприяли зменшенню площ плодкових насаджень. За 1990 – 2001 роки площі плодкових насаджень в усіх категоріях господарств скоротилися від 851,3 тис. га до 401,5 тис. га, а площі

промислових садів та ягідників – від 445,7 тис. га до 253,6 тис. га. Протягом 90-х років найбільші скорочення площ промислових садів відбулися у Дніпропетровській, Сумській (66,6 %), Донецькій (59,2 %), Волинській (58,7 %), Чернігівській (49,4 %), Кіровоградській (48,5 %), Запорізькій (48,1 %) та Київській (45,4 %) областях [12, с. 22]. Значне скорочення площ садів спостерігалось і у господарствах населення (відсутність коштів на закладання нових садів).

У 1998 році площа молодих насаджень становила 36,1 тис. га, або 11,8 % (тоді як наукою рекомендовано 25 %), що призвело до старіння багаторічних насаджень і зниження їх урожайності. В. А. Рудьєв стверджує, що в Україні станом на 2002 р. “понад нормативний строк використовуються 85 тис. га плодкових насаджень, за рахунок зрідженості непродуктивно використовуються понад 46 тис. га садів. При науково обґрунтованих нормах щорічних посадок садів і ягідників 17 тис. га у 1996 – 2000 роках закладалося 4,4 тис. га проти 10 тис. у 1991 – 1995 і 13 тис. га у 1986 – 1990 рр.” [12].

Сучасний стан садових ландшафтів України. У квітні 1999 р. Верховна Рада України з метою підтримки, відновлення та подальшого розвитку садівництва і виноградарства прийняла Закон “Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства”. Завдяки реалізації цього закону за 2000 – 2008 рр. у галузь було інвестовано 1,5 млрд грн. Ця сума становила близько 50 % загальних витрат, іншу частину внесли господарники. Спільними зусиллями було закладено понад 63 тисячі гектарів плодово-ягідних насаджень та виноградників (31,3 тис. га та 32,5 тис. га відповідно), значна частина яких була посаджена за інтенсивними технологіями.

Проте загальний стан у галузі залишається незадовільним. У 2008 році площа насаджень плодово-ягідних культур в усіх категоріях господарств зменшилась порівняно з 2000 р. на 158 тис. га, площа виноградників – на 16,7 тис. га. З вирішенням цих та ряду інших проблем садівництво і виноградарство мають усі перспективи стати в майбутньому однією з процвітаючих галузей сільського господарства України.

Висновки. Історія формування садових ландшафтів України тісно пов'язана з історією її народу. Певні історичні події безпосередньо впливали на закладання, розвиток, або знищення багаторічних плодкових насаджень. Із чергуванням піднесення та падіння розвивалась садівнича справа в Україні. Це дало змогу виділити три основні етапи в історії українського саду: зародження, становлення та оновлення. Протягом кожного етапу відбувались численні якісні та кількісні зміни формування садів, розмежування яких дало можливість в основних етапах виділити окремі періоди.

Література

1. *Архімович К.* Історія садівництва в Україні: відбитки з Наукових Записок, т. IX(XII) / К. Архімович. – Мюнхен, 1966. – 50 с.
2. *Білоус В. І.* Садово-паркове мистецтво. Коротка історія розвитку та методи створення художніх садів: Навч. посіб. для вузів зі спец. Садово-паркове господарство / Академія наук вищої школи України; Лісівнича академія наук України; Уманська держ. аграрна академія. – К.: Науковий світ, 2001. – 299 с.
3. *Вергунов А. П., Горохов В. А.* Вертоград: Садово-парковое искусство России (от истоков до начала XX века) / А. П. Вергунов, В. А. Горохов. – М.: Культура, 1996. – С. 21-46.

4. Галузі садівництва та виноградарства у державі – на узбіччі... / А. Я. Карась // Сад, виноград і вино України. – 2009. – № 1-3. – С. 24-27.
5. Кулеша Б. Історія розвитку плодового розсадництва і садівництва в Україні / Б. Кулеша // Агропрофі: український тижневик ділової інформації. – 2010. – № 13. – С. 8-9.
6. Куян В. Г. Плодівництво / В. Г. Куян. – К.: Аграрна наука, 1998. – С. 4-14.
7. Л. П. Симиренко – фундатор українського промислового садівництва / П. В. Вольвач. Ч.3. – Сімферополь: Таврія, 2004. – С. 5-34.
8. Липа О. Л. Визначні сади і парки України / О. Л. Липа. – К., 1960. – С. 17-31.
9. Плодівництво: Підручник для студ. вищ. аграр. закл. освіти III – IV рівнів акредитації із спец. “Плодівництво і виноградарство”. – К.: Урожай, 2000. – С. 3-20.
10. Рандхава М. Сади через века / М. Рандхава. – Сокр. пер. с англ. Л. Д. Ардашниковой. – М.: Знание, 1981. – С. 10-26.
11. Родічкін І. Д. Сад і культура України / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна // Хроніка: Український культурологічний альманах. – К., 2001. – Випуск 41-42. – С. 48-66.
12. Рульєв В. А. Актуальні проблеми відродження садівництва / В. А. Рульєв // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 22-27.
13. Українська радянська енциклопедія: У 9 т./ Редакційна колегія: О. К. Антонов, Ф. С. Бабичев та ін. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1982. – Т. 8: Олефіни – Поплін. – С. 415-417.

Стаття надійшла 10.10.2012 р.

УДК 911.3:314(447)

Ольга Фіткайло

РОЗВИТОК МОЛОДІЖНОГО ТУРИЗМУ В ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Висвітлено особливості розвитку молодіжного туризму у галицькому регіоні України. Особливу увагу звернено на молодіжні фізкультурно-гімнастичні, краєзнавчо-туристичні товариства, які сприяли розвитку культурно-просвітницької діяльності та дали поштовх до культурно-мистецького руху серед українського населення, особливо в сільській місцевості, що мало велике значення для збереження та примноження української культурної спадщини. Охарактеризовано особливості діяльності спортивно-руханкових та краєзнавчо-туристичних організацій. Показано роль товариств “Січ”, “Сокіл”, “Пласт” для розвитку молодіжного туризму в краї.

Ключові слова: краєзнавчо-освітній рух, туристичне товариство, гурток, культурно-мистецький рух, табір, сокольське товариство.

Olha Fitkaylo. The development of youth tourism in Galicia (end of the XIX – beginning of the XXI century). *Some specific features of youth tourism development in the Galician region of Ukraine are illuminated. Particular attention is paid to the youth sports-exercise and regional tourist societies. They contributed to the development of cultural and educational activities and gave impetus to the cultural and artistic movement among the Ukrainian population, especially in rural areas, which was of great importance to the preservation and enhancement of Ukrainian heritage. Some features of activities of sports-exercise and regional tourist organizations are characterized. The role of “Sich”, “Sokol” and “Plast” societies in the development of youth tourism in the region is demonstrated.*

Key words: regional studies and educational movement, tour society, group, cultural-artistic movement, camp, Sokil society.

Стан вивчення проблеми. Вивченням розвитку молодіжного туризму в Україні займалися В. Аксанюк, О. Бейдик, Ю. Грабовський, О. Колодуха, О. Любіцева, Ю. Нікітенко, В. Орловська. Однак ще недостатньо висвітленою є роль фізкультурно- та краєзнавчо-туристичних товариств для розвитку молодіжного туризму в нашому краї, тому вивчення цього питання є досить актуальним.

Постановка проблеми. Вивчення розвитку молодіжного туризму в Тернопільській області є особливо актуальним, оскільки саме цей вид туризму має патріотично-виховне значення, дає змогу в юному віці приймати активну участь у громадському житті суспільства.

Виклад основного матеріалу. Розвиток моло-

діжного туризму у нашому краї припадає на кінець XIX століття, коли почали виникати молодіжні фізкультурно-гімнастичні, туристичні товариства, які приділяли увагу культурно-просвітницькій діяльності. Товариство “Сокільська старшина” організовувало мандрівки околицями Львова з метою вивчення історичних пам’яток. Молодіжне товариство “Сокіл” вперше започаткувало розвиток масового фізичного руху в Галичині через створення перших секцій та гуртків, стало піонером туризму в Галичині. Всі його осередки дали поштовх до культурно-мистецького руху серед українського населення, особливо в сільській місцевості, що мало велике значення в збереженні та примноженні української культурної спадщини.

Біля витоків організації народознавчих мандрівок стояли визначні особистості, такі як: організатори “Руської Трійці”, семінаристи Львівської духовної семінарії Я. Головацький, М. Шашкевич, І. Вагилевич, відомий письменник І. Франко та багато інших. Саме “Руська Трійця” відіграла важливу роль у відродженні фізичного виховання українського народу, саме засновниками товариства було започатковано перші мандрівки по всій Галичині. У 1833 році Я. Головацький у супроводі М. Шашкевича та І. Вагилевича здійснили першу мандрівку, яка охоплювала 47 населених пунктів. Такі мандрівки, що стали регулярними мали не тільки науково-історичну цінність, але й виховували в учасників даної подорожі любов і шану до природи рідного краю, тренували витривалість. Згодом естафету “будителів українського народу” в Галичині прийняла нова генерація української галицької молоді, очолювана І. Франком, М. Павликом, І. Боберським, синами І. Франка Петром і Тарасом, І. Дашкевичем, фундаторами сокільського, пластового, січового, лугового, спортивного українського руху, діяльність яких сприяла розвитку дитячого і молодіжного туризму в Україні загалом, так і в нашому краї, зокрема [3, с. 63]. У 1867 році за прикладом чеського “Сокола” починають засновуватись гімнастичні товариства польські товариства “Сокіл”, перше з яких виникло у Львові, особливого швидко розповсюдились філії в Тернопільській області. У 1892 році гнізда “Сокола” створюються у Бережанах, Заліщиках, Теремовлі, Чорткові, у 1863 р. – у Збаражі, у 1894 р. – у Бучачі, Микулинцях, у 1898 р. – у Підгайцях, у 1903 р. – у Гусятині, у 1907 р. – у Хоросткові. Крім міських, почали створюватись і сільські сокільські гнізда в с. Плотичі, с. Слобідці, с. Баворові. Перше сільське сокільське гімнастичне товариство було засновано у с. Купчинці Козівської волості, що на Тернопіллі і мало назву “протипожежної сторожі і плекання руханки”. Саме тут за ініціативи поета Павла Думки засновується перше сільське товариство “Сокіл” на Східній Галичині [3, с. 67-76]. Будучи у постійному приниженні з боку польської адміністрації, українці східної Галичини об’єднуються єдиною ідеєю боротьби за визволення у сокільських товариствах на легальних засадах, проводять масову культурно-освітню діяльність сокільські свята, вечори, фестини. Засади сокільського товариства слід впровадити у практичну діяльність деяких сучасних молодіжних товариств, утверджуючи цим формування концепції національної ідеї.

Краєзнавче виховання для учнів українських шкіл та гімназій починає впроваджуватись і в позакласний навчально-виховний процес, проводяться мандрівки й екскурсії рідним краєм. У 1909 році у західноукраїнських гімназіях починає діяти “Самовиховна шкільна громада”, яка організовувала учням прогулянки, створила шкільний музей і архів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. К. Трильовський, М. Павлик, І. Франко засновують молодіжне товариство “Січ”, яке ставить за мету згуртувати українську (переважно сільську) молодь для підготовки до майбутньої боротьби за волю України [4, с. 129-130]. Масове поширення товариство здобуло на Прикарпатті, Поділлі та у всіх кутках Східної Галичини, де з 1900 по 1912 рік

було засновано 794 “Січі” у 48 повітах, зокрема 21 – у Тернопільському, протягом останніх двох передвоєнних років кількість “Січей” подвоїлась. Так, у Чортківському повіті кількість товариств зросла з 22 до 50, в т. ч. у Чортківській місцевості – до 13, у Гусятинському повіті – до 21, Борщівському і Бучацькому повітах – до 8, у Тернопільському – з 6 до 32 товариств, у Тернополі – до 10, Зборіві – 3, Збаражі – 5, Новому Селі – 2, Товстому – 6, Теремовлі – 6. Причиною такого бурхливого зростання кількості товариств було й те, що з 1909 року починають засновувати “Сокільські Січі”, перші з яких виникають у 1909 році у селах Глибочок Великий, Глядки, Козівка, Купчинці, Цебрів [4, с. 103]. Для виконання загальнонаціональних завдань у “Січах” встановлюються демократичні засади Запорізької Січі, згуртування української молоді засобом впровадження постійних гімнастичних занять, виконання вправ у національних одностроях, внаслідок великої культурно-освітньої роботи, січові товариства набирають широкого розмаху і на 1913 р. налічувалось 80 тис. членів – фізично, ідейно і морально загартованих молодих людей. Саме ця організація організовує екскурсії, походи як сприяють розвитку у молоді навичок орієнтування на місцевості, розкладання наметів, розпалювання вогнища та складання картограм місцевості.

У XX ст. активізується молодіжний культурно-освітній рух у Галичині, який охоплює всі соціальні верстви українського населення. Помітну роль у цьому процесі відіграло товариство “Пласт”, яке виникло у 1911 році. Засноване це товариство було у Львові, ініціатором заснування був доктор Олександр Тисовський [2, с. 15]. Поява цієї скаутської організації була зумовлена соціально-історичними вимогами часу. Його діяльність підпорядковувалась формуванню українця нового типу через національно-патріотичне виховання. У виховній діяльності пластунів враховувались вікові та індивідуальні особливості особистості. Виховна робота у “Пласті” засновувалась на пробудженні інтересу до історичного минулого України, любові до культури своєї нації та до природи рідного краю. Діяльність його тісно пов’язана з туристсько-краєзнавчою роботою, яка передбачала збирання фольклору, природознавчих матеріалів, спостереження за природою. У таборах кожен пластун мав продемонструвати свою роботу впродовж року. У всіх таборах існувала спеціальна система “проб” для підлітків 12-17 років. Після їх проходження кожен пластун був повністю готовий до складної туристичної мандрівки, адже він мав навички розкладання наметів, розведення вогнища, орієнтування на місцевості, надання першої долікарської допомоги, уміння готувати їжу в польових умовах, він мав добру хорошу фізичну підготовку. Програми таборових занять з кожним роком ускладнювались, відповідно до пластових проб, крім цього у таборах проводилась і виховна робота, адже саме у мандрівках і таборах найефективніше досягається поєднання гармонії виховання душі і тіла, саме перебування в таборі сприяло зближенню пластунів, єднанню їх у колектив.

Впродовж всього XIX ст. зростав інтерес до народознавчих мандрівок серед населення Західної

частини України, що знайшло своє відображення в діяльності науково-виховних та науково-просвітницьких товариств “Просвіта”, “Бесіда”, “Вчительська громада”, що організовувались в Галичині. Одним із головних завдань у діяльності цих товариств був опис народного побуту, культури, фольклору з метою глибокого вивчення особливостей життя населення краю та використання зібраних матеріалів у вихованні підрастаючого покоління. Значний внесок у розвиток туризму в Галичині сприяло утворення “Галицького Туристичного Товариства”, та створене у Тернополі в 1925 р. “Подільське туристсько-краєзнавче товариство”. Завданням його було ознайомлення населення з Тернопільським воєводством, тобто з природою, історією та іншими туристичними об’єктами. Саме у Тернополі знаходився центральний відділ Товариства, який був поділений на такі секції: освітню, туристсько-екскурсійну (ними розроблено цілу систему одно- і кількоденних екскурсій), опіки над старовиною, охорони природи, краєзнавчої, шкільної молоді, фотографічної і філателістичної, у 1935 році Товариство нараховувало 16 тис. членів. Подільське туристсько-краєзнавче товариство організовувало власні та приймало екскурсії, опікувалося природою та старовиною, займалося пропагандою туристського та краєзнавчо-освітнього руху. Товариство “Чорногора” займалося вивченням і дослідженням Карпат, збиранням і розповсюдженням відомостей про історичні та природно-ландшафтні місця краю. Для досягнення своєї мети товариство влаштовувало збори, звіти, конференції, забави, спільні туристичні мандрівки, теоретичні і практичні заняття з молоддю. Також воно утримувало фахову бібліотеку із туристично-краєзнавчої літературою, схемами, науковими статтями і описами туристичних маршрутів. Водночас члени товариства здійснювали видавничу діяльність, співпрацювали з Подільським туристичним товариством та польським Татранським туристичним товариством, українським краєзнавчо-андрівничим товариством “Плай”, яке розробляло плани туристично-краєзнавчої роботи, ініціювало проведення краєзнавчих прогулянок майже виключно околицями Львова. Також товариство здійснювало активну видавничу діяльність у межах часопису “Туристика і краєзнавство”, матеріали якого були присвячені окремим місцям Галичини, історії краєзнавства, археології, етнографії. З 1937 року товариство “Плай” розпочинає друк щомісячного журналу “Наша Батьківщина”. Залом слід відзначити, що туристичні товариства “Чорногора”, “Плай” та Подільське туристичне товариство тісно координували свою роботу з фізкультурними, культурно-просвітницькими організаціями, молодіжними товариствами та навчальними закладами. Вони в своїй діяльності використовували туристично-краєзнавчу роботу як один з ефективних засобів національно-патріотичного виховання підрастаючого покоління. Таким чином, процес становлення і розвитку вітчизняної екскурсійної і туристичної діяльності для учнів і молоді був зумовлений піднесенням національно-культурного відродження українського народу, розвитком освіти і наукових знань.

У післявоєнний період організовувались походи по місцях боїв, в яких молодь збирала

подробіці подій що відбувались, записувала біографічні дані героїв, допомагали сім’ям фронтовиків та інвалідам війни. У цей час відновлено діяльність більшості дитячих екскурсійно-туристичних станцій, великого значення надається позашкільній роботі із школярами, а саме дитячим будинкам, школам, позашкільним організаціям рекомендується широко використовувати туристсько-краєзнавчу діяльність як засіб пізнавальної в оздоровчій роботі із школярами. Подальшому розвитку туризму сприяє включення його в 1949 році до єдиної Всесоюзної спортивної класифікації та встановлення розрядних спортивних нормативів, в тому числі молодіжних.

З 1950 року дитячий і молодіжний туризм зазнає активного розвитку, в школи починають повертатись фронтовики, які організовують походи, екскурсії по місцях бойових дій Другої світової війни, для молоді організовуються вело- та водні подорожі на плотах, байдарках. В ці роки в країні починають створюватись шкільні туристичні табори, однак до кінця 60-х років під тиском партійних органів кількість таких таборів зменшилась, натомість почали створювати трудові (колгоспні) табори, які отримали згодом офіційний статус таборів праці і відпочинку. Однак, незважаючи на активний розвиток туристичної діяльності, форми роботи з дітьми і молоддю були недосконалі, тому Міністерство освіти в 1954 році видає новий указ, в якому йдеться про необхідність призначення в кожній школі організаторів туристсько-краєзнавчої роботи, які зможуть також організовувати семінари для вчителів, керівників походів, екскурсій. Важливою складовою цього розпорядження була програма туристичної діяльності для учнів та вимоги до керівників походів. Саме цей указ сприяв розвитку всієї туристичної роботи з учнями і молоддю як в школах, так і в позашкільних закладах. Цим указом затверджено також і значок “Юний турист”, призначення якого – заохочення молоді і школярів, які беруть активну участь в туристичних походах, експедиціях, змаганнях. У 50-ті роки ХХ ст. друкується велика кількість наукових публікацій, в яких автори дають цінні поради щодо організації і проведення екскурсій, походів із врахуванням вікових особливостей школярів, орієнтування на місцевості. Впроваджуються нові навчальні плани і програми, згідно з якими в навчальна програма з географії передбачала краєзнавчий підхід при вивченні фізичної і економічної географії СРСР, а також проведення практичних занять на місцевості, велике значення надавалось екскурсіям, спостереженням за природою.

У 1960 році Центральним комітетом ВЛКСМ затверджено положення про республіканські, обласні, районні дитячі екскурсійно-туристичні станції, яке включало цілі, завдання що ставились перед установами такого типу, також на них покладалось завдання спільно інститутами вдосконалення вчителів проводити підготовку організаторів туризму, організовувати консультації, конференції, семінари та туристичні походи для вчителів, організаторів туристичних гуртків. Цього ж року розпочинається Всесоюзна експедиція “Дорогою слави батьків”, в якій взяло участь близько 3 мільйонів молодих людей, що займались спорудженням пам’ятників загиблим героям, встановленням

їх імен, упорядкуванням місць захоронень. В 1972 році проводиться ще одна експедиція під назвою "Моя Батьківщина – СРСР", метою якої був збір краєзнавчого матеріалу під час походів і екскурсій. Про виконану роботу учні звітували на туристичних зльотах, конференціях, які проводились за результатами етапів експедиції раз на три роки. Другим важливим заходом для дитячого і юнацького туризму був Всесоюзний зліт школярів і молоді, який мав п'ять етапів у три роки, це походи і зльоти загальноосвітніх районних, обласних шкіл, які сприяли активному розвитку спортивного туризму. До розпаду Радянського Союзу було проведено вісім Всесоюзних змагань юних туристів. Двічі (в 1975 та 1983 роках) змагання відбувались в Україні – у м. Сколе Львівської області. Їхня програма передбачала, насамперед, змагання двох вікових груп в таких видах як: багатоденний туристичний похід по території проведення змагань, техніка пішохідного туризму, окомірне топографічне знімання. Слід відзначити, що дитячий і молодіжний туризм в школах починає носити не плановий, а комерційний характер, однак спеціальних установ, які надавали б послуги школярам та молоді не було, тому в 1958 році створюється бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник". Його завданням було організувати міжнародний туристський обмін, прийом іноземної молоді й направлення вітчизняної молоді за кордон; розвиток і розширення туристських зв'язків; здійснення заходів щодо розвитку матеріально-технічної бази молодіжного туризму; керівництво системою організації внутрішнього молодіжного туризму. За період свого існування ця організація налічувала 200 відділень, які забезпечували відпочинок молодих людей як всієї країни та і іноземців. Загалом 70-ті ХХ ст. роки відзначилися активним нормотворчим періодом для органів влади в галузі туризму, адже саме ця галузь розглядалась як один із ефективних засобів усебічного розвитку особистості дітей і молоді. В шкільні програми Міністерство освіти впровадило

кількісні норми проведення туристичних походів, а саме 2 походи на рік для учнів 4-10 класів, в тому числі один дводенний з нічлігом в польових умовах для учнів 6-10 класів. Виникають школи, в яких туристсько-краєзнавча робота з учнями проводиться системно, однак такі школи були поширені в містах, в сільській місцевості активного розвитку цей напрям не набув. Загалом слід відзначити, що туристсько-краєзнавча робота з школярами і молоддю стала важливим елементом виховання в багатьох школах країни. Однак, незважаючи на велику кількість міністерських постанов і наказів про розвиток дитячого, шкільного туризму, останній з 1980 року майже не розвивається.

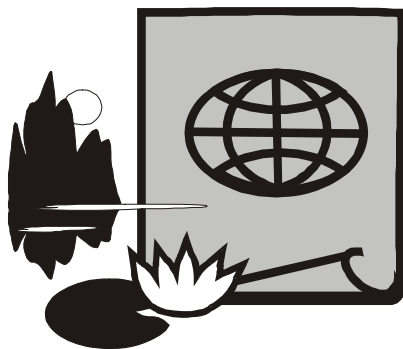
Важким особливо для розвитку дитячого і молодіжного туризму є кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. Це зумовлено, насамперед тим, що на систему освіти починають виділяти малу кількість коштів, саме тоді держава фактично усувається від туристсько-краєзнавчої роботи, ця робота має стихійний характер, здійснюється непланово, охоплює невелику кількість дітей. Але ще існує проект "Моя земля – земля моїх батьків", що передбачає вивчення рідного краю, однак він не набув масовості, проводиться із невеликою кількістю школярів. Туристсько-краєзнавчу роботу проводять також "Пласт", "Січ", "Сокилі" залучаючи молодь до активної участі у змаганнях, походах, гурткових зборах із релігійним, моральним, розумовим, естетичним та етичним змістом навчально-виховної роботи.

Важливою проблемою, що стоїть на сучасному етапі, є розроблення тематичних екскурсій і походів для дітей різного віку. Пропонуємо для молодших школярів екскурсії своїм населеним пунктом і його околицями, для учнів середнього віку – екскурсії своєю областю, а для старшого віку – Україною. Такі екскурсії мають бути обов'язковими для всіх учнів, це не тільки поглибить їх знання про рідний край, а й сприятиме патріотичному вихованню.

Література

1. Позашкільна освіта: історичні постули та здобутки: 36. Матеріалів Всеукраїнської педагогічної конференції, Київ, 2–3 грудня 2008 р. / За заг. ред. В. В. Вербицького. – К.: АБЕРС, 2008. — 308 с.
2. Основи краєзнавчо-туристичної діяльності. Навчальне видання / Л. Я. Чеховська, Р. Р. Сіренко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 172 с.
3. Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини / Б. Є. Трофим'як. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 694 с.
4. Трофим'як Б. Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х рр. ХІХ ст. до 1939 р): навчальний посібник / Б. Є. Трофим'як. – К.: ІЗМН, 1997. – 424 с.
5. Науменко Г. Ф. Молодеж и туризм. – К.: Реклама, 1980. – 80 с.
6. Абрамов В. В. Історія туризму: підруч. / В. В. Абрамов, М. В. Тонкошкур; Харків. національна академія міськ. госп-ва. – Х: ХНАМГ, 2010. – 294 с.

Стаття надійшла 1.12.2012 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 913.1/913.8

Олена Трофімова

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СЕЛІВ І СЕЛЬОВИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

У статті розглянуто історію вивчення сельових процесів на території Українських Карпат від середини минулого століття до сьогодення. Охарактеризовано здобутки і досягнення відомих радянських (М. М. Айзенберг, М. С. Каганер, А. М. Оліферов, К. І. Геренчук, Г. П. Міллер, Д. Г. Стадницький, Я. С. Кравчук) та українських сельознавців (В. В. Яблонський, М. М. Сусідко, Г. І. Рудько, М. Д. Будз, І. П. Ковальчук, Р. О. Сливка, О. П. Ковальов, А. С. Тищенко, Л. В. Костенюк, О. М. Гончар, Т. Б. Мисак, Т. Б. Чепурна, Е. Д. Кузьменко).

Проаналізовано основні публікації з сельової тематики, розглянуто коло минулих і сучасних поглядів на сельовий процес. Сформульовано актуальні невирішені проблеми вивчення селів, визначено перспективні напрями подальшого дослідження сельових процесів у Карпатському регіоні.

Ключові слова: селі, сельові процеси, історія вивчення селів.

Olena Trofimova. A history of studies of mudflows and mudflow processes in the Ukrainian Carpathians. This article reviews studies of mudflow processes in the Ukrainian Carpathians from the middle of the last century to the present. It characterizes the accomplishments and achievements of famous researchers of mudflow processes, both Soviet (M. Eisenberg, M. Kahaner, A. Olfierov, K. Herenchuk, G. Miller, D. Stadnyts'kyi, J. Kravchuk) and Ukrainian (V. Yablons'kyi, M. Susidko, H. Rud'ko, M. Budz, I. Koval'chuk, R. Slyvka, O. Kovalyov, A. Tyshchenko, L. Kostenyuk, O. Honchar, T. Mysak, T. Chepurna, E. Kuz'menko).

In this article the main publications on mudflow topics are analyzed and a range of past and current views on mudflow process are considered. Some urgent unsolved problems of studying mudflows are formulated and directions for further research of mudflow processes in the Carpathian region are defined.

Key words: mudflows, mudflow processes, history of mudflow studies.

Постановка проблеми. Сельові процеси, розвиток яких особливо активізувався в останні десятиліття в Українських Карпатах, потребують глибокого і детальнішого вивчення з різних боків. Аналіз наукових праць сельової тематики, минулих і сучасних поглядів на сельовий процес, виявлення недоліків у методичних аспектах дослідження селів дозволяє підвищити об'єктивність уявлень про сельові процеси. Визначення нерозв'язаних проблем сельознавства дає поштовх для їх вирішення сучасними дослідниками і сприятиме активному розвитку цього наукового напрямку загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, вивчення сельових процесів є трудомістким завданням у зв'язку зі складністю процесу їхнього формування, раптовістю прояву та швидким розвитком у часі. Історія дослідження селів у Кар-

патському регіоні розпочалася приблизно із середини минулого століття. Відтоді це питання постійно привертало увагу – спочатку радянських (М. М. Айзенберг, М. С. Каганер, А. М. Оліферов, К. І. Геренчук, Г. П. Міллер, Д. Г. Стадницький, Я. С. Кравчук), а пізніше – сучасних українських вчених (В. В. Яблонський, М. М. Сусідко, Я. С. Кравчук, Г. І. Рудько, М. Д. Будз, І. П. Ковальчук, Р. О. Сливка, О. П. Ковальов, А. С. Тищенко, Л. В. Костенюк, О. М. Гончар, Т. Б. Мисак, Т. Б. Чепурна, Е. Д. Кузьменко, О. В. Пилипович та ін.).

Серед останніх публікацій, що висвітлюють актуальні проблеми вивчення сельових явищ в Українських Карпатах, варто зазначити такі: "Геолого-геоморфологічна класифікація селевих потоків" (автори І. П. Ковальчук, М. Д. Будз) [2], "Дослідження умов формування та проходження

катастрофічних селів в басейні річки Черемош” (Л. В. Костенюк, О. М. Гончар) [13], “Ймовірніше прогнозування сільових явищ у Карпатах: технологічні рішення” (М. М. Сусідко, О. І. Лук’янець) [30], “Довгостроковий часовий прогноз селевої активності на території гірськокарпатського гідро-геологічного району” (Т. Б. Чепурна, Е. Д. Кузьменко) [33], “Розробка засобів комп’ютерного моделювання селевої небезпеки в межах Карпатського регіону” (В. В. Шевчук, О. М. Іванік, М. В. Лавренюк) [34], “Просторовий аналіз та прогнозування поширення сільових осередків у Карпатському регіоні” (Т. Б. Мисак) [16], “Порівняння факторів формування сільових процесів в басейні річки Тиса (Закарпаття)” (О. Гуда) [6].

Формулювання цілей статті. Метою статті є екскурс в історію вивчення селів Українських Карпат, аналіз досягнень відомих українських сільознавців, систематизація основних публікацій з сільової тематики, формулювання проблем вивчення селів Карпатського регіону.

Виклад основного матеріалу. В Україні проблемою селів почали займатися відносно недавно – фактично з середини минулого століття. Цьому передував період плідної праці радянських вчених, що характеризувався широким об’ємом досліджень та значною кількістю публікацій із сільової тематики. Слід відзначити класичні праці С. М. Флейшмана і В. Ф. Перова – авторів першого в СРСР спеціального навчального посібника “Селі” [32], що займалися дослідженням сільонебезпечних районів Радянського Союзу [26]. Результати вивчення сільових явищ знайшли відображення в узагальнюючій монографії С. М. Флейшмана (1970, 2-е вид. 1978) [31].

Вивчення процесів сільоутворення у Карпатському регіоні здійснювалося як численними виробничими та науковими установами, так і окремими дослідниками. Перші повідомлення про сільові паводки та їхні відклади констатували факти проходження селю або виявлення у гірських долинах сільових накопичень.

У 1952 році на III сільовій конференції СРСР (м. Тбілісі, Грузія) було прийнято рішення про складання кадастру сільових потоків у гірських районах [9]. Матеріали третьої конференції були опубліковані у 1957 році [25].

Перші дослідження сільових потоків у гірських областях України були проведені з ініціативи кримських вчених Б. М. Іванова, А. М. Оліферова і Б. М. Гольдіна. У 1957 р. вперше в Україні (у м. Сімферополь) була проведена спеціальна Конференція з питань вивчення сільових потоків і заходів боротьби з ними [12]. На конференції розглядалися питання поширення сільових явищ у Криму і Карпатах, основні фактори сільоутворення, природні умови формування сільових потоків, методика їх вивчення, досвід боротьби з ними та схема заходів організаційно-господарського, агротехнічного, лісомеліоративного і меліоративно-технічного характеру відносно умов Криму і Карпат. На конференції заслухана доповідь М. С. Каганера і М. М. Айзенберга [8], в якій зроблено узагальнення спостережень Гідрометеослужби за селями і паводками (переважно в Карпатах). Пізніше (після 1957 р.) ці спостереження були відображені у

публікаціях М. М. Айзенберга, в яких достатньо детально охарактеризовані карпатські селі [1].

Одночасно з підрозділом Гідрометеослужби у вивченні сільових потоків брали участь співробітники відділу карстології і селів Інституту мінеральних ресурсів Міністерства геології України, яким завідував Б. М. Іванов [7; 10]. Після переходу на науково-дослідну роботу, Б. М. Іванов організував комплексні польові дослідження сільових потоків – сільовий загін. На той час більшість учасників загону мали уявлення про особливості природи Карпат переважно з літературних джерел і за результатами екскурсій після наукових нарад і конференцій з геології, гідрометеорології і лісового господарства. Але цього було недостатньо, щоб розпочати серйозні науково-дослідні роботи з вивчення сільових потоків у новому районі.

Також вивченням селів у Карпатах на той час займався завідувач кафедри фізичної географії Львівського університету К. І. Геренчук, консультаційна допомога якого відіграла суттєву роль при проведенні експедиційних досліджень у Карпатському регіоні. Окрім надання порад і рекомендацій, К. І. Геренчук також поставив завдання аспіранту Г. П. Міллеру [15] провести кілька польових маршрутів разом із сільовим загonom. Г. П. Міллер багато працював у Чорногорі і писав дисертацію про ландшафти цього гірського масиву, був добре ознайомлений з маршрутом експедиції: смт Ворохта – г. Пожижевська – г. Говерла – г. Піп Іван. Влітку 1962 року сільовий експедиційний загін відділу карстології і селів Інституту мінеральних ресурсів під керівництвом А. М. Оліферова виїхав на польові роботи в Карпати. Це було визначальною подією у дослідженнях сільових явищ даної території. Слід зазначити, що до того часу в Українських Карпатах не відзначалася наявність сільових потоків. Деякі вчені відносили їх до звичайних паводків, а інші – до зсувів. Про це свідчить перший випуск географічної серії Вісника Львівського університету (1962). У цьому збірнику у статтях К. І. Геренчука і Г. П. Міллера [4], а також молодого на той час дослідника Карпат Д. Г. Стадницького [29] сільові потоки не згадуються. Однак, після польових досліджень А. М. Оліферова і М. М. Айзенберга та численних обговорень сільової проблематики вчені-географи різко змінили свою думку щодо наявності селів у Карпатах та їх геоморфологічного і ландшафтного значення.

Вже у 1967 р. на конференції з основних проблем вивчення і використання продуктивних сил Українських Карпат у доповіді К. І. Геренчука та Г. П. Міллера [14] було відзначено, що особливістю ландшафтних досліджень є виявлення діючих у комплексі або групах фізико-географічних процесів, серед яких згадувалися і селі. У результаті ландшафтних зйомок було встановлено, що кожному типу природних комплексів властиві не тільки визначені параметри природних умов, але і свої особливості формування шкідливих стихійних явищ.

Роботи з вивчення сільових потоків в цей період характеризуються колективними зусиллями вчених у вирішенні низки методичних та організаційних питань пізнання сільових явищ. Беручи до уваги матеріали конференцій та нарад, присвячених сільовим потокам, та на основі опублікованих

літературних джерел, можна стверджувати, що роботи з дослідження селів здійснюються у таких напрямках: вивчення географії сільових потоків, аналіз факторів формування селів, дослідження руху сільових потоків, розробка формул для визначення сільових витрат твердого стоку, розробка лабораторних методів дослідження сільових процесів тощо.

Проведення ряду Всесоюзних і Міжнародних конференцій, присвячених вивченню селів, та постійно зростаюча зацікавленість вчених цими процесами призвела до значного росту публікацій із сільової тематики. Так, логічним продовженням розвитку вчення про селі стало видання у 1969 році бібліографічного покажчика “Селевые явления на территории СССР и меры борьбы с ними” [3], який охопив вітчизняну літературу з даної проблеми, що була опублікована із середини XIX століття по 1967 р. включно. Далі у працях відомих львівських ландшафтознавців і геоморфологів все частіше згадуються результати вивчення сільових потоків у Карпатах.

Так, в опублікованій за редакцією К. І. Геренчука монографії “Природа Украинских Карпат” [23] на 119 сторінці описано сільові потоки з посиланням на дослідження М. М. Айзенберга. Черговий географічний збірник Львівського університету (Вип. № 9) був цілком присвячений Карпатам і в ньому в багатьох статтях вже згадувалися результати вивчення сільових потоків. Насамперед, слід відзначити статті Д. Г. Стадницького і Я. С. Кравчука про шкідливі стихійні процеси Горган [28].

У своїй монографії “Ландшафтные исследования горских и передгорских территорий” Г. П. Міллер [15] приділяв велику увагу вивченню сільових потоків. Він рекомендував вказувати номери фацій, в яких формуються та розвиваються селі, виявляти причини їхнього виникнення, вказувати дату і тривалість проходження, висоту (рівень) сільового потоку, його характер (водокам’яний, грязекам’яний), враховувати як пухкі продукти вивітрювання на схилах і дні долини, так і виходи корінних порід. Далі Г. П. Міллер радив аналізувати сільові відклади (русліві, пригирлові і конуси виносу), а також характеризувати матеріал, розмір уламків, потужність відкладень, площу та об’єм сільових конусів виносу.

На підставі проведених досліджень Г. П. Міллер дійшов висновку, що в умовах карпатських ландшафтів ознаки проходження селів можна виявити в крутопадаючих зворах, врізаних у сильно-тріщинуваті піщано-аргілітові (шипотські) товщі. Спостерігаються вони також у багатьох зворах зі значним падінням, що мають великі водозбірні площі в інших геологічних умовах південно-східного середньогір’я. Сільовий стік рідко досягає катастрофічних розмірів і тільки за сприятливих для формування селів умов. Поштовхом до цього Г. П. Міллер вважав знищення субальпійського криволісся, а також суцільні вирубування лісів на прилягаючих до зворів схилах. Далі в роботі відзначається шкода, яку наносять сільові потоки, коли конуси винесення перекривають дороги й орні землі терас, а також захаращують русла річок. Г. П. Міллер радить застосовувати протисельові заходи (мінімізувати вирубування лісів і створити

протисельові гідротехнічні споруди).

У відомому навчальному посібнику К. І. Геренчука й ін. “Польові географічні дослідження” [5], у розділі “Охорона природи. Боротьба зі шкідливими стихійними процесами. Проблема перетворення природи” неодноразово згадуються сільові потоки. К. І. Геренчук рекомендує для розроблення заходів боротьби зі шкідливими стихійними процесами проводити польове великомасштабне картування таких процесів на ландшафтній основі. Він посиляється на дослідження Г. П. Міллера Ясинянської улоговини і вказує, що, окрім зсувів, вітроломів, площинного змиву і лінійної ерозії, картувались такі дрібні форми, як сільові потоки.

Свій внесок у дослідження селів зробив також О. П. Ковальов [11]. У роботі, яка була присвячена організації геопростору і стратегії природокористування в умовах дії сільоформуючих систем у горах, він відзначив, що перетворення структури схилу – процес динамічний і короточасний. Цей процес пов’язаний з винесенням за межі схилу великої кількості уламкового матеріалу. Таку функцію виконує сільовий процес. Геосистеми, що задіяні у виникненні сільових процесів, названі сільоформуючими. За визначених умов вони входять у стійкий режим релаксаційних коливань. Між сільовими осередками і сільовими відкладами була виявлена певна кореляційна залежність. Літологія сільових відкладів визначається характером потоку. У незв’язних селях виявлена диференціація уламків за розмірами. Також у своїх дослідженнях О. П. Ковальов торкався і соціальних питань.

Заглиблюючись в історію вивчення сільових процесів Українських Карпат, не можна не згадати праць визнаного на міжнародному рівні сільовика, доктора географічних наук, професора А. М. Оліферова [22], який присвятив дослідженню селів більше 50-ти років свого життя. Він є одним з першовідкривачів сільових явищ у гірських районах України – у Криму і Карпатах.

У 1974 р. А. М. Оліферов був запрошений на посаду доцента в Сімферопольський (нині Таврійський) університет. З цього часу він зайнявся осмисленням численних матеріалів багаторічних експедиційних досліджень, а також стаціонарних режимних спостережень. Він розробляє методичні питання сільознавства, обґрунтовує об’єкт і предмет цього наукового напрямку, розробляє формалізовану класифікацію сільових басейнів, вогнищ і сільових потоків, моделі селів. Ним розроблені принципи створення ландшафтно-технічних протисельових систем, які є поєднанням природної і технічної підсистем [18; 19; 20].

Узагальнення великого матеріалу дозволило Августу Миколайовичу написати й успішно захистити в Інституті географії АН УРСР докторську дисертацію “Фізико-географічні фактори селеформування і ландшафтно-технічні протиселеві системи в гірських країнах півдня Європейської частини СРСР”. Дисертація була захищена за двома спеціальностями: фізична географія, геофізика і геохімія ландшафту та геоморфологія і палеогеографія. Найбільш цікавими науковими результатами А. М. Оліферова є: “Карта селеопасных районов СССР в масштабе 1:8 000 000” – М.: ГУГК,

1975 (А. М. Оліферов розробив макети карт Криму і Карпат); монографія “Селеопасные районы Советского Союза” – М.: МГУ, 1976 (А. М. Оліферов є автором розділів “Крым” та “Карпаты”); формалізована класифікація сельових потоків для гірських країн України тощо.

Величезний матеріал, зібраний А. М. Оліферовим майже за півсторіччя його науково-дослідної роботи, потребував комп’ютерної обробки. Так виник новий напрям у його діяльності – створення геоінформаційних систем. Разом з А. В. Давидовим були створені геоінформаційні системи “Селі України” [17] і “Ріки Криму”. І. М. Огородник під його керівництвом розробила локальну геоінформаційну систему “Басейн ріки Ворон”. Результат вивчення селів у гірських регіонах України, здійсненого видатним вченим, узагальнено у монографії “Селевые потоки в Крыму и Карпатах” [21].

Починаючи з 90-х років, дослідження селів поступово припиняється. Це пояснюється, перш за все, розпадом СРСР у 1991 році, в результаті якого можливість фінансування наукових досліджень суттєво змінилася. В цей час значно скорочується співпраця наукових закладів та знижується рівень обміну інформацією між науковцями. Одиначні експедиції УкрНДГМІ, наукові дослідження окремих вчених, виконані у цей період, не дають достатньо повної картини про сучасний стан та характер сельопроявів у Карпатах.

Однак, в останні роки інтенсивний розвиток техногенезу та нерациональне природокористування призвели до масштабної активізації сельових процесів у басейнових системах Українських Карпат. Неправильна, часто неконтрольована організація рубок лісу, внаслідок якої в багатьох місцях оголюються стрімкі осипні та зсувні схили, знищення вітровалами водозахисних лісових смуг вздовж річищ та полонин, відсутність експлуатаційного нагляду за гірськими річками та спорудами на них, забір гальки та гравію з русел водотоків – все це створює сприятливі умови для розвитку сельових процесів на багатьох ділянках гірсько-передгірних річок.

Сельові явища на території Українських Карпат, які несуть небезпеку для навколишнього середовища та загрожують безпечному існуванню людини, є гострою проблемою сьогодення, багато уваги якій приділяють сучасні дослідники: І. Г. Рудько [24], В. В. Яблонський [35], М. Д. Будз, І. П. Ковальчук [2], Р. О. Сливка [27], А. С. Тищенко, Л. В. Костенюк, О. М. Гончар [13], Т. Б. Мисак [16], М. М. Сусідко [30], Т. Б. Чепурна, Е. Д. Кузьменко [33] та інші.

На сьогодні розроблена геолого-геоморфологічна класифікація сельових потоків (А. М. Оліферов, І. П. Ковальчук, М. Д. Будз), проведений аналіз сельоутворювальних чинників, які впливають на багаторічну активність селів, запропонована методика прогнозування селів з урахуванням метеорологічних, гідрогеологічних, сейсмічних, геліофізичних чинників, розрахований інтегральний показник ймовірності сельової активізації (Т. Б. Чепурна, Е. Д. Кузьменко), на основі систематизації та ГІС-аналізу фактичного матеріалу здійснена інтерпретація впливу просторових чинників на сельоутворення для модельного полігона території

Карпат (Т. Б. Мисак), детально розглянуті умови та причини формування сельових процесів у період їхньої масової активізації (на прикладі Закарпатської області), створена картосхема поширення сельових осередків різних типів в Українських Карпатах (Г. І. Рудько), з’ясований зв’язок масштабності селів з природними та антропогенними факторами сельоформування (В. В. Яблонський), розроблені методичні засади ймовірнісного прогнозування сельових явищ в Українських Карпатах (М. М. Сусідко, О. І. Лук’янець), з’ясовані методи регулювання сельового стоку карпатських річок (Р. О. Сливка) тощо.

У результаті довготривалої та завзятої праці українських дослідників на сьогодні напрацьовано величезну інформаційну базу з поширення сельових явищ у Карпатському регіоні та охарактеризовано їх основні параметри. В наш час коло дослідників сельових потоків все більше розширюється.

Невирішені проблеми вивчення селів. Незважаючи на великі досягнення у дослідженні сельових процесів Українських Карпат, існує низка невирішених проблем, які потребують детального вивчення та всебічного аналізу. Перш за все, слід звернути увагу на те, що більшість сельових досліджень має регіональний характер, метою яких є аналіз дрібномасштабних геолого-геоморфологічних матеріалів та створення карт поширення сельових вогнищ і процесів. Проведення ж детальних спеціалізованих досліджень з вивчення небезпеки прояву цих процесів на конкретних полігонах свідчить про необхідність і доцільність поглибленого комплексного аналізу природних та антропогенних факторів їх формування, механізмів розвитку, що значно підвищить об’єктивність як загальної оцінки сельової небезпеки, так і прогнозу виникнення сельових процесів у межах різноманітних басейнових систем цієї території.

Активізація сельових процесів у Карпатському регіоні та негативні наслідки їхнього прояву останнім часом свідчать про необхідність створення системи довгострокового прогнозування сельової небезпеки. Складність завдання полягає у відсутності достатньої кількості інформації для виявлення ритмів у часових рядах розвитку селів. Без використання даних ДЗЗ і напівстаціонарних досліджень та геоінформаційно-картографічного моделювання вирішити ці завдання буде важко. Але на сьогоднішній день кількість даних про сходження селів поступово збільшується, тому часові ряди річної сельової активності стають інформативнішими. Довгострокове прогнозування сельової активності є досить складною і трудомісткою роботою, яка повинна набувати ширшого розвитку у подальших дослідженнях сельових процесів. Сьогодні розробка методів прогнозування селів та оцінки сельової небезпеки ґрунтується на загальних теоретичних розробках і методологічних положеннях інженерно-геологічних прогнозів, які потребують інтегрованого аналізу якісних і кількісних даних стосовно геолого-геоморфологічної будови території, фізико-географічних умов формування селів і факторів їх виникнення (природних та антропогенних).

Недостатньо вивченою залишається проблема впровадження превентивних заходів, спрямованих на зменшення активності селів у Карпатському

регіоні. Для ефективної боротьби з сільовими потоками в Українських Карпатах необхідне проведення широкого комплексу організаційно-господарських, агротехнічних, лісомеліоративних та інженерно-технічних заходів, які застосовуються, на жаль, не повною мірою через відсутність фінансової бази. Вкрай важливим напрямом сучасного дослідження селів на території Українських Карпат повинно стати відновлення спеціалізованого польового вивчення (насамперед картографування) сільонебезпечних районів. Безперечно, це потребує об'єднання зусиль науковців різних служб та організацій під єдиним керівництвом, яке здатне регулювати та фінансувати проведення робіт із прогнозування та попередження небезпечних сільових явищ. Важливу роль у попередженні населення про небезпеку цих катастрофічних явищ повинні відігравати гідрометеорологічні станції, розміщені в сільонебезпечних районах, які також потребують належного нагляду при їх експлуатації.

Сільові процеси Українських Карпат також недостатньо вивчені з еколого-геоморфологічних позицій. Розробка концепції еколого-геоморфологічних досліджень селів Українських Карпат та наслідків їхнього впливу на навколишнє середовище, комунікації, людину тощо є перспективним завданням. Кінцевою метою вивчення сільових процесів Українських Карпат є їх прогнозування, обґрунтування системи протисільових заходів та попередження населення. Всебічний аналіз різночасової аерокосмічної інформації, комплексна оцінка та інтерпретація даних польових і стаціонарних досліджень є основою для точного прогнозування поширення і темпів розвитку небезпечних сільових явищ. Не останню роль у прогнозуванні селів відіграє застосування ГІС-технологій з їхніми потужними обчислювальними ресурсами та інформаційною методологією, що значно підвищує ефективність і точність прогнозних оцінок. В останні роки популярності набуває математичне моделювання сільових процесів (В.В. Шевчук, О.М. Іванік, М.В. Лавренюк) [34], яке дозволяє створювати точні математичні моделі сільових потоків і, таким чином, підвищувати точність прогнозів розвитку цих небезпечних явищ. Сподіваємося, що реалізація цих заходів призведе до зниження ризику селів, поліпшення стану басей-

нових систем Українських Карпат.

Висновки. Дослідження сільових процесів в Українських Карпатах мають досить тривалу і цікаву історію, яка розпочалась приблизно в середині минулого століття. До 70-х років відбувався переважно процес накопичення інформації щодо розповсюдження сільових явищ на території України та природних умов їх формування, пізніше розпочалося детальне вивчення селів з найрізноманітніших позицій. Б. М. Іванов, А. М. Оліферов і Б. М. Гольдін були першими вченими, які здійснили експедиційні дослідження сільових процесів на території Українських Карпат. Важливий внесок у дослідження селів даного регіону зробили українські вчені М. С. Каганер, М. М. Айзенберг, К. І. Геренчук, Г. П. Міллер, Д. Г. Стадницький, Я. С. Кравчук. Визначною постаттю у вивченні сільових потоків Карпатського регіону й України загалом є доктор географічних наук, професор А. М. Оліферов - член міжрегіональної громадської організації "Селевая ассоциация" (Росія), один з першовідкривачів сільових явищ у гірських районах України - у Криму і Карпатах. Сучасні дослідники карпатських селів акцент роблять на використанні даних ДЗЗ, ГІС-технологій, польових, напівстаціонарних, картографічних, розрахункових і прогностичних методів у вивченні селів та їх наслідків.

Незважаючи на величезну інформаційну базу з сільової тематики, що була напрацьована в результаті довготривалого дослідження, більшість питань сільової проблематики не отримали достатньо повного висвітлення через складність дослідження гірських селів, значну віддаленість та непрохідність територій, де вони виникають, раптовість та швидкість проходження. Більшість надбав залишаються теоретичними, а впровадження їх у практику зазнає певних труднощів, перш за все, фінансового характеру.

Пріоритетними напрямками дослідження селів у Карпатському регіоні на сьогодні залишаються оцінювання ризику селів, застосування ГІС-технологій з їхніми потужними обчислювальними ресурсами та інформаційною методологією і створення математичних моделей сільових процесів, які значно підвищують ефективність і точність прогнозних оцінок, а також обґрунтування і практична реалізація комплексу протисільових заходів.

Література

1. Айзенберг М. М. Гідролого-гідрографічна вивченість селевих явищ на Україні / М. М. Айзенберг, М. С. Каганер // Селеві потоки на території України. – Київ: АН УРСР, 1959. – С. 17-21.
2. Будз М. Д. Геолого-геоморфологічна класифікація селевих потоків / М. Д. Будз, І. П. Ковальчук // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр., 2008. – Вип. 35. – С. 28-33.
3. Власов А. Ю. Селевые явления на территории СССР и меры борьбы с ними. Указатель литературы, изданной в 1950 – 1967 гг. / А. Ю. Власов, Н. В. Крашенинникова – М.: МГУ, 1969. – 216 с.
4. Геренчук К. І. Деякі питання вивчення висотної структури ландшафтів Українських Карпат / К. І. Геренчук, Г. П. Міллер // Вісник ЛДУ. Сер. геогр. – 1962. – № 1. – С. 6-19.
5. Геренчук К. І. Польові географічні дослідження / К. І. Геренчук, Е. М. Раковська, О. Г. Топчієв. – К.: Вища школа, 1975. – 246 с.
6. Гуда О. Порівняння факторів формування селевих процесів в басейні річки Тиса (Закарпаття) / О. Гуда // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 56. – С. 8-12.
7. Іванов Б. М. Сельова проблема на Україні / Б. М. Іванов, А. М. Оліферов // Географічні дослідження на Україні. – 1969. – Вип. 1. – С. 55-69.
8. Каганер М. С. Гидролого-гидрографическая изученность селевых явлений в селеопасных районах Украины / М. С. Каганер, М. М. Айзенберг // Конф. по вопр. изуч. селевых потоков и мер борьбы с ними: тезисы докл. – Киев, 1957. – С. 9-10.

9. Кадастр (каталог) селеопасных рек и селевых паводков в горных районах Украинской ССР / [А. Н. Олиферов, М. М. Айзенберг, Б. М. Гольдин]. – К., 1969. – 127 с.
10. Карты селевых бассейнов горных районов Украинской ССР (1964 г.) / Б. Н. Иванов, А. Н. Олиферов, М. М. Айзенберг, Б. М. Гольдин // Изучение водных ресурсов. – М.: Наука, 1969. – С. 88-89.
11. Ковальов О. П. Організація геопростору і стратегія природокористування в умовах дії селюотворюючих геосистем у горах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.01 – “Фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів” / О. П. Ковальов. – Харків, 1994. – 17 с.
12. Конференция по вопросам изучения селевых потоков и мер борьбы с ними (Симферополь, 16-19 июля 1957 г.): тезисы докл. – Киев: АН УССР, 1957. – 28 с.
13. Костенюк Л. В. Дослідження умов формування та проходження катастрофічних селів в басейні річки Черемош / Л. В. Костенюк, О. М. Гончар // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 16. – С. 53 - 57.
14. Ландшафтные съемки в юго-восточной части Украинских Карпат и их практическое значение / К. И. Геренчук, Г. П. Миллер, И. Я. Вишневский [и др.] // Основные проблемы изучения и использования производительных сил Украинских Карпат: матер. научн. конф. – Львов, 1967. – С. 87-91.
15. Миллер Г. П. Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий / Г. П. Миллер. – Львов: Вища школа, 1974. – 202 с.
16. Мисак Т. Б. Просторовий аналіз та прогнозування поширення селевих осередків у Карпатському регіоні / Т. Б. Мисак // Збірник наукових праць УкрДГПІ, 2011. – № 1. – С. 211-222.
17. Олиферов А. Н. Геоинформационная система “Сели Украины и меры борьбы с ними” / А. Н. Олиферов, А. В. Давыдов // Инженерная география. Инженерно-геоморфологические аспекты: тез. докл. межгосударственной конференции. – Вологда, 1992. – С. 78-79.
18. Олиферов А. Н. Конусы выноса селевых потоков в Горном Крыму и Украинских Карпатах / А. Н. Олиферов // Гидрогеология и инженерная геология: бюл. науч.-техн. информ. – 1969. – № 4. – С. 86-92.
19. Олиферов А. Н. Мероприятия по защите горных склонов от эрозии и народно-хозяйственных объектов от селевых потоков в Крыму и Карпатах / А. Н. Олиферов // Труды научной конференции по охране горных ландшафтов СССР. – Ереван: АН Арм. ССР, 1970. – С. 139-145.
20. Олиферов А. Н. Формирование твердой составляющей селей и ее вещественный состав в Крыму и Карпатах / А. Н. Олиферов, Л. П. Задорожная // Динамика природы и проблемы освоения территории Крыма (ГО СССР). – Л.: Всесоюз. геогр. о-во, 1974. – С. 34-37.
21. Олиферов А. Н. Селевые потоки в Крыму и Карпатах / А. Н. Олиферов. – Симферополь: Доля, 2007. – 176 с.
22. Олиферов А. М. Наукова співдружність з К. І. Геренчуком та Г. П. Міллером у вивченні селів Карпат / А. М. Олиферов // Вісник Львівського університету. Сер. Географія. – 2004. – Вип. 31. – С. 31-37.
23. Природа Українських Карпат / [За ред. К. І. Геренчука]. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 265 с.
24. Рудько Г. І. Інженерно-геоморфологічний аналіз Карпатського регіону України / Г. І. Рудько, Я. С. Кравчук. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 172 с.
25. Селевые потоки и меры борьбы с ними [матер. III селевой конференции СССР]. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 250 с.
26. Селеопасные районы Советского Союза / [Под ред. С. М. Флейшмана и В. Ф. Перова]. – Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 308 с.
27. Сливка Р. О. Про селювий стік в Українських Карпатах та методи його регулювання / Р. О. Сливка // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр., 1994. – Вип. 19. – С. 150-155.
28. Стадницький Д. Г. Деякі структурно-орografічні особливості Горган / Д. Г. Стадницький // Вісн. ЛДУ. Сер. геогр., 1962. – № 1. – С. 59-64.
29. Стадницький Д. Г., Кравчук Я. С. Деякі закономірності розвитку та поширення шкідливих геоморфологічних процесів у Горганах і прилеглий частині Передкарпаття / Д. Г. Стадницький, Я. С. Кравчук // Питання географії Українських Карпат [геогр. зб.]. – 1969. – Вип. 9. – С. 150-153.
30. Сусідко М. М. Ймовірнісне прогнозування селювих явищ у Карпатах: технологічні рішення / М. М. Сусідко, О. І. Лук'янець // Наук. праці УкрНДГМІ, 2006. – Вип. 255. – С. 252-256.
31. Флейшман С. М. Сели [Текст] / С. М. Флейшман. – Л.: Гидрометеиздат, 1970. – 352 с.
32. Флейшман С. М. Сели [Текст]: учебное пособие / С. М. Флейшман, В. Ф. Перов. – Изд-во МГУ, 1986. – 127 с.
33. Чепурна Т. Б. Довгостроковий часовий прогноз селевої активності на території гірськокарпатського гідрогеологічного району / Т. Б. Чепурна, Е. Д. Кузьменко // Геодинаміка : науковий журнал. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – № 1 (10). – С. 38-46.
34. Шевчук В. В. Розробка засобів комп'ютерного моделювання селевої небезпеки в межах Карпатського регіону / В. В. Шевчук, О. М. Іванік, М. В. Лавренюк // Теоретичні та прикладні аспекти геоінформатики [зб. наук. пр.]. – 2009. – С. 307-318.
35. Яблонский В. В. Связь масштабы селей Карпат с природными и антропогенными факторами селеформирования / В. В. Яблонский // Тр. УкрНИГМИ, 1991. – Вып. 240. – С. 97-122.

Стаття надійшла 10.12.2012 р.

УДК 911.2:556

Оксана Перхач

ГІДРОЕКОЛОГІЧНІ ГАСЛА В “ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА”

Характеризуються гідроекологічні гасла поміщені у Загальній (ЕУ-1) та Словниковій (ЕУ-2) Енциклопедії Українознавства. Усі гасла систематизовано у дві групи — загальні та конкретні, окремо виділено статті про вчених. Налічується сім загальних та 13 груп конкретних гасел.

Ключові слова: гідрологія, екологія, енциклопедії, українознавство.

Oksana Perkhach. Hydro-ecological entries in the Encyclopedia of Ukraine. *Hydro-ecological entries are characterized in the Topical (EU-1) and Alphabetized (EU-2) Encyclopedia of Ukraine. All entries are systematized into two groups: general and specific; articles about scientists are a separate category. Seven general and thirteen specific groups of entries are identified.*

Key words: hydrology, ecology, encyclopedia, Ukrainian studies.

Актуальність дослідження. “Енциклопедія Українознавства” (ЕУ) — довідково-наукове видання, що охоплює сукупність інформації з усіх галузей знань про Україну. “Енциклопедія Українознавства” стала значним інформаційним явищем, яке треба було використати та популяризувати для поширення правдивої інформації про Україну в українській діаспорі та вільному світі загалом. Різноманітні матеріали поміщені в енциклопедії не втратили своєї актуальності до сьогодні.

Стан вивчення проблеми. Аналіз гасел певної тематики поміщених у енциклопедичному виданні є доволі поширеним. Проте таких праць стосовно статей гідроекологічної тематики до цього часу практично не було. Відносно “Енциклопедії Українознавства”, то аналізу цього видання присвячено чимало творів, проте гасла природничо-географічної тематики окремо не висвітлювалися. Поодинокими винятками є праця Павла Штойка про географічні гасла за 2001 р. [26] та наша про природоохоронні гасла за 2003 р. [18] в “Енциклопедії Українознавства”.

Метою роботи є виокремлення та аналіз гасел гідроекологічної тематики в “Енциклопедії Українознавства”. Ставиться також завдання структурувати дані гасла, визначити їхню кількість і частку окремих груп та дати характеристику окремих з них.

Виклад основного матеріалу. В “Енциклопедії Українознавства” серед іншого досить значне місце займають гасла гідроекологічної тематики. У загальній частині (3 томи) ЕУ-1, що видана у 1949 – 1951 рр., є XX розділів, проте серед них із досліджуваної тематики є лише опис Чорного й Озівського (Азовського) морів (з трьома світлинами і однією картою) та стаття про води (з вісьмома рисунками) у 1 томі. У 2 і 3 томах статті з даної теми не представлені. Словникова частина (10 томів) “Енциклопедії Українознавства” (ЕУ-2), що вийшла у світ за період з 1955 по 1984 рр., налічує близько 20 000 гасел, тобто різного обсягу заміток і статей. Нами проаналізовані 10 томів словникової частини Енциклопедії, унаслідок чого до гідроекологічних віднесено 392 гасла, що становить приблизно 2 % від усіх гасел, що є в ЕУ-2.

Усі гідроекологічні гасла можна поділити на дві групи: загальні та конкретні. Окремо виділяються гасла про вчених, які займалися даною

проблематикою. До загальних належать такі гасла: 1) води, 2) водна енергія (гідроенергія), 3) гідрологія, 4) меліорація, 5) мінеральні води, 6) підземні води, 7) ріки, до конкретних: 1) моря, 2) лимани, 3) затоки, 4) протоки, 5) річки, 6) озера, 7) джерела, 8) болота, 9) плавні, 10) канали, 11) греблі, 12) водосховища, 13) пороги.

З 392 найбільше гасел є про річки – 278, що складає 70,9 %, менше про озера – 33 (8,4 %), вчених – 23 (5,9 %), лимани – 14 (3,6 %), затоки – 10 (2,6 %), загальні – 9 (2,3 %), моря – 6 (1,5 %), канали – 5 (1,2 %), водосховища – 3 (0,8 %), пороги – 3 (0,8 %), протоки – 2 (0,5 %), джерела – 2 (0,5 %), болота – 2 (0,5 %), плавні – 2 (0,5 %).

Статтю про Чорне й Озівське моря написав відомий український географ Ігор Федів [25, с. 89]. У ній викладено відомості досліджень про положення морів, їхній розмір, морфологію (тобто горизонтальне розчленування), глибину, складові морської води (а саме, солоність та її вертикальний розподіл, вміст кисню, сірководню), прозорість води, температуру, замерзання, густину морської води, тумани, вітри й бурі, які бувають на морях, а також рухи води (тобто хвилі і морські течії).

Про води статтю написав відомий український географ Іван Тесля. З даної статті вже у ті часи можна було отримати загальні відомості про води України, а саме: як кліматичними, так і гідрологічними умовами українські землі становлять перехідову країну між багатоводною Західною Європою і посушливими просторами Азії. Ідучи з заходу на схід, бачимо цілу низку перехідних форм від багатих на ріки, потоки, джерела та озера Карпатських гір, Посяння й Підляшшя до посушливих степів на південному сході. Однак переходи відбуваються непомітно, без стрибків, а взагалі українські землі мають достатні засоби і поверхневих і підземних питних вод [21, с. 93]. Далі подається характеристика підземних вод, їхній поділ на дві основні групи (зашкірна вода – власне ґрунтова вода та верстова, глибинна вода), а також поширення даної води по території України. Потім характеризуються мінеральні джерела, їхні види (кислі, залістисті, сірчані, соляні, лугувато-гліявберові, джерела з радіоактивними прикметами та гірські) і поширення в Україні. Велике місце відводиться характеристиці річкам, а саме є описані загальні відомості про річки, водостан українських річок, зимовий режим рік,

повені, а також дається характеристика більших (Дунай, Дністер, Бог, Дніпро, Дін, Кубань) та інших рік. Коротко описано два канали: Дніпрово-Бузький і канал між Дніпром і Німаном, прокопаний між притокою Німану Щарою й Яселдою, так званий Огинський канал. Закінчується стаття описом озер і боліт на території України [21, с. 98-99].

Загальна стаття “Гідроенергія” [4, с. 379-380] починається тим, що це водна енергія (“біле ву́гілья”), енергія, створена падінням води через турбіну-двигун, тепер використовується насамперед для продукування електроенергії. Є опис використання гідроенергії ще з княжих часів, а ще більше з 15 в. (водяні млини). Перші ГЕС з’явилися на Україні на поч. 20 в., широке використання гідроресурсів почалось з 1920-х років. Дана характеристика збільшення потужностей ГЕС.

Гасло “Гідрологія” [22, с. 380] написав український географ І. Тесля. У ньому сказано, що гідрологія – наука, яка вивчає воду в природі взагалі, зокрема її фізичні та хімічні властивості, розміщення, рух і є складовою частиною геофізики. Окремі галузі гідрології – гідрогелогія, що вивчає підземні води, гідрографія (про води на поверхні землі), гідрометеорологія – вивчає воду земної атмосфери, океанографія вивчає моря, потамологія – ріки, лімнологія – озера. Є характеристика історії дослідження рік, озер, морів ще з античних часів (Геродот, Страбон), їх описи і те, що з 19 ст. – для практичних цілей почали проводити досліді. З 1920-х рр. з розвитком водного господарства кількість гідрологічних досліджень збільшилась.

І. Тесля також дав характеристику підземних вод. На його думку, це води, які містяться у порожнинах верхніх шарів земної кори, їх виявлено на глибині до 5-6 км. Дається характеристика підземних вод на території України. Описано використання і значення підземних вод [23, с. 2079-2081].

Меліорація в ЕУ-2 охарактеризована як система заходів для поліпшення у сільському господарстві зрошуванням, осушуванням, закріпленням ярів і сипучих пісків, насаджуванням лісів тощо. Площа земель в Україні придатних для меліорації – 15 млн га [12, с. 1514].

У словниковій частині “Енциклопедії Українознавства” наведено набагато більше гасел на гідроекологічну тематику, але їхня характеристика є коротшою. Наприклад, характеристика річки Бог починається з аналізу її назви. Обґрунтовується її назва Бог, а не Південний Буг. Дається загальна характеристика річки (басейн, довжина, характер порід, через які протікає річка), аналізується річкова система, притоки, судноплавство, головні пристані, гідроресурси. До статті додається рисунок, на якому відображено поздовжній профіль долини р. Бога [9, с. 142]. Автором статті є визначний український географ В. Кубійович.

Велика стаття у 2 томі ЕУ-2 присвячена найбільшій річці України – Дніпру. Її написав В. Кубійович разом з М. Глобенко, Е. Жарським та І. Теслею. У статті характеристика Дніпра починається із загальних даних: довжини, протікання на території України, величини сточища. Далі характеризується територія, якою протікає річка. Історичний опис річки дає М. Глобенко. Великий опис є з фізичної географії Дніпра, а саме:

особливості протікання річки по географічних зонах, пороги, поділ течії на три частини: горішню, середню і долишню, джерела в північно-західній частині Середньої височини – на Валдайській височині, яка становить гідрографічний вузол, що з нього, крім Дніпра, випливають Волга, Західна Двина і Ловать, на висоті 220 м, серед торф’яного болота, найбільші притоки – Прип’ять, Десна, Тетерів, Ірпінь. Живлення Дніпра, замерзання, фауну описав Е. Жарський. В. Кубійович схарактеризував Дніпровий шлях у минулому (Дніпро відомий був під назвою “Бористен” давнім грекам), у 19-20 в. в описі Дніпра багато уваги приділено вартості перевезення вантажів і пасажирів. Далі йде опис розвитку використання Дніпра: на поч. XX ст. – 1 етап – спорудження Дніпрогесу, затоплення порогів і створення електростанції потужністю 558 000 кВт, збільшення вантажообігу. Другий етап реалізації Великого Дніпра почався після знищення споруд Дніпрогесу під час Другої світової війни і їх реконструкції (1948 р.) та збільшення потужності електростанції до 750 000 кВт, а також в 1950–55 рр. будівництво другого гідровузла – Каховського на долині Дніпра, до складу якого входять гребля й велике водоймище (2300 км²), електростанції з потужністю 312 000 кВт, ряд каналів для транспорту й іригації, також розглядаються проблеми використання річки.

Закінчується стаття характеристикою сучасного транспорту на Дніпрі та характеристикою портів – Київ, Херсон, Дніпропетровськ, Дніпродзержинський, Нікопіль, Кахівка тощо. Стаття проілюстрована шістьма рисунками: “Зріст сточища Дніпра”, “Вид на Дніпро з Володимирівської гірки в Києві”, “Поздовжній профіль долини Дніпра”, “Дніпро біля Херсону”, “Водне господарство Дніпра” та “Сполучення Дніпра із сточищами інших рік (проекти)” [5, с. 529-536].

Аналіз іншої річки, а саме Дунаю, починається з її загальної характеристики довжини, величини сточища, поділу на три гирла: північне Кілійське, середнє Сулинське і південне Георгіївське. Характеризуються плавні у дельті Дунаю – заболочені рівнини, прорізані сотнями рукавів і каналів, вкриті очеретами і чагарниками. Закінчується стаття описом головних пристаней – Рені, Ізмаїл, Кілія, Вилкове та характеристикою господарського значення Дунаю [8, с. 605-606].

Про менші річки дається коротка характеристика. Наприклад, про р. Горинь згадується лише, що це права притока Прип’яті, її довжина (660 км), ширина (20-80 м), глибина (1-6 м), сточище (27 360 км²) і є рисунок “Горинь на Рівненщині” [6, с. 413].

У 7 томі “Енциклопедії Українознавства” серед інших гідроекологічних гасел є стаття про ріки, у якій є визначення рік – здебільша довгі водні артерії, що пливають переважно з півночі на південь до Чорного й Озівського морів, ріки північно-західної України пливають з півдня на північний захід і північ до Вісли і Прип’яті. Наводиться число рік (23 000 з загальною довжиною близько 170 000 км, з них близько 3 000 завдовжки 10 і більше км і 116 понад 100 км, описується густота річкової мережі, живлення, водостан, що тісно пов’язаний з величиною стоку, зимовий режим річок, твердий стік. Є поділ українських земель на гідрографічні райони: Полісся (вище Києва)

відводнене Дніпром, Прип'яттю, Десною і Бугом, Волинсько-Холмська височина відводнена р. Вепром, Бугом і притокою Прип'яті, Поділля відводнене лівобічними притоками Дністра і правобічними Бога, Придніпровська височина відводнена правобічними притоками Дніпра і лівобічними Бога, Придніпровська низовина відводнена лівобічними притоками Дніпра, Донецький кряж відводнений Дінцем і річками Озівського моря і лівобічними притоками Дніпра, Південно-західна смуга Середньої височини відводнена притоками Дніпра і Дінця, Чорноморська низовина відводнена нижніми течіями Дністра, Бога, Дніпра, гірські території Карпат і Передкарпаття відводнені правобічними притоками Висли, Дністром, Тисою і лівобічними притоками Дунаю, а також Кубань відводнений Кубанню. Написав статтю український географ І. Тесля. У статті є два рисунки "Гідрографічна сітка Української РСР" і "Середньорічний стік на території УРСР", а текст проілюстрований таблицею "Довжина. Площа і пересічний стік важливіших річок України" [24, с. 2522-2526].

На другому місці за кількістю гідро-екологічних гасел є озера. Їх налічується 33 (8,4 %). Найбільші гасла про озера – Алібей, Донузлав, гасло "озера", Сакське, Сасик, Свितязьке, Синьовирське, Ялпук. Загалом про озера написано у 5 томі [16, с. 1831-1832]. У статті є визначення озер як природних заглибин на суходолі різного походження, виповнених водою, є характеристика живлення і види озер – стічні й без стоку, прісні й солоні. Наводиться кількість озер в Україні (понад 3 000) і описані найбільші озера (на території Чорного й Озівського морів). Характеристика озер є дуже коротка: дано про місце знаходження озера, довжина, ширина, площа, глибина, історія виникнення, живлення і який тип води – прісний чи солоний.

Третє місце за кількістю займають гасла про лимани – 14 (3,5 %). Найбільшими є гасла про такі лимани: Бозький, Дніпро-Бозький, Дністровий, Куяльницький, Міуський. Одеські, гасло "лимани". У 4 томі "Енциклопедії Українознавства" є загальна характеристика гасла, де визначено, що лимани – це затоплені морем гирла річок або балок на низовинному узбережжі, постали внаслідок опускання суходолу [11, с. 1290]. Є описано головні території розташування лиманів і лікувальні властивості їхньої води. Характеристика кожного лиману зокрема є дуже коротка, наприклад про Міуський лиман говориться лише, що він знаходиться у північно-східній частині Озівського моря, його довжина 40 км, глибина 3-5 м і що в нього впадає р. Міус [14, с. 1619].

На четвертому місці серед гідроекологічних гасел є відомості про затоки – 10 (2,5 %), а саме: Арабатську, Джарилгацьку, Каламітську, Новоросійську, Сівацьку, Таганрізьку, Темрюцьку, Тендрівську, Цемеську, Ягорлицьку. Про затоки статті є короткі, наприклад про Арабатську [1, с. 55] вказується лише її місце розташування, що це затока в південно-західній частині Озівського моря між Керчинським півостровом і Арабатською косою.

П'яте місце займають гасла про канали – 5 (1,3 %), а саме про Дніпро-Бузький, Донецько-Донбаський, Краснознам'янський, Невинномиський,

Північно-Кримський. Вони є короткими. Наприклад, про Дніпро-Бузький канал написано його колишню назву – Королівський, що це канал на Поліссі, що в'яже р. Дніпро і Вислу, він сполучає р. Пину, притоку Прип'яті, з Мухавцем притокою Буга. Це канал у кордонах Білорусі. Збудований за Польщі в 1775 – 1776 рр. Через даний канал транспортується дерево і будівельні матеріали [7, с. 538]. Є рисунок "Дніпро-Бузький канал".

На шостому місці є статті про пороги – 3 (0,08 %) і про Печенізьке водосховище. Описані Дніпрові пороги й забори, Лоханський поріг та Сурський поріг. Про пороги на Дніпрі написано В. Кубійовичем, що вони виступали в Дніпрі до 1932 р., тобто до спорудження Дніпровської гідроелектростанції. Після затоплення порогів стало вирішенням проблема плавби. Є рисунки "Дніпрові пороги" і "Схематичний перекрій Дніпрових порогів (за Максимовичем)" [10, с. 537-538].

Опис Печенізького водосховища також є короткий. Вказується, що Печенізьке водосховище знаходиться на р. Дінці (вище с. Печеніги), довжина – 80 км, ширина – 5 км, повний об'єм води 400 млн м³. А також те, що воно постачає питну воду для Харкова, і використовується для зрошення сільськогосподарських угідь [19, с. 2043].

Є загальна стаття про мінеральні води [13, с. 1576-1578]. Охарактеризовано лікувальні властивості мінеральних вод, види: вуглекислі, азотні, сірководневі, залістисті, бромисті, йодисті, літійні, радіоактивні, їхнє розміщення та використання. Є рисунок "Мінеральні води УРСР".

Про джерела, болота і плавні написано коротко. Наприклад, про джерело Буркут є лише відомості, що це мінеральне джерело у Гуцульських Besкидах [2, с. 195].

Болота охарактеризовані як надмірно наводнені частини земної поверхні, покриті шаром торфу, завглибшки до 30 см і більше – в осушеному стані та до 20 см – в осушеному, при тонших шарах торфу говориться про заболочену землю. Вони поділяються на три типи: низинні або долинні, верхові (поверхневі) і перехідні. Живлення боліт, приналежність переважно до долинного і перехідного типів, верхових боліт – приблизно 10 %. В Україні (2 000 000 га) займають болота. Поділ за характером рослинності – 3 типи: мохові-сфагнові (біломохові), гіпнові (зеленомохові), трависті і деревні. У даній статті описано господарське використання земель та меліоративні роботи над осушенням боліт [3, с. 155-156].

Про плавні є стаття, у якій є загальна характеристика, що це надмірно зволожені, часто заболочені ділянки заплавлених терас, які характерні для долини рік Південної України, зокрема Дніпра, Дунаю, Дністра, Кубані й Інгульця. Характеризується рослинний світ плавень і використання осушених плавень [20, с. 2100-2101]. В ЕУ-2 є лише коротка характеристика двох проток – Генічеської і Керчинської.

Окремо виділяються гасла про вчених у галузі гідрології та гідроекології – 22 гасла (5,8 %): Александров Іван – гідротехнік, Гордієнко Михайло – гідробіолог, Гуров Олександр – вчений у галузі геології і гідрографії, Зернов – зоолог-гідробіолог, Камінський Антін – гідролог, Максимович Микола – гідролог і гідротехнік, Огієвський Анатолій –

гідролог, Оппоків Євген – гідролог, Проскура Юрій – гідромеханік, Пузиревський Нестор – гідротехнік, Різниченко Володимир – гідрогеолог, Ролл Яків – гідробіолог, Свиренко Дмитро – гідробіолог, Слассенко Єфим – гідробіолог, Сліпченко Павло – гідротехнік, Смыслов Віктор – інженер гідраліки, Сухомел Георгій – гідралік, гідромеханік, Топащевський Олександр – гідробіолог, Шовгенів Іван – гідротехнік і меліоратор, Шокальський Юрій – океанограф, Ярошенко Михайло – гідробіолог. Як бачимо гідрологів, з них тільки чотири: А. Камінський, М. Максимович, А. Огієвський, Є. Оппоків.

Більш відомими є А. Огієвський та Є. Оппоків. Огієвський Анатолій (1894 – 1952) – гідролог родом з Стародуба, з 1932 р. проф. Київського гідромеліоративного інституту. Праці присвячені річкам України, є підручник “Гідрологія суши” (1952 р.) [15, с. 1811].

В окремому гаслі про відомого українського вченого зазначено, що Оппоків (Опоков) Євген (1869 – 1938), гідролог, один з основоположників української гідрології. Вчений родом з Сквирського повіту (Київщина), керував меліораційними роботами в Менській губернії, з 1915 р. викладав у

Київському політехнічному інституті, очолював з 1922 р. першу в Україні катедру гідрології, автор 400 праць. Головні дослідження – водність і стік річок, нагромадження і витрати вологи в річкових басейнах, використання водних ресурсів, осушення боліт. Автор високошкільних підручників. Одним з наслідків гідрологічних досліджень Оппоківа було уточнення ним рівняння водного балансу, відоме як рівняння Пенка-Оппоківа [17, с. 1859].

Найбільшу кількість статей на гідроекологічну тематику написали українські вчені: географ В. Кубійович, історик – О. Оглоблин та історик і географ А. Жуковський.

Висновки. Володимир Кубійович – поза всяким сумнівом найвидатніша наша особистість в ділянці енциклопедичного українознавства. Він створив серію унікальних багатотомних лексиконів, зокрема і Енциклопедію Українознавства, які становлять золотий фонд української культури. Загалом в “Енциклопедії Українознавства”, серед іншого, подано цілісну й продуману характеристику гасел на гідроекологічну тематику, у кожному конкретному випадку прив’язаних до української суцільної етнічної території.

Література

1. Арабатська затока // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1955. – Т. 1. – С. 55.
2. Буркут // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1955. – Т. 1. – С. 195.
3. Вакуленко І., Тесля І. Болота // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1955. – Т. 1. – С. 155-156.
4. Гідроенергія // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1955. – Т. 1. – С. 379-380.
5. Глобенко М., Жарський Е., Кубійович В., Тесля І. Дніпро // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1957. – Т. 2. – С. 529-536.
6. Горинь // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1957. – Т. 2. – С. 413.
7. Дніпро-Бузький канал // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1957. – Т. 2. – С. 538.
8. Дунай // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1957. – Т. 2. – С. 605-606.
9. Кубійович В. Бог // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1955. – Т. 1. – С. 142.
10. Кубійович В. Дніпрові пороги й забори // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1957. – Т. 2. – С. 537-538.
11. Лимани // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1962. – Т. 4. – С. 1290.
12. Меліорація // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1962. – Т. 4. – С. 1514.
13. Мінеральні води // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1962. – Т. 4. – С. 5576-1578.
14. Міоський лиман // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1966. – Т. 5. – С. 1619.
15. Огієвський А. // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1966. – Т. 5. – С. 1811.
16. Озера // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1966. – Т. 5. – С. 1831-1832.
17. Оппоків Є. // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1966. – Т. 5. – С. 1859.
18. Перхач О. Природоохоронні гасла в “Енциклопедії Українознавства” // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2003. – Т. XI. – С. 186-189.
19. Печенізьке водосховище // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1970. – Т. 6. – С. 2043.
20. Плавні // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1970. – Т. 6. – С. 2100-2101.
21. Тесля І. Води // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1949. – Т. 1. – С. 93-99.

22. Тесля І. Гідрологія // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1955. – Т. 1. – С. 380.
23. Тесля І. Підземні води // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1970. – Т. 6. – С. 2079-2081.
24. Тесля І. Ріки // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1973. – Т. 7. – С. 2522-2526.
25. Федів І. Чорне й Озівське море // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Мюнхен: Молоде Життя, 1949. – Т. 1. – С. 89-93.
26. Штойко П. Структура і зміст географічних гасел в “Енциклопедії Українознавства” // Історія української географії. – Тернопіль, 2001. – Вип. 3. – С. 30-34.

Стаття надійшла 14.08.2012 р.

62

УДК 911.3:502.63

Ольга Магир

АКСІОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГУМАНІСТИЧНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПОЛЯ МІСТ ЛУЦЬК І ВОЛОДИМИР- ВОЛИНСЬКИЙ

У статті досліджено матеріальні та ідеальні гуманістичні цінності ландшафтів міст Луцьк і Володимир-Волинський. Подальший розвиток отримала ідея гуманістичного ландшафтного поля як поля матеріальних зв'язків між складовими в єдиному ландшафті та ідеальних відображень цих зв'язків у свідомості і знаннях людини. Визначено особливості сприйняття людиною ландшафтів населених пунктів. Обґрунтовано доцільність вивчення ландшафтів не тільки як природних, але також як соціо-природних систем.

Ключові слова: ландшафт, гуманістичне ландшафтне поле, гуманістичні цінності ландшафтів, ядро, периферійна зона.

Olha Mahyr. Axiological characteristics in the humanistic landscape of the cities of Lutsk and Volodymyr-Volyns'kyi. Material and ideal humanistic values of landscapes of Lutsk and Volodymyr-Volyns'kyi are investigated. The idea of humanistic landscape as a field of material links and their representations in human perception are developed. The expediency of studying landscapes as socio-natural systems is substantiated.

Key words: landscape, humanistic landscape field, humanistic values of landscapes, core, peripheral zone.

Актуальність дослідження. У розвиненому суспільстві необхідною є орієнтація науки на проблеми людяності, загальнолюдських цінностей та гуманності. Ландшафтознавство не повинно обмежуватись лише пізнанням матеріальних систем відносин, а також і пізнанням геопростору, в якому живе, творить і відчуває людина. Таким чином, у теперішній час актуальними є не лише проблеми дослідження ландшафтів як поєднань компонентів природи, але і як системи, що існує і функціонує спільно з людиною.

Поступово, але впевнено, починає розвиватись гуманізація географії, а потім і ландшафтознавства. Звідси бере початок постнекласичний етап розвитку науки, основним принципом якого є взаємозумовленість природи і людини у ландшафті. У межах постнекласичної науки загалом змінюється специфіка дослідження, зростає роль міждисциплінарних напрямів при дослідженні систем, до яких входить людина і які вона усвідомлює; зміцнюється ідея цілісності світу і прагнення до такої цілісності; набувають розвитку ідеї та методи синергетики. Особливого значення набуває метод рефлексії – самопізнання, тлумачення і осмислення певних дій, того, що зроблено. Перед наукою постає проблема відповідності її постулатів постнекласичним нормам.

Тому, цілком актуальним і виправданим є

використання автором міждисциплінарного гуманістично-ландшафтознавчого підходу для вивчення ідеальної тотальності ландшафту і людини. В межах цього підходу, необхідно максимально наблизити досліджуваний об'єкт – ландшафт – до людини, здійснити його гуманізацію. Адже, в умовах становлення гуманістичного постнекласичного знання, географія загалом і ландшафтознавство, зокрема, займають чільне місце, оскільки поєднують у собі людське і природне начало.

З історії досліджень. На початку 90-х років Ю.Г. Тютюнник запропонував “концепцію техногенних і біосоціального ландшафтних компонентів” [8, с. 21]. Така концепція розглядає людину і її антропогенні системи як “органічні ландшафтні компоненти” (постнекласика) на відміну від некласичного ландшафтознавства, де людина і матеріальні продукти її діяльності розглядались як зовнішні щодо ландшафту. Вперше ідею гуманістичного ландшафтного поля у своїх дослідженнях висунув В. М. Пашенко [6]. Активно відстоюють постулати гуманізації ландшафтознавства М. Д. Гродзинський, В. В. Кулаков, С. В. Фадієнко, О. П. Ковальов, К. А. Позаченюк. Серед російських колег концепцію гуманістичного ландшафтознавства відстоюють Ю. А. Веденін, М. Є. Кулешова, Р. Ф. Туровський, Д. Н. Замятін.

Хоча теоретичних передумов гуманізації ландшафтознавства є достатньо, прикладні дослідження ще не вийшли на професійний науковий рівень.

Метою роботи є дослідження ландшафтів міст Луцьк і Володимир-Волинський у контексті їх гуманістичного значення. Об'єкт – урбосистеми Луцька і Володимир-Волинського, предмет – закономірності та особливості сприйняття людиною ландшафту.

Виклад основного матеріалу. В основі розуміння гуманістичного поля ландшафтів лежить усвідомлення діалектичної єдності матеріальних та ідеальних складових природи, а також створені людиною матеріально-технічні системи. Матеріальні складові ландшафтів – це поєднання різнорангових ландшафтних утворень та їх структурних частин. Ідеальні – це певні цінності, якими людина збагачується, перебуваючи безпосередньо у ландшафті, і знання про ландшафт. Адже природа впливає на формування особистості, збагачує її духовний світ. Матеріально-технічні системи забезпечують матеріальну та інфраструктурну базу для існування і діяльності людей (системи проживання, виробничі структури, комунікаційні мережі та послуги) [4].

Наукове означення поняття таке: гуманістичне ландшафтне поле – це поле матеріальних зв'язків між складовими у єдиному ландшафті та поле ідеальних відображень цих зв'язків у свідомості і знаннях людини, зокрема й дослідника цього поля.

Гуманістичне ландшафтне поле розвивається і трансформується, його складові взаємно накладаються, інтерферують, їх можна картографувати у просторі і в часі, у статичності й динаміці. Це дає змогу об'єктивно відображати цілісну геопросторову картину взаємовпливів і взаємозв'язків досліджуваних ландшафтних полів.

Важливого значення тут набуває ідея місця. У гуманістичній географії місце визначається як конкретна ділянка простору, що має особливе значення для окремої людини чи групи людей. Таким чином, звичайна територія чи об'єкт виокремлюється з простору і набуває ціннісного переважно антропічного, ідеального значення поряд із значенням природного (матеріального) ландшафтного комплексу. Місцем може бути сам ландшафт, окрема будівля, форма рельєфу. Не мають значення площа, розташування та розміри ділянки. Важливе лише те, які цінності вкладає в неї людина.

Гуманістичне ландшафтне поле складається з будівель, шляхів, природних об'єктів, але і значно більшого. Таке поле володіє певною невидимою якістю, сенсом місця. Це часто можна легко відчутися, хоча важко позначити територіально. Запахи, звуки, внутрішня енергія ландшафту виокремлює його з-поміж інших, робить його особливим, неповторним. Він легко сприймається людиною, але такі характеристики складно або й неможливо відобразити картографічно.

Нам потрібно зрозуміти, з чого починається усвідомлення ландшафту не лише як комплексу, що складається з тіл, полів і процесів природного та антропогенного походження, а насамперед, як певної цілісності, яка, крім природної, має свою антропічну історію та набути з нею особливу гуманістичну цінність.

Поле – певний ареал будь-яких явищ, більш-менш рівномірно розподілених по всій площині. Тобто в кожній точці поля таке явище присутнє, змінюється лише його інтенсивність, концентрація. В контексті нашого дослідження такими явищами є процеси набуття ландшафтами гуманістичних цінностей. Внаслідок цього ландшафти не можуть розглядатись науковцями лише як суто природні утворення, вони є соціо-природними структурами, які і складають собою гуманістичне ландшафтне поле.

Ядра, периферійні зони, лінійні структури – це лише каркас, ділянки максимальної концентрації гуманістичних цінностей у ландшафтах [1, 3]. Поза основними складовими елементами каркасу інтенсивність насичення природного навколишнього середовища гуманістичним потенціалом є меншою. Це можна відобразити у вигляді концентричних кіл, що розходяться від єдиного центру. Причому в ідеалі – це кола, які, поширюючись від кількох центрів, накладаються, перетинаються, інтерферують, підсилюючи або послаблюючи свої властивості в межах однієї периферійної зони і в межах поєднання сусідніх зон. Таким чином, вузлові структури каркасу взаємодіють між собою, але не безпосередньо, а за посередництвом концентрично поширених певних якостей гуманістичного поля. Розглянемо такий зв'язок на прикладі ядер Володимир-Волинського і Луцького та їхніх периферійних зон. При розгляді особливу увагу звернемо на ціннісну структуру зв'язків людини і природи у ландшафті.

Унікальною особливістю Володимир-Волинського ядра і його периферійної зони, насамперед, є історичні й меморіальні властивості та потенціали ландшафтів, а як похідні від них – сакральні, науково-пізнавальні, естетичні. Луцьке ядро – потужний науковий, освітній центр. Ландшафти периферійної зони мають історичні, естетичні, рекреаційні властивості.

Значна частка населення Луцького ядра – студенти. Це молоді люди, які мають бажання і змогу навчатись, вони займаються активним відпочинком, інтелектуальним розвитком.

Велика кількість із населення м. Луцька (211 783 осіб) негативно впливає на навколишнє середовище, привносячи в ландшафти дегуманістичну складову – мешканці міста наділяють природу дегуманістичними якостями. В результаті цього ландшафти набувають рис, несприятливих для людини, зокрема неприйнятних для задоволення її естетичних потреб. Частково це можна пояснити невихованістю жителів, недбайливим ставленням до природи, неусвідомленням своєї важливості та відповідальності у творенні позитивного гуманістичного ландшафтного поля.

При збільшенні кількості населення збільшується й антропогенне навантаження на ландшафти, зменшується їх нематеріальна значущість. Луцьк як адміністративний центр притягує велику кількість мігрантів із довколишніх населених пунктів, основна частка з яких студенти й шукачі роботи. Якщо молоді люди частково цікавляться природою та історико-культурними пам'ятками міста, то люди середнього і старшого віку таким майже не цікавляться. Це стосується і місцевих жителів, які також не здатні максимально оцінити гуманістичний

потенціал ландшафту, оскільки місцеві визначні місця вже стали для них звичними, буденними і, відіграючи функцію задоволення матеріальних потреб або слугуючи місцями для відпочинку, давно перетворилися на звичайне тло.

Таке дещо негативне гуманістичне наповнення ландшафтного поля сформувалось внаслідок значення Луцька як адміністративного центру Волинської області, що притягує сюди політиків, бізнесменів, підприємців, а також і злочинців, які прагнуть легкої наживи.

Володимир-Волинський, “вільний” від значення адміністративного центру, привертає увагу, насамперед, історичними та похідними від них меморіальними гуманістичними цінностями у ландшафтах. Тобто нецентральне значення міста посилює його значущість як історико-культурного осередка області.

Жителі шанують і поважають своє місто. Основна проблема – низький життєвий рівень населення і недостатня якість природних ресурсів, зокрема ґрунтів (торфово-низинні і низинні торфовища) [7]. Люди використовують кожен клаптик землі для вирощування сільськогосподарської продукції: забруднені вихлопними газами ділянки обабіч автомобільних доріг, недостатньо родючі території в межах річкових долин.

Така обмеженість природних ресурсів, можливо, вплинула на ставлення людей до рідного міста: воно досить чисте, привітне, з акуратними вуличками, фасадами та інтер'єрами будівель. Мешканці охоче відповідали на запитання, поставлені автором, і розповідали про своє місто.

Історичний, меморіальний, сакральний потенціали ландшафту сприймаються населенням максимально. Жителі міста розуміють своє значення для формування гуманістичного ландшафтного поля. Тут переважають сакральні цінності в ландшафтах, особливо у периферійній зоні, на відміну від Луцького ядра, де переважають меморіальні гуманістичні цінності.

В межах периферійних зон каркасу гуманістичні властивості ландшафтів дещо відрізняються від ядер. Автор пояснює такі зміни, насамперед, зменшенням антропогенного навантаження на навколишнє середовище, а також зміною поведінки людини, яка проживає у селі, на відміну від мешканців міст. У сільських жителів склалася поведінка особливого типу, своя система цінностей і прагнень, яка формувалась під впливом їхнього способу життя. Людина в селі кожною дня спілкується з природою, проводить тут максимум свого часу, що майже неможливо для жителя міста. Природа і природні ресурси стають для селянина визначальним чинником, що впливає на рівень і якість життя. Водночас у селі зберігаються звичаї, традиції, вірування, народна культура, яка майже втрачена у містах. Тому сільські населені пункти є особливими територіями, своєрідними зонами каркасу гуманістичного ландшафтного поля.

У межах периферійних зон, що оточують ядро природно-культурного каркасу гуманістичного ландшафтного поля, визначальними є історичні, сакральні, естетичні властивості ландшафтів, натомість дещо зменшується важливість науково-освітнього потенціалу і, власне, насиченість території людськими ресурсами. Така закономірність чітко

простежується і в Луцькому, і у Володимир-Волинському ядрах та в їхніх периферійних зонах.

Матеріальними об'єктами, що представляють гуманістичні цінності у ландшафтах, є: Замок Любарта, Волинський державний університет імені Лесі Українки, Свято-Троїцький православний собор, Миколаївський монастир, Троїцький костел, замок Радзивіллів (Луцьке ядро і периферійна зона); стародавні вали княжого замку, місце давнього городища, Успенський собор, Василівська церква, собор Різдва Христового, музей І. Стравінського, Зимненський Святогірський монастир (Володимир-Волинське ядро і периферійна зона) [2]. Саме ці матеріальні об'єкти надають особливого колориту місцевим ландшафтам і виділяють їх на загальному фоні. Наявність таких об'єктів необхідна для ідентифікації належності конкретного поля до певного ареалу: до ареалу гуманістичного впливу, чи до окремих гуманістичних властивостей, чи до матеріальних або ідеальних цінностей ландшафтів, чи до їхніх гуманістичних потенціалів. Присутність у ландшафтах обох ядер історичних, меморіальних, рукотворних об'єктів вказує на належність досліджуваного поля до ареалу гуманістичних потенціалів ландшафтів, а сакральних споруд – до ідеальних цінних ландшафтів.

Центрами концентричних кіл є еталонні ділянки чи населені пункти, що наділені інваріантними гуманістичними властивостями ландшафтів: історичних властивостей (Олика, Іванівка, Любче, Рожище, Володимир-Волинський, Низкиничі); сакральних (Зимне, Жидичин); естетичних, рекреаційних (Цумань); меморіальних (Устилуг, Ківерці, Сокіл); освітніх (Луцьк; Володимир-Волинський) [2]. Такі гуманістичні властивості, виявлені в ландшафтах, є репрезентативними, тобто вони виділяють і окреслюють ареал гуманістичного впливу на природне навколишнє середовище. Вони є стрижневими і несуть інформацію про основне наповнення досліджуваного ландшафтного поля.

Периферійні зони Луцького і Володимир-Волинського ядер інтерферують, послаблюючи або посилюючи значення одне одного. Зокрема, міста Луцьк і Володимир-Волинський – потужні історичні, культурні центри Волинської області. Проте Володимир-Волинський поступається Луцьку як значному промисловому, адміністративному, культурному, історичному центру, що також впливає на характер і поведінку місцевих жителів. Але часто постійні мешканці міста не звертають увагу на ідеальні гуманістичні цінності міського ландшафту, вони для них стають буденними і звичайними. Саме цим також нівелюється значущість гуманістичних відображень у ландшафті. Тобто, життя Луцька як політико-адміністративного та освітнього центру переважає над його культурними й духовними потенціалами, які більшою мірою відкриваються для гостей міста і туристів.

Основні однорідні властивості ландшафтів утворюють окремі аналітичні поля, які накладаються, взаємодіють і складають загальне синтезне гуманістичне ландшафтне поле. Це поле є інтерферентним, тобто окремі його ознаки і властивості не лише перетинаються і накладаються, але вони одночасно підсилюють або послаблюють одні одних, причому в межах власного і сусіднього ареалу. Наприклад, як зазначено автором, основні

гуманістичні сутності в ландшафтах Луцького ареалу (градація за ступенем значущості) – це освітні, історичні, сакральні, естетичні; Володимир-Волинського – історичні, меморіальні, освітні, сакральні. Причому, в межах ареалу вони також розташовані в певному порядку. Ядро наділене могутнім власне гуманістичним потенціалом (населення), відповідно воно буде більше наповнене освітніми, меморіальними, культурними гуманістичними властивостями спільно з дегуманістичними складовими навколишнього середовища, а менше сакральними, естетичними цінностями, які властиві малопорушеним природним ландшафтам. Відповідно, сельбищні території з великими людськими ресурсами послаблюють естетичне, сакральне (через наявність духовних молитовних центрів, на відміну від храмів) значення території, а інші – посилюють її сакральні, культурні, освітні, наукові, меморіальні властивості й потенціали.

Туристи більшою мірою, ніж місцеві жителі, здатні оцінити гуманістичний потенціал ландшафту. Тому автор, користуючись власними дослідженнями і спостереженнями, створив своєрідний рейтинг найбажаніших для відвідин туристами певних місць, а також чинників, що вплинули на вибір цих місць.

Згідно з опитуваннями немісцевих жителів, провідні позиції найпривабливіших для відвідин місць займають міста Луцьк і Володимир-Волинський. Проте, основним чинником для подорожі до Луцька є його значення як адміністративного центра області, а вже потім як історичного і сакрального центру, причому багатьом туристам (6 із 10) відомий лише замок Любарта, який і є основною причиною відвідин Луцька.

Натомість місто Володимир-Волинський приваблює для туристів наявністю в ньому історичних, архітектурних пам'яток, об'єктів, пов'язаних з іменами Руських князів. Особливо цінними для туристів є оборонні вали замку, місце давнього городища, сакральні споруди, побудовані за княжих часів. Обов'язково туристи відвідують Державний історико-культурний заповідник "Стародавній Володимир". У програму подорожі найчастіше входять також населені пункти Зимне й Устилуг, що розташовані недалеко від міста і до яких досить

зручно добратись громадським транспортом. Там туристи відвідують Зимненський Святогірський монастир, музей І. Стравінського, милуються місцевими ландшафтами. Таким чином, ядро і периферійна зона (розташовані найближче до ядра населені пункти) м. Володимира-Волинського створюють органічно-цілісну систему різноманітних гуманістичних потенціалів у ландшафтах, що максимально сприймається людиною.

Ядра і периферійні структури досліджуваних об'єктів природно-культурного каркасу гуманістичного ландшафтного поля мають подібне наповнення, але дещо різне значення для людини. Гуманістичні потенціали у ландшафтах сприймаються людиною неоднаково внаслідок переважання певних функцій населеного пункту (адміністративна, освітня, рекреаційна, тощо). Відбувається інтерференція таких значень, властивостей і функцій, що призводить до відбору найважливіших сутностей, які представляють відповідну територію чи населений пункт.

Отже, гуманістичне ландшафтне поле є унікальною структурою, навіть реально існуючим явищем, утвореним поєднанням матеріальних та ідеальних людських сутностей, що присутні у ландшафтах, вони збагачують одночасно ці ландшафти і людину, яка ці сутності може осягнути, відчувати і зрозуміти.

Висновки і перспективи майбутніх досліджень. Розвиваючи ідею гуманістичного ландшафтного поля, показано, що недоцільно характеризувати і вивчати лише природні умови певної території, особливо під час проведення прикладних досліджень. Необхідно найперше дослідити комплексний тотальний "постнекласичний" ландшафт. Адже лише в людино-природній єдності, зокрема на ціннісному рівні, можна здійснити максимально повний розгляд території, її потенціалів і проблем і запропонувати заходи для їх вирішення, причому такі, що будуть дієвими, корисними і прийнятними для місцевих жителів. Перспективою майбутніх досліджень є створення природно-культурного каркасу гуманістичного ландшафтного поля Волинської області.

Література

1. Веденин Ю. А. Культурный ландшафт как объект культурного и природного наследия / Ю. А. Веденин, М. Е. Кулешова // Известия АН. Серия географическая. – 2001. – № 1. – С. 7-14.
2. Волинь туристична. Путівник / [упорядкув. Н. Бурець-Струк, О. Матвійчук]. – К.: ТОВ "Світ Успіху", 2008. – 362 с.
3. Кулаков В. В. Створення історико-культурного каркасу території півдня Миколаївської області як засіб ландшафтозбереження / В. В. Кулаков // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Матеріали VII обл. краєзн. конф. – Миколаїв: Можливості Кіммерії. – 2008. – С. 192-195.
4. Магир О. Я. Ландшафт як основа формування гуманістичного ландшафтного поля / О. Я. Магир // XI Всеукр. студ. наук. конф.: матер. доп. – 2010. – С. 38-41.
5. Магир О. Я. Сприйняття й відображення ландшафту і гуманістичне ландшафтне поле / О. Я. Магир // Фізична географія і геоморфологія. – 2010. – С. 27-33.
6. Пащенко В. М. Гносеореали та ідеали географічної науки і освіти / В. М. Пащенко // Фізична географія та геоморфологія. – 2009. – Вип. 55. – С. 22-33.
7. Природа Волинської області: [за ред. К. І. Геренчука]. – Л.: Вища школа, 1975. – 143 с.
8. Тютюнник Ю. Людина і ландшафт в постнекласичному ландшафтознавстві / Ю. Тютюнник // Ойкумена. Український екологічний вісник. – 1991. – № 6 – С. 20-27.

Стаття надійшла 19.12.2012 р.

УДК 504.4 (477.83-22)

Юлія Чикайло, Іван Волошин, Павло Шубер

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСІЮВАННЯ І АКУМУЛЯЦІЇ ВАЖКИХ МЕТАЛІВ У ҐРУНТАХ ПРИАВТОМАГІСТРАЛЬНИХ СМУГ АВТОМАГІСТРАЛІ ЛЬВІВ – КРАКОВЕЦЬ

У статті висвітлено основні закономірності розсіювання важких металів: Pb, Zn, Co, Cu, Ni, Mo, Cr, Mn, V, Ba, Sr, Zr, Fe, Ti, Sn у ґрунтовому покриві приавтомагістральних смуг залежно від напрямків переважаючих багаторічних вітрів. Встановлено, що більше поллютантів акумулюється в ґрунтах північної приавтомагістральної смуги.

Ключові слова: забруднення ґрунту, важкі метали, переважаючі вітри, приавтомагістральні смуги.

Yuliya Chykaylo, Ivan Voloshyn, Pavlo Shuber. Some features of scattering and accumulation of heavy metals in the soils along the L'viv – Krakovets' highway. This article highlights the main patterns of scattering of heavy metals: Pb, Zn, Co, Cu, Ni, Mo, Cr, Mn, V, Ba, Sr, Zr, Fe, Ti, Sn in the soil cover of wayside strips. Taking into account the direction of perennial prevailing winds, it was found that more pollutants accumulated in the northern strip.

Key words: soil contamination, heavy metals, prevailing winds, wayside strips.

Постановка проблеми. Єврокоридор Львів – Краковець – це частина Пан'європейського транспортного коридору № 3 Via Regia (автомагістраль E 40 Дрезден – Вроцлав – Краків – Жешув – Корчова – Львів, яка на території Польщі переходить в автомагістраль A-4) міжнародного значення, що входить до Європейської мережі автомобільних доріг і забезпечують міжнародні автомобільні перевезення. Оскільки діюча автомобільна дорога Львів – Краковець ще не відповідає європейським стандартам надалі залишається актуальним питанням будівництва нового транспортного коридору, який у перспективі міг би послужити “ключовою ланкою” в інтеграції України з країнами ЄС. Своєю чергою, це позначиться на екологічній ситуації придорожніх територій, а саме забрудненню природно-антропогенних компонентів. У зв'язку з близьким проляганням запроєктованого транспортного коридору до існуючої автомагістралі Львів – Краковець, нами було закладено експериментальні полігони та відібрано зразки ґрунту вздовж існуючої дороги з метою оцінки сучасного стану ґрунтового покриву та визначення закономірностей його забруднення залежно від напрямків вітрів, що переважають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами забруднення ґрунтів важкими металами вздовж придорожніх смуг займалися: В. Г. Рошко, О. В. Грабовський, І. М. Волошин, І. Мезенцева, Л. Ю. Матвійчук, В. М. Гуцуляк, Н. С. Захаров, А. А. Панфилов, І. С. Шароді, І. Є. Митропольський, М. В. Приходько та інші. Виклад матеріалу стосовно транс'європейського коридору знаходимо у публікації Ю. І. Криворучко, І. В. Русанова, Є. І. Король.

Мета статті – дослідити закономірності розсіювання важких металів (ВМ) залежно від напрямків багаторічних вітрів, що переважають у межах приавтодорожніх смуг.

Виклад основного матеріалу. Розсіювання хімічних елементів техногенного походження та інтенсивність їх накопичення, залежить від багатьох факторів, одним із яких є багаторічний напрямок повторювань вітрів. Автомагістраль Львів – Краковець прокладена з заходу на схід з азимутом 90°,

що істотно впливає на розподіл хімічних елементів в приавтомагістральних смугах. Роза вітрів та цифрові показники чітко виражають ті напрямки вітру, які відіграють провідну роль у процесі розсіювання техногенних поллютантів автомобільного типу. Тому пошуки зон розсіювання і акумуляції хімічних елементів в умовах різних азимутів вітрів має вирішальне значення в наукових дослідженнях.

Важливу роль в розподілі техногенних поллютантів відіграє також рельєф, тобто висота над рівнем моря – різниця між найвищими і найнижчими гіпсометричними рівнями дороги, від яких залежить віддал розсіювання техногенних поллютантів. Відомо, що головна маса техногенних викидів розсіюється і акумулюється в межах 100-200 метричних придорожніх смуг. Із збільшенням віддалі від дорожнього полотна акумуляція хімічних елементів зменшується. Дослідженнями приавтомагістральних смуг у Волинській області встановлено, що на віддалі 25-50 м від дорожнього полотна (дорога прокладена в меридіональному напрямку М-19, Доманьово – Чернівці), кількість Pb у ґрунті приавтодорожньої смуги зменшилась на 29-45 мг/кг. На відстані 200 м від дороги, вміст Pb змінювався від 9,3 до 25 мг/кг, а Zn – від 2,2 – 66,0 мг/кг. Встановлено, що за умов переважання бічних вітрів західних румбів віддал розсіювання може збільшуватись до 624 метрів [1, С. 133].

Для визначення загальних закономірностей розсіювання техногенних поллютантів та їх накопичення в ґрунтах приавтомагістральних смуг, проаналізовано розподіл середніх величин щомісячних і річних сум повторень напрямків вітрів за сторонами горизонту: Пн., Пн.-Сх., Сх., Пд.-Сх., Пд., Пд.-Зх., Зх., Пн.-Зх., штиль (табл. 1).

Як видно з таблиці 1, на річні суми повторень напрямків вітрів Пд.-Зх. і Пд.-Сх. румбів на території досліджень, за даними метеостанції у м. Яворові, припадає 25 %, у м. Львові – 24 %, тобто ці напрямки вітрів найбільше впливають на забруднення природних комплексів (рослинність, ґрунти) північної придорожньої смуги та розсіюють техногенні поллютанти на значні віддалі від дорожнього полотна. На східні і західні напрямки вітрів від-

повідно припадає – 30 % та 27 %, штильова погода – 20 та 24 %. Відзначимо, що сучасні лісосмуги займають лише 7,1 % від загальної площі вирубаних під будівництво автомагістралі земельних угідь. Відсутність лісосмуг вносить свої корективи у

процеси розсіювання важких металів в межах придорожніх смуг, що своєю чергою вимагає додаткових досліджень з метою визначення особливостей акумуляції поллютантів в придорожніх комплексах.

Таблиця 1

Середні величини (в %) по місяцях, сезонах і річні суми повторень напрямків вітрів за сторонами горизонту в м. Яворів та м. Львів (1961-1991 рр.) [4]

Місяць	Пн.	Пн.-Сх.	Сх.	Пд.-Сх.	Пд.	Пд.-Зх.	Зх.	Пн.-Зх.	Штиль
м. Яворів									
Грудень	4	3	9	19	6	13	24	8	14
Січень	3	4	9	21	5	12	21	8	17
Лютий	4	5	12	22	5	8	19	9	16
Зима	4	4	10	21	5	11	21	8	16
Березень	4	5	16	18	6	10	18	8	15
Квітень	8	8	12	16	5	8	16	10	17
Травень	8	7	13	15	5	7	13	10	22
Весна	7	7	14	16	5	8	16	9	18
Червень	7	6	10	10	4	7	19	13	24
Липень	6	5	8	8	5	7	21	12	28
Серпень	5	5	10	12	5	7	19	10	27
Літо	6	5	9	10	5	7	20	12	26
Вересень	4	4	9	13	6	9	22	9	24
Жовтень	3	4	11	19	6	9	17	8	23
Листопад	3	3	12	21	7	12	21	6	15
Осінь	3	4	11	18	6	10	20	8	21
Рік	5	6	11	16	5	9	19	9	20
м. Львів									
Грудень	5	4	6	18	7	13	21	8	18
Січень	4	4	6	17	8	13	20	8	20
Лютий	4	5	13	22	7	8	18	7	16
Зима	4	4	8	19	7	11	20	8	18
Березень	4	5	13	20	7	10	18	7	16
Квітень	7	8	10	16	8	8	13	10	20
Травень	8	6	10	14	7	5	13	10	27
Весна	6	6	11	17	7	8	15	9	21
Червень	7	6	6	10	5	6	20	12	28
Липень	7	4	6	8	4	6	21	13	31
Серпень	6	4	6	12	5	6	18	9	34
Літо	7	5	6	10	5	6	20	11	31
Вересень	4	4	7	14	8	9	13	9	32
Жовтень	3	5	7	17	9	10	17	7	25
Листопад	3	3	8	20	9	13	19	7	18
Осінь	3	4	7	17	9	11	16	8	25
Рік	5	4	9	15	7	9	18	9	24

Як видно із табл. 2, до напрямків вітрів (метеостанція м. Яворів), що найбільше повторюються, належать західні. За 30-ти річний період зафіксовано 320 випадків вітрів цього напрямку.

Оскільки, автодорога Львів – Краковець прокладена у широтному напрямку (з заходу на схід), лише із незначними від нього відхиленнями, то й переважаючі напрями вітрів будуть спрямовані паралельно до її пролягання.

Саме таким розподілом у повторюваності напрямків вітрів можна пояснити розсіювання та накопичення техногенних поллютантів у межах вузьких південних і північних придорожніх смугах. Накопичення автомобільних викидів збільшується на підвітряній стороні приавтомагістральних смуг, тобто на повороті дороги на Пн., де на розподіл

хімічних елементів у ґрунтово-рослинному покриві впливають Пд.-Сх. вітри. Ці вітри відіграють особливу роль в накопиченні ВМ у ґрунтах північної приавтомагістральної смуги. Найбільша їх повторюваність в річному розподілі припадає на період жовтень-листопад-грудень-січень-лютий. За даними метеостанції м. Яворів, річна сума їхніх повторень складає 264 випадки. На сумарний показник вітрів Пд.-Сх. і Пд.-Зх. напрямків припадає 264+150=414 повторень. Тобто техногенні поллютанти будуть акумулюватись у північній придорожній смузі і прилеглих сільськогосподарських угіддях та погіршувати їх екологічний стан.

Важливу роль в розподілі техногенних поллютантів у ґрунтово-рослинному покриві території дослідження відіграють напрямки Сх. (182 повто-

рень), Пн.-Сх. (157) вітрів. Ці вітри тією чи іншою мірою порушують загальний кількісний розподіл автомобільних викидів та створюють загрозу надмірного накопичення шкідливих речовин у природних комплексах придорожних смуг.

Відомо, що інтенсивніше навантаження на запроєктовану автомагістраль, призведе до формування екологічно небезпечних територій у межах її впливу.

Таблиця 2

Середні по місяцях і річні суми повторень напрямків вітру за сторонами горизонту в м. Яворів та м. Львів (1961-1991 рр.) [4]

Місяць	Пн.	Пн.-Сх.	Сх.	Пд.-Сх.	Пд.	Пд.-Зх.	Зх.	Пн.-Зх.	Штиль
м. Яворів									
Грудень	5	4	12	25	8	17	31	10	19
Січень	4	5	12	28	7	16	28	11	23
Лютий	6	7	17	29	7	11	25	13	22
Зима	15	16	41	82	22	44	84	34	64
Березень	5	7	21	24	8	13	24	11	20
Квітень	10	10	16	21	7	10	21	13	22
Травень	12	10	18	21	8	10	19	15	31
Весна	27	27	55	66	23	33	64	39	73
Червень	10	9	14	14	7	10	28	19	35
Липень	9	7	12	12	7	10	31	18	41
Серпень	7	8	15	18	7	11	29	15	40
Літо	26	24	41	44	21	31	88	52	116
Вересень	5	5	13	18	8	13	31	13	34
Жовтень	4	5	16	26	9	13	24	10	32
Листопад	4	4	17	28	9	16	29	8	21
Осінь	13	13	46	72	26	42	84	31	87
Рік	81	80	183	264	92	150	320	156	340
м. Львів									
Грудень	7	6	8	24	10	18	29	11	25
Січень	5	5	9	24	11	18	28	12	28
Лютий	6	7	17	29	9	11	24	9	22
Зима	18	18	34	77	30	47	81	32	75
Березень	6	7	17	28	10	14	23	10	22
Квітень	10	11	14	22	11	11	19	14	29
Травень	12	9	16	22	11	8	20	15	41
Весна	28	27	47	72	32	33	62	39	92
Червень	11	9	10	15	8	9	31	18	44
Липень	11	6	9	12	7	10	33	21	48
Серпень	10	7	10	19	8	9	29	15	54
Літо	32	22	29	46	23	28	93	54	146
Вересень	6	6	9	19	11	13	29	13	43
Жовтень	5	7	10	25	13	15	24	10	35
Листопад	4	4	10	28	12	17	25	9	24
Осінь	15	17	29	72	36	45	78	32	102
Рік	93	84	139	267	121	154	314	157	415

Проаналізовано також розподіл щомісячних і річних сум повторень напрямків вітрів за тридцятирічний період за даними метеостанції м. Львів (табл. 2). Встановлено, що розподіл повторюваності вітрів Пд.-Сх. і Пд.-Зх. румбів становить 421 випадки, що перевищує лише на 7 повторень дані метеостанції м. Яворів. Важливу роль в розподілі дорожних полотноантив відіграють західні вітри. Їх частка за тридцятирічний період складає 314 повторень (15,6%). В цьому випадку техногенні полотноанти будуть акумулюватися у вузьких придорожних смугах, оскільки напрям дороги співпадає з сумарним напрямком вітрів.

Незначні корективи у процесі розсіювання важких металів можуть внести східні та південні (повторюваність складає відповідно 139 і 121 випадків вітрів цього напрямку), а також Пн.-Зх. вітри (табл. 2).

На рис. 1, графічно представлено розу вітрів, на якій зображено суму повторень випадків напрямку вітрів в містах Яворів та Львів за період 1961 – 1991 рр. Конфігурація рози вітрів цих метеостанцій є ідентична. Окремі відмінності не відіграють істотної ролі у процесі розсіювання забруднювальних речовин.

Отже, на підставі аналізу 30-тирічних даних про середньомісячні і середньорічні повторення напрямків вітрів, видно, що багаторічне переважання вітрів Пд.-Сх. і Пд.-Зх. румбів сприятиме максимальному накопиченню полотноантив у ґрунтах і рослинах північних придорожних смуг, а переважання вітрів західного і східного напрямків, посилить накопичення викидів лише у вузьких ділянках придорожних смуг на віддалі 10-15 м від автомагістралі. Цьому сприятиме наявність штильових умов, які за тридцятирічний період (1961 –

1991 рр.) складали 20-24 %.

Досліджено закономірності розсіювання у ґрунтах приавтомагістральних смуг 15-ти хімічних елементів (Pb, Zn, Co, Cu, Ni, Mo, Cr, Mn, V, Ba, Sr, Zr, Fe, Ti, Sn). Встановлено, що в їхньому розподілі і накопиченні прослідковується тісний зв'язок із переважаючими напрямками вітрів (рис. 2).

Відпрацьовані гази, продукти зношення механічних частин і шин автомобілів, а також дорожнього покриття, за припущенням, становлять більше половини атмосферних викидів антропогенного походження вздовж приавтомагістральних смуг. У відпрацьованих газах двигунів внутрішнього згоряння міститься понад 170 шкідливих компонентів, з яких близько 160 належать до похідних вуглеводнів

[5, с. 11]. У навколишньому середовищі накопичується надзвичайно велика кількість техногенних поллютантів. Наприклад, в урбоґрунтах м. Сваляви Закарпатської області виявлено високий вміст Ti, Mn, Zr, Sr, Pb, Zn, V, Ni, Cr, Co, Ga, Cu, Se. Зафіксований невисокий вміст As, Mo, Ba, La. В атмосферних опадах встановлено наявність Zr, Pb, Cr, Al, La, Ti, Ni, Mo, Cu, Ag, Zn, Fe, Si, Ba, Sr, Ca, Na. Максимальна сума хімічних елементів у дощовій воді сягає 4,2 г/л [2]. У сніговій воді з урбоплощі м. Львова визначено вміст таких хімічних елементів: Mn, Pb, Fe, Ti, Cu, Cd, Mo, Cr, V, Zr, Sr, Ba, Zn, Sn. Максимальні величини притаманні Sr, Ti, Zn, Fe, Ba, Zr, V, Cu, Cr [3].

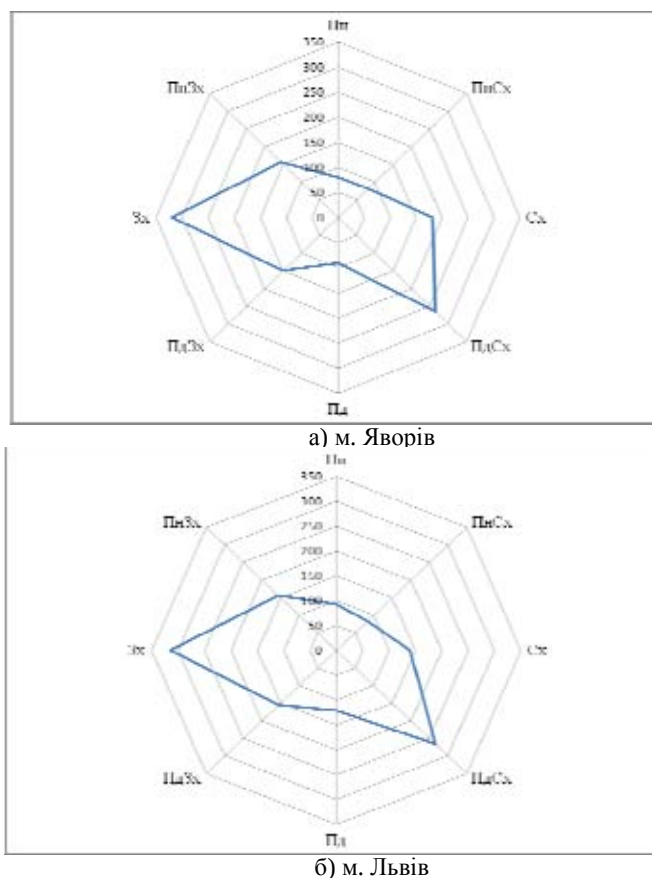

Рис. 1. Роза вітрів (сума повторення випадків-днів) за період 1961-1991 років [4]

Виявлено такі особливості розподілу хімічних елементів у ґрунтах придорожних смуг автомагістралі Львів – Краковець. Найвищий валовий вміст характерний для заліза і змінюється від 2,75 до 20,0 г/кг. Друге місце за величиною посідає титан, вміст якого коливається від 0,7 до 4,5 г/кг, при чому в 50 % зразків його показник складає 4,5 г/кг, а в інших варіює від 0,7 до 3,1 г/кг ґрунту.

Вміст марганцю в більшості випадків змінюється від 250 до 370 мг/кг, барію – 215-240 мг/кг ґрунту. Цирконій характеризується значною нестабільністю показників: у зразках, які відібрані на полігонах, де ґрунти сформувались на флювіогляціальних відкладах, його валовий вміст змінюється від 70-350 мг/кг ґрунту на лесових ґрунтоутворювальних товщах до 375-625 мг/кг ґрунту (9-12 полігонів).

Взаємозв'язок розсіювання ВМ з переважаючими напрямками вітрів. З усіх відібраних зразків та проаналізованих хімічних елементів 57,7 % перевищень валового вмісту припадає на північні смуги, 26,7 % – південні та 15,6 % – вміст однаковий. Вміст Pb у всіх співставлених зразках, що відбирались в обабічних придорожних смугах на однаковій відстані від дорожнього полотна, змінювався залежно від місця відбору (ліс, пасовище, заплава). У всіх випадках перевищення ВМ визначено у північній придорожній смузі, що

вказує на вплив Пд.-Сх., Пд.-Зх. напрямків вітрів на процеси розсіювання та перенесення цього автомобільного полутанта. Найбільша різниця у валовому вмісті (полігони 6 та 7) визначена на відстані 20 м від дорожнього полотна і становить 1,2 мг/кг ґрунту (полігон 6 та 7), на відстані 50 м – від 0,1 до 0,7 мг/кг (табл. 3).

Різниця вмісту у ґрунтах Zn між обома бічними смугами коливається в межах 2,0-5,0 мг/кг. Перебільшення вмісту цього ВМ у північній смузі ґрунту зафіксовано між десятима полігонами: полігон 1 і 2 – 3 мг/кг (на 3 % більший, ніж у південній смузі), 4 і 5 – 3 мг/кг (3 %), 6 і 7 – 2 мг/кг (2 %), 11 і 12 – 5,0 мг/кг ґрунту (5,3 %). Перевищення показників у південній смузі автодороги М-10 між полігонами 10 і 9 становить 2,0 мг/кг ґрунту (2 %).

У розподілі Со у ґрунтах між двома придорожними смугами істотної різниці не виявлено. В 71 % зразків перевищення зафіксовано у північній придорожній смузі з невеликою різницею валового вмісту важких металів (0,1 до 0,7 мг/кг ґрунту). Відповідно 29% зразків перевищень вмісту ВМ у ґрунтах складає південна смуга (0,1 до 0,2 мг/кг, що становить лише 1-2 % від загального вмісту цього ВМ у ґрунті).

Надлишок Си зафіксовано у ґрунтах обох бічних придорожних смуг між полігонами 6 та 7, де вміст цього ВМ у північній смузі є більший, ніж у південній на 53,8 % (відстань від дорожнього полотна 20 м) та полігонами 10 та 9 – на 25 % (50 м).

Ще одним елементом, в розподілі якого прослідковується вплив Пд.-Зх. та Пд.-Сх. напрямків вітрів є Ni. З усіх проаналізованих зразків вміст цього ВМ є більшим у північній смузі на 0,1-2,0 мг/кг (3,6-50 %). Найменша різниця у вмісті важких металів визначена у полігонах, що розміщені в межах лісосмуг, а найбільша на відкритих ділянках – рілля, заплава р. Шкло. Лише при порівнянні двох полігонів (6 і 7), перебільшення Нікелю у ґрунтах південної придорожньої смуги дорівнює 0,1 мг/кг (3,6 %). Однак, різниця в одну десяту долі вмісту цього ВМ, не є значною (рис. 2).

Аналогічна ситуація простежується в розподілі Мо в ґрунтах дослідних смуг, а саме підтверджується взаємозв'язок між акумулятивними процесами та розвою вітрів (Пд.-Зх. і Пд.-Сх. вітри). Різниця складає 0,6-1,6 мг/кг (6,3-19,0 %). Лише у ґрунтах, сформованих на лесовидних суглинках, в межах орних земель, вміст цього ВМ є більшим у південній придорожній смузі (полігон 10 та 9) на 0,3 мг/кг (3,6 %), що може бути пов'язано із внесенням мінеральних добрив, які вплинули на нерівномірний розподіл у ґрунтах цього хімічного елементу.

Варіативність вмісту Сг у ґрунтах північної та південної придорожних смуг є незначною – 1-2 мг/кг ґрунту або лише 1-2 % від загального вмісту цього елемента. Тому можна вважати, що хром є розподілений майже рівномірно в межах дослідної території, а на його розподіл вітровий режим значного впливу не має.

Вміст марганцю також є більшим у ґрунтах північної придорожньої смуги. Значне перебільшення виявлено на відкритих ділянках території полігонів 4 і 3, 10 і 9, що складає від 20 до 23,3 %. Загалом різниця у валовому вмісті коливається в межах 30-70 мг/кг ґрунту. В одному випадку (полігон 1 та 2) вміст цього ВМ є вищим на 14,3 % (50 мг/кг) у ґрунтового покриві південної смуги

(заплава річки Шкло). Така різниця ймовірно пов'язана з наявністю манган-ферумових конкрецій у гігморфних ґрунтах.

Різниця у вмісті ванадію в ґрунтах придорожніх смуг змінюється в межах 5 мг/кг ґрунту, що складає від 15,2 до 33,3 %. Щодо розподілу цього хімічного елемента залежно від напрямку переважаючих вітрів, закономірностей не виявлено.

Також відсутня чітка закономірність у розподілі Ва. Високі показники різниці в накопиченні цього хімічного елемента у ґрунтах між придорожніми смугами зафіксовано між полігонами 4 і 3 та 5 (145 мг/кг ґрунту), 10 і 9 (50 мг/кг ґрунту), 1 і 2 (60 мг/кг ґрунту). У трьох випадках різниці відсутня.

Чітко переважає вміст Sr у ґрунтах північної смуги (у 83 % випадків зразків), різниця у величинах коливається в межах 10-25 мг/кг ґрунту або 15,4-50 %.

У більшості випадків порівнянь, переважаючі акумулятивні тенденції, зафіксовано також у північній приавтодорожній смузі для цирконію. В загальному його вміст варіює в межах 25-190 мг/кг ґрунту. Лише між полігонами 10 і 9, загальний вміст цього ВМ у південній смузі, перевищує північну на 250 мг/кг ґрунту (66,6 %).

Також не прослідковується закономірності впливу переважаючих вітрів на розподіл Fe у ґрунтах придорожніх смуг. Найбільша різниця у вмісті Феруму зафіксована при порівнянні полігонів 4 та 3, що склала 10,3 г/кг ґрунту (3,7 рази), що пов'язано, із наявністю у ґрунтах 4 манган-ферумових конкрецій, які при відборі зразка ґрунту прослідковувались візуально. У чотирьох інших випадках порівнянь, різниця між вмістом Феруму у придорожніх смугах була однаковою.

Перевищення вмісту між обох бічними смугами властиві також Титану. Варіативність його вмісту фіксується в межах від 300 до 3800 мг/кг ґрунту, що складає перебільшення від 0,7 до 5,4 разів. Проте, пов'язати ці зміни з напрямком вітрів також не можна, оскільки на північні смуги припадає 33,3 % перебільшень, південні – 16,7 % та відповідно у 50,0 % відібраних зразках ґрунту вміст однаковий.

Накопичення Sn переважає у південній смузі, проте якщо врахувати, що його валовий вміст у всіх відібраних зразках ґрунту коливається в межах 2,8-3,9 мг/кг ґрунту, а варіації різниці, які визначені між обох бічними смугами відповідно складають 0,1-0,2 мг/кг ґрунту (2,7-7,1 %), тому одержані результати дозволяють зробити висновок, що цей елемент розподілений майже рівномірно.

Як видно з таблиці 3, у накопиченні ВМ у ґрунтах північної приавтодорожньої смуги різниця між першим (Пн.) та другим (Пд.) полігонами складає 2,0-75,0 %, четвертим і третім – 1,0-542,8 %, п'ятим (Пн.) і п'ятим (Пд.) – 1,0-63,0, шостим та сьомим – 2,0-190,0, десятим та дев'ятим – 2,0-73,9, одинадцятим та дванадцятим – 2,7-44,1 %. Таким чином, накопичення дорожніх полутантів у ґрунтах північної придорожньої смуги може переважати у 5,4 разів.

Це означає, що в межах приавтомагістральних смуг і прилеглих територій до міжнародного транспортного коридору Львів – Краковець, необхідно здійснювати моніторинговий контроль за вмістом полутантів у ґрунтового-рослинному покриві, сільськогосподарських культурах, особливо у північних територіях.

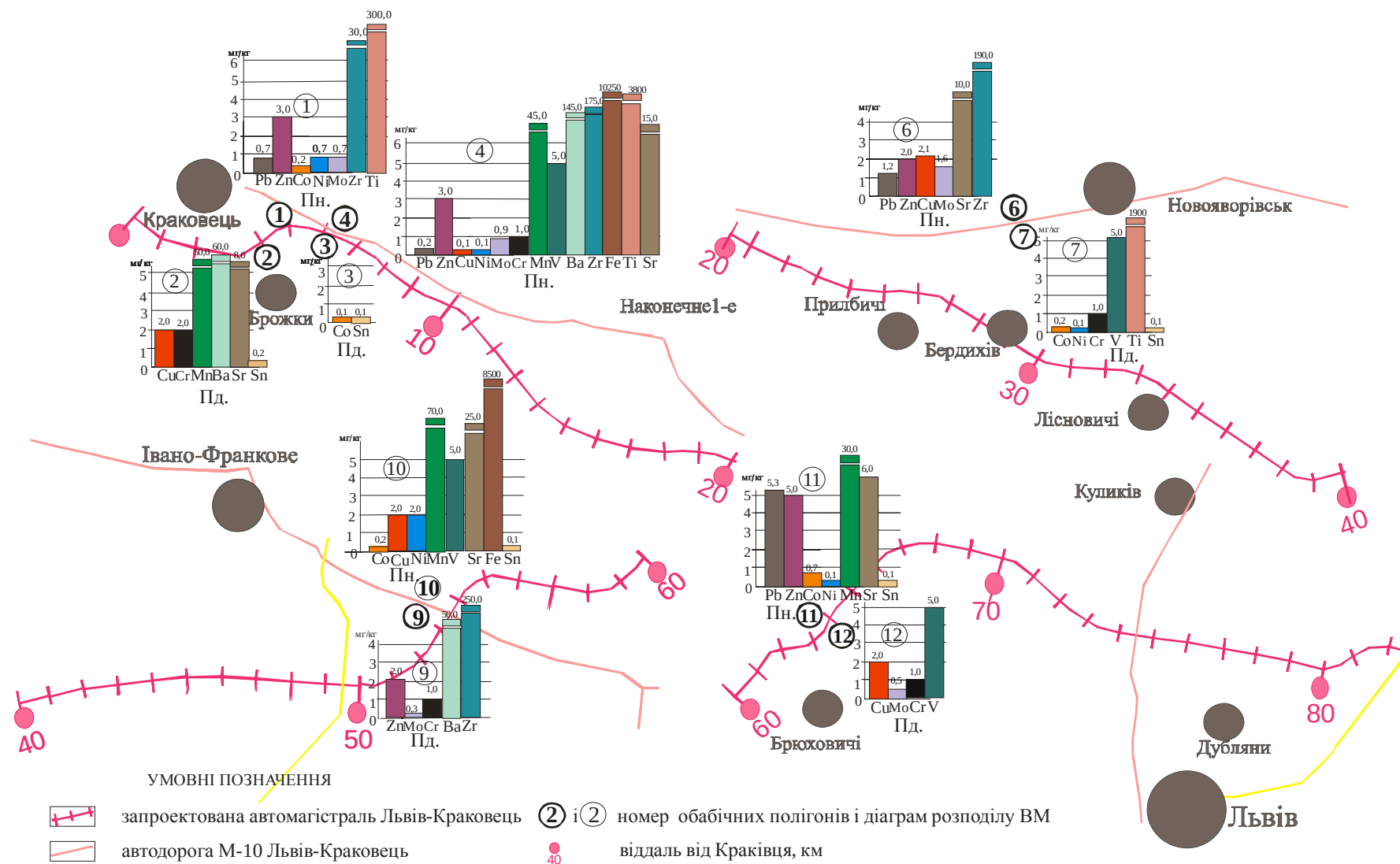

Рис. 2. Особливості розподілу важких металів у ґрунтах північної і південної приавтомагістральних смуг (2011 р.)

Таблиця 3

Особливості накопичення ВМ у ґрунтах північної (Пн.) та південної (Пд.) приавтомагістральних смуг

№ полігону, Пн. / Пд.	Віддаль від дороги, м	Відстань від державного кордону, км	Різниця в акумуляції ВМ у ґрунтах північної та південної придорожніх смуг, мг/кг							Коефіцієнт перебільшення в акумуляції ВМ у ґрунтах північної та південної придорожніх смуг, %							Ґрунтоутворююча порода	
			$\Delta K = C_{iПн.}-C_{iПд}$ (мг/кг ґрунту)							$KA_{Пн.(Пд.)} = \Delta K / C_{iПн.(Пд.)} \cdot 100 \%$							Флювіо- гляціальні відклади	Лесо- видний суглинок
1	2	3	4							5							6	7
			Pb	Zn	Co	Cu	Ni	Mo	Cr	Pb	Zn	Co	Cu	Ni	Mo	Cr		
1 Пн.	50	5,7	0,7	3,0	0,2	0,0	0,7	0,7	0,0	7,0	3,0	2,0	0,0	35,0	8,75	0,0	Флювіо- гляціальні відклади	-
2 Пд.			0,0			2,0	0,0		2,0	0,0			33,3	0,0		2,0		
4 Пн.	50	9,6	0,2	3,0	0,0	0,1	0,1	0,9	1,0	1,9	3,0	0,0	2,9	3,6	11,3	1,0	-/-	-
3 Пд.			0,0		0,1	0,0				0,0		1,0	0,0					
5 Пн. Пд.	20	23,5	0,1	2,0	0,2	0,9	0,4	0,6	1,0	1,0	2,0	1,9	12,6	11,1	6,3	1,0	-/-	-
			0,0							0,0								
6 Пн.	20	33,2	1,2	2,0	0,0	2,1	0,0	1,6	0,0	13,8	2,0	0,0	53,8	0,0	19,0	0,0	-/-	-
7 Пд.			0,0		0,2	0,0	0,1	0,0	1,0	0,0		2,0	0,0	3,6	0,0	1,0		
10 Пн.	50	55,9	0,0	0,0	0,2	2,0	2,0	0,0		0,0	0,0	2,0	25,0	50,0	0,0		-	Лесо- видний суглинок
9 Пд.				2,0	0,0			0,3	1,0		2,0	0,0			3,6	1,0		
11 Пн.	50	64	5,3	5,0	0,7	0,0	0,1	0,0		44,1	5,3	7,1	0,0	3,6	0,0		-	-/-
12 Пд.			0,0			2,0	0,0	0,5	1,0	0,0			50,0	0,0	6,3	1,0		

1	2	3	4								5								6	7
			Mn	V	Ba	Sr	Zr	Fe	Ti	Sn	Mn	V	Ba	Sr	Zr	Fe	Ti	Sn		
1 Пн.	50	5,7	0,0	0,0	0,0		30,0	0,0	300,0	0,0	0,0	0,0	0,0		42,9	0,0	75,0	0,0	Флювіо- гляціальні відклади	-
2 Пд.			50,0		60,0	8,0	0,0		0,0	0,2	14,3		25,0	21,6	0,0		0,0	7,1		
4 Пн.	50	9,6	45,0	5,0	145,0	15,0	175,0	10250	3800,0	0,0	81,8	33,3	152,6	42,9	100,0	372,7	542,8	0,0	-//-	-
3 Пд.			0,0							0,1	0,0							2,8		
5 Пн.	20	23,5	50,0	0,0	145,0	25,0	25,0	0,0	0,0		20,0	0,0	63,0	15,6	4,1	0,0	0,0		-//-	-
Пд.			0,0		0,0				0,1	0,0	0,0				2,9					
6 Пн.	20	33,2	0,0	0,0	0,0	10,0	190,0	0,0	0,0		0,0	0,0	0,0	15,4	190,0	0,0	0,0		-//-	-
7 Пд.				5,0		0,0			1900,0	0,1		33,3		0,0			158,3	3,3		
10 Пн.	50	55,9	70,0	5,0	0,0	25,0	0,0	8500	0,0	0,1	23,3	15,2	0,0	50,0	0,0	73,9	0,0	2,8	-	Лесо- видний суглинок
9 Пд.			0,0		50,0	0,0	250,0	0,0		0,0	0,0		23,3	0,0	66,6	0,0		0,0		
11 Пн.	50	64	30,0	0,0	0,0	6,0	0,0			0,1	11,1	0,0	0,0	15,4	0,0			2,7	-	-//-
12 Пд.			0,0	5,0		0,0				0,0	0,0	17,9		0,0				0,0		

* Сі_{Пн.}, Сі_{Пд.} - вміст ВМ (мг/кг) у ґрунтах північної і південної приавтомагістральних смуг.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, в межах придорожних смуг, вміст Zr у ґрунтах коливається в межах від 70 до 625 мг/кг ґрунту, тобто перебільшення між величинами становить 8,9 раза, вміст Mn від 55 до 400 мг/кг та Fe – від 2,75 до 20 г/кг – 7,3 раза, Ti від 0,4 до 4,5 г/кг – 11,3 раза; V від 15-38 мг/кг – 2,5 раза; Ba – 95-300 мг/кг і Sr – 35-185 мг/кг, що відповідно становить 3,9 та 5,3 раза. Такі коливання вмісту ВМ у досліджуваних ґрунтах, на нашу думку, пов'язані з нерівномірним розсіюванням хімічних елементів, акумулятивними процесами в гумусованих горизонтах та неоднорідністю субстрату за умов інтенсивного розвитку дефляційних процесів, що підтверджується наявністю косошаруватих ґрунтових горизонтів з слідами гумусових прошарків.

Встановлено, що з 180 випадків одержаних результатів вмісту хімічних елементів (Pb, Zn, Co, Cu, Ni, Mo, Cr, Mn, V, Ba, Sr, Zr, Fe, Ti, Sn),

перебільшення в їх накопиченні у ґрунтах північної придорожньої смуги складає 57,7 % , південної – 26,7 % та рівномірно вздовж обабічних смуг – 15,6 %.

Таким чином, порівняльний аналіз вмісту ВМ у ґрунтах Пн. та Пд. приавтомагістральних смуг, дав можливість зробити обґрунтований загальний теоретичний висновок: розсіювання техногенних поллютантів чітко підпорядковане багаторічному напрямкові повторень вітру з певних сторін горизонту або основних румбів – Пд.-Зх., Пд.-Сх.

Одержаний теоретичний висновок та застосовані методичні прийоми у визначенні тенденцій накопичення хімічних елементів у ґрунтах обабічних придорожних смуг з врахуванням багаторічних даних про вітровий режим, рекомендується застосовувати у подальших моніторингових дослідженнях інших автомагістралей високого рангу.

Література

1. Волошин І. М., Матвійчук Л. Ю., Лепкий М. І. Особливості геохімічного забруднення приавтомагістральних смуг Волині. – Луцьк: ВМА "Терен", 2009. – 244 с
2. Волошин І. М. Ландшафтно-екологічні основи моніторингу. – Львів: Ліґа Прес, 1998. – 355 с.
3. Волошин І. М., Собечко О. Р. Кислотні опади міста Львова: їх хімізм, металізація природних компонентів (монографія) / Волошин І. М., Собечко О. Р. – Л.: ЛДУФК, 2013. – 316 с.
4. Метеорологический ежемесячник. – Выпуск 10. – Ч.П. – 1961-1991 рр.
5. Методика виявлення, оцінки та ранжування потенційних екологічно небезпечних місць автомобільної дороги. М. 218-02071168-416-2005. – Харків, 2005. – 46 с.

Стаття надійшла 15.12.2012 р.

74

УДК 561(477.43/.44)

Петро Дем'янчук, Ілона Дем'янчук

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИСТКОВОЇ МІОЦЕНОВОЇ ФЛОРИ ВОЛИНО-ПОДІЛЛЯ

У статті розглянуто історію дослідження листкової міоценової флори Волино-Поділля. На основі детального аналізу літературних джерел виокремлено і охарактеризовано три основні її етапи: перший – первинно-описовий (кінець XIX ст. – початок XX ст.), другий – з початку XX ст. до першої половини XX ст., третій – новітній, що охоплює період з початку другої половини XX ст. до наших днів.

Ключові слова: міоцен, листкова флора, Волино-Поділля.

Petro Demyanchuk, Ilona Demyanchuk. A history of exploration of Miocene leaf flora of Volyn'-Podillya. A history of research on Miocene leaf flora of Volyn'-Podillya is reviewed. On the basis of detailed analysis of printed sources, three main stages are identified and characterized: first - primary narrative (end of the XIX century – beginning of the XX century), second - from the early XX century to the first half of the XX century, and third - the newest, covering the period from the beginning of the second half of the XX century until today.

Key words: Miocene, leaf flora, Volyn'-Podillya.

Актуальність теми. Міоцен (англ. *miocene* від грец. *μείων* – менший, менш значний і *καινός* – новий, сучасний) – перша епоха неогенового періоду. Почалася вона 23 млн років тому і тривала майже 18 млн років [9]. Епоха міоцену – один з важливих етапів у становленні сучасної рослинності, а тому вивчення рослинних залишків з цієї епохи має велике значення для пізнання історії станов-

лення та розвитку сучасної флори і рослинності.

Вивчення листкової міоценової флори і рослинності має значний інтерес ще й у тому сенсі, що Волино-Поділля було перехідною зоною, що зв'язувало флору Східної і Західної Європи.

Виклад основного матеріалу. На Волино-Поділлі відомо кілька місцезнаходжень міоценової флори: с. Глинське (неподалік м. Жовкви), гора

Кортумова і Клепарівська височина (м. Львів), с. Залісці (поблизу м. Вишнівця) в Тернопільській області, с. Малинівці (Хмельницька обл.).

В історії дослідження міоценової флори Волино-Поділля за спрямуванням та детальністю досліджень виокремлюємо три етапи, кожен з яких має особливі, специфічні риси.

Перший етап – первинно-описовий (кінець XIX ст. – початок XX ст.).

Вивченням міоценових флор Волино-Поділля почали займатися наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак, дослідження мали принагідний характер, оскільки були пов'язані з маршрутними геологічними роботами та дрібномасштабним зніманням. Спеціальних робіт майже не проводилось.

Наприкінці XIX ст. А. Ломницьким [25] було зібрано колекцію зразків (близько 300 одиниць) викопних рослин з околиць с. Глинське (західніше м. Жовкви). Ним встановлено систематичний склад цієї флори та визначено її вік – нижній баденій. Переважна більшість відбитків листків, котрі вдалось ідентифікувати вченому, належали широколистяним листопадним деревним видам рослин, за винятком двох типових представників субтропічної флори – *Quercus drymeja* Unger. та *Ficus* sp. Згодом, цим же автором [24, 26] зібрано колекцію відбитків рослин із відкладів гори Кортумова (північно-західна околиця Львова). Вона налічувала 870 зразків, не враховуючи відбитків із залишками хвої. Значна частка викопної флори представлена відбитками листків *Fagus*. Ця флора, на думку вченого, також нижньобаденського віку. Колекція, з часу її збору, зберігається у Львівському науково-природничому музеї АН України.

Незважаючи на те, що А. Ломницький оприлюднив відомості про обидві флори лише як попередні дані, втім публікації мали неабиякий відголос серед європейських палеоботаніків.

Дещо пізніше А. Криштофович опублікував дві статті [6, 8] про пізньоміоценову флору околиць с. Бондарівки, що неподалік смт Гусятин. Ним знайдено й описано фосилії двох видів деревних рослин: дзелькви – *Zelkova* (Unger.) Kovats. і граба *Carpinus grandis* Unger.

Другий етап (початок XX ст. – перша половина XX ст.).

Відомості про міоценову палеофлору Поділля, знаходимо в роботі Н. Піменової [14], надрукованої в “Геологічному журналі АН УРСР” у 1936 р. У цій статті природодослідницею описано й подано рисунки відбитків листків трьох видів рослин (каштана – *Castanes atavis* Ung., ліквідамбра – *Liquidambar* sp. і жостіра – *Rhamnus graefii* Heer.), знайдених нею в піщано-глинистих відкладах біля с. Малинівці (Хмельницька обл.). Найбільша кількість відбитків, з усіх відібраних зразків колекції (всього 43 зразки), належить *Castanes atavis* і *Liquidambar*, які доволі часто трапляються в міоценових відкладах Західної Європи; *Rhamnus graefii* Heer. відомий з цих же відкладів з околиць м. Енінгену (Німеччина, земля Баден-Вюртемберг). Ця обставина дозволила вченій припустити, що флора Малинівців середньоміоценового віку.

У 1941 р. вийшов у світ “Каталог ископаемой

флоры СССР” (додаток до XII тому “Палеонтология СССР”) [4], підготовлений до друку відомим вченим-палеоботаніком, академіком АН УРСР А. Криштофовичем, де подано повну бібліографію робіт з викопної флори колишнього СРСР та перелік усіх викопних видів рослин (більше 5 200 назв, в т.ч. – рослин міоцену), відомих за описами різних вчених на той час.

У цьому ж році вийшло з друку третє видання “Палеоботаніки” [7], яке вже давно стало бібліографічною рідкістю. Найбільше значення мала четверта частина книги, присвячена огляду викопних флор та історії розвитку рослинності земної кулі, де А. Криштофович проявив себе не лише як блискучий знавець викопної флори, але й як талановитий популяризатор палеоботанічних знань. Незважаючи на те, що з часу появи цієї праці минуло більше як півстоліття, вона не втратила свого значення й донині.

Третій етап (новітній) – охоплює період з початку другої пол. XX ст. – до наших днів.

У 1951 р. Г. Чечотт [23] опублікувала статтю про викопну флору с. Залісці, що поблизу м. Кременця, написана за матеріалами, зібраних разом із А. Скиргієло, ще до початку Другої світової війни. Допомігав їм О. Формазюк – місцевий житель Залісців.

У своїй роботі Г. Чечотт описала геологічні розрізи відслонень, з яких відібрано зразки колекції викопної флори, а також висловила свої міркування щодо можливих умов її поховання. На думку природодослідниці, ці відклади накопичувались у тихій лагуні і є конусом виносу річки з досить повільною течією. Про останнє свідчить відсутність гальки і гравію, а наявність лише піщаних і глинистих відкладів. Ріка, на думку Г. Молявко [10], текла з півночі на південь або на південний схід, меандруючи низовиною Малого Полісся, і впадала у баденське море.

Колекція зібраних відбитків листової флори налічувала близько 900 зразків (нині вона зберігається в Музеї Землі у Варшаві). У її складі Г. Чечотт ідентифікувала 52 види. Ще 21 вид, за вказівкою самої природодослідниці, сумнівний через погану збереженість залишків рослин (окремі фрагменти відбитків листків неможливо уподібнити).

Біометрично-статистична обробка зібраних відбитків листків дозволила Г. Чечотт з'ясувати, що домінуючими родами тут були дуб – *Quercus*, дзельква – *Zelkova* і каштан – *Castanea*, частка яких складає 90 %. Решта відбитків належать вічнозеленим видам субтропічної полтавської флори (лавр – *Laurus*, кориця – *Cinnamomum*, ялівець – *Juniperus*, кипарис – *Cupressus* та ін.) і широколистяно-листопадної тургайської (за термінологією А. Криштофовича [7]) (граб – *Carpinus*, платан – *Platanus*, парротія – *Parrotia*, явір – *Acer*, горіх – *Juglans*, птерокарія – *Pterocarya* та ін.) флори.

Г. Чечотт встановила також, що переважна більшість видів викопної листової флори Залісців має схожі риси з сучасними східно-середземноморськими (23 види або 44 %) та південно- і західно-європейськими видами (11 або 21 %), і менше зі

східноазійськими й північноамериканськими.

Порівняльний аналіз листкової флори Залісців із флорами суміжних територій (Свошівце, що неподалік м. Кракова, сс. Велички, Малинівців, Мишина та деяких інших міоценових флор), дозволив учений зробити висновок про те, що флори Залісців, Свошівце і Малинівців однакові за віком (середній міоцен: гельветський або ж нижньобаденський ярус), оскільки дуже близькі за видовим складом; флора ж Велички – нижньоміоценового віку.

До активу палеоботанічних здобутків у дослідженні відкладів міоцену належить ще одна робота Г. Чечоттової [22], де представлено результати проведеної нею ревізії відбитків листків, що визначалися раніше деякими вченими, як *Castanes atavis* Ung. Нею встановлено, що в переважній більшості випадків вони належать *Quercus kubinyi* (Kov. ex Ettingsh.) Czecz., близького до сучасного дуба ліванського *Quercus libani* Oliver. Зараз відомо декілька місцезнаходжень відбитків листків *Quercus kubinyi* з міоценових відкладів Європи, в тому числі й із Залісців. Зупиняючись на проблемі історії флори, природодослідниця відзначила, що лісовий мезофільний елемент не мігрував зі Східної Азії в Центральну і Західну Європу, оскільки в нижньому і середньому міоцені ці рослини вже були тут. Це, зокрема, такі види, як: *Castanea stavis* Ung., *Zelkova*, *Fagus*, *Parrotia* та ін. Присутність у складі флори Європи східноазійських і північноамериканських елементів свідчить, на думку дослідниці, про спільність предкових форм відповідних видів, які раніше займали значні ареали.

У 1954 р. виходить з друку монографія Н. Піменової [13], у якій охарактеризовано викопну флору з нижньосарматських відкладів Амвросіївки (Донецька обл.). Нею описано 138 видів рослин та представлено у вигляді таблиці співставлення дослідженої флори з іншими викопними флорами України міоценового періоду. Дослідницею встановлено, що флори Амвросіївки і Малинівців дуже схожі за своїм видовим складом (типом), а тому існує припущення про їхню одновіковість. А. Криштофович у передмові до цієї книги відзначає, що за видовим складом флора Залісців дуже близька до флори р. Кринка, а отже, робить висновок автор, і за віком вони не можуть значно відрізнитися.

У 50-х роках після детального опрацювання та критичного аналізу палеоботанічних матеріалів – штафів (зразків гірських порід, призначених для дослідження і колекції), які були зібрані А. Ломницьким ще наприкінці XIX ст. (750 штафів з відбитками листя з Кортумової гори та біля 100 – з околиць с. Глинське), П. Мchedlishvili [11, 12] опублікував дві статті, де подав відомості про палеофлору зазначених місцезнаходжень. Ним з'ясовано, що у львівській флорі в кількісно переважають листопадні рослини, втім більшість із них належить до теплолюбних форм. Водночас, значна роль належить і вічнозеленим рослинам (лапина великолиста – *Smilax grandifolia* Ung., мірика загублена – *Myrica deperdita* Ung., дуб – *Quercus drymeja* Unger., фікус – *Ficus* sp. та ін.). Даний флорокомплекс, на переконання автора, відображає характер рослинності морського узбе-

режжа (лиману) в умовах сухого субтропічного клімату. На підтвердження цього, вказує, що в місці захоронення листкової флори ним знайдено численні булли (кульки) багряних водоростей роду *Lithothamnium*, які добре збережені, без слідів перенесення на далекі відстані.

Порівнюючи, у цих роботах, флористичний склад міоценових флор гори Кортумової, р. Кринки і Амвросіївки, П. Мchedlishvili помилково зробив висновок про їхній однаковий вік. Це згодом було спростовано Н. Щекіною [19, 20] на основі результатів споро-пилкового аналізу флороносних глин з р. Кринки, що були відібрані в свій час А. Криштофовичем. Нею встановлено, що флора р. Кринки середньоміоценового віку, а Амвросіївки – ранньосарматського.

У 1964 р. Н. Шварьова опублікувала статтю [17], в якій представила результати порівняльного аналізу відбитків листя *Fagus* з міоценових відкладів гори Кортумової та інших місць. Нею зроблено висновок про те, що у середньому міоцені в Європі (в т. ч. й на Волино-Поділлі), крім *Fagus herthae* (Ung.), існував інший вид бука (*Fagus europaea* Schwaegew.), який був предком сучасного європейського бука *Fagus silvatica*. Результати досліджень, що викладені в цій статті, та деякі інші відомості про міоценові флори суміжних з Волино-Поділлям районів, лягли в основу дисертаційної роботи “Верхнестортонская флора Предкарпатья и горы Кортумовой” [16], яку Н. Шварьова успішно захистила в Інституті ботаніки (м. Київ) у 1965 р.

О. Ананова [1] на підставі наявності у флорі Залісців середземноморського елемента, припустила, що вона не гельветського віку, а найімовірніше – верхньобаденського.

У 1983 р. вийшла з друку монографія Н. Шварьової “Миоценовая флора Предкарпатья” [18], у якій подано відомості про викопну флору Клепарівської височини, відбитки листків якої зібрано автором упродовж 1960 – 1963 рр. Стратиграфічно ця флора належить до мікрофауністичного горизонту із бентосними форамініферами *Cibicides badenensis* нижнього сармату. Цей горизонт є маркуванням у Стандартній шкалі Центрального Паратетису [21]. Найхарактернішими молюсками є також *Inaequicostata inopinata* (Grischk.), *Abra alba* Sok., *Obsoletiforma kaudensis volhynica* (Grischk.) та ін.

Упродовж 80-90-х років минулого століття флору Залісців досліджувала Н. Шварьова. Нею зібрано біля 400 зразків відбитків листків, фрагментів гілочок дерев та плодів, а також багату колекцію раковин молюсків. У 1982 р. в короткому повідомленні (співавтор І. Венгліньський) було опубліковано попередні відомості про досліджувану флору [2]. Згодом, у тісній співпраці з І. Ільїнською, К. Проскуриним, П. Дорофєєвим та співробітниками Палеонтологічного інституту АН УРСР, було встановлено вік досліджуваних відкладів, які датовано верхнім баденієм (підгірські верстви). Підсумком цих багаторічних палеоботанічних досліджень стала монографія Н. Шварьової “Верхнебаденская флора Залесцев” [15], що вийшла з друку у 1989 р. Автором переконливо доведено, що верхньобаденська флора Залісців є термофільною

флорою помірно теплого і субтропічного клімату з переважанням листопадних та незначною кількістю вічнозелених рослин.

У 1983 р. під редакцією А. Артюшенко виходить з друку монографія С. Сябряй і Н. Щекіної “История развития растительного покрова Украины в миоцене” [3], де узагальнено дані про палеоботанічні міоценові відклади України, зроб-

лено порівняльний аналіз пилкової і листкової флор із палінологічними комплексами одновікових відкладів України, а також із комплексами суміжних, віддалених районів Центрального і Східного Паратетису.

Цим вичерпуються дані про видовий склад рослин міоценової епохи за результатами вивчення листкових флор.

Література:

1. Ананова Е. Н. Пыльца в неогеновых отложениях юга Русской равнины / Е. Н. Ананова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 226 с.
2. Венглинский И. В., Шварева Н. Я. О новом местонахождении миоценовой флоры у с. Залесцы Тернопольской области / И. В. Венглинский, Н. Я. Шварева // Проблемы геологии и геохимии горючих ископаемых Украины. – М.: ВИНТИ, 1983. – С. 4-8.
3. История развития растительного покрова Украины в миоцене / С. В. Сябряй, Н. А. Щекіна. – К.: Наук. думка, 1983. – 172 с.
4. Криштофович А. Н. Каталог растений ископаемой флоры СССР / А. Н. Криштофович // Палеонтология СССР. Приложение к тому 12. [Отв. ред. Борисьяк А. А.]. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 566 с.
5. Криштофович А. Н. Миоценовая флора Украины и ее связь через Урал с третичной флорой Азии // Збірник праць, присвячений пам'яті академіка О. В. Фомина. – К.: Вид-во АН УРСР, 1938. – С. 73-105.
6. Криштофович А. Н. Новые находки молодой и послетретичной флоры в южной России / А. Н. Криштофович // Зап. Новорос. об-ва естествоиспыт. – 1912. – Т. 39. – С. 1-10.
7. Криштофович А. Н. Палеоботаника / А. Н. Криштофович. – [3-е изд.]. – М. – Л.: Госгеоліздат, 1941. – 650 с.
8. Криштофович А. Н. Последние находки остатков сарматской и мезотической флоры в южной России / А. Н. Криштофович // Изв. Акад. наук. – 1914. – С. 591-602.
9. Міжнародна стратиграфічна шкала (2006). – Режим доступу: <http://paleont.narod.ru/site/scale.jpg>.
10. Моляк Г. І. Палеогеографічний нарис України та суміжних областей в міоценову епоху (ранній і середній міоцен) / Г. І. Моляк // Геол. журн. – 1956. – Т. 16, вип. 3. – С. 13-27.
11. Мчедlishvili П. А. О возрасте флор Амвросиевки и Крынки в связи с новыми данными о тортонской флоре окрестностей г. Львова / П. А. Мчедlishvili // Докл. АН СССР. – 1957. – Т. 114, № 3. – С. 627-630.
12. Мчедlishvili П. О. Нові дані про тортонські флори Західної України / П. О. Мчедlishvili // Укр. бот. журн. – 1956. – Т. XIII, № 2. – С. 85-88.
13. Піменова Н. В. Сарматская флора Амвросиевки // Тр. ИГН АН УССР. Серия стратиграфия и палеонтология. – Вып. 8. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – 95 с.
14. Піменова Н. В. Відбитки рослин з середземноморських пісковиків с. Малинівці на Поділлі / Н. В. Піменова // Геолог. журнал АН УРСР. – 1936. – Т. 3, вип. 1. – С. 65-71.
15. Шварева Н. Я. Верхнебаденская флора Залесцев / Н. Я. Шварева; Отв. ред. К. А. Малиновский; АН УССР. Гос. природовед. музей. – Киев: Наук. думка, 1989. – 96 с.
16. Шварева Н. Я. Род *Fagus* из нижнесарматских обложений горы Кортумовой (г. Львов) / Н. Я. Шварева // Бот. журнал. – 1964. – Т. 49, № 4. – С. 523-533.
17. Шварева Н. Я. Верхнетортонская флора Предкарпатья и г. Кортумовой: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. биол. наук / Н. Я. Шварева. – Львов, 1965. – 23 с.
18. Шварева Н. Я. Миоценовая флора Предкарпатья / Н. Я. Шварева. – К.: Наук. думка, 1983. – 160 с.
19. Щекіна Н. А. История флоры и растительности юга европейской части СССР в позднем миоцене – раннем плиоцене / Щекіна Н. А. – К.: Наук. думка, 1979. – 200 с.
20. Щекіна Н. О. Палеоботанічне вивчення палеогенової та неогенової флори України / Н. О. Щекіна // Укр. бот. журн. – 1967. – Т. 24, № 5. – С. 103-115.
21. Cicha I. Principal biozones of the Late Tertiary in the East Alps and West Carpathians / I. Cicha, J. Styroka, R. Jizichok, J. Zapletalova // Geol. Survey. – Prague, 1975. – P. 19-33.
22. Czeczott A. Stugium nad zmiennością liści buków *F. orientalis* Lipski, *F. sylvatica* L. i form przejściowych / A. Czeczott // Roczn. pol. t-wa dendrol. – Lwów, 1933. – Т. 5. – S. 45-121.
23. Czeczottowa H. Srodkowo-miocenska flora Zalesiec kolo Wisniowca / H. Czeczottowa // Acta geol. Pol. – 1951. – V. 2, № 3. – S. 349-446.
24. Łomnicki A. M. Geologia Lwowa i okolicy / A. M. Łomnicki // Atlas geologiczny Galicyi. – Kraków, 1897. – 10, cz. 1. – 208 s.
25. Łomnicki A. M. Materyały do geologii okolicy Żółkwi / A. M. Łomnicki // Kosmos. – 1887. – S. 382-384.
26. Łomnicki A. M. Przyczynek do geologii miasta Lwowa / A. M. Łomnicki // Kosmos. – 1904. – Ser. A. – 29. – S. 336-337.

Стаття надійшла 30.11.2012 р.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3

Ігор Смирнов

УКРАЇНА ТА ПРОЦЕСИ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНОЇ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

Розкрито особливості та характерні риси процесів формування транспортно-логістичних кластерів (ТЛК) у ЄС, зокрема, їх поділ на портові, прикордонні, регіональні; їхню взаємодію, що призводить до виникнення нових категорій ТЛК – мультипортів-гейтвейів та стикових портів; нарешті, як кінцевий результат, – створення європейської мережі ТЛК з регіоном європейського ядра (European Core Region) в її основі.

Ключові слова: транспортно-логістичний кластер, єврологістика, мультипорти-гейтвейі, стикові порти, європейська мережа ТЛК.

Ihor Smyrnov. Transport and logistics clustering in the European Union and Ukraine: historic and geographic aspects. The main features and characteristics in the formation of transport and logistics clusters (TLC) in EU are revealed. Their differentiation into port, border, and regional clusters is demonstrated. Their interaction leads to the emergence of new categories of TLC: multiport-gateways and transshipment ports. Finally, as an end-point, is the creation of the European network of TLC with the European Core Region as its basis.

Key words: transport and logistics cluster, Eurologistics, multiport-gateways, transshipment ports, the European network of TLC.

Постановка наукової проблеми. Тема статі знаходиться на перехресті двох надзвичайно актуальних науково-практичних напрямів, що безпосередньо торкаються процесів євроінтеграції та, без сумніву, є цікавими для України, яка визначила свій стратегічний курс на євроінтеграцію. Цими двома напрямками є єврологістика та єврокластери. Єврологістика означає формування єдиного транспортно-логістичного простору в Європі, що включатиме не тільки країни – члени ЄС (їх на сьогоднішній день 27), але й країни – сусіди ЄС, в т. ч. Україну. Процеси єврологістики мають свою історію та етапи формування на кшталт Пан'європейської транспортно-логістичної інтеграції, її структурних і регіональних компонентів та програм – таких, як TEN (TransEuropean Network – Транс-європейська мережа), TINA (Transport Infrastructure Needs Assessment – Оцінка потреб розвитку транспортної інфраструктури), PETra (PanEuropean Transport Areas – Пан'європейські транспортні зони), PEC

(PanEuropean Corridors – Пан'європейські транспортні коридори) тощо. Процеси кластеризації в ЄС, тобто створення галузевих територіально-виробничих комплексів у ключових секторах економіки, теж отримали значний розвиток і є одним з важелів підвищення ефективності господарського розвитку ЄС у сучасних умовах. Нині процеси кластеризації охопили також галузі сфери послуг, зокрема транспортно-логістичні послуги, отже, з'єдналися з процесами єврологістики. Процеси транспортно-логістичної кластеризації в Європейському союзі слід розглядати як характерну особливість сучасного етапу розвитку єврологістики та формування єдиного Пан'європейського транспортно-логістичного простору.

Літературні джерела та публікації з теми статті охоплюють як результати досліджень процесів єврологістики (відбиті в працях автора та інших науковців [2-7]), так і літературу з кластерів, починаючи з праць М. Портера [1], продовжуючи

працями автора [5, с. 45-47] та закінчуючи публікаціями з особливостей процесів транспортно-логістичної кластеризації в країнах ЄС [8-11].

Метою статті є розкрити особливості та характерні риси процесів формування транспортно-логістичних кластерів (ТЛК) ЄС, зокрема, їх поділ на портові, прикордонні, регіональні; їх взаємодію, що призводить до виникнення нових категорій ТЛК – мультипортів-гейтвейів та стикових портів; нарешті, як кінцевий результат – створення Європейської мережі ТЛК з регіоном європейського ядра (European Core Region) в її основі.

Виклад основного матеріалу. Транспортно-логістичні кластери (ТЛК) – галузеві кластери, кінцевою продукцією яких є транспортно-логістичні послуги у вантажному чи пасажирському секторах або ж в обох. Тема ТЛК порівняно нова в літературі про галузеві кластери. Тому на теперішній час кількість публікацій з цієї тематики незначна, особливо щодо ТЛК Європейського Союзу. Запізнілий

інтерес до ТЛК можна пояснити двома особливостями цієї категорії кластерів. По-перше, ТЛК – кластери послуг, тоді як традиційна література про галузеві кластери концентрувалася на кластерах товарного виробництва, оскільки виробництво продукції галузей спеціалізації – товарів є центральним завданням економічного розвитку регіонів. Однак ставлення до процесів кластеризації в галузях сфери послуг змінюється в міру зростання сегмента спеціалізованих послуг в економіці розвинених країн – сегмента, у розвитку якого транспортно-логістичні послуги відіграють лідируючу роль (рис. 1). По-друге, транспортні галузі та транспортні системи займають особливе становище в економіці країн, складаючи разом з містами і міськими агломераціями найважливіші елементи формування економічної географії країн і регіонів. У цьому зв'язку визначення території ТЛК представляє деякі методологічні труднощі, які до теперішнього часу ще остаточно не подолані.

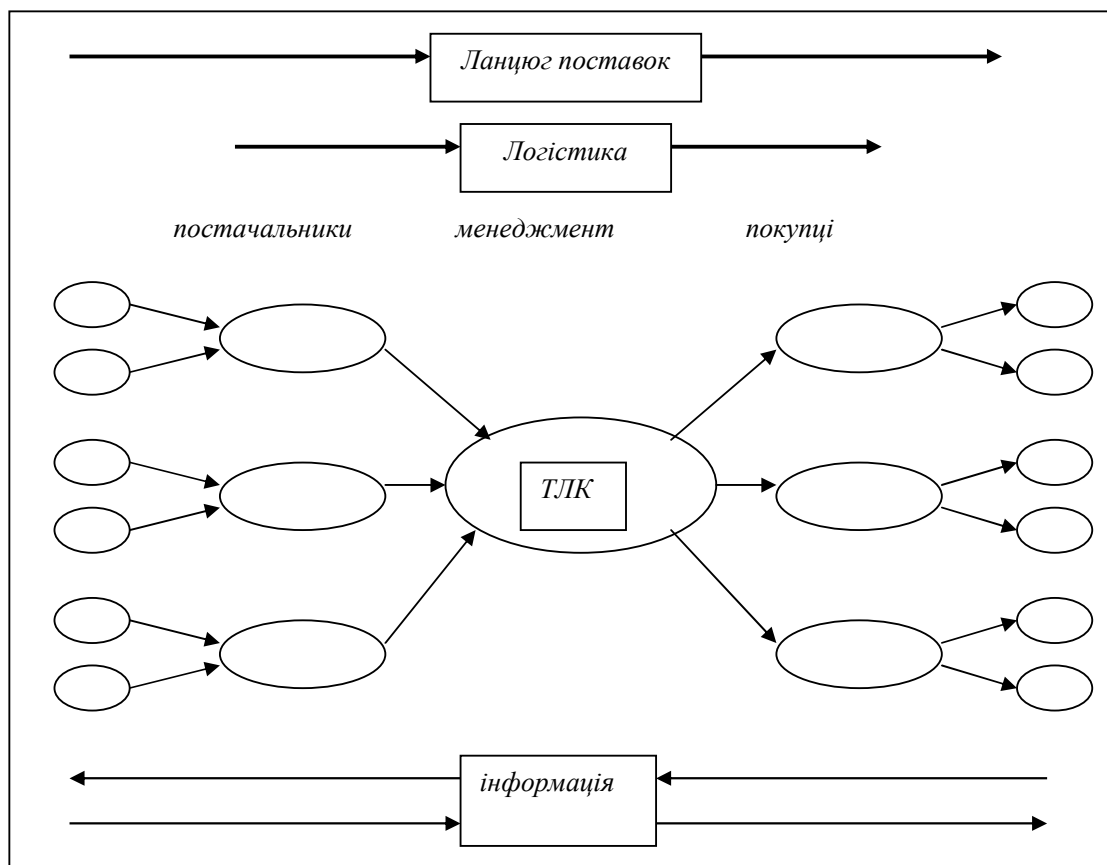

Рис. 1. Структурна схема транспортно-логістичного кластеру (ТЛК)

На нашу думку, територію ТЛК можна визначити як адміністративно-територіальну одиницю чи сукупність суміжних адміністративно-територіальних одиниць, наприклад, це може бути місто чи міська агломерація. Узгодження території

кластера з адміністративно-територіальним поділом необхідно як з міркувань зацікавленості і відповідальності органів влади, так і забезпечення вимірювання діяльності кластеру даними офіційної статистики. Зв'язок між кластером і територією

встановлюється за такими ознаками:

- організації кластера є резидентами території – вони зареєстровані у відповідних адміністративно-територіальних одиницях, виконують вимоги місцевого (регіонального) законодавства, сплачують податки. Резидентом території може бути як юридична особа, так і її територіальний підрозділ, що має права ведення самостійної господарської діяльності (приміром, статус філії);

- організації кластера контролюють об'єкти термінальної транспортної інфраструктури території на основі права власності, участі в капіталі, оренди чи іншої правової підстави, що забезпечує контроль;

- організації кластера домінують в транспортно-логістичних операціях, які здійснюються на термінальній інфраструктурі території, а це означає, що кластер має домінуюче становище на ринку транспортно-логістичних послуг на даній території. Домінуюче становище кластера на регіональному ринку не має нічого спільного з монополією, оскільки кластер не є організацією, а множиною організацій, які перебувають між собою як у відносинах кооперації, так і конкуренції.

Транспортно-логістичні кластери належать до однієї з трьох категорій – портових, прикордонних чи територіальних (регіональних) ТЛК. Прикордонні і регіональні ТЛК можуть бути об'єднані в категорію внутрішньоконтинентальних ТЛК.

Портові ТЛК формуються на основі морських портів або, частіше, “колоній” портів. Портові ТЛК внаслідок маргінальної ролі морських пасажирських перевезень (в основному, туристичних), здебільшого позиціоновані у вантажному секторі. При цьому пасажирські морські порти можуть бути складовими частинами портових ТЛК. Річкові порти внаслідок загального зменшення ролі внутрішніх водних шляхів та річкового транспорту в наш час не є основою для формування ТЛК, але можуть бути важливою складовою частиною територіальних ТЛК. Виняток становлять порти, розташовані на внутрішніх водних шляхах, але доступні для морських суден (наприклад, порти в пониззях річок), тобто ті, які функціонально є також морськими портами.

Якщо подивитися на карту морських портів у Європі, Америці чи Азії, то легко переконатися в тому, що морські порти типово розміщуються “колоніями” – кластерами портів, які включають декілька близько розташованих портів. Іноді в такій “колонії” є домінуючий порт, а інші прилеглі порти є його сателітами. Але зустрічаються й “колонії” з декількома лідерами – портами приблизно однакової величини. Порт може бути відносно спеціалізованим або, навпаки, диверсифікованим, залежно від спеціалізації його вантажних терміналів. Конкуренція за вантажопотоки між портами однієї “колонії” визначається, таким чином, на рівні терміналів (якщо вона є). В останні десятиріччя

морські порти значно розвинулися, особливо в сегменті контейнерних перевезень.

Як приклад портового ТЛК розглянемо портовий кластер “Валенсія”. Він сформувався на базі “колонії” з трьох середземноморських портів Іспанії: порту Валенсія, що є домінуючим у колонії (85 % трафіку кластера), портів Сагунто (14 %) і Гандія (1 %). Ці три порти мають спільну портову адміністрацію. Населення міста Валенсія – 810 тис осіб, метрополії Валенсія – близько 2 млн. Валенсія з'єднана з мережею автомагістралей та залізничною мережею Іспанії. Є залізничні під'їзди шляхи до всіх терміналів порту. Наприкінці 2010 року була відкрита високошвидкісна залізнична пасажирська лінія Мадрид – Куенка – Валенсія. Без зупинок потяг долає відстань між Мадридом і Валенсією за 1 годину 33 хв. З 5 до 21 години щодня відправляються 15 поїздів в обох напрямках – з інтервалом проходження близько 1 години. Аеропорт Валенсія розташований за 9 км від ділового центру міста. Морський порт Валенсія за обсягами контейнерної перевалки займає 28-му позицію у світі і 5-ту в Європі. У порту є зона логістичних операцій ZAL площею 68 га, де логістичні оператори пропонують повний набір послуг, що забезпечують нерозривність функціонування транспортних ланцюжків. У зоні ZAL організована субзона для провайдерів транспортно-логістичних послуг сектору малого та середнього бізнесу. Для порту Сагунто (30 км на північ від Валенсії) основним вантажем є зріджений природний газ (ЗПГ). Неподалік від міста Сагунто (66 тис. населення) розташований завод регазифікації, на який і надходить ЗПГ з терміналів порту. Інші вантажі – метали, будівельні матеріали, добрива. Порт Гандія (65 км на південь від Валенсії) спеціалізується на перевалці лісоматеріалів та продуктів їх переробки: меблів, паперу тощо. Населення міста Гандія – 80 тис мешканців.

Кластер характеризується вигідним транспортно-географічним положенням: з усіх середземноморських портів портовий кластер “Валенсія” є найменш віддаленим від трансокеанського торгового шляху, що з'єднує Атлантику з Індійським океаном. Існує Фонд порту Валенсія (Valenciaport Foundations) – координаційна структура, створена для сприяння розвитку кластеру через підтримку Центру передових досліджень, тренінгів та кооперації. Засновниками фонду є: порт Валенсія, регіональний уряд, головний регіональний банк, портове співтовариство (асоціації автоперевізників, експедиторів, агенцій морських перевезень і судновласників), університет Валенсії, ТПП Валенсії, приватні групи.

Прикордонні ТЛК формуються на основі транспортних вузлів на перетинах великих міжнародних транспортних коридорів з державними кордонами. Прикордонні ТЛК мають, як правило, вантажну спеціалізацію. Історично прикордонні ТЛК

розвивалися на основі залізничних прикордонних переходів, проте тепер операції вантажного авто-транспорт у багатьох ТЛК сумірні з залізничними або навіть перевершують їх. Прикладом прикордонного ТЛК може слугувати транспортно-логістичний кластер “Падборг” (Данія). Він сформувався на прикордонному переході між Данією і Німеччиною. Невелике данське місто Падборг із залізничною станцією місцевого значення у 1920 році опинилося на кордоні Данії та Німеччини і поступово виросло у великий транспортний габ. 1973 року Данія вступила в ЄС і обсяги операцій в Падборзі ще більше зросли. У 1974 році була

введена в дію автомагістраль E45, яка пройшла через Падборг, і протягом наступних двадцяти років спостерігався потужний розвиток автотранспортних перевезень, що вивело автомобільний транспорт на домінуючу позицію в ТЛК “Падборг”, у той час як обсяг залізничних перевезень скоротився не тільки відносно, але й абсолютно. Нині близько 5000 вантажівок щодня зайняті в транспортно-логістичних операціях в ТЛК “Падборг”. Тепер Падборг став найбільшим транспортно-логістичним кластером у Данії, а в сфері логістики продовольчих товарів вийшов на першу позицію в Північній і Центральній Європі.

Таблиця 1

Основні характеристики ТЛК “Падборг” [5]

Площа території кластера	5 км ²
Число фірм-транспортних, логістичних та термінальних операторів	150
Число сервісних фірм – з обслуговування вантажівок, водіїв і товарів	50
Число зайнятих	близько 3000
Розміри фірм	від 15 до 99 працівників
Населення Падборгу	близько 10 000 осіб

Регіональні ТЛК формуються на основі транспортних систем середніх і великих міст, а також міських агломерацій (метрополій, мегаполісів, у яких місто інтегроване з передмістями та іншими близько розташованими населеними пунктами). У регіональних ТЛК наявні і пасажирський, і вантажний сектори. Частково ці два сектори функціонують на спільній інфраструктурі, водночас кожен з них має спеціалізовану інфраструктуру. Основними відмінностями між регіональними ТЛК і міськими транспортними системами (комплексами) є:

1) ТЛК включають в себе не всю транспортну систему, а тільки ті підприємства, які мають тісні зв'язки між собою;

2) ТЛК включають в себе не тільки підприємства транспортної системи, але також підприємства інших місцевих інфраструктурних галузей, що інтегровані в кластер. Прикладами можуть бути підприємства з обслуговування транспорту (мережі АЗС, тягові підстанції), заклади професійної освіти (з підготовки та перепідготовки кадрів для підприємств кластеру), наукові та дослідно-впроваджувальні організації у сфері транспорту та логістики тощо.

Регіональні ТЛК, що знаходяться на тій чи іншій стадії розвитку, можна віднайти в будь-якому великому місті. За мінімального рівня розвитку регіональні ТЛК обслуговують потреби у вантажних перевезеннях і мобільності населення лише в межах території власне міста (міської агломерації), це є кластери на основі систем міського транспорту – вантажного та пасажирського. За класифікацією проекту М. Портера “Cluster Mapping Project” такі

кластери належать до категорії місцевих (local). Серед 16 типів місцевих кластерів, ідентифікованих проектом у господарстві США, два належать до транспорту та логістики: 1) місцеві транспортні продукти та послуги (Local Motor Vehicle Products and Services), 2) місцеві логістичні послуги (Local Logistical Services). За високого рівня розвитку регіональні ТЛК обслуговують не тільки місцеві потреби у вантажних перевезеннях і мобільності населення, але й міжміські, міжрегіональні, а також міжнародні перевезення. Транспортно-логістичні послуги, що надаються клієнтам інших територій, регіонів і країн, належать до вивозу (експорту) послуг, отже, вони приносять як доходи місцевим компаніям, так і податки до місцевого бюджету. У цьому випадку ТЛК поряд з іншими подібними (тобто експортно-орієнтованими) кластерами (переважно товарними) входить у виробниче ядро економіки міста чи регіону і вносить свою лепту в їх конкурентоспроможність.

Прикладом регіонального ТЛК може бути транспортно-логістичний кластер “Франкфурт-на-Майні” (Німеччина). Цей ТЛК сформувався на основі транспортної системи міста Франкфурта-на-Майні (далі – Франкфурт). Однак на цей час територією, що охоплює ТЛК “Франкфурт” є, швидше, регіон Рейн-Майн – субрегіон землі Гессен, в якому проживає третина населення (5,8 млн осіб) і знаходяться п'ять із шести найбільших міст землі Гессен. Франкфурт, населення якого становить 672 тис. осіб, а з передмістями – 1,5 млн, є великим фінансовим центром Німеччини і Європейського Співтовариства. Тут знаходяться велика кількість

резиденцій німецьких та іноземних банків з усього світу, а також Європейський Центральний Банк і Німецька біржа. Місто Вісбаден з населенням близько 300 тис осіб є столицею землі Гессен. Вісбаден знаходиться на правому березі р. Рейн при впадінні притоки Майну. Своїми передмістями Вісбаден практично зростається з Франкфуртом, відстань до аеропорту Франкфурт – 20 км.

Іншими значними господарськими центрами регіонального ТЛК “Франкфурт” є міста Дармштадт та Оффенбах. Дармштадт з населенням 141 тис. осіб відомий насамперед Дармштадтським технічним університетом (понад 30 тис. студентів) та Дармштадтським університетом прикладних наук (11 тис студентів). Тут розташований також Європейський центр управління космічними польотами і Центр дослідження важких іонів. У 1997 році Дармштадт отримав офіційний статус “наукополіса” – Wissenschaftsstadt. Оффенбах з населенням 118 тис осіб відділений від Франкфурта тільки річкою Майн і утворює з Франкфуртом єдину міську агломерацію. В Оффенбасі знаходиться центральний офіс Німецької служби погоди, яка відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки польотів для Франкфуртського аеропорту.

Внаслідок територіальної близькості основних економічних центрів і розвинених транспортних комунікацій, регіон Рейн-Майн являє собою соціально-економічно інтегровану високоурбанізовану поліцентричну агломерацію.

Економічна міць та інноваційний потенціал регіону Рейн-Майн зіграли чималу роль у тому, що операції ТЛК “Франкфурт” поширилися не тільки далеко за межі міста і землі Гессен, а й за межі національних кордонів ФРН. У ТЛК “Франкфурт”, як у кожному регіональному ТЛК, наявні і пасажирський і вантажний сектори, але даний ТЛК особливо відомий своїм пасажирським сектором. Франкфуртський аеропорт, який розташований за 12 км від центру міста, є третім за пасажиропотоком аеропортом Європи (після лондонського “Гітроу” та паризького “Шарль де Голль”). Він є “домашнім” аеропортом компанії “Люфтганза” і її найбільшим стиковальним вузлом (“габом”). Франкфуртський аеропорт забезпечує оптимальне сполучення з усіма важливими містами світу. За 2 години можна дістатися майже до кожної європейської столиці. Щотижня 4845 рейсів зв’язують Франкфурт з 298 пунктами призначення у 110-ти країнах світу. До однієї тільки Північної Америки з Франкфурта існує 374 авіасполучення на тиждень, а маючи щотижня 631 повітряне сполучення зі Східною Європою, франкфуртський аеропорт не дарма вважається повітряними воротами в цей регіон. Головний вокзал Франкфурта є одним з найбільш завантажених залізничних вокзалів Німеччини. Франкфурт є головним центром мережі ICE – високошвидкісних залізничних пасажирських сполучень у Німеччині.

Щодня вокзал приймає і відправляє більше 1100 потягів. За пасажиропотоком вокзал Франкфурта знаходиться нарівні з Мюнхеном і поступається тільки Гамбургу. Як вантажний габ Франкфурт займає 1-е місце в Європі і входить у першу десятку в світі. Місто знаходиться на стику автомагістралей на лініях Північ – Південь і Схід – Захід і має мережу автодоріг, які відрізняються високою пропускною здатністю. Крім того, Франкфурт має і власний порт. Звідси судна мають прямий вихід до Бельгії і Франції, в Нідерланди і Швейцарію, а через канал Рейн – Майн – Дунай – до Північного та Чорного морів.

До компаній, що діють у ТЛК “Франкфурт”, належать такі гіганти, як “Люфтганза” та “Група Дойче Бан”, інші великі компанії, а також множина логістичних компаній сектору малого та середнього бізнесу. Місцеві компанії пропонують і реалізують повний діапазон логістичних послуг: від планування та будівництва логістичних об’єктів і систем до консультативного обслуговування процесів управління рухом потоку матеріалів/вантажів і менеджменту ланцюжка поставок. Сучасна інфраструктура місцевих компаній, зокрема з інформаційних технологій, допомагає підприємствам логістики у застосуванні систем електронної обробки даних великої потужності, обліку потоків товарів із зазначенням часу і застосування необхідних заходів безпеки. Експедиторські фірми охоплюють своїм асортиментом весь спектр послуг з логістики. Крім цього, є компанії, що спеціалізуються на певних видах послуг – транспортних, кур’єрських, з доставки або експрес-доставки посилок. Існують мережі як провайдерів класичних дистриб’юторських послуг, так і компаній з організації повернення товарів/вантажів, їх сортування та комісіювання, а також call-центри. Розташовуючись на площі понад 2 760 000 кв. м, регіон Франкфурт поряд з Гамбургом має найбільший обсяг нерухомості, що використовується для виконання логістичних функцій. Пропонований асортимент охоплює всі види логістичної нерухомості, починаючи від простих складських приміщень і закінчуючи складними спеціалізованими пристроями та об’єктами.

Вищенаведені види транспортно-логістичних кластерів закономірно взаємодіють між собою на певній території. Ця взаємодія портів та внутрішньоконтинентальних кластерів призводить до того, що серед морських портів можуть бути виокремлені такі категорії ТЛК, як порти-гейтвеї та стикові порти. Порти-гейтвеї (port gateway) – це порти, в яких переважаючим типом операцій є операції перевалки з морських шляхів на наземні або навпаки. У стикових портах (transshipment/interlining port) переважаючим типом операцій є операції перевантаження з одних суден на інші. Отже, порти-гейтвеї з’єднують морську транспортну мережу з

інфраструктурою наземного транспорту, а стикові порти обслуговують технології морських перевезень (аналог сортувальних станцій на залізницях). На

практиці в більшості морських портів виконують обидва типи операцій у різних співвідношеннях.

Таблиця 2

Характеристики ТЛК “Франкфурт”: фірми і зайнятість [6]

	Кількість фірм	Кількість працюючих	Середня кількість працюючих на фірмі
Логістичні оператори	1 632	33 231	20
Пошта, кур’єрські служби	397	5 431	14
Постачальники і суміжники (склади, допоміжні підприємства)	579	27 106	47
Всього	2 608	65 768	25

Розглянуті вище види і категорії ТЛК складають організаційну основу формування Європейської мережі транспортно-логістичних кластерів (рис. 2). Її фінансово-економічною основою є зростаючий попит на транспортно-логістичні послуги в Європейському Союзі, що збільшується в 2,5 раза швидше, ніж ВВП, в міру інтеграції економік країн –

членів ЄС (і подальшого розширення ЄС) в єдиний економічний простір. Частка транспортно-логістичних послуг, що надаються спеціалізованими провайдерами, в загальному обороті досягла 40 %. Основними бенефіціарами цього зростання є Німеччина, Великобританія та Франція, на які припадає половина всього обороту (рис. 3).

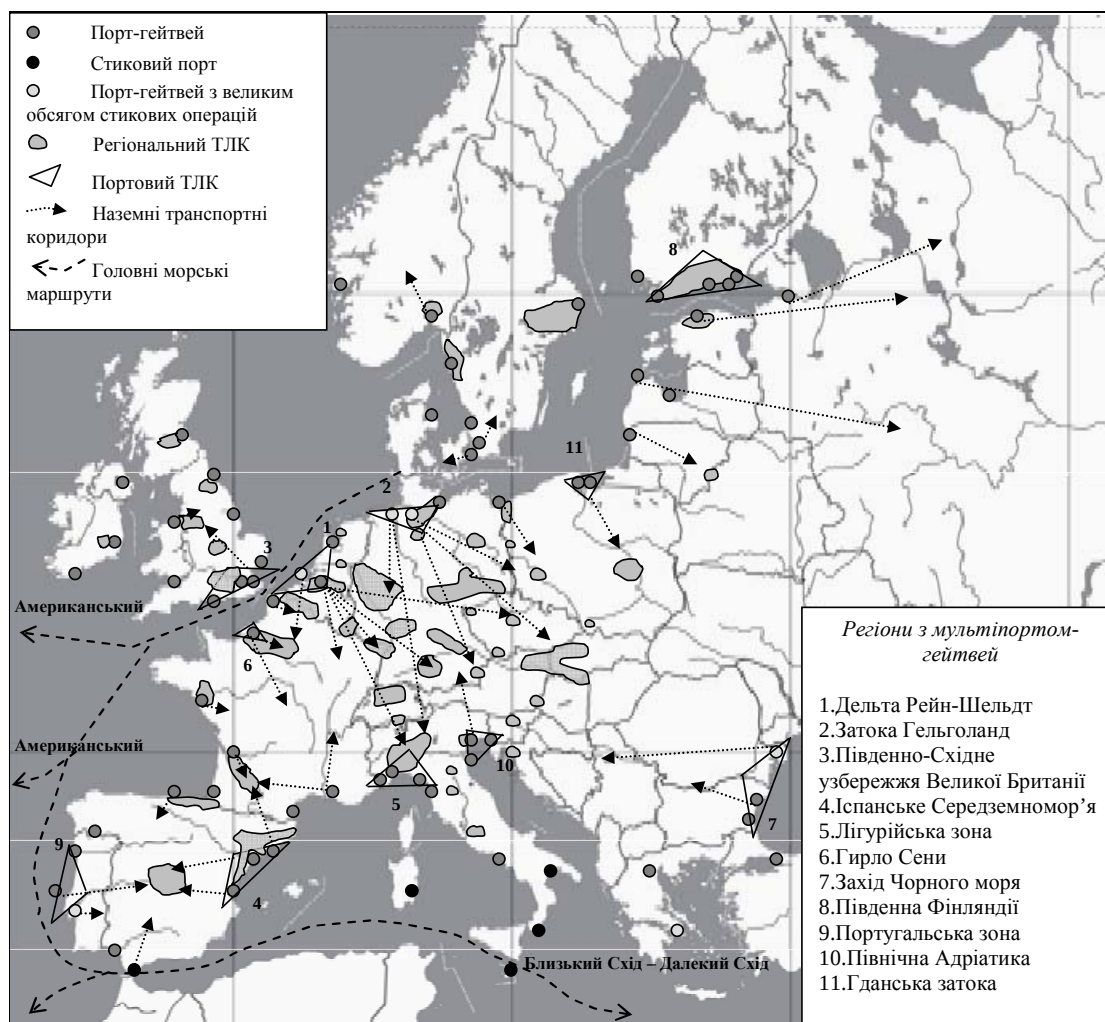

Рис. 2. Європейська мережа ТЛК: взаємодія портових та регіональних кластерів

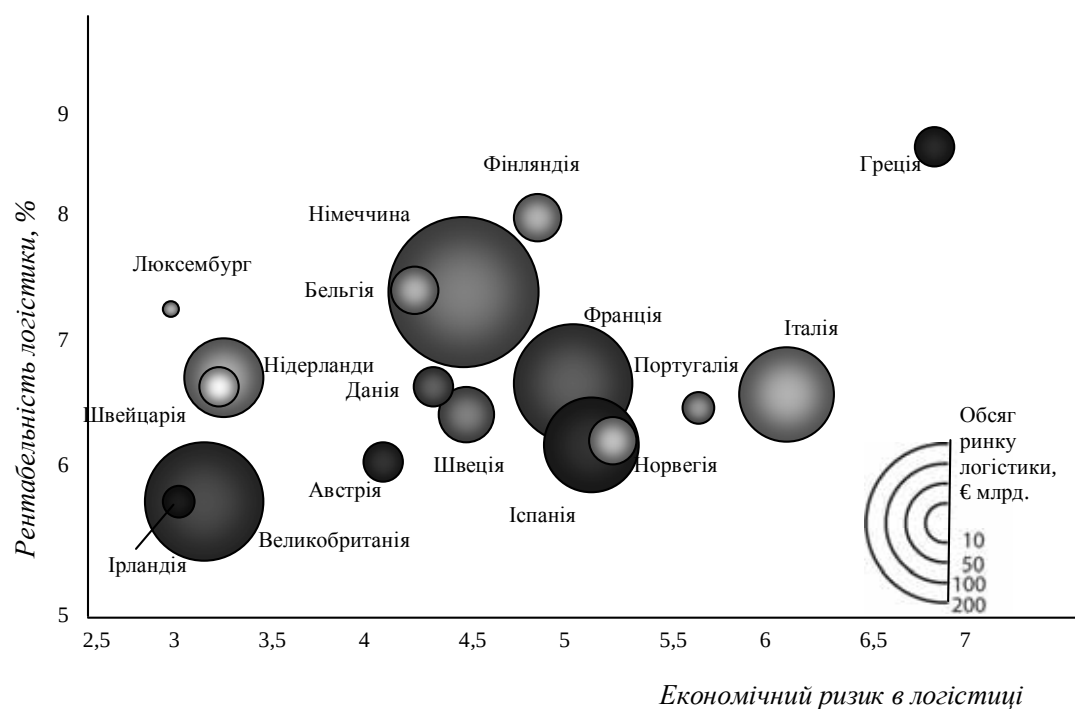

Рис. 3. Обсяги ринків логістики в країнах Західної Європи

У процесі цього розвитку і формується Європейська мережа транспортно-логістичних кластерів. Сьогодні в цій мережі виокремлюють 25 первинних (primary) і близько 60 вторинних (secondary) ТЛК. Щонайменше чотири первинних кластери можна кваліфікувати як глобальні логістичні кластери – кластери на базі мегаполісів Лондона і Парижа і міських агломерацій Франкфурт-Рейн-Майн і Рандстад-Голланд. (Остання є поліцентричною міською агломерацією на заході Нідерландів, що включає чотири найбільших міста цієї країни – Амстердам, Роттердам, Гаагу, Утрехт, а також Лейден – старе університетське місто.)

Таким чином, у мережі європейських ТЛК можна вирізнити 3-рівневу ієрархію. Найвищою щільністю мережа ТЛК відзначається на території гігантського європейського мегалополіса – European Core Region, відомого також як “блакитний банан” або “гарячий банан” – через його форму і яскраве світіння ночами, що спостерігається з космосу (рис. 4).

Висновки. Процеси транспортно-логістичної кластеризації в ЄС відбуваються дещо із запізненням у порівнянні з формуванням кластерів у виробничих галузях (промисловість, агропромисловий бізнес). Разом з тим, для створення транспортно-логістичних кластерів у країнах – членах ЄС вже є необхідні підстави у вигляді структурних та регіональних компонентів та програм єврологістики. Отже,

транспортно-логістичну кластеризацію в ЄС слід розглядати як подальший розвиток Пан’європейського транспортно-логістичного простору, що акцентовано в програмних документах ЄС – Білих книгах з розвитку транспортної галузі (2001; 2006) та “Дорожньої карти з формування Єдиного європейського транспортного простору – на шляху до конкурентно-спроможної та ресурсно-ефективної транспортної системи” (2011). ТЛК, що формуються у ЄС, поділяються на портові, прикордонні, регіональні. В результаті їхньої взаємодії з’являються нові категорії ТЛК – мультипорти-гейтвеї та стикові порти. Їхня сукупність у країнах ЄС формує європейську мережу ТЛК з регіоном європейського ядра (European Core Region) в її основі. Тут концентруються головні кластери з глобальними функціями (Лондонський, Паризький, Франкфуртський, Рандстад-Голланд), більшість головних та основних ТЛК. Подальший розвиток та географічне поширення процесів транспортно-логістичної кластеризації в Європі, без сумніву, повинно охопити Україну, де портові ТЛК можна формувати в зоні Великої Одеси (порти Одеса, Іллічівськ, Південний); Миколаєва-Херсона; Севастополя-Ялти-Феодосії-Керчі; Маріуполя-Бердянська. Є підстави для створення прикордонних (Ужгород, Ковель, Львів тощо), та регіональних ТЛК (у Києві, Донецьку, Харкові, Дніпропетровську), а також мультипортів-гейтвеїв та стикових портів.

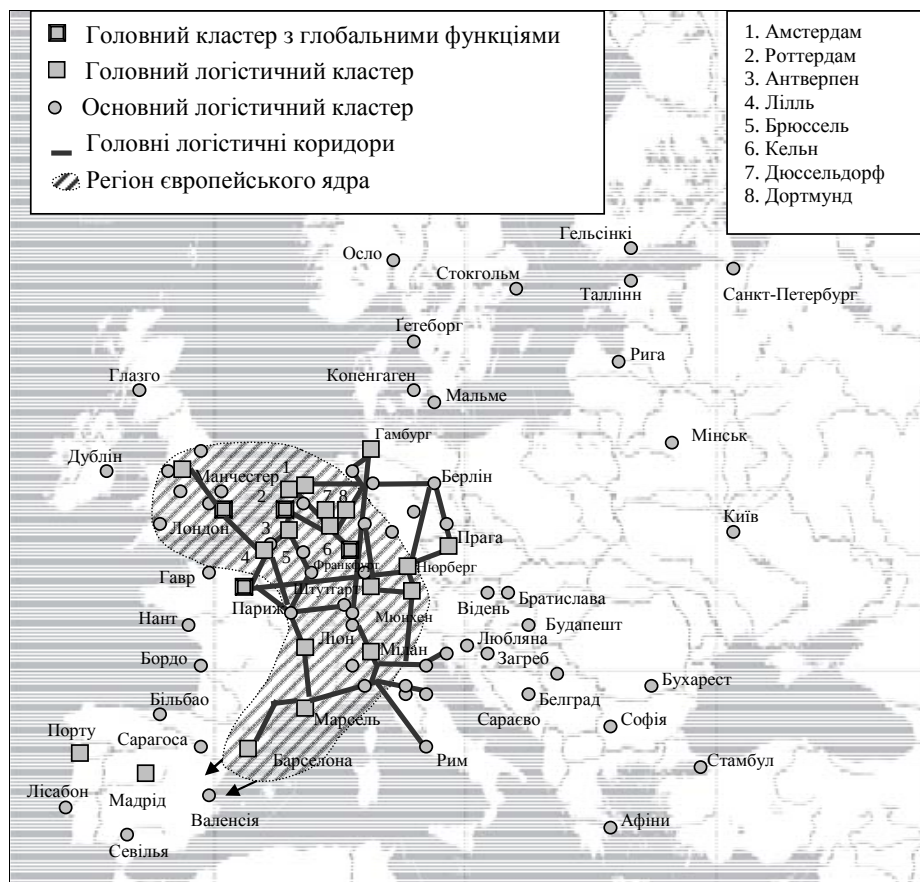

Рис. 4. Розміщення логістичних кластерів Європейського Союзу

Враховуючи проходження територією України чотирьох з десяти Пан'європейських транспортних коридорів (№№ 3, 5, 7, 9) та чотирьох трансконтинентальних транспортних коридорів (Європа – Азія, TRACEKA, Балтика – Чорне море, Чорноморське транспортне кільце), а також над-

звичайно вигідне транзитне положення України (найвищий коефіцієнт транзитності серед держав Європи за дослідженнями британського інституту Rendall), можна говорити про створення на території України мережі головних та основних транспортно-логістичних кластерів як інтегральної складової частини Пан'європейської мережі ТЛК.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОБЛАСНИХ ТУРИСТИЧНИХ ПОТОКІВ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)

У статті аналізуються поняттєво-термінологічні та методичні засади внутрішнього туризму. Автором розглядаються внутрішні потоки України в міжобласному вимірі, що мають найбільш інтенсивні туристичні обміни між собою. Опрацьовано статистичні дані про стан внутрішнього туризму в країні, особливо двох західних областей: Львівської та Тернопільської, які мають взаємодоповнюючі туристичні ресурси. Визначено основні причини переважання окремих видів туризму над іншими.

Ключові слова: внутрішній туризм, туристичні потоки, туристичні ресурси, туристична сфера.

OrestaBordun. Theoretical and practical principles of research into inter-regional tourist flows of Ukraine (the example of Ternopil' and L'viv regions).

In this article the conceptual-terminological and methodical principles of domestic tourism are analyzed. Tourist flows in Ukraine with the most intensive inter-oblast exchanges are examined. Statistical data on the state of domestic tourism information is worked out, particularly for two western regions, L'viv and Ternopil', that have complimentary tourist resources. Main reasons for the dominance of some types of tourism over others are identified.

Key words: domestic tourism, tourist flows, tourist resources, tourist sector.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Туристичний бізнес є найбільш прибутковим сектором економіки багатьох країн. Україна також почала спрямовувати свої зусилля на розвиток туризму: як внутрішнього, так і зовнішнього. Внесені певні зміни до діючого законодавства, передбачено подальший розвиток інфраструктури, що обслуговує туризм. Визначено ряд референцій для розвитку внутрішнього туризму, а саме:

- залучення європейської допомоги для розвитку туризму в Україні;
- розвиток дорожньої та готельної інфраструктури України та збільшення попиту на послуги розміщення після проведення чемпіонату Європи 2012 року з футболу;
- створення системних умов для формування і просування національного туристичного продукту на внутрішньому і міжнародних ринках.

Для підсилення макроекономічного ефекту на розвиток господарства України загалом, і туризму особливо, після завершення Євро-2012, уряд ініціював проведення туристичного форуму в Києві в жовтні 2012 року.

Національний туристичний форум, організований Асоціацією лідерів туристичного бізнесу України (АЛТУ), підтримали керівники кількох посольств в Україні: Тимчасовий Повірений у справах Посольства Грузії в Україні, Сося Крайчова, Перший секретар Посольства Словачької Республіки в Україні, Ян Ербен, Перший секретар Посольства Словачької Республіки в Україні, Берат Йилдиз, аташе з питань культури та інформації Посольства Республіки Туреччина в Україні, Матіас Брандт. Загалом, в рамках НТФ 2012 зареєстровано 120 учасників, зокрема Національні туристичні офіси, Посольства, готельєри, туроператори, авіакомпанії [7]. Масштаб туристичного форуму та його зростання кількості в'їзних туристів у 2012 році свідчать про збільшення уваги до розвитку українського туристичного ринку, особливо з боку перерахованих вище країн.

Основною метою Національного туристичного форуму визнано втілення нової філософії туризму, за якою першочергове значення надається саме всебічному розвитку в'їзного і внутрішнього туризму на території України.

Проблема розвитку внутрішнього туризму вирішуватиметься за допомогою обміну соціальною рекламою між містами України. Державне агентство України з туризму та курортів знаходить можливість сприяти обміну соціальною рекламою між містами і областями, що стимулює українців дізнатися про інші регіони країни і відвідати їх.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблем розвитку внутрішнього туризму проводиться відомими туристознавцями А. Ю. Александровою, М. П. Мальською, оскільки на внутрішній туризм припадає лівова частка всіх туристичних витрат населення України; а економіко-географом С. П. Кузиком досліджувались геопрокторові особливості туристичної інфраструктури на регіональному та всеукраїнському рівнях.

Метою даної роботи є поглиблення системи понять, термінів та методів дослідження внутрішніх потоків України у міжобласному вимірі, що поки що обмежується наявністю статистичних даних. Важливо також визначення чинників, які мають істотний вплив на розвиток внутрішнього туризму в міжобласному вимірі, зокрема транспортної доступності, що є фактором формування найбільших туристичних потоків України.

Завдання. Дослідження проблем та перспектив формування і розвитку внутрішнього туризму України потребує вирішення таких завдань 1) аналізу теоретичних основ вивчення внутрішнього туризму; 2) дослідження основних тенденцій формування внутрішніх туристичних потоків України; 3) визначення основних чинників, що істотно впливають на розвиток міжобласних туристичних зв'язків; 4) характеристика туристичного потоку за допомогою математичних показників та структурного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Під поняттям "внутрішній туризм" розуміють міграційні потоки людей у межах країни постійного проживання з туристичною метою. Внутрішній туризм – подорожі осіб, які мандрують і перебувають у місцях, що знаходяться за межами їхнього звичного середовища, але в країні місця проживання. Не можна ототожнювати внутрішніх туристів з екскурсантами, які можуть бути іноземними громадянами. Екскурсантами вважаються особи, яким надаються послуги з організації подорожей на території України, що не перевищують 24 годин, у супроводі

фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами з метою ознайомлення з пам'ятками історії, культури, природи, музеями, з визначними місцями тощо.

Засобом платежу внутрішнього туриста залишається національна грошова одиниця, яка використовується повсякденно, а рідна мова – засобом спілкування. Такі подорожі порівняно легко організувати. За деякими оцінками, на частку внутрішнього туризму припадає 80-90 % усіх туристичних поїздок, а загальний обсяг витрат на внутрішній туризм у 5-10 разів перевищує витрати туристів на міжнародні поїздки [4]. Незважаючи на суттєві відмінності між внутрішнім і міжнародним туризмом, ці форми туризму, на думку А. Александрової, тісно пов'язані. Внутрішній туризм є немовби каталізатором міжнародного туризму, сприяючи освоєнню нових туристичних ресурсів, створенню базової туристичної інфраструктури та формуванню нових туристичних територій, які успішно можуть використовувати й міжнародні туристи [1].

Внутрішні туристичні потоки є проблематичними для дослідження. Особлива проблема полягає у дослідженні їхньої структури та мети відвідування туристів. Оскільки Міністерство інфраструктури України не має ресурсів для опитування і обліку всіх приїжджених в міста України, то обмежуються реєстрацією пасажирів різних транспортних відомств. Такі дані є дещо узагальненими і не відображають справжньої мети перебування осіб, що приїжджають. Якщо користуватись даними з готельних закладів розміщення, то відпадає досить великий сегмент туристів, що мандрують між областями без ночівлі, або ночують у приватному секторі. Значним науковим інструментом дослідження є опрацювання даних незалежних Центрів туристичної інформації, прикладом якого є Львівський туристичний центр, веб-сайт якого подає в он-лайн постійно оновлену інформацію про кількість звернень громадян з інших міст до офісів Центру туристичної інформації міста Львова, що розташовуються на перетині найбільших туристичних потоків.

Динаміка внутрішніх потоків України мала позитивні тенденції зростання до початку соціально-економічної кризи, що охопила економіку багатьох країн в кінці 2008 року. У перші роки незалежності України популярність туристично-відпочинкових об'єктів країни стрімко зменшувалась. Це пов'язане з тим, що турбази, санаторії, пансіонати не були готові до ринкових умов господарювання та надання високоякісних послуг. Лише наприкінці 90-х років простежується перелом у сфері обслуговування внутрішніх туристів [3]. Так, темпи зростання внутрішніх туристів і кількість екскурсантів на початку ХХІ ст. поступово збільшувалися (рис. 1). Винятком були 2004 і 2005 рр., коли внутрішні політичні події в Україні (Помаранчева революція) суттєво вплинули на зменшення туристичних

потоків. Починаючи з останнього кварталу 2008 р., коли проявила себе в Україні фінансово-економічна криза, потоки внутрішніх туристів постійно зменшувались. Незважаючи на розбіжності у показниках Міністерства інфраструктури та Державної служби статистики України, зберігаються загальні тенденції до зменшення внутрішніх туристичних потоків.

Інформація про туристів наводиться за даними Державної служби туризму і курортів України (стосовно осіб, що обслуговуються суб'єктами туристичної діяльності України), а також за даними Міністерства інфраструктури України, а дані про іноземців та осіб без громадянства, які в'їхали в Україну – за інформацією Адміністрації Держприкордонслужби України.

Застаріла туристична інфраструктура України формує негативне ставлення не тільки іноземних туристів, але й відлякує вітчизняних туристів, які готові заплатити можливо й дорожче, але відпочити в кращих умовах. Однак в основних туристичних районах країни реконструювали старі об'єкти, збудували нові туристичні заклади, які стали функціонувати на бізнесових засадах, пропонуючи платні послуги. Активний відпочинок у таких закладах став дорожчим, зате туристи отримали комфортні умови для проживання та рекреаційно-оздоровчих занять. Загалом це задовольнило і виробників таких послуг, і їх споживачів.

Представники туристичного бізнесу відзначають зростання внутрішнього туризму на 7-10 % станом на 1 травня цього 2012 року у порівнянні з аналогічним періодом минулого року [7]. Збільшення кількості туристів пов'язано із запровадженням завчасного бронювання місць на об'єктах відпочинку, що допомагає клієнтам зекономити, та проведенням фіналу Євро-2012. Щодо цінової політики, влітку цього року доба відпочинку на базах відпочинку в Карпатах коштувала від 100 грн. на одну особу лише зі сніданком; у Криму, починаючи від Великої Алушти, – від 240 грн. з дворазовим харчуванням, на південному узбережжі Криму – від 270 грн. з дворазовим харчуванням. Лікувальні тури, що включають триразове харчування та оздоровлення, коштують: у санаторіях Трускавця – від 260 грн., Моршина – від 230 грн., Закарпаття – від 215 грн. на добу. Ціни на відпочинок у Карпатах залишилися на рівні минулого року, у Криму підвищилися на 3-5 % [7].

Водночас у цьому році українські туристи почали більше цікавитись подієвим туризмом. Популярністю користувались цього року семінари, фестивалі – у Львові, у Кам'янець-Подільському. Також зростає зацікавленість у винному туризмі, особливо в Одесі, Криму та Закарпатті. Також все більше українців надають перевагу активним формам туризму, серед яких – велотури, пішохідні тури в гори та екологічний туризм [7].

Найпопулярнішим туристичним регіоном для громадян України в 2011 році був Крим, куди спрямовувалося 20 % всіх внутрішніх туристів, за

ним йшов Київ, хоча навряд чи можна всю кількість обслужених у ньому вважати саме туристами, так як значним у місті є сегмент заробітчан, так звана “трудова міграція” на робочі дні до Києва, а у вихідні громадяни повертаються до своїх домівок. Третім популярним регіоном є місто загальнодержавного підпорядкування Севастополь, куди спрямовуються основні потоки військових для

відпочинку. Четверте місце в Україні беззаперечно відводиться найбільш гористій Івано-Франківській області, де бурхливими темпами продовжує розвиватись гірськолижний та інші види активного туризму. Львівська область із центром – “західною столицею” України, по-праву посіла п’яте місце за кількістю внутрішніх відвідувачів у 2011 році (див. рис. 1).

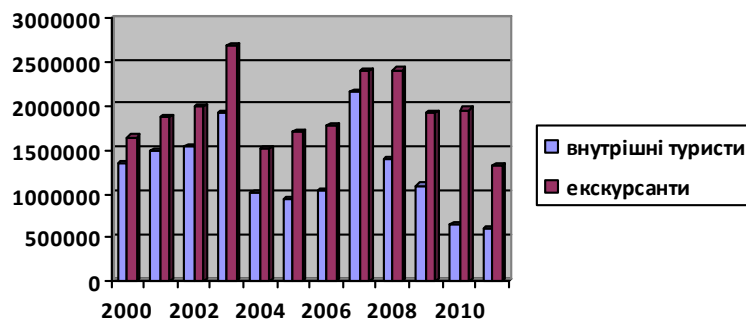

Рис. 1. Туристичні потоки екскурсантів та внутрішніх туристів в Україні у 2000 – 2010 рр. [8]

Всі області України можна об’єднати у певні групи за кількістю обслужених вітчизняних туристів: 1) найбільш розвинені (АР Крим, м. Київ); 2) розвинені (м. Севастополь, Одеська, Івано-Франківська, Львівська області); 3) середньорозвинені (Херсонська, Запорізька, Чернівецька, Донецька, Миколаївська, Дніпропетровська області); 4) слабозрозвинені (Полтавська, Кіровоградська, Київська, Вінницька, Хмельницька, Рівненська області); 5) нерозвинені (Тернопільська, Черкаська, Луганська області); 6) відсталі регіони (Сумська, Чернігівська, Житомирська області). За кількістю

обслужених екскурсантів слід виокремити такі групи: 1) найбільш розвинені (АР Крим); 2) розвинені (м. Київ, м. Севастополь); 3) середньорозвинені (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Херсонська, Запорізька, також Одеська, Харківська, Полтавська, Волинська області); 4) слабозрозвинені (Вінницька, Дніпропетровська, Луганська області); 5) нерозвинені (Тернопільська, Чернівецька, Хмельницька, Житомирська, Чернігівська, Кіровоградська, Миколаївська, Черкаська, Донецька); 6) відсталі регіони (Сумська, Рівненська області).

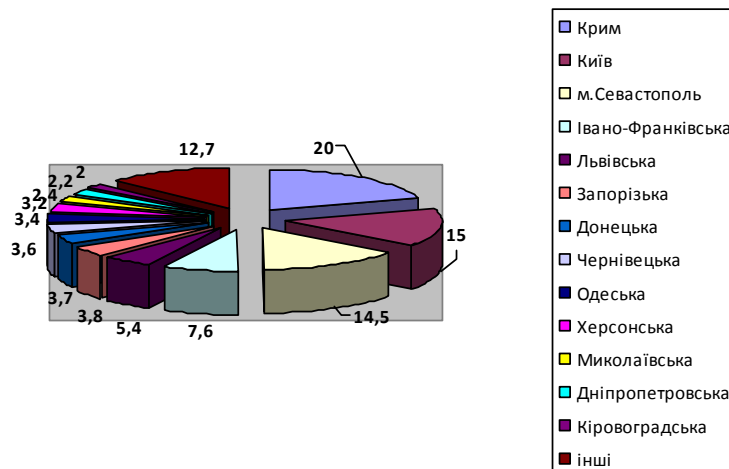

Рис. 2. Кількість внутрішніх туристів у областях та містах обласного значення у 2011 році [5]

Аналіз ситуації на ринку внутрішнього туризму показав, що до слабозрозвинених та відсталих областей України не прямують значні туристичні

потоки, хоча вони мають великий історико-культурний та природний потенціали для розвитку туризму. Особливо це стосується Західного регіону

України, де слабкими темпами оптимізується туристична інфраструктура. Серед них є й Тернопільська область, що володіє туристичними ресурсами світо-

ого значення, зокрема спелеоресурсами та водними (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість обслужених внутрішніх туристів в областях Західного регіону в 2011 р. [5]

Області	осіб	%
Тернопільська	8 301	1,5
Волинська	4 329	0,75
Закарпатська	9 444	1,75
Івано-Франківська	43 861	7,6
Львівська	31 331	5,4
Рівненська	3 035	0,5
Хмельницька	7 325	1,3
Чернівецька	20 587	3,6
Всього в Україні	569 982	100

Окрім державних джерел статистичної інформації стосовно внутрішніх туристичних потоків, надає найновіші дані Центр туристичної інформації у Львові. З 2009 року почав діяти незалежний центр туристичної інформації Львова, веб-сайт якого розроблено за фінансової підтримки Європейського Союзу в рамках проекту “Створення інформаційно-туристичної інфраструктури у м. Львові” програми Добросусідства INTERREG IIIA/TACIS CBC Польща – Україна – Білорусь

Офіси цього центру розміщені у трьох найгаражніших точках перетину туристичних потоків Львова:

- 1) Центр туристичної інформації в центрі міста (у приміщенні Ратуші – вхід від фонтану Нептун, зліва від центрального входу в Ратушу);
- 2) Центр туристичної інформації на вокзалі (у приміщенні головного залізничного вокзалу; касовий зал, біля каси № 1);
- 3) Центр туристичної інформації в аеропорту (у приміщенні терміналу “А” Міжнародного аеропорту “Львів” імені Данила Галицького – новий термінал).

Послуги, які надає Центр туристичної інформації міста Львова:

- багатомовні консультанти Центру безкоштовно надають усю необхідну інформацію про місто;
- безкоштовні карти міста;
- безкоштовні буклети з самостійними екскурсіями містом та інші буклети;
- інформація про усі події, що відбуваються у місті, календар подій От-От;
- інформація про сполучення в місті та Україні;
- будь-які інші поради щодо харчування та проживання у Львові.

Окрім цього, інформаційні центри постійно оновлюють інформацію, що служить якісним способом контролю за виконанням стратегії розвитку туризму. Кожна подія, проведена у Львові не залишається безслідною на сайті Центру туристичної інформації.

Тільки завдяки даному джерелу інформації ми

можемо дізнатись про міжобласні туристичні потоки, а точніше про потоки між містами України, оскільки жодний туристичний бюлетень Укрдержкомстату не публікує таких даних. (див. табл. 2).

Після проведення чемпіонату з футболу Євро-2012 у Львові спостерігається бурхливий розвиток туристичної сфери загалом і збільшення туристичних потоків зі всіх куточків країни, з Тернополя зокрема. Кожного місяця зростало кількість звернень громадян міста Тернополя до Центру туристичної інформації міста Львова (див. рис. 3).

Натомість, зворотної інформації з тернопільського інформаційного туристичного центру не вдалося отримати, оскільки такої документації ще не ведеться в Тернополі. Проте, проведення багаторічних екскурсійних турів до Тернопільської області свідчать про особливе зацікавлення жителів Львівської області подільськими спелеоресурсами та водними об'єктами, на яких можна організовувати сплави та й просто відпочивати на берегах водойм.

Досвід багатьох країн світу свідчить, що спелеооб'єкти можуть бути визначальними у формуванні попиту на туристичні ресурси і впливати на отримання значних доходів. За даними офіційної статистики, такі доходи найбільші у США, Франції, Іспанії, Угорщині, Італії. Природні порожнини у вище згаданих країнах взяті під охорону і добре впорядковані, що уможливило вміле використання їх на ринку туристичних послуг. Так, Мамонтову печеру в США (довжина 300-500 км), що вважається найбільш відвідуваним спелеологічним природним об'єктом у світі, щороку відвідує до двох мільйонів туристів.

На сьогодні на території Тернопільської області відомо (занесено до кадастру) понад 100 печер. Поширення карстових явищ по території області неоднорідне. Головним чином, воно залежить від фізико-географічних умов. Як наслідок, карстові прояви диференціювались у декількох карстових районах: Кременецький, Товтровий, Централіноподільський, Західноопільський, Придністерський.

Таблиця 2

Географія звернень до Львівських туристичних інформаційних центрів у 2011 році

Міста	Кількість осіб, всього	ЦТІ центр	ЦТІ вокзал	ЦТІ аеропорт
Київ	2939	434	140	52
Львів	2148	202	81	326
Харків	302	61	80	0
Дніпропетровськ	199	53	92	1
Одеса	184	75	34	1
Тернопіль	154	32	45	16
Донецьк	149	38	55	2
Івано-Франківськ	106	19	20	24
Загалом	7572			

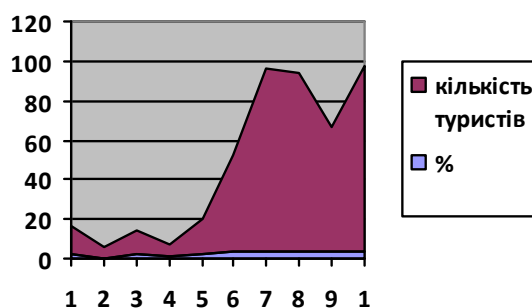

Рис. 3. Динаміка звернень мешканців Тернополя до Львівських туристичних інформаційних центрів за місяцями 2012 року [6]

Найбільш цікавим і перспективним у географічному, краєзнавчому і туристському аспектах є Придністерський карстовий район, де знаходиться 11 великих (довжина більш як 1000 м) розвіданих гіпсових (сульфатних) печер. З них 8 розташовані у вузькій ділянці, паралельній до долини Дністра. Дві печери (“Млинки” та “Уринь”) “випадають” з цієї смуги й розташовані далі на північ, на широті м. Чортків; та печера “Джуринська” на широті селища Микулинці. Та найбільш цікавими з туристичного погляду є гіпсові печери: “Оптимістична” (214 км, посідає за довжиною 2-ге місце у світі), “Озерна” (121 км, 10-те місце в світі), “Млинки” (28 км), “Кришталева” (23 км), “Славка” (9,1 км), “Вертеба” (7,8 км), “Уринь” (2,1 км), “Ювілейна” (1,5 км), “Олексинська” (1,2 км), “Тимкова Скеля” (1,18 км), “Джуринська” (1,3 км). У тому ж таки Придністер’ї знаходяться й інші, не менш атрактивні туристичні природні об’єкти, як-от водоспад на річці Джурин біля с. Нирків (найвищий рівнинний водоспад України), Возилівські, Русилівські водоспади, водоспад Дівочі сльози, цінні своїми геологічними породами – травертинами.

Туристичне використання природних об’єктів Тернопільщини утруднене через віддаленість від під’їзних доріг та закладів розміщення на зразок хостелу, де туристи можуть помитися, перекусити і переночувати у різних умовах. З проведеного

попереднього аналізу туристичної інфраструктури існує невідповідність між наявними туристичними благами та туристичною інфраструктурою, що їх забезпечує. Унікальні природні явища Тернопільщини, як-от: Подільські печери, водоспади, Дністерський каньйон залишаються недоступним для огляду, оскільки немає відповідної інфраструктури на даній території. Про це свідчать статистичні дані Управління з питань туризму Тернопільської облдержадміністрації, згідно з якими потік туристів з кожним роком зменшується (див. табл. 3).

Основними перепонами на шляху до налагодження інтенсивних туристичних потоків з Львівської області до Тернопільської є відсутність: швидкісної автомагістралі Львів – Тернопіль, а також належної нічліжної бази біля найбільш відвідуваних об’єктів. Автомагістраль Н-02, обласного значення, що з’єднує два обласних центри: Львів та Тернопіль, знаходиться на сьогодні в критичному стані і проведений ямковий ремонт не стимулює туристичних потоків. Наявність залізничного сполучення деякою мірою покращує ситуацію, проте воно має два найбільші недоліки: по-перше, це мала швидкість перевезень, по-друге – не транспортує до місця туристичної дестинації. В Україні за останні роки дещо поліпшилися реконструкції існуючих магістралей, але назвати їх

високошвидкісними не можна. Укрзалізниця, наприклад, презентувала проект пасажирських перевезень до 200 км/год між містами – господарями Євро-2012. Однак проект згорнули через відсутність коштів у держбюджеті 2009 – 2010 рр.

Отже, опрацьовані матеріали з різних джерел туристичної інформації, дозволили сформулювати найбільш перспективні види внутрішнього та в'їзного туризму України:

- пляжний відпочинок в Криму та Приазов'ї;
- лікувальний відпочинок (рекреаційні ресурси Криму й Карпат, Причорномор'я);

- унікальна історична спадщина (Київ, Львів, Тернопільщина, Закарпаття, Хмельниччина, Запоріжжя, Крим);

- релігійний туризм (Києво-Печерська Лавра й Софійський собор, Почаїв, Умань);

- “зелений” туризм (Карпати, Волинь, Поділля, Київщина);

- екстремальний туризм (Чорнобиль, сольові шахти Артемівська, екстремальні сплави північно-західних і карпатських рік, унікальні підводні печери східного Криму, печери Тернопільщини й ін.).

Таблиця 3

Розподіл туристів Тернопільської області за категоріями та метою відвідування [2]

Внутрішні туристи	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Всього	32375	30209	26228	25028	16838	13411
службова, ділова, бізнес, навчання	5296	4250	2	96	90	10
дозвілля, відпочинок	21856	21390	21087	21959	16397	10557
лікування	26	22	13	45	11	14
спортивно-оздоровчий туризм	4047	3814	5101	2875	315	2561
інші	1150	733	25	53	25	269
Кількість екскурсантів	21367	21820	19922	24724	16037	13719

Для розвитку визначених перспективних напрямів внутрішнього та в'їзного туризму необхідно:

- підтримувати діяльність Інформаційних туристичних центрів перелічених вище областей та регіонів, передусім Криму, Києва, Львова, Запоріжжя, Хмельницького, Тернополя, Ужгорода та інших міст України на майбутнє.

- розширювати мережу швидкісних доріг (залізничних та автомобільних), особливо нагальними є будівництво автомагістралей, що поєднують Львів з центрами Західних областей України;

- розбудовувати готельну інфраструктуру біля найбільш перспективних для огляду природних та історико-культурних об'єктів.

Література і джерела

1. *Александрова А. Ю.* Международный туризм. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 470 с.
2. Діяльність готелів та надання інших місць для тимчасового проживання Тернопільської області за 2010 рік : [стат. збірник] – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2011. – 36 с.
3. Кузик С. П. Географія туризму : [навч. посіб]. – К.: Знання, 2011. – 271 с.
4. *Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М.* Міжнародний туризм і сфера послуг. – К.: Знання, 2008. – 661 с.
5. Туристична діяльність в Україні у 2011 році. [Статистичний бюлетень] – Київ: Головне управління статистики у Києві, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Центр туристичної інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.touristinfo.lviv.ua/uk/about/>
7. Внутрішній туризм виріс на 7-10 % [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/detail/127228>
8. Туристичні потоки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/statinf/tur/tp_r.htm

Стаття надійшла 19.11.2012 р.

УДК 911.3:314(447)

Леся Заставецька

ОБЛАСНІ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ, ЇХ РОЛЬ У ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ РОЗСЕЛЕННЯ

У статті висвітлено особливості формування та існування обласних систем розселення в Україні в сучасний період. Обласні системи розселення в Україні відрізняються між собою за географічним положенням, людністю, особливостями господарського освоєння тощо. Дослідження параметрів обласних систем розселення, а також їх географічного положення дозволяє виділити чотири їх основні типи. Кожна з цих груп систем має своєрідні особливості внутрішньої територіальної організації, передусім склад поселенської мережі і підсистем, розселенські зв'язки.

Ключові слова: населення, поселення, система розселення, область, географічне положення, урбанізація.

Zastavetska Lesia. Regional settlement system, their role in the national settlement system. The article highlights the features of the formation and existence of regional settlement systems in Ukraine in the contemporary period. The regional settlement system in Ukraine differ in geography, population, economic development, etc. features. Study parameters of regional settlement systems, as well as their geographic location allows them to identify four major types. Each of these groups has unique features of the systems of internal territorial organization, primarily warehouse settlement network and subsystems settlement ties.

Keywords: population, settlement, settlement system, region, geographic location, urbanization.

Актуальність теми. Сучасні процеси, що відбуваються у розселенні України внаслідок трансформації суспільних відносин, є об'єктом дослідження суспільно-географів, позаяк вони значною мірою відображають ті зміни, які відбуваються в життєдіяльності населення. На сьогоднішній день виникає нагальна необхідність вивчення структури територіальних систем розселення різних рівнів, виявлення тих змін, що відбуваються в них, щоб передбачити тенденції переходу цих систем на інший рівень розвитку і територіальної організації.

Стан вивчення проблеми. Вивченням особливостей формування, функціонування і територіальної організації систем розселення різних таксономічних рангів в Україні в свій час займалися Г. Анісімова, В. Джаман, А. Доценко, Я. Жупанський, Б. Заставецький, М. Мальський, М. Паламарчук, Ю. Пітюренко, О. Шаблій та ін. Цими вченими були визначені особливості функціонування територіальних систем розселення, їхні взаємозв'язки з іншими територіальними системами (господарськими, виробничими, природними тощо), вивчено структуру таких систем і взаємозв'язки між ними, встановлено принципи територіальної організації систем розселення.

Мета дослідження: здійснити дослідження обласних систем розселення в Україні, визначити їх роль у загальнодержавній системі розселення.

Виклад основного матеріалу. Всі населені пункти України об'єднуються у загальнодержавну систему розселення. Станом на 1.01.2012 р. вона

охоплювала 29 933 поселень, з них 1 341 міських і 28 592 сільських, в них проживало 45 560 тис. осіб. Її ядром є найбільший соціально-економічний і політичний центр країни – її столиця – м. Київ. У її структурі – 24 області і АР Крим, які утворюють обласні системи розселення (АР Крим має всі ознаки обласної системи розселення – вона поділяється на районні системи розселення і окремі поселення, розселенські зв'язки такі ж, як і в інших обласних системах розселення). Ці системи розселення поєднані регулярними адміністративними, організаційно-господарськими та інформаційними зв'язками, а також різноманітними соціальними (в т. ч. і трудовими), виробничими та іншими видами зв'язків. Вони мають чітко визначений центр, який за допомогою вертикальних розселенських зв'язків організовує навколо себе територію адміністративної області з усім її поселенським потенціалом.

Обласна система розселення являє собою взаємозв'язане поєднання населених пунктів і їх локально-просторових спільностей в межах обласної територіальної спільності. Вона формується в межах адміністративної області, бо саме в ній вирішується комплекс адміністративно-управлінських і соціально-економічних завдань, зокрема погодження територіального планування і управління розвитком населених пунктів у схемах районного розпланування, виконання центром систем розселення функцій “контролю” на території. При цьому територію обласної системи розселення можна розглядати як зону різнобічного соціально-економічного впливу обласного центру.

Населені пункти, розміщені поблизу меж області, нерідко тяжіють до найближчих центрів сусідніх областей (культурно-побутові, трудові та інші зв'язки), але в адміністративному і господарсько-організаційному відношенні вони підпорядковуються місцевим центрам "своїх" системи. У дійсності вони знаходяться одночасно в двох сусідніх обласних системах, але їх відносять до тієї, до якої вони належать в адміністративному відношенні.

Зміни, що відбулися у суспільних відносинах у нашій країні, передусім перехід економіки на ринкові засади, накладають свій відбиток на процеси розселення, особливо на функціонування ядер системоутворення та розселенські зв'язки, роблять необхідним пошук нових ефективних напрямів перспективного розселення у регіонах і країні загалом.

Територіальна організація обласних систем розселення сформувалась в умовах обласних територіальних спільностей, які дуже відрізняються за величиною території, її географічним положенням, рівнем і видом господарського освоєння. Тому й параметри обласних систем є дуже неоднаковими. Так, найбільшими за площами є Одеська, Чернігівська, Житомирська, Київська області і АР Крим, найменшими – Чернівецька, Тернопільська, Закарпатська та Івано-Франківська області, табл. (розмах варіації становить 25,1 тис. км²).

Крім розмірів територіальної спільності, важливе значення на функціонування поселень, на системоутворювальні зв'язки має її географічне положення, а особливо такі його риси, як: віддаленість від столиці (центра системи розселення держави), розташування щодо сусідніх областей чи інших країн, а також положення щодо основних транспортних шляхів. Положення визначає рівень контактності території, можливості формування різноманітних соціально-економічних зв'язків, в тому числі розселенських.

Найвищий рівень центральності (щодо столиці країни) мають області, які безпосередньо межують із столичною областю, тобто сусіди I порядку, ця група має центральне положення – Вінницька, Житомирська, Черкаська, Чернігівська, Полтавська. Близькість до столиці зумовлює інтенсивні економічні (в т.ч. і трудові), соціальні, інформаційні зв'язки з нею, спеціалізацію господарства цих областей з врахуванням потреб столичного міста. Формується регіональна система розселення з центром у столиці.

Суміжне положення мають області – сусіди II порядку – Кіровоградська, Хмельницька, Харківська, Сумська, Рівненська і III порядку – Дніпропетровська, які мають значне "тяжіння" до столиці держави, але водночас потужні соціально-економічні (в т.ч. розселенські) зв'язки із великими регіональними центрами, які нерідко знаходяться на їх території.

Периферійне положення в державі мають

області III порядку сусідства (крім Дніпропетровської), IV і V порядків, які знаходяться на значній віддалі від столиці (450 – 700 км), мають потужні соціально-економічні зв'язки із регіональними центрами, а із столицею – переважно організаційно-управлінські, адміністративні та інформаційні зв'язки.

Ексцентричне положення відносно столиці держави мають Закарпатська область (сусід IV порядку) та АР Крим (V порядку). Це зумовлено значною віддаленістю їх від Києва, деякою незручністю транспортно-географічного положення щодо столиці.

Важливою ознакою ЕГП території є її контактність. Чим вона більша, тим більші можливості встановлення міжобласних і зовнішньо-економічних зв'язків має адміністративна область. Найбільші такі можливості мають ті області, які межують з більшою кількістю сусідніх областей, або мають прикордонне чи приморське положення. Так, щодо внутрішньообласних зв'язків широкі можливості у Вінницької, Дніпропетровської, Харківської, Полтавської, Київської, Кіровоградської та інших областей. Прикордонне положення мають 16 областей і Автономна Республіка Крим, а 5 областей і ця республіка – приморське положення. Територія таких регіонів є найбільш сприятливим полігоном для вкладання іноземних інвестицій, для розвитку галузей і виробництв, що орієнтуються на довізну сировину, а також для створення вільних економічних зон. Особливо вигідним у цьому плані є положення Закарпатської області, яка межує з чотирма зарубіжними державами (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія).

Прикордонні і приморські області мають також найвигідніше транспортно-географічне положення: через них проходять важливі транспортні магістралі, які з'єднують Україну з іншими державами (не тільки сусідніми), забезпечують експортно-імпортні перевезення, туристські, культурні та інші зв'язки. Вигідне транспортно-географічне положення мають також внутрішні області, через які проходять транспортні шляхи міжнародного та державного значення (залізниці, автомобільні магістралі, трубопроводи, судноплавні ріки) значення. До таких належать області Придніпров'я і Поділля. Зручність транспортно-географічного положення області дозволяє розвивати на її території виробництва, для яких може не бути власної природно-ресурсної сировини, які орієнтуються на довізні паливо і матеріали. А це значною мірою визначає розвиток поселень, їх матеріальну базу, добробут населення.

Звичайно, найбільші області мають і значно більший демографічний потенціал. За його величиною виділяються Київська (із м. Києвом) та Донецька обласні системи, в яких зосереджено відповідно 10,0 % і 8,7 % людського потенціалу України. До значних за чисельністю населення належать також Львівська, Луганська, Одеська,

Харківська обласні системи. Менше 1 млн жителів проживає у Чернівецькій області, а трішки більше 1 млн. осіб – у Волинській, Тернопільській, Херсонській, Чернігівській областях. Варіаційний розмах

людності обласних систем становить 4640 осіб, а найбільша за людністю система розселення (Київська) у 4,7 раза чисельніша, ніж найменша (Чернівецька).

Таблиця 1.

Розподіл обласних систем розселення за щільністю населення і густотою поселенської мережі, станом на 1.01.2012 р.*

Густота поселень, одиниць на 1000 км ²	Щільність населення, осіб/км ²				
	понад 120	120-101	71-100	51-70	менше 50
найбільша (понад 70)		Львівська	Тернопільська		
значна (61-70)				Полтавська Сумська Хмельницька	
середня (51-60)		Івано-Франківська Чернівецька	Харківська	Вінницька Волинська Рівненська	Житомирська
низька (40-50)	Донецька	Дніпропетровська	Закарпатська	Київська Черкаська	Кіровоградська Чернігівська
дуже рідка (менше 40)			Луганська Одеська	Запорізька	Миколаївська Херсонська

*Складено за даними Державного комітету статистики України.

Обласні системи розселення сформувалися в межах територіальних спільностей із різними природними умовами, видом господарського освоєння території. І тому вони мають неоднакову щільність населення і поселенської мережі. За цими показниками виділяються лісостепові області Поділля, Полтавська, Сумська і Львівська області. Це - регіон із комфортними умовами для життя людей, з історично складеною густою мережею поселень, переважно сільських, а тому й високою щільністю населення.

Найрідшу мережу сільських поселень мають системи розселення східних, центральних і південних регіонів України, а також Закарпатська область. Висока щільність населення у деяких з них досягається великою людністю поселень, а низька – невеликою людністю поселень (Чернігівська, Кіровоградська), дуже рідкою їх мережею (південні області), або впливом рельєфу (Закарпатська) (див. табл. 1).

Густоту поселенської мережі ілюструє також показник середньої відстані між поселеннями. В Україні загалом він становить 4,6 км, його значення коливається від 3,1 км (Чернівецька система розселення) до 5,9 км (Чернігівська система розселення). Найвищі показники мають степові, поліські і північно-східні області, а найнижчі – західні.

Залежно від рівня і виду господарського освоєння території сформувалися обласні системи з різним рівнем урбанізації, неоднаковою щільністю населення і поселень, їх взаєморозміщенням. Зважаючи на це, нами виокремлено групи систем за рівнями урбанізації та чисельністю міських поселень

(табл. 2).

Як видно із таблиці 2, переважно області з найвищим рівнем урбанізації, мають і значну кількість міських поселень. Це – передусім високо-індустріальні області Донецького і Придніпровського регіонів, серед них гіперурбанізована Донецька область, що має рівень урбанізації 90,6 %, який формують 183 міських поселення. Високий рівень урбанізації у Київській і Харківській областях досягається переважно за рахунок міст-мільйонників – Києва (2 814 тис. жителів) і Харкова (1 441 тис. жителів), а Луганської, як і Донецької області, за рахунок великої кількості міст та селищ міського типу (146).

Пересічноукраїнські показники урбанізації мають переважно агропромислові регіони, в яких незначна кількість міських поселень (30-70), виняток становить тільки Львівська та Кримська обласні системи розселення. Найнижчі показники урбанізації і кількості малих міст мають західні області (менше 50).

За часткою населення, яке проживає у центрі обласної системи розселення, можна виокремити такі типи систем:

а) системи, в яких більше половини населення проживає в обласному центрі – Київська (62 %), Харківська (52,6 %), цей центр формує зону впливу більшу, ніж територія обласної системи, тобто є присутні міжобласним;

б) системи, в центрах яких концентрується від 30 до 50 % населення – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, в них густа мережа міських, але невелика щільність сільських поселень;

в) системи, в яких обласний центр зосереджує

від 20 до 30 % населення – Вінницька, Волинська, Донецька, Житомирська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Херсонська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. У них густа мережа малих поселень, обласний центр – єдине (або одне з 2-3-х) великих міст;

г) системи, в яких обласний центр нечітко виділяється у системі розселення за кількістю населення – Закарпатська, Кримська, Івано-Франківська, Луганська системи розселення (відповідно 9,3 %, 17,1 %, 16,3 % і 18,9 %) через наявність низки поселень з незначною різницею у людності.

Таблиця 2.

Розподіл обласних систем розселення за рівнем урбанізації і кількістю міських поселень, станом на 1.01.2012 р.*

Рівень урбанізації	Кількість міських поселень					
	понад 150	100-150	71-100	51-70	30-50	менше 30
найвищий (понад 80 %)	Донецька	Луганська	Харківська Дніпропетровська	Київська		
високий (70-80 %)						
середній (50-70 %)			Львівська АР Крим	Волинська Житомирська Одеська	Чернігівська Черкаська Хмельницька Вінницька Кіровоградська Полтавська Сумська Херсонська	Миколаївська
низький (менше 50 %)			Запорізька		Закарпатська Івано-Франківська Тернопільська	Чернівецька Рівненська

*Складено за даними Державного комітету статистики України.

Більшість обласних систем розселення мають центр, що виразно виділяється за людністю і функціями серед інших поселень. Цьому сприяє розвиток цих поселень в індустріальний період, коли вони сконцентрували крім управлінських та організаційно-господарських функцій, ще й промислові, транспортні, соціальні, що вплинуло на значне збільшення їх людності. Особливо це спостерігається з середини ХХ ст., що видно із табл. 3. Обласні центри у більшості областей стали сильно виділятися на фоні поселенських мереж, що посилює контрастність поселень. Особливо значне зростання людності міст спостерігалось між переписами 1970 і 1989 рр., коли в країні відбувалися процеси урбанізації, агропромислової інтеграції, що зумовили значні потоки населення із сільської місцевості у міста. У цей час дуже великі міста (Харків, Дніпропетровськ, Одеса і Донецьк) стали містами-мільйонниками, а відносно невеликі (середні за людністю) міста перетворились у великі (Тернопіль, Хмельницький, Луцьк, Чернігів, Івано-Франківськ, Рівне, Суми). Із кінця ХХ ст. до наших днів чисельність населення більшості з обласних центрів зазнала деякого зменшення. Особливо це стало помітно у великих містах – центрах промислового розвитку – Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Луганську, Запоріжжі та ін. Майже не змінили свою людність Львів, Ужгород,

Рівне, а міста Вінниця, Івано-Франківськ, Чернівці, Луцьк, Хмельницький навіть дещо її збільшили.

Про зміну ролі міст у системах розселення свідчать дослідження динаміки міських поселень у системах розселення, проведені Ю. Пітюренко (1983), О. Шаблієм (1983), Б. Заставецьким (1987), Д. Ткачем (1994), Т. Заставецьким (2004) та ін.

У тих системах, де контрастність між першим і другим за людністю містами не була значною (Дніпропетровська, Закарпатська, Кримська, Полтавська, Хмельницька), сформувалися системи розселення з двома центрами: Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ, Ужгород і Мукачеве, Полтава і Кременчук, Хмельницький і Кам'янець-Подільський, Сімферополь і Севастополь; вони утворюють так звані бінарні системи розселення, в яких функції обласного центру частково перерозподіляються між двома містами. Такі системи, як відзначає А. Доценко, що сформувалися у специфічних природних та історичних умовах, будуть пропорційно розвиватися у перспективі [5, с. 304].

Людність центрів обласних систем розселення є основою їх демографічного потенціалу (потенціалу поля розселення), що визначає “зону тяжіння” навколо них. Ця зона може охоплювати не тільки систему розселення області, але й окраїни інших областей, якщо обласний центр є дуже великим, в такому разі формується міжобласна система

розселення. Це найчастіше стосується обласних центрів, що мають понад 500 тис. жителів, або понад 1 млн. жителів. Найменший демографічний потенціал мають обласні центри систем розселення у агропромислових регіонах України.

Найнижчі рівні урбанізації мають області західного регіону України (крім Львівської і Волинської), що зумовлено переважно сільсько-господарським освоєнням цієї території, переважанням у міському розселенні малих міст і селищ міського типу. У таких областях, а також тих, що мають середній рівень урбанізації, є одне (або два) великих міста, а решта – малі міські поселення. Частка великого міста – обласного центру у загальній людності таких систем наближається до 20 %.

Високоурбанізовані системи розселення відзначаються невеликою кількістю сільських поселень, що припадають на 1 міське. Найменший цей показник у Донецькій і Луганській областях (близько 6 сіл), АР Крим (12 сіл), найбільший – у Сумській, подільських (30-42 села) і Полтавській (50 сіл) областях.

Важливим параметром, що характеризує обласні системи розселення, є середня людність сільських поселень. Вона змінюється від 1 300 осіб (Закарпатська область) до 265 осіб (Чернігівська область), середньоукраїнський показник становить 500 осіб. За показником середньої людності виділяються західні та південні обласні системи, що мають переважно у сільській мережі великі і середні села. Найменша людність сіл у поліській частині країни, де склалась поселенська мережа із невеликих і середніх сіл, а також у високоурбанізованих регіонах, та у північно-східній частині країни, де історично склалась хутірська система розселення.

Середня людність сіл – показник, який ілюструє демографічні зміни, що відбуваються у сільських поселеннях. І якщо поселенська мережа загалом стабілізувалась у всіх системах розселення країни, то саме середня людність поселень, що зменшується вже тривалий час, свідчить про зменшення демографічного потенціалу всіх обласних систем розселення. Про зменшення концентрації населення в обласних системах розселення свідчить і збільшення показника дисперсії поселень і зменшення людності обласних центрів, що спостерігається майже для всіх обласних систем розселення (крім Закарпатської).

Дослідження параметрів обласних систем розселення, а також їх географічного положення дозволяє вирізнити їх основні типи:

1) обласна система розселення, більша половина населення якої зосереджена у ядрі (одночасно обласний центр є столицею країни), регіон зі значною щільністю поселенської мережі і населення;

2) обласні системи з високим рівнем урбанізації:

а) великою кількістю міських поселень, низькою густотою поселенської мережі, високою щіль-

ністю населення – Донецька, Луганська, Дніпропетровська;

б) густою мережею поселень, невисокою середньою людністю сільських поселень – Харківська;

3) обласні системи з середнім рівнем урбанізації:

а) високою щільністю населення і поселень, значною середньою людністю сільських поселень – Львівська, Запорізька, Житомирська, Одеська;

б) невисокою щільністю поселень і населення – Кримська, Чернігівська, Черкаська, Хмельницька, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Волинська, Миколаївська;

4) обласні системи з низьким рівнем урбанізації, густою мережею поселень, значною середньою людністю сільських поселень – Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Закарпатська.

Кожна з цих груп систем має своєрідні особливості внутрішньої територіальної організації, передусім склад поселенської мережі і підсистем, розселенські зв'язки. Системи мають неоднакову кількість локальних підсистем, їх параметри залежать від особливостей розселення, формування опорного каркасу розселення [5, С. 306-308]. Відповідно до концепції поляризованого розвитку в системах розселення виокремлюють ядро (обласний центр) і так звану периферію (зона впливу центра). Центри систем розселення є одночасно ядрами і фокусами, бо вони поширюють свій вплив на периферію (дифузія функцій) і одночасно є центрами притягання розселенських зв'язків (поляризація функцій). Їх величина і зона впливу визначається людністю (табл. 3) та рівнем функціонального розвитку центра.

У системах розселення є неоднакова кількість внутрішньообласних міжрайонних систем та вигляд опорного каркасу (взаємозумовлене поєднання центрів розселення і шляхів між ними). За конфігурацією опорного каркасу розселення виокремлюють такі його види, як: радіально-кільцевий, прямокутно-регулярний, лінійно-вузловий, приморський і багатоядерний (за Г. Лаппо). Обласні системи розселення нашої країни мають переважно радіально-кільцевий та лінійно-вузловий типи. Перший відзначається домінуванням обласного центру з визначеною центральністю його положення, рівномірним розміщенням опорних центрів нижчого рангу. Такий каркас розселення мають Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Львівська, Кіровоградська області.

Лінійно-вузловий тип характерний для систем, у яких чітко виділяється головна вісь розселення, від якої відходять "пучки" зв'язків до окремих центрів – Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська області.

Приморський або прирічковий тип мають обласні системи, розміщені вздовж узбережжя Чорного моря, або Дніпра. У них центри систем

розміщені поблизу узбережжя, а розселенські зв'язки спрямовані вглиб території (Миколаївська, Дніпропетровська, Херсонська, Одеська, Кримська, Черкаська системи).

Багатоядерний тип опорного каркасу розселення характерний для Донецької, Луганської, Запорізької обласних систем. Він характеризується наявністю багатьох центрів міжрайонних систем, що перебирають окремі функції обласного центру.

Залежно від опорного каркасу розселення сформувалися внутрішньообласні системи розселення (міжрайонні). Такі системи можуть мати різні розміри, охоплювати неоднакову територію, залежно від людності та функцій ядра та його

розміщення стосовно інших поселень і транспортних шляхів. Для їх територіальної організації характерний (на відміну від обласної системи розселення), принцип нестрогого входження у суперсистему, тобто не вся поселенська мережа поділена міжрайонними системами розселення. До них входять тільки ті поселення, які мають з центрами таких систем періодичні соціальні чи виробничі взаємозв'язки. Найбільші за площею і демографічним потенціалом ті системи, що сформувалися навколо обласних центрів, які одночасно виконують функції міжрайонних. Найбільша кількість міжрайонних систем у великих за площею областях, а найменша – у найменших.

Таблиця 3

Розподіл центрів обласних систем розселення за кількістю жителів, станом на 1.01.2012*

Міста з чисельністю населення, тис. осіб				
100-200	201-300	301-500	501-1000	Понад 1000
Ужгород	Луцьк Житомир Івано-Франківськ Тернопіль Кіровоград Рівне Хмельницький Чернівці	Вінниця Луганськ Полтава Суми Херсон Черкаси Чернігів	Львів Миколаїв Запоріжжя	Київ Харків Одеса Донецьк Дніпропетровськ

*Складено за матеріалами Державного комітету статистики.

Висновки. Обласні системи розселення в Україні відрізняються між собою за географічним положенням, людністю, особливостями господарського освоєння тощо. Дослідження параметрів обласних систем розселення, а також їх географічного положення дозволяє виокремити чотири їх основні типи. Кожна з цих груп систем має своєрідні особливості внутрішньої територіальної організації,

передусім склад поселенської мережі і підсистем, розселенські зв'язки. За конфігурацією опорного каркасу розселення виокремлюють такі його види, як: радіально-кільцевий, прямокутно-регулярний, лінійно-вузловий, приморський і багатоядерний (за Г. Лаппо). Обласні системи розселення нашої країни мають переважно радіально-кільцевий та лінійно-вузловий типи.

Література

1. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення [Текст] : монографія / Олександр Кучабський ; Львів. регіональний ін-т держ. упр. Нац. акад. Держ. упр. при Президенті України. – Л. : [ЛРІДУ НАДУ], 2010.
2. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
3. Голубець М. А. Вступ до геосоціосистемології / Михайло Андрійович Голубець. – Львів: Поллі, 2005. – 199 с.
4. Доценко А. І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні /Анатолій Іванович Доценко. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – 76 с.
5. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія та практика). – К.: НАН України, РВПС України, К.: Фенікс, 2010. – 356 с.
6. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олексійович Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
7. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: [монографія] / Олег Іванович Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2009. – 444 с.

Стаття надійшла 10.11.2012 р.

УДК 911.3 : 314(477.83)

Карпа Тетяна

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР В ЕЛЕКТОРАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Характеристика демографічного фактора у електоральній географії. Важливість характеристики зміни електоральних настроїв населення: аскриптивні, соціальні, економічні, міграційні та демографічні події, що відбуваються при формуванні демографічного паспорту території. Обґрунтування поглядів, що дозволяють розробляти досконаліші і точні політичні прогнози результатів у майбутніх виборах.

Ключові слова: електоральна географія, демографічний паспорт території, електоральна активність населення

Tetyana Karpa. Demographic factors in electoral geography Lviv region. *Characteristics of the demographic factor in electoral geography. The importance of the characteristics of electoral change people's attitude: askriptive, social, economic, demographic and migration events occurring during the formation of the demographic passport territory. Justification views that allow you to develop more sophisticated and accurate political forecasts results in future elections.*

Key words: electoral geography, demographic passport territory electoral activity of the population.

Актуальність теми Аналізуючи електоральний вибір мешканців, зміну настрою електорату доцільно враховувати соціально-економічну та демографічну специфіку регіону і закономірності її впливу на проведення і результати виборів.

Підтримка певних кандидатів, партій чи блоків залежить від рівня урбанізації адміністративно-територіальної одиниці, класово-соціальної структури населення та їхніх прибутків, духовно-культурного рівня (релігійності, освіченості), частки зайнятих в сільському господарстві та промисловості. Міське населення виявляє меншу активність на виборах, ніж сільське, проте в містах з високою часткою зайнятих в промисловості, особливо видобувній, проживає більше прихильників лівих сил. У містах регіону з високими прибутками населення, висунуто більше кандидатів до Верховної Ради і менше до місцевих рад, ніж в інших адміністративних одиницях. Варті уваги і демо-етнічні властивості: етнічний склад населення, поширення етнічних меншин в регіоні, ступінь їх асиміляції. Ці ознаки необхідно враховувати при дослідженні поведінки електорату у період виборчої боротьби, особливо напередодні нових виборів

З проблемами цієї тематики працювали і продовжують роботу провідні учені, серед яких українські – В.Кубійович, С.Рудницький, М.Пістун, М.Томенко, Є.Хан, О.Шаблій; зарубіжні – К.Аксьонова, О.Берлянт, І.Бремер, А.Вільсон, О.Вітковський, М.Каледін, В.Колосов, Я.Куклінський, В.Лаврухін, Д.Сартор, Л.Смирнягін, Р.Туровський та інші

Метою роботи є виділення вагомості демографічного паспорту території, зокрема, розміщення населення, кількості та складу населення, демографічних процесів у контексті дослідженні

виборів, впровадження результатів аналізу у практику з урахуванням демографічної специфіки регіону.

Вивчаючи населення, різні науки виокремлюють свої класи характеристик. У змінах електоральних настроїв варто виділити такі риси:

- **аскриптивні** - ті, що фіксуються при народженні - біологічні характеристики – стать, вік та деякі інші – расова та етнічна належність та ін.;
- **соціальні**, до них належать шлюбний стан, освіта, навчання у школі, громадянство, конфесійна належність;
- **економічні** – це джерела прибутків, статус зайнятості, професія, галузь тощо;
- **міграційні** – місце народження, типи населених пунктів;
- **демографічні події**, тобто характеристики щодо народження і смертності, шлюбів та розлучення.

Для демографічного аналізу «електорального простору» першочергове значення мають демографічні характеристики: стать, вік, а отже й демографічні структури – статеві, вікові, шлюбні.

Згідно із ст.70 «Основного Закону», правом голосу володіють громадяни України, якщо вони досягли 18-річного віку і є дієздатними, незалежно від расової ознаки, кольору шкіри, політичних чи релігійного походження. Станом на 1 січня 2012 року, на території Львівської області проживало 2 млн. 540 тис. осіб, з них 2 млн. осіб належать до категорії виборців. Найбільша їх частка припадає на Львів - близько 600 тис. осіб, високим електоральним потенціалом володіють також густозаселені та урбанізовані Дрогобицький та Сокальський райони. Разом зі Львовом вони

становлять майже половину усіх виборців області. Низький електоральний потенціал у малозаселених аграрних районах: Сколівському, Перемишлянському, Радехівському, Буському і Турківському. Проте, невелика кількість виборців у сільській місцевості частково компенсується їх високою явкою на виборах.

Населення розподілене на території області нерівномірно: найбільше заселені райони: Яворівський (123,4 тис. осіб), Пустомитівський (111 тис. осіб), та Жовківський (108,7 тис. осіб), найменш заселені райони: Буський, Сколівський і Турківський, у яких проживає по 40-50 тис. осіб. Природний приріст має від'ємні показники, найінтенсивніше скорочення населення спостерігається у Перемишлянському та Жидачівському районах.

У Львівській області в розрахунку на 1000 жінок припадає 895 чоловіків. Гендерний дисбаланс у області збільшується за віком. Якщо частка чоловіків у віці молодшому за працездатний - 50,8 % від усього населення, у працездатному віці - 52,3 %, то у віці, старшому за працездатний - 28,9%.

У Львівській області простежується чітка закономірність: чим вищий рівень влади, тим менше жінок у ній. Жінки менше, ніж чоловіки залучені у політику України. Діяльність жінок більше зосереджена у сфері соціальних послуг, освіти, культурі в роботі доброчинних, благодійних і громадсько-політичних організацій.

Статеву – структурну відмінність у виборчій діяльності простежується у двох випадках: участь жінок і чоловіків у виборах, як кандидатів у депутати та рівень участі жінок – чоловіків у голосуванні. Щодо першого випадку, таку нерівність простежуємо при виборах Президента України 31.10.1999 року, серед 15 кандидатів, що були зареєстровані на пост Президента України, була лише одна жінка – Вітренко Н.М. На виборах Президента України, що відбувались у 2004 році, з 24 зареєстрованих ЦВК кандидатів, лише 3 жіночі постаті - Богословська І.Г., Супрун Л.П. і Тимошенко Ю.В.

На рівні обласних рад, жінки у загальному становлять 11% від загальної кількості депутатів в Україні. У Львівській обласній Раді на 116 депутатів припадає 9 жінок, що становить 7,8 %. А серед депутатів Львівської обласної Ради народних депутатів XXI-го скликання 1990 року (така була першопочаткова офіційна її назва) з 200 депутатів лише 6 (3%) представники жіночої статі. Слід зауважити, що жінки, у складі електорату у Львівській області загалом становлять понад 50%.

За віковими групами населення Львівського регіону, що мають право голосу і беруть участь у виборах, маємо такі дані: до першої групи відноситься населення у віці від 18 до 29 років (15,2 % від усього населення області). До другої групи – 30 – 39 років належать 13,9 % населення області; до третьої групи 40 – 49 років – 14,2 %; до четвертої 50–59 років–9,7 %, 60 років і старше –

18,3 %. Це найвища частка серед усіх вікових груп електорату Львівської області. Найбільша частка осіб пенсійного віку зосереджена у Яворівському Жовківському та Сокальському районах. Відповідно вага такого населення коливається: від максимальних 348 і 323 на 1000 осіб у Перемишлянському і Жидачівському районах, до 233 на 1000 осіб у Яворівському районі. Приблизно 25 % населення Львівської області, віком до 18 років – без права голосу.

Найпасивнішою групою електорату Львівської області за період 1990-1998 рр. є молодь міст у віці до 29 років. На дільницях, де висока частка студентської молоді (студентські гуртожитки у Львові), зафіксовано низьку активність на виборах - від 65,3 % до 76,9 %. Однак на виборах Президента України, у 1999 р. активність була одна з найвищою (92,3 % – 96,4 %). На чергових виборах до Верховної ради України 2002 року, 2006 року та позачергових виборах 2007р. і на виборах Президента України 2004 р. та 2010 р. по виборчих округах з компактним проживанням студентів, виборча активність традиційно, нижча за середню в області і у місті Львові.

Високий електоральний потенціал мають густо заселені райони за межами обласного центру. Активність на виборах Президента України 7 лютого 2010 р. у області загалом складала 77 %, що на 2% вище, ніж у першому турі. Найактивнішими було населення міст Моршин, Стрий; Жидачівського, Сколівського, Стрийського районів з ТВО у м. Стрий (82%) та ТВО № 124 - Городецький, Мостиський, Яворівський райони з центром у місті Яворів – 81,3 %.

Територіальні виборчі округи у Львівській області (вибори Президента України 7 лютого 2010 р.

Відповідно до Всеукраїнського перепису населення (5.12.2001 року) *національний склад* Львівської області такий: українці становлять 2471 тис. осіб (або 94,8 %), (в Україні - 77, 8 %), росіяни становлять 92,6 тис. осіб, або 3,6 %, значна частка поляків та євреїв. Найбільша кількість росіян проживає у м. Львові та у промислових центрах – Дрогобич, Стрий, Червоноград (3,4 тис. осіб, 3,2 тис. осіб та 4,5 тис. осіб відповідно). Найвища частка поляків у Мостиському районі –7.8 %, а також у Старосамбірському районі – 1,5%.

Електоральна активність населення території, де проживає висока частка росіян, загалом низька чи нижче від середньої. За результатами останніх виборів Президента країни 2010 р., у територіальному окрузі 127 з центром у м. Дрогобич, активність - одна із найвищих у області (76, 1%), по області 77, 6%

Кількість міського населення, у Львівській області за результатами Всеукраїнського перепису, складала 1558,7 тис. осіб (59,3%), сільського 1067,7 тис. осіб (40,7%). Найбільше сільського поселення у Перемишлянському районі – 96,6 тис. осіб, у Дрогобицькому та Жовківському районах

(70,1 тис. осіб та 73,0 тис. осіб). Найвища частка працездатного населення у Пустомитівському (55,9 тис. осіб – працездатного віку та 20,4 тис. осіб – старше від працездатного) та у Жовківському (38,2 тис. і 17,7 тис. осіб). Жителі сільської місцевості активніші на виборах, ніж жителі урбанізованих районів, незважаючи на те, що перші знаходяться у об'єктивно гірших обставинах – несприятливі

природні умови, значна віддаленість виборчих дільниць і т. д. Найвища кількість сільських поселень, у Жовківському районі Львівської області, де за останніми виборами 2010 року, активність виборців досягала 80,3%, а також у Яворівському районі - 132 сільських населених пункти (81,3% активності).

ТВО	Активність, %	Склад дільниць меж
117	70,7	Центр: м. Львів, Залізничний р-н ТВО включає: Галицький, Залізничний р-ни м Львові
118	71,6	Центр: м. Львів, Синівський р-н ТВО включає: Синівський р-н Львова
119	71,7	Центр: м. Львів, Франківський р-н ТВО включає: Франківський р-н Львова
120	70,3	Центр: м. Львів, Личаківський р-н ТВО включає: Личаківський, Шевченківський р-ни Львова
121	78,4	Центр: м. Сокаль ТВО включає: Радехівський, Сокальський р-ни; м Червоноград
122	80,1	Центр: м. Жовкла ТВО включає: Жовківський, Кам'яно-Бузький р-ни
123	79,5	Центр: м. Золочів ТВО включає: Бродівський, Буський, Золочівський, Перемишлянський р-ни
124	81,3	Центр: м. Яворів ТВО включає: Городецький, Мостиський, Яворівський р-ни
125	80,0	Центр: м. Пустомити ТВО включає: Миколаївський, Пустомитівський р-ни; м. Новий Розділ
126	81,3	Центр: м. Самбір ТВО включає: Самбірський, Старосамбірський, Турківський р-ни; м. Самбір
127	76,2	Центр м. Дрогобич ТВО включає: Дрогобицький район; м. Борислав, Дрогобич, Трускавець
128	82,1	Центр: м. Стрий ТВО включає: м. Моршин, м. Стрий; Жидачівський, Сколівський, Стрийський р-ни

Важливим є також час проведення виборів. У чергових виборах Президента України 31.10.2004 року взяли участь у голосуванні на території Львівської області 1 млн. 654 тис., у повторних голосуваннях 21.11.2004 р. – 1 млн. 698 тис. осіб, а 26.12.2004 р. – 1 млн. 723 тис. осіб.

Роль *міграції населення* (зокрема трудових ресурсів) Львівської області у виборах має не лише регіональний, а й національний характер. За результатами Головного управління статистики у Львівській області число вибулих за 2011 рік, становило 31724 осіб (12 % населення області), число прибулих – 30172 осіб (11 % населення). Найбільший потік міграції у весняний та осінній період. Головним чинником міграційного переселення є економічний.

Велика частина мігрантів Львівської області – 44,2 тис. осіб (70%) – переміщається у межах самої

області: 17,6 тис. осіб (28%) – між регіонами України, і 1,1 тис. (1,8%) брали участь в обміні з іншими державами країн СНД. Дещо відмінними є причини переміщення міського та сільського населення Львівської області за її межі. Міграція сільського населення пов'язана з пошуками кращих життєвих умов, пошуками місця роботи з вищим рівнем оплати праці. Важливий вплив міграційного руху на зміну кількості населення спостерігається у Жовківському, Кам'яно-Бузькому, Миколаївському, Мостиському, Перемишлянському та Пустомитівському, Радехівському та Турківському районах. Але перевага прибуття була лише у Жовківському та Пустомитівському районах, що забезпечила збільшення кількості населення у них. У інших чотирьох районах спостерігається збільшення міграційного скорочення і відповідно зменшення чисельності населення.

Соціальний клас ознак – конфесійна приналежність, шлюбний стан та сімейний склад, також впливають на активність та уподобання виборців. Кількість релігійних організацій, у тому числі єпархій, громад, монастирів, місій та братств з року у рік збільшується. У 1999 році їх було 2693, у 2000 році – 2773, а тепер досягає близько 3000. Збільшується і кількість об'єднань громадян, у тому числі осередків політичних партій та громадських організацій. Найвища частка об'єднань громадян у м. Львові – понад 1300; у Дрогобичі – 130. Громадські рухи, здебільшого, висловлюють у своїх програмах власне бачення змісту та обсягу місії релігії і церкви в забезпеченні програмних цілей.

Участь релігійних організацій, на думку політичних оглядачів, у наступних виборах буде зменшуватися, хоча на сьогодні вона залишається досить високою. Про це свідчать неодноразові звернення глав церков до віруючих із закликами скористатись правом вибору, проявити громадську зрілість і відповідальність.

Активності можна очікувати виключно від невеликих конфесій та навіколоцерковних структур, які часто мають незначний чи навіть маргінальний характер. Якщо і буде якийсь вплив потужних церков, то він буде максимально прихованим. На регіональному рівні вплив на політичну ситуацію не має системного характеру.

Шлюбний та сімейний склад населення дедалі активніше впливає на його електоральну поведінку. За результатами екзит-полу, серед потенційного електорату частка виборців із задовільним сімейним станом помітно вища, ніж тих, хто ніколи не перебував у шлюбі, чи вважається удівцем/удовою) або розлученим. Чим старший вік, тим активніша особа, що перебуває у шлюбі, і навпаки, чим старший вік, тим менша активність виборців, тих що розлучені, чи ніколи не перебували у шлюбі.

До чинників електоральної поведінки варто віднести також *економічні* показники – зайнятість,

професія та джерело доходу людей.

Станом на 1 січня 2010 року рівень зареєстрованого безробіття у Львівській області складав 1,7%, найнижчий він у Львові – 0,6%, у Кам'янко-Бузькому та Пустомитівському районах, найвищий – у Бродівському та Миколаївському районах (4,4% та 4,1%). Найвищу частку зайнятих у галузях економіки має місто Львів (445 тис. осіб на 1000 населення), міста Борислав та Трускавець, а також Сокальський (438 тис. осіб на 1000 населення) район.

Середньомісячна плата праці одного штатного працівника у січні становила 2276 гривень, що на 10,2% менше, ніж у грудні 2011 року. За одну оплачувану годину нараховують у середньому 16,5 гривні. Найнижчу зарплату отримують працівники Самбірського та Буського районів, найвищу – Стрийського, Сокальського та Сколівського районів. Найвища частка зайнятих у промисловості (167,5 тис. осіб) та у освіті (93 тис. осіб). Розподіл голосів серед виборців із різними рівнями освіти, зайнятості та рівнем доходу виявляється у такому вигляді: чим вищий рівень освіти та більший рівень зайнятості населення, тим більша активність на виборах і менше тих, хто голосує проти всіх. Так, на виборах Президента України у 2010 році у ТВО № 121 (центр м. Сокаль), де 33 тис. зайнятого населення, було лише 2,7% населення, що не підтримали жодного кандидата. У той час, загалом у Львівській області цей показник становив 4,36%

Висновки. Демографічний фактор у електоральній географії Львівської області, має важливе значення, особливо для розробки методів, стратегії та векторів поведінки виборців. Виділено характеристики зміни електоральних настроїв населення: аскриптивні, соціальні, економічні, міграційні та демографічні зміни, що відбуваються при формуванні демографічного паспорта території. Ці характеристики дозволяють розробляти досконаліші і точні політичні прогнози результатів майбутніх виборів.

Література

1. Закон України про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів України. – К.: Україна, 1998. – 64 с.
2. Закон України про вибори народних депутатів України – К.: Україна, 1994. – 43 с.
3. Закон України про вибори народних депутатів України – К.: Україна, 1998. – 48 с.
4. Закон України про вибори Президента України – К.: Україна, 1991. – 43 с.
5. Закон України про вибори Президента України – К.: Україна, 1999. – 49 с.
6. МIRONIUK В.М. Політико-географічний аналіз виборчих настроїв населення Галичини у ХІХ – першій половині ХХ ст. // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр., 1998. – Вип. 22. – С. 123 – 132.
7. Соціально-економічна географія України: навчальний посібник / за ред. проф. О. Шаблія – Львів: Світ, 1994. – 608 с.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ОРГАНІЗАЦІЮ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджується вплив населення на територіальну організацію закладів охорони здоров'я. Виділено основні елементи структури чинника населення. Вивчено вплив на формування і функціонування територіальної організації закладів охорони здоров'я таких основних характеристик населення, як чисельність та щільність населення, тенденції здоров'я певних популяційних груп; статеві-вікова структура населення області загалом, населення міст і сільської місцевості та ін.

Ключові слова: демографічна ситуація, територіальна організація закладів охорони здоров'я, соціально-географічні чинники, постійне населення, чисельність населення, щільність населення, статеві-вікова структура населення, система розселення.

Oleh Pushkar. The impact of population on territorial organization of health. *The impact of the population on the territorial organization of health care. The basic elements of the structure factor of the population. The influence on the formation and operation territorial organization of health care institutions such basic characteristics of the population as the size and density of population health trends of certain population groups, sex and age structure of the population in general and people in urban and rural areas and others.*

Keywords: *territorial organization of health care, social and geographical factors, population, population density, sex and age structure of the population, the settlement system.*

Актуальність теми. Дослідження територіальної організації закладів охорони здоров'я має важливе прикладне значення. Саме в площині територіальної організації закладів охорони здоров'я в єдине ціле у формі різних територіальних утворень поєднуються різні геопросторові характеристики закладів охорони здоров'я – розміщення на території, насиченість територій різними типами закладів охорони здоров'я, функції закладів охорони здоров'я на території та їх зв'язки один з одним, а також з об'єктами навколишнього середовища. Завдяки цьому створюються можливості управління закладами охорони здоров'я на території як єдиною органічно цілісною територіальною системою з метою спрямування їх потенціалу на всебічне задоволення потреб населення у медико-санітарній допомозі, а тим самим – на покращення здоров'я населення загалом, населення міст та сільських поселень, різних популяційних груп населення тощо. В контексті цього важливим є вивчення чинників, які впливають на формування та функціонування територіальної організації закладів охорони здоров'я.

Розробка теми в науковій літературі. Різні аспекти дослідження територіальної організації закладів охорони здоров'я, зокрема, чинників, які впливають на її формування і функціонування, відображені в наукових працях Г. Баркової, В. Грицевича, Л. Немець, Х. Подвірної, О. Шаблія, В. Шевченка, Л. Шевчук та ін.

Разом з тим, цілий ряд питань територіальної організації закладів охорони здоров'я регіонів

розроблені ще недостатньо.

Виклад основного матеріалу. В сукупності чинників територіальної організації закладів охорони здоров'я виділяються соціально-географічні чинники і особливо – чинник населення. Структуру цього чинника, на нашу думку, складають такі елементи, як:

а) чисельність та щільність населення, тенденції здоров'я певних популяційних груп;

б) статеві-вікова структура населення та, відповідно, – тенденції здоров'я за статеві-віковими групами населення;

в) демографічні показники населення міст та сільської місцевості, відповідно – регіональні тенденції здоров'я населення;

г) уявлення людей про здоров'я, рівень розвитку людської особистості та відношення людей до власного здоров'я, самооцінка власного здоров'я, усвідомлення його цінності; суспільні традиції та уявлення про збереження здоров'я людей.

Розглядаючи ці елементи на прикладі Тернопільської області, необхідно звернути увагу на те, що область являє собою один з небагатьох регіонів України із найменшою чисельністю населення (станом на 1.01.2011 р. – 1084,1 тис. осіб або 2,4 % від всього населення України), однак із достатньо високою його щільністю (78,4 осіб на 1 км², в Україні – 75,8 осіб на 1 км²).

Тернопільська область – одна з найменш урбанізованих серед областей України (частка сільського населення в загальній чисельності населення області становила у 2010 р. 56,5 %). У

розрізі всіх районів області цей показник у період 2007 – 2011 років переважав рівень 50 %, а в 12 районах області – рівень 70 %. Це явище посилює актуальність питань функціонування закладів охорони здоров'я в сільській місцевості.

Із кінця XX ст. на території області спостерігається несприятлива демографічна ситуація, яка відзначається зменшенням загальної чисельності населення. Після майже сорокарічного періоду покращення демографічної ситуації та становлення чисельності населення на рівні 1180,3 тис. осіб (1994 р.) настав період поступового її погіршення, що проявилось, насамперед, у зменшенні чисельності жителів.

Абсолютні показники чисельності і наявного населення – 1084,1 тис. осіб станом на 1 січня 2011 року, і постійного населення – 1080,9 тис. осіб за цей період, стали найнижчими показниками за період з 1990 по 2010 рік. Відзначимо, що в 1990 році в області проживало 1171,5 тис. осіб, тобто, за період 1990-2010 рр. внаслідок впливу найрізноманітніших чинників загальна чисельність населення зменшилася на 91,0 тис. осіб або на 17,1 %. За статистичними даними, “щорічно область втрачала від 2,3 тис. осіб у 1995 р. (найменше) до 8,6 тис. осіб у 2001 р. (найбільше)” [3]. Однак, зменшення кількості населення області упродовж чотирьох останніх років відбувається дещо повільнішими темпами, ніж загалом в Україні.

За середніми показниками динаміки постійного населення в області загалом приховується досить складна демографічна ситуація в окремих районах. Тільки у Тернопільському районі в останні роки спостерігається деяке збільшення чисельності населення, що можна пояснити погіршенням стану локальних ринків праці в інших районах області, збільшенням на них чисельності безробітних та переміщення їх на територію, розташовану поблизу обласного центру – потенційно можливого місця працевлаштування. В усіх інших районах спостерігається зменшення чисельності населення, при цьому у Підгаєцькому районі, Монастирському, Зборівському, Лановецькому, Борщівському – досить значне.

Аналіз динаміки постійного населення за типами поселень вказує на деяку стабілізацію та покращення демографічної ситуації в міських поселеннях: найбільші розміри скорочення населення в міських поселеннях за вказаний період становили 4 % і були характерними лише для одного Зборівського району області, а в 4 районах – Тернопільському, Збарзькому, Чортківському та Теребовлянському спостерігалось навіть деяке збільшення населення. На фоні стабілізації демографічної ситуації в міських поселеннях області спостерігається значне її погіршення в сільських поселеннях. Загалом, скорочення сільського населення за період 2007-2011 рр. перевищувало 4 % у 9 районах області, а в Монастирському районі воно досягло 6,7 %. На фоні скорочення загальної

чисельності населення зберігається тенденція до переважання частки сільського населення в загальній кількості населення.

Явище зменшення чисельності населення є фактично статистичним вираженням основних суспільних процесів у регіоні, які спричинили погіршення соціально-економічного стану країни, зниження рівня життя людей, погіршення медико-демографічної ситуації. Воно має негативне значення як для економіки області, так і для суспільства в цілому, адже в результаті цього деформуються всі демографічні процеси, що негативно впливає на кількість та якість трудових ресурсів.

Основними причинами скорочення населення області є природне скорочення населення (виникає внаслідок переважання смертності населення над народжуваністю та міграція населення).

Кількість народжених в області загалом та в сільських поселеннях в останні роки зростає. Це зростання становило 2,1 % у 2010 р. проти рівня 2006 р. по області та 5 % – у сільській місцевості. В міських поселеннях число народжених зменшилося за вказаний період на 1,2 % [3].

Зменшення числа померлих в області відбулося внаслідок зменшення числа померлих як у міських поселеннях, так і у сільській місцевості. Зокрема, число померлих в області загалом зменшилося за період 2006-2010 рр. на 5,7 %, у міських поселеннях на – 6,4 %, у сільській місцевості – на 5,4 %. Разом з тим смертність населення у сільській місцевості становила у 2010 р. 231,1 % до смертності населення у міських поселеннях [3].

Значно переважає такі показники у міських поселеннях і смертність дітей на сільських територіях. Із загальної кількості померлих у 2010 році дітей до року (98 осіб) 52 дитини або 53,1 % проживало у сільській місцевості. Якщо в міських поселеннях Лановецького та Чортківського районів у 2010 р. не померла жодна дитина до одного року, то в сільських поселеннях цих районів – по дві дитини. В сільських поселеннях Борщівського – та Збарзького районів цей вид смертності перевищував показник у міських поселеннях у 8 разів, Бучацького та Кременецького – у 6 разів, Бережанського, Заліщицького, Зборівського та Козівського районів – у 3 рази.

Смертність дітей в розрізі усіх інших вікових груп в сільських поселеннях Тернопільської області в 2010 році теж значно перевищувала смертність у міських поселеннях, зокрема, дітей віком 1-4 роки – на 50,0 %, віком 5-9 років – на 300 %, віком 10-14 років – на 200 %. Важливим чинником такої ситуації є й транспортна доступність поселень.

Суттєву роль у зменшенні чисельності населення відіграли міграційні процеси, значне посилення яких спостерігається з 90-х років XX століття [3]. Сальдо міграції у 2010 р. у Тернопільській області загалом становило -994 осіб або 21 % від загального приросту, у т. ч. у міських

поселеннях – -610 осіб та у сільській місцевості – -384 особи.

Така демографічна ситуація обумовлює видимість необхідності скорочення закладів охорони здоров'я у сільській місцевості, оскільки їх створення відбувається на основі нормативів, базою яких є чисельність населення. Разом з тим, на основі аналізу інформації медичної статистики можна зробити висновок про те, що сільське населення зараз особливо потребує активізації діяльності закладів охорони здоров'я.

Аналіз чисельності міського населення районів за 2007 – 2010 рр. вказує на відсутність її суттєвих змін за цей період. Це рівнозначне

збереженню тривалий час постійного навантаження на районні заклади охорони здоров'я зі сторони міського населення, що має певний вплив на їх функціонування.

В контексті чисельності населення в розрізі районів області досить неоднорідним є навантаження, насамперед, на такий тип закладів охорони здоров'я, як центральні районні лікарні та районні лікарні. Найбільше навантаження на районні медичні заклади, яке характерне для Тернопільського району, становить 303 жителі на одне ліжко-місце, що у 2,2 рази перевищує найменше таке навантаження (спостерігається у Козівському районі і становить 137 жителів на одне ліжко-місце) (табл. 1).

Таблиця 1

Ліжковий фонд у закладах охорони здоров'я в районах Тернопільської області, станом на початок 2011 р.*

Райони	Ліжковий фонд (у середньому за рік, ліжко-місць)			Припадає населення на одне ліжко-місце, осіб	Ранг за навантаженням населення на 1 ліжко- місце
	центральні районні лікарні	районні лікарні	ліжко- місць, всього		
Бережанський	225	-	255	165	13
Борщівський	280	105	385	181	11
Бучацький	249	100	349	184	10
Гусятинський	205	80	285	220	4
Заліщицький	180	75	255	193	7
Збаразький	200	65,5	265,5	222	3
Зборівський	152,5	20	172,5	254	2
Козівський	187,5	101	288,5	137	16
Кременецький	298,5	77,5	376	184	10
Лановецький	177	-	177	173	12
Монастириський	143	-	143	219	5
Підволочиський	157,5	77,5	235	186	9
Підгасцький	125	-	125	164	15
Теребовлянський	265	70	335	202	6
Тернопільський	210	-	210	303	1
Чортківський	410	-	410	188	8
Шумський	185	50	235	148	15

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області.

Саме медичні заклади районного рівня щороку приймають найбільшу кількість хворих. При цьому чисельність хворих, що проходять лікування у центральних районних лікарнях, щороку збільшується.

Конкретизують показник чисельності населення показники щільності населення, статеві та вікової структури населення. Висока щільність населення вимагає більшого насичення території того чи іншого району закладами охорони здоров'я. Адже, за логікою, кількість закладів охорони здоров'я повинна дорівнювати чисельності населення, помноженій на нормативи медичних послуг. Залежність між показниками щільності населення та щільністю медичних закладів в області ще невисока, про це свідчить показник кореляції 0,39. Крім цього, висока щільність населення є

вихідною позицією більш активного функціонування закладів охорони здоров'я; забезпечення їх не тільки медичними кадрами загального профілю, а й спеціальними лікарями; розширення спектру медичних послуг; використання більш досконалого медичного обладнання, що в результаті сприяє підвищенню якості надання медичних послуг.

В умовах низької щільності населення в окремих районах області попит населення на медичні послуги недостатньо насичений, через те важко забезпечити повноцінне функціонування закладів охорони здоров'я, розташованих на території сільських поселень.

Статеву структуру населення області відзначається переважанням чисельності жінок над чисельністю чоловіків, що набрало характеру стійкої тенденції. У розрізі адміністративних районів частка

чоловіків становить від 45 % до 47,4 %, відповідно частка жінок – від 52,6 % до 55 %.

Наявність значної кількості населення жіночої статі обумовлює підвищені потреби у медико-санітарній допомозі. Жінки, як відомо, відзначаються більшою хворобливістю в порівнянні із чоловіками, в них є цілий ряд захворювань, пов'язаний із їх статевими особливостями. Порушення біологічного балансу організму, які викликають ці захворювання, у поєднанні з іншими причинами (насамперед, такими, як несприятливі умови життєдіяльності) обумовлюють виникнення інших захворювань. Все вимагає відображення в організації закладів охорони здоров'я.

Суттєво впливає на діяльність закладів охорони здоров'я, а, отже, – і на їх територіальну організацію вікова структура населення. Аналіз структури населення за віковими групами дозволяє зробити висновки про наявність тенденції до неухильного зменшення чисельності населення віком 0-14 років, що в недалекій перспективі посилить процеси старіння населення області.

Значна частина населення області у 2010 р. знаходилася в допрацездатному (15,7 %, діти 0-14 років) та післяпрацездатному (20,6 %, особи 60 років і старше) віці. Ці вікові групи людей за станом здоров'я потребують багато більшої уваги в плані надання медико-санітарної допомоги, особливо – стаціонарної медичної допомоги, ніж населення працездатного віку.

Тісний зв'язок спостерігається між закладами охорони здоров'я та поселеннями. Особливості формування і функціонування поселень і систем розселення визначаються рівнем і типами освоєння території. Особливо впливає на розміщення закладів охорони здоров'я наявність і кількість типів поселень за їх характером та кількість типів поселень за чисельністю жителів у них, а також розміщення різних типів поселень на території. Такий вплив пояснюється тим, що одним із принципів розміщення закладів охорони здоров'я на території є розселенський, стосовно якого розміщення фельдшерсько-акушерських пунктів, сільських дільничних лікарень, амбулаторій загальної практики сімейної медицини відбувається у сільських поселеннях (дислокація кожного названого типу закладу охорони здоров'я відбувається відповідно до встановлених Міністерством охорони здоров'я України нормативів), центральних районних лікарень – в адміністративних центрах районів, міських лікарень – у містах районного значення та обласному центрі, обласних лікарень – в основному, у обласному центрі, а також у містах районного значення, селищах міського типу та селах із певними рекреаційними ресурсами.

На території Тернопільської області у 2010 р. знаходилося 1058 поселень. Це обумовлює досить високу їх щільність – 77 поселень на 100 км² у 2010 р. (в Україні – 50 поселень).

Наявність та чисельність типів поселень за характером в деякій мірі визначає наявність та типи закладів охорони здоров'я, а чисельність населення

у типах поселень є чинником, який конкретизує ці показники. Розвинена транспортна мережа дозволяє користуватися послугами таких закладів охорони здоров'я значній чисельності населення. Тому у зв'язку із такою наявністю типів поселень 17 центральних районних лікарень знаходиться у 16 містах та 1 селищі міського типу як центрах адміністративних районів, 12 районних лікарень – по одній одиниці у 3 містах районного значення, 7 селищах міського типу та у 2 селах; 10 сільських дільничних лікарень, 154 амбулаторії загальної практики сімейної медицини та 747 фельдшерських пунктів і фельдшерсько-акушерських пунктів – по одній одиниці у відповідній кількості сіл області. Як бачимо, переважання сільських поселень у загальній кількості поселень обумовлює переважання первинних закладів охорони у загальній кількості закладів охорони здоров'я. Кількість лікарняних ліжок з розрахунку на 1000 населення та кількість закладів охорони здоров'я в розрізі районів внаслідок цього є досить різноманітними.

Окремої уваги потребують зв'язки між типами сільських поселень, виокремленими за чисельністю населення, та наявністю і типами закладів охорони здоров'я, розміщеними на їх території.

Дослідження системи розселення Тернопільської області вказує на поширення такої форми розселення, як дисперсно-групова та дозволяє з'ясувати конкретні параметри чисельності сільських поселень за вказаними типами.

Зменшення чисельності сільських поселень, трансформація значної кількості сіл у категорію “малі села” (понад 48 % від загальної їх чисельності) обумовило значне згортання, насамперед, такого типу закладів охорони, як сільські дільничні лікарні. Лише за період 2000 – 2011 рр. їх чисельність скоротилася від 21 одиниці із загальною кількістю 270 ліжок у 2000 р. до 10 одиниць із загальною кількістю 140 ліжок у 2011 р. У 2012 р., за інформацією комунальної установи Тернопільської обласної ради “Інформаційно-аналітичний центр медичної статистики”, заклади охорони здоров'я цього типу реорганізовано у амбулаторії загальної практики сімейної медицини. Таким чином, сільське населення позбавлене можливості оперативного стаціонарного лікування неважких захворювань недалеко від місця проживання, що дуже важливо у зв'язку із специфікою життєдіяльності сільського населення.

Невелика людність окремих сільських населених пунктів є основною причиною відсутності закладів охорони здоров'я.

Особливо впливає на розміщення закладів охорони здоров'я розміщення поселень та їх типи. Для території Тернопільської області характерне переважання сільських поселень, їх велика густота, наявність одного великого міста і густої мережі малих сільських поселень. В області є 1023 села, 18 міст і 17 селищ міського типу. На кожну 1000 км² території області припадає 72 населених пункти (в Україні – 47 населених пунктів). Серед сільських

поселень переважають поселення з людністю від 100 до 500 жителів, частка цих поселень становить 42,8 % у загальній їх чисельності, а частка населення в них – 19,9 % від його загальної чисельності на сільських територіях. Крім цього, значна чисельність населення (36,4 %) проживає у поселеннях з людністю від 500 до 1000 осіб (32,5 % від загальної чисельності сільських поселень). Наступна за част-

кою в загальній чисельності поселень група сільських поселень – поселення із людністю від 1000 до 2000 осіб, в них проживає 35,6 % сільського населення. Значну групу (5,6 %) сіл в області становлять малі села. В них проживає незначна чисельність жителів (0,5 %), що значно утруднює забезпечення населення медико-санітарною допомогою (таблиця 2).

Таблиця 2

Типи сільських поселень та їх чисельність на території Тернопільської області*

Тип поселення	Кількість жителів (осіб)	Кількість поселень		Кількість населення	
		пунктів	%	осіб	%
Малі села	до 100	57	5,6	3368	0,5
	101 – 500	438	42,8	132642	19,9
Середні села	501 – 1000	332	32,5	242685	36,4
Великі села	1001 – 2000	177	17,2	236997	35,6
	понад 2000	19	1,9	50907	7,6
Всього		1023	100,0	666289	100,0

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області.

Досить неоднорідним є розташування сільських поселень в розрізі районів, що робить забезпечення населення медико-санітарною допомогою в розрізі районів досить різноманітним, а функціональний зв'язок між густотою закладів охорони здоров'я та густотою населення досить слабким.

Доступність значної кількості населення сільських районів навіть до первинної медико-санітарної допомоги обмежена, тому що тільки в трьох районах – Бучацькому, Лановецькому та Чортківському – на кожен сільський населений пункт припадає біля одного закладу охорони здоров'я, в інших районах цей показник значно менший. Таким чином, сільське населення області змушене звертатися навіть за первинною допомогою до закладів охорони здоров'я, які розташовані у міських поселеннях, формуючи тим самим попит на послуги громадського транспорту та транспорту спеціального призначення.

Селища міського типу в області виконують переважно роль місцевих центрів, окремі з них – районних центрів. Заклади охорони здоров'я в них представлені, як правило, дільничними лікарнями, районними лікарнями, а в селищах міського типу, що є районними центрами – центральними районними лікарнями, амбулаторіями загальної практики сімейної медицини. В окремих з них розташовані обласні заклади охорони здоров'я.

У містах – райцентрах та містах районного значення розміщені заклади охорони здоров'я, які забезпечують вторинною медико-санітарною допомогою все населення адміністративного району.

Тільки у місті Тернополі зосереджені заклади, які можуть надавати первинну, вторинну, третинну медичну допомогу для жителів міста і всієї області.

Зміст та обсяг потреб населення у медичних послугах визначаються станом здоров'я. Стан здоров'я населення області, за статистичною медич-

ною інформацією, досить складний. Незважаючи на зниження рівня смертності населення області в останні роки (у 2011 р. загальне число померлих становило 14 694 особи або 88,2 % від рівня 2006 р.), зараз в області в середньому кожен із 100 осіб населення хворий майже на два захворювання, що потребує адекватної організації закладів охорони здоров'я. Поширеність хвороб серед населення області загалом неухильно зростає.

Найбільше потерпає населення області від таких хвороб як хвороби системи кровообігу, новоутвори (термінологія медичної статистики – *авт.*) та хвороби органів дихання. Смертність від захворювань на ці хвороби становила у 2010 р. відповідно 95,65 осіб; 16,83 та 6,83 осіб на 10 тис. населення. Важливою причиною збільшення показників захворюваності населення є погіршення стану сфери охорони здоров'я, передусім зменшення кількості закладів охорони здоров'я, погіршення їх матеріально-технічного забезпечення.

Висновки. Чинник населення виступає визначальним чинником територіальної організації закладів охорони здоров'я. Спрямовання державної соціальної політики у сфері охорони здоров'я на підвищення доступності медико-санітарної допомоги для всього населення країни вимагає формування територіальної організації закладів охорони здоров'я відповідно до потреб населення. У зв'язку з цим геопросторові ознаки закладів охорони здоров'я – розміщення, функціонування тощо, повинні відповідати таким основним характеристикам населення, як чисельність та щільність населення, статеві-вікова структура населення загалом та в розрізі сільських і міських поселень; медико-демографічна ситуація населення та потреби населення в медико-санітарній допомозі. Взаємозв'язки між основними характеристиками населення, потребами населення в медико-санітарній допомозі та територіальною організацією закладів охорони

здоров'я ще не дуже тісні. Наприклад, функціональний зв'язок між густотою закладів охорони здоров'я та густотою населення досить слабкий.

Література

1. Баркова Г. А. Територіальна організація медичної системи Харківської області та шляхи її вдосконалення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук / Г. А. Баркова. – К., 2007. – 20 с.
2. Заставецька Л. Системи розселення агропромислового регіону: сучасний стан функціонування і трансформація. [Монографія] / Л. Заставецька. – Тернопіль: [б.в.], 2011. – 230 с.
3. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2010 р. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2011. – 457 с.
4. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії. Підручник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 540 с.
5. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. Підручник / О. І. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

Стаття надійшла 20.11.2012 р.

107

УДК 911.3:332.33

Оксана Савюк

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ У ВИЗНАЧЕННІ ЗЕМЕЛЬ ПРИМІСЬКИХ ЗОН ВЕЛИКИХ МІСТ У СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ

В статті розглянуто питання, що стосуються сучасних земельних відносин в Україні. У зв'язку з прийняттям низки законів, наказів, постанов та інструкцій в сфері земельних відносин в державі формуються засади для нової земельної політики. Особливе місце в сфері землеуправління та землекористування займають території населених пунктів, які за різними підрахунками займають близько 10 млн. га земельного фонду (приблизно 12 %). Невід'ємною частиною здійснення землеустрою є виділення специфічних зон, що прилягають до великих міст та пов'язані з ним міцними соціально-економічними та , так звані приміські зони.

Містобудівна документація ще з радянських часів ставила за мету розробку схеми планування окремо приміської та зеленої зони у складі Генерального плану населеного пункту. Приміські зони навколо великих міст характеризуються взаємообумовленим розвитком системи "місто - приміська зона - регіон", просторовим збігом і поєднанням інтересів різних видів державного управління та місцевого самоврядування на відносно обмеженій території, формуванням зони спільних інтересів; надзвичайно високою концентрацією у межах приміської зони населення, інфраструктури; інтенсивною господарською діяльністю; поліфункціональним використанням територій приміської зони; гострою територіальною конкуренцією функцій.

У вітчизняній науковій літературі та містобудівній документації використовують терміни «приміська зона», «зона спільних інтересів». В статті розглянуто питання методики визначення земель, що входять до приміської зони. Генеральний план визначає території приміської зони на основі аналізу ареалів впливу транспортних сполучень, трудової міграції, тимчасового розселення мешканців міста – центру системи розселення та прилеглих до міста адміністративних районів.

Згідно з чинним законодавством України місцезнаходження земельної ділянки в приміській зоні є підставою для застосування підвищеного коефіцієнта при грошовій оцінці земель населених пунктів. Коефіцієнт, який характеризує місцезнаходження земельної ділянки (Км), обумовлюється трьома групами рентоутворювальних факторів - регіональних, зональних та локальних.

Ключові слова: землекористування, земельна політика, Державний земельний кадастр, приміська зона, зона спільних інтересів, Генеральний план, населений пункт, місто.

Savyuk Oksana Some problem aspects in a designation of grounds of suburban territories in the modern theory of town-planning of Ukraine.

In the article the questions which are considered concern the ground attitudes in Ukraine. In connection with acceptance of the laws, instructions in sphere ground in Ukraine. In Ukraine are generated the base to new ground politics. The especial place in ground sphere plays a role of grounds of the large cities which 12 percents of territory of Ukraine borrow.

By the important part in politics ground belongs to specific grounds which are around of the large cities and the suburban zones are connected to them by socio economic connections) - suburban territories.

The town-planning documentation even in the Soviet times made development of the circuit of planning separately of suburban zone and separately of green zone in structure of the document of the General plan of city.

Suburban territories around of big cities the characteristic by connections with each other by development of system of knowledge city suburb region in one small territory and association of interests of different kinds of state interests and management, formation of territory of joint interests. By high concentration in this territory of the population, urban infrastructure, intensive economic activity, multifunctional use of territory of suburb, territorial competition of functions.

In the Ukrainian scientific literature and town-planning documentation use the different terms suburban territories, zone of common interests. In the article is considered questions of a technique of allocation of grounds which concern to a suburban zone.

The General plan marks territories of a suburban zone on the basis of the analysis areas of influence of transport connections, migration, moving of the city dwellers - centre of system of moving and administrative areas, close to city.

According to the laws of Ukraine the place of the ground area in suburban territory is by the basis for use of a maximum estimation at a money estimation of grounds of cities. Meaning which use at a designation of a presence of the ground area includes meanings. Regional, zone that of local character.

Key words: land tenure, ground politics, state ground cadastre, suburban zone, zone of common interests, General plan of city, city.

У сучасних вітчизняних наукових роботах із дослідження приміської зони розглянуто досить широке коло питань, а саме питання, що стосується термінологічного апарату, методики визначення земель, що повинні входити в приміську зону та ін., зокрема у працях таких учених, як: Ю. Палеха, Г. Денисик, О. Дмитрук, І. Круглов, Ю. Яцентюк та ін. Окремі аспекти аналізу та оцінки перспектив рекреаційного використання приміських зон розглядають також О. Бабчинська, О. Бейдик, Й. Гілецький, О. Любіцева та ін. [1, 4].

Зміни в економічному житті України, що пов'язані зі створенням сучасної ринкової економіки, набуттям чинності Закону України "Про державний земельний кадастр"; проведенням грошової оцінки міських земель та формуванням ринку землі; розподілу міських земель державної власності на землі територіальних громад і землі держави, вимагають вироблення принципово нових підходів до формування і здійснення земельної політики у містах.

Міста й інші населені пункти займають понад 6,9 млн. га, або 11,4 % земельного фонду України. Основне завдання земель населених пунктів у суспільстві визначене тим, що вони призначені для забезпечення різноманітних видів життєдіяльності людей. Земля в населених пунктах, на відміну від земель сільськогосподарського призначення, виступає не як засіб виробництва, а як просторово-операційний базис і об'єкт нерухомості. До числа містобудівних властивостей, важливих при функціонуванні на території поселень, належать: ґрунти (щільність, водопроникність); ґрунтові води (глибина, хімічний, бактеріологічний склад); наземні води; рельєф і розчленованість території; рослинність та ін.

У сучасній теорії містобудування важливими напрямками вивчення міських територій як муніципальних утворень, є наукове обґрунтування подальшого просторово-історичного розвитку міської території в майбутньому і виявлення факторів і

тенденцій, що впливають на розвиток об'єкта досліджень. Це вимагає проведення аналізу соціально-екологічного розвитку об'єкта дослідження в розрізі його просторово-історичного формування як населеного пункту. Як єдине ціле у функціонально-планувальному, соціально-економічному і територіальному землеустрої міста розглядають його приміські території.

Згідно з чинним законодавством України, місцезона земельної ділянки в приміській зоні є підставою для застосування підвищувального коефіцієнту при грошовій оцінці земель населених пунктів. Коефіцієнт, який характеризує місцезонаування земельної ділянки Км, обумовлюється трьома групами рентоутворювальних факторів регіонального, зонального та локального характеру [3].

Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності" трактує землі приміської зони як землі, що забезпечують просторовий та соціально-економічний розвиток міста. Приміська зона – це сукупність прилеглих до міста землекористувань адміністративних районів, сільських і селищних рад, які утворюють з ним єдине ціле у функціонально-планувальному, соціально-економічному і територіальному землеустрої. Місто та приміська зона становлять єдиний соціально-господарський і містобудівний організм. Землекористування у приміських зонах міст з проектною кількістю населення 100 тис. осіб і більше, а також міст-курортів організовують у єдиному проектному комплексі зі схемою землеустрою області або прилеглих районів.

Приміські зони навколо великих міст характеризуються взаємообумовленим розвитком системи "місто – приміська зона – регіон", просторовим збігом і поєднанням інтересів різних видів державного управління та місцевого самоврядування на відносно обмеженій території, формуванням зони спільних інтересів; надзвичайно високою концентрацією у межах приміської зони населення, інфраструктури; інтенсивною господарською діяльністю; поліфункціональним використанням територій

приміської зони; гострою територіальною конкуренцією функцій.

Землекористування у приміських зонах здійснюють з метою регулювання земельних відносин і формування системи землекористування у процесі розміщення всіх видів будівництва на прилеглий до міста території з урахуванням найбільш повного задоволення соціальних потреб та відпочинку міського й сільського населення; економічно доцільного (в ринкових умовах) використання вільних від забудови земель з урахуванням: форм власності на землю та створення системи сталого землекористування у сільській місцевості; організації нових населених пунктів, а також розвитку міст і поселень; лісопаркових зон, які існують, а також організації нових зон, інших зелених насаджень й водойм; усіх видів заміського відпочинку та спорту; розміщення пов'язаних з містом промислових підприємств, підприємств будівельної індустрії, транспортних споруд і складського господарства; розміщення водогосподарських та каналізаційних споруд, ліній електропередач, споруд і пристроїв газопостачання, теплопостачання та зв'язку для обслуговування міста і приміської зони; розвитку земель запасу сільськогосподарського виробництва.

Згідно з поставленим нами завданням, намагатимемося виокреслити деякі проблемні питання, що стосуються визначення поняття земель приміських зон. У містобудівній документації території прилеглих до міста зон називають "приміськими зонами", "зонами спільних інтересів", "зоною впливу міста".

Одним із завдань Генерального плану є надання пропозицій щодо розвитку прилеглих до міста територій, які мають спільний із містом характер використання. Законодавчою базою в сфері містобудування, що діяла в СРСР (Інструкція ВСН 38-82 "О составе, порядке разработки, согласования и утверждения схем и проектов районной планировки и застройки городов, поселков и сельских населенных пунктов", СНиП II-60-75* "Планировка и застройка городов, поселков и сельских населенных пунктов"), було передбачено розробку схеми планування окремо приміської та зеленої зон у складі Генерального плану населеного пункту. Генеральні плани обласних центрів та найбільших міст затверджувались Кабінетом Міністрів України, рішення поширювалися на режим використання всієї території приміських зон [5].

Вітчизняна містобудівна документація не містить однозначного визначення терміну [2]. Так, згідно, державних будівельних норм України щодо визначення складу і змісту Генерального плану населеного пункту основними положеннями передбачено територіальний розвиток населеного пункту та приміської зони для розселення прогнозованої чисельності населення, досягнення соціально-економічних показників і показників

розвитку; зміну меж населеного пункту; визначення території для розміщення всіх видів будівництва в межах населеного пункту та на прилеглих територіях, необхідних для досягнення соціально-економічних орієнтирів і показників розвитку; визначено території та об'єкти спільних інтересів відповідних територіальних громад, у т. ч. резервні території для розвитку населеного пункту; території пріоритетного розвитку, розміщення об'єктів соціального та доступного житла, багатофункціональної забудови, інженерно-транспортної інфраструктури, вуличної мережі, соціальної сфери на наступні 7-10 років.

Визначення приміської зони та території здійснюється для розміщення об'єктів з метою задоволення спільних інтересів територіальних громад, у т. ч. розміщення соціального та доступного житла, об'єктів соціальної сфери, інженерно-транспортної інфраструктури, вулично-дорожньої мережі, короточасного відпочинку населення, напрямів перспективного розвитку населеного пункту, тощо; для обґрунтування та визначення межі населеного пункту; формування ефективної планувальної структури самого населеного пункту.

У графічній частині Генерального плану подається схема розташування населеного пункту в системі розселення з приміською зоною, відображає наявний стан та проектні пропозиції щодо приміських територій, використання яких пов'язано з розвитком населеного пункту, що проектується. Креслення подається в масштабі 1 : 50 000, 1 : 100 000, на кресленні вказують: адміністративно-територіальний поділ територій, використання території за межами населеного пункту (сільськогосподарських, промислових, комунально-складських, рекреаційних, житлової та дачної забудови, садівничих товариств, заповідників, заказників, лісів, водойм з прибережними водоохоронними смугами), розташування за межею населеного пункту основних споруд транспорту, водопроводу, каналізації, енергопостачання, зв'язку та інших значних об'єктів комунального господарства, що обслуговують цей населений пункт, існуючі та перспективні зовнішні автомобільні дороги, міжнародні транспортні коридори, транспортні розв'язки на одному та різних рівнях [2].

Згідно з концепцією розвитку населеного пункту, що є складовою генерального плану та призначена для визначення основних проблем, пріоритетів і масштабів планувального розвитку населеного пункту, на підставі аналізу пріоритетності видів економічної діяльності та розрахункової чисельності населення або стратегії розвитку населеного пункту та регіону (за наявності) надаються цільові прогностичні показники його розвитку, розробляється модель планувальної організації населеного пункту та позаміського розселення, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури на довготривалу перспективу та надаються рекомендації з необхідним техніко-

економічним обґрунтування щодо найприйнятнішого варіанту планувального розвитку [2].

До складу графічних матеріалів концепції включають: план сучасного використання території населеного пункту та приміських територій з виявленням планувальних чинників, еколого-містобудівну оцінку, варіанти планувального розвитку, схему рекомендованого планувального розвитку міста в системі розселення з визначенням приміської зони.

Розробляється принципова планувальна модель населеного пункту та приміської зони, організації вуличної мережі, транспортних зв'язків, розміщення головних інженерних споруд. Приміська зона – прилеглі до міста території, які забезпечують транспортні та планувальні зв'язки у системі розселення, прикладання праці, громадського обслуговування, інженерного забезпечення, відпочинку та оздоровлення населення. Приміська зона розробляється для обласних центрів, міст Києва, Севастополя, міст з чисельністю населення понад 50 000 жителів.

Важливим технічним моментом залишається розроблення методики визначення землекористувань, що відносяться до приміської зони. Генеральний план визначає території приміської зони на основі аналізу ареалів впливу транспортних сполучень, трудової міграції, тимчасового розселення мешканців міста – центру системи розселення та прилеглих до міста адміністративних районів. У текстовій частині вказують рекомендації запропонованого варіанту планувального розвитку; встановлення приміської зони та територій спільних інтересів територіальних громад. В обґрунтуваннях та пропозиціях генерального плану містяться пропозиції щодо зміни населеного пункту, а також планування приміських територій для подальшого розвитку населеного пункту, визначенню приміської зони, територій для розміщення об'єктів для задоволення спільних інтересів відповідних суміжних територіальних громад.

Межі землекористування приміської та зеленої зон визначають у кожному окремому випадку залежно від розміру, народногосподарського значення й перспектив розвитку міста, природних умов, трудових зв'язків населення міста з іншими поселеннями, загальної потреби в територіях різного функціонального використання. При цьому рекомендується враховувати межі адміністративних районів, лісгосподарських підприємств тощо.

Межі землекористувань приміських зон, як правило, не повинні перетинати існуючі межі інших землекористувань, зокрема сільськогосподарських підприємств різних форм власності. Їх необхідно встановлювати, зважаючи на адміністративні межі міст, для встановлення обмежень будівельного та екологічного напрямів у використанні земель. В умовах існування агломераційних форм розселення межі землекористування приміської зони мають сполучатися з межами агломерацій, що забезпечить їх регульований територіальний розвиток, функціонально-планувальну цілісність та єдиний підхід у використанні всіх видів ресурсів.

У схемі землеустрою планування приміської зони слід передбачити заходи щодо інженерної підготовки, поліпшення санітарного стану, озеленення та благоустрою всієї території зони, у тому числі розчищення русел, регулювання малих річок і водойм, упорядкування ставків, осушення заболочених територій тощо.

Функції землекористування приміської зони у сільських поселеннях виконує зовнішня межа сільських рад, яка складається з прилеглих до них територій сільгоспугідь, лісових масивів, водойм, ділянок сільськогосподарських та інших підприємств, інженерних споруд, ландшафтно-рекреаційних земель та об'єктів історико-культурної спадщини. До неї належать також території, характер використання яких має контролюватися місцевими радами та регулюватися за інтересами певного поселення.

Література

1. Голод А. П., Дрофяк З. Б. Приміська зона великого міста як перспективна рекреаційна територія // Науковий вісник НЛТУ України. – 2012. – Вип. 22. – С. 72-76.
2. Державні будівельні норми України. ДБН Б.1-3-97. Склад, зміст, порядок розробки, погодження та затвердження генеральних планів населених пунктів. Офіц. вид. – К. : Держбуд України, 1997.
3. Наказ Кабінету України Порядок нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів // Офіційний вісник України від 26.04.2006 р., № 15, стор. 154.
4. Палеха Ю. М. Економіко-географічні аспекти формування вартості територій населених пунктів // Ю. М. Палеха. – К.: ПРОФІ, 2004. – 324 с.
5. СНиП II-60-75* Планировка и застройка городов, поселков и сельских населенных пунктов. – М.: Стройиздат, 1975.

Стаття надійшла 10.10.2012 р.

УДК 502.15(477.8)[502.15+502.17](477.8)

Клавдія Кілінська

РЕТРОСПЕКТИВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВОДОГОСПОДАРСЬКОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ РІЧКИ ДНІСТЕР (НА ПРИКЛАДІ ТЕРИТОРІЇ КАРПАТО-ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ)

У публікації висвітлюються перші судноплавні засоби транспортування людей та продуктів харчування по річці Дністер, виявлені судноплавні можливості річки та її географічні особливості.

Ключові слова: парове судноплавство й флот, навігація, гідрологічні установки.

Klavdiya Kilins'ka. Retrospective characteristics of variations in water transport on the Dniester River. This article elucidates the first steam shipping means for transporting people and food on the Dniester, reveals the shipping potential of the river and its relevant geographic features.

Key words: steam shipping and fleet, navigation, hydrologic facilities.

Актуальність дослідження. Водні об'єкти завжди слугували для місцевого населення основним джерелом добробуту, ядром формування природно-господарських комплексів. Це єдиний природний компонент, що став основою формування сільсько-господарських, поселенських, промислових, рекреаційних природно-господарських комплексів та обумовив природно-господарську різноманітність території. На території Карпато-Подільського регіону (КПР) таким водним ядром є річка Дністер. Будучи центром історико-географічних і культурно-політичних подій, господарських процесів і завдяки своїм судноплавним властивостям, водна артерія "об'єднувала" населення, слугувала районом формування міграційних потоків. Річка є природним геоекотонном, в межах якого відбувається транспортування властивостей речовини та енергії Подільської височинної області та Українських Карпат. Її господарське використання почало формуватися за античних часів. Тому "життєвий цикл її розвитку" потребує, як на нашу думку, ретельного ретроспективного вивчення та аналізу.

Сьогодні пріоритетність дослідження історичних засад формування водогосподарського природокористування наразі підсилюється інвестиційними програмами, які спрямовані на розбудову рекреаційного природно-ресурсного потенціалу території, що приурочена до долини річок. Не винятком є територія долини р. Дністер в межах Карпато-Подільського регіону.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших консолідаційних водних ядер на території Карпато-Подільського регіону є річка Дністер. На початку XIX ст. по Дністру (від м. Розвадів до гирла) сплавлилися плоти. Парове судноплавство до XIX ст. здійснювалося від м. Галич до гирла річки. У цей же час по допливах гірських річок інтенсивно відбувався сплав ялинового лісу (плоти-кошми шириною від 6 до 10 м) [2]. На плотах існував поперечний дерев'яний настил, що сприяв перевезенню каміння, гіпсу, фосфоритів, дров, зерна тощо. Плоты сплавлилися методом каравану, тривалість сплаву складала 3 (при великій воді) та 7 (при малій воді) днів. Заради безпеки

вантажу та людей вночі плоти не спускалися.

На р. Дністер та її великих допливах використовувалися пороми, човни, баржі, пароплави та галери. Останні були схожими на прямокутні скрині (розміром до 8 м кожна сторона), що будувалися з ялини, слугували зручним і вигідним одноразовим видом транспортування продуктів і перевозили від 1500 до 4000 пудів вантажу (20-60 т). Більшість із них у кінцевому пункті транспортування використовувалися як дрова (Дністр и его бассейн, 1941).

До найвитриваліших видів транспортування, що слугував кілька навігацій, відносили дністерські пороми, що будувалися у м. Жванець, Хотин. За будовою вони схожі до галер. Перевозили зерно з м. Могилева до Варниці. Довжина сторін коливалася від 10 до 25 м, висота бортів становила 1,5 м. Це допомагало (при достатній глибині перепадів – від 0,8 до 1,1 м) перевозити великі вантажі (від 6000 до 10000 пудів). Вниз за течією пороми самостійно сплавлилися, вгору піднімалися кіньми (по три коні на один паром).

Трикутні човни з гострим носом використовувалися переважно в середній течії лівобережного Дністра, від р. Збруч до м. Могилева. Довжина їх сягала 12-20 м; ширина - 3-6 м; висота бортів - 1,0-1,5 м; вага перевезеного вантажу - до 6000 пудів. Існували й інші види річкового транспорту. Це баржі, берлини, гезенки, підчалки. Баржі і берлини (довжиною 40-60 м, шириною 10-12 м; висотою бортів 1,5-2,5 м) перевозили вантаж вагою від 15 до 40 тис. пудів) були звичайними видами судноплавства на Дністрі і, як вниз за течією, так і вгору проти течії, ходили на буксирі. Основна їх відміна від інших засобів закладена в тому, що вони будувалися в районах річок Дніпра та Південного Бугу. Всі інші зазначені види транспорту зводилися в районі безпосереднього їх використання. Гезенки та підчалки ходили самостійно вниз за течією, а вгору відбуксовувалися пароплавами.

У південній частині долини річки Дністер використовувалися морські залізні баржі. Основним товаром їх транспортування був ліс, який сплавлився великими об'ємами на потужних пароплавах. По лівобережних допливах р. Дністра ліс сплавлився невеликими партіями на плотах.

До початку XIX ст. на р. Дністер використовувався паровий флот, що складався з 10-15-ти невеликих пасажирських та вантажних і 10-15-ти буксирних пароплавів. Перевезення людей (близько 100 тис. осіб/рік, тривалістю у 24 год.) та товарів (12 млн. пудів/рік, тривалістю у 42 год.) відбувалося від р. Смотрич до м. Могилева [2].

Гідрологічні й фізико-географічні умови річок Карпато-Подільського регіону найчастіше ускладнювали умови перевезення вантажів [1]. Загати, виникнення гравійної мілини та кіс, глинистий матеріал, що переносився водним потоком часто призводили до утворення заболоченої місцини та акумулювалися у нижній течії річки. Покращення стану річки та її долини проводилося за допомогою

вичерпування болотистої речовини з річкового потоку. Гірський характер течії проявлявся у переміщенні наносів (особливо боковими допливами р. Дністра), формуванні щільних кам'янистих відмілин-бурнаків. Меандри у середній течії р. Дністра заважали проходженню вантажних і пасажирських пароплавів, тому тут часто використовували пороми, що переправляли вантаж з одного берега на інший, з одного населеного пункту в інший, сусідній.

Скелясте річкове дно, дерев'яні та металеві стержні зруйнованих мостів і корчів у середній та нижній частинах річки ускладнює судноплавство. Транзитні глибини та нахил поверхні ускладнювали судноплавство, тому виникла необхідність покращення її транспортних властивостей (табл. 1).

Таблиця 1

Транзитні глибини та нахил поверхні р. Дністер (від р. Свіча до р. Збруч) [Днестр и его бассейн, 1941, с. 232]

№ з/п	Відстань (пункти)	Транзитна глибина (м)	Нахил поверхні (‰)
1	М. Розвадів – гирла р. Свіча	0,4	0,29
2	Гирло р. Свіча – гирло р. Золота Липа	0,5	0,47
3	Гирло р. Золота Липа – гирло р. Збруч	0,5	0,33

Друга половина XVIII ст. у гідротехнічному аспекті означена вивченням судноплавних можливостей річки Дністер та збільшенням фінансування наукових розробок. До кінця століття майже на всіх 50-ти перекатах середньої частини річки (від м. Могилева до с. Вихватинці) були збудовані регулюючі споруди й проводилися землечерпальні роботи (3 землечерпалки), проводиться поглиблення і розчищення русла від каміння і корчів.

У верхній течії (на ділянці рр. Свіча-Бистриця) укріплюються береги річки та збільшується нахил русла. Регулюючі роботи проводилися шляхом будівництва рівнобіжно спрямованих дамб трапецієподібного профілю. Ширина дамб складала 1,5-2,0 м, вони змінювали береги і формували новий профіль

русла (табл. 2). Матеріалом для дамб слугували кам'яні фашини, каміння, яке привозили із каменоломень м. Яремчі.

Навігаційне використання основної водної артерії Карпато-Подільського регіону укладається у різний часовий проміжок. Початок навігації припадає на середину-кінець березня, завершується залежно від горизонту води, появи льодових явищ (кінець листопада – середина грудня). У верхній частині річки навігація зупиняється в першій половині липня (після проходження паводку), на початку червня і у вересні (через межень). У середній та нижній течії річки навесні та під час літніх підйомів води судноплавство (через значну швидкість води – 2-3м/сек і вище) призупиняється до часу спаду води.

Таблиця 2

Ширина зрегульованої траси р. Дністер (за гідрологічними матеріалами XVIII ст.)

№ з/п	Ділянка річки	Ширина траси (м)
1	Від Розвадова до гирла р. Стрий	не менше 40,0
2	Від гирла р. Свічі до гирла р. Лімниці	не менше 63,0
3	Від гирла р. Лімниці до гирла р. Бистриці	не менше 80,0
4	Від гирла р. Бистриці до гирла р. Коропця	не менше 89,0
5	Від гирла р. Коропця до гирла р. Серета	не менше 91,0
6	Від гирла р. Серета до гирла р. Збруча	не менше 100,0

Окрім навігаційного значення р. Дністер є важливими енергетичним носієм. На ній будувалися водні млини-вишняки, які працювали тільки навесні, часом – після проходження паводку, сукновальні, маслобійні та інші споруди. Достеменно відомо, що на всіх допливах р. Дністер та його перекатах фігурували такі будови. На кінець 1930-х років на Дністрі та його допливах було 859 турбінних і колісних гідрологічних установок (42 – на Дністрі і 817 – на його допливах).

Величезна роль р. Дністер для території Карпато-Подільського регіону проявляється у тому, що вона є джерелом зрошування сільськогосподарських земель. Зрошування, за допомогою установок типу “болгарського колеса”, чигирів та інших подібних водних підйомників типу жолобів, приводилося з використанням кінської сили. Однак процеси випрямлення русла великих та малих допливів Дністра негативно вплинули на прибережні ландшафти: відбулася зміна

русла, збільшилися кути нахилу поверхні, знизився рівень ґрунтових вод тощо.

Великі річки слугують основним джерелом водопостачання населених пунктів, що використовують значну кількість поверхневої і артезіанської води, скиду забруднених вод.

Висновки. У радянські часи по Дністру ходили пасажирські катери, перевозили людей і вантажі. Сьогодні основною причиною несудноплавства річки є забруднення її русла. Очищення русла та поглиблення дна зменшило б підтоплення території. Однак неза-

жаючи на екологічний стан, територія долини р. Дністер є цікавою у плані формування, використання та збереження. Таке унікальне явище, як мандрювання річки, заслуговує віднести її до територій з певною категорією заповідності. Розвиток судноплавства, яким сьогодні активно займаються державні структури Тернопільської області, підвищив рекреаційну атрактивність та рекреаційний потенціал території. Історичні засади господарського використання р. Дністер є надійним підтвердженням викладеного вище.

Література

1. Денисюк Г. І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: Вид-во “ЕкоБізнесЦентр”, 1998. – 183 с.
2. Кілінська К. Еколого-прогнозна оцінка природно-господарської різноманітності Карпато-Подільського регіону України [монографія]. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 87-91, 119-131.
3. Кілінська К. Охорона навколишнього середовища. Навчально-методичний посібник. – Чернівці: Рута, 2001. – 86 с.

Матеріал надійшов 20.12.2012 р.

113

УДК 911.3:338.48

Анатолій Молодецький, Алла Пташнік

ЗНАЧЕННЯ ФЕСТИВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ У РОЗВИТКУ МІСТ ТА РЕГІОНІВ

В даній статті авторами виявлено географічні риси фестивального туризму в Україні як чинника сталого розвитку регіонів, великих, середніх та малих міст і визначення його реального або потенційного впливу на економічний стан цих географічних об'єктів. На конкретних прикладах розглянуто основні типи фестивалів, які проводяться в Україні. Проведено аналіз закладів освіти, які готують кадри для фестивальної діяльності. Зроблено висновки щодо доцільності розвитку фестивального туризму.

Ключові слова: фестивальний туризм, стратегія розвитку, депресивність регіонів, атрактивність міст.

Anatoliy Molodeckiy, Alla Ptashnik. IMPORTANCE OF TOURISM FESTIVAL IN THE DEVELOPMENT OF CITIES AND REGIONS *In this paper, the authors identified geographical features festival tourism in Ukraine as a factor of sustainable development of the regions of large, medium and small cities and determine its actual or potential impact on the economic situation of these geographical features. In the specific examples considered major types of festivals are held in Ukraine. The analysis of educational institutions that train personnel for the festival activities. The conclusions about the appropriateness of festival tourism.*

Keywords: festival tourism, development strategy, depressive regions, charm cities.

Вступ. Сучасний стан розвитку туристичної сфери в нашій країні продовжує переживати перехідний період. Це поступальний процес відродження і розбудови галузі, активізація соціальної політики у регіонах і на місцевому рівні дають сподівання, що труднощі є подоланими. Слід зазначити, що адекватне і випереджаюче вирішення проблем – вже наявних і таких, що виникатимуть, сприятиме створенню ефективної туристичної інфраструктури та покращенню життєзабезпечення населення до рівня мінімальних світових вимог та стандартів. Україна на новому етапі розвитку стане конкурентоздатним партнером, займе гідне місце на

карті міжнародної рекреаційно-туристичної діяльності.

Фестивальний туризм в останні десятиліття охоплює все більший прошарок туристичного руху. В цілому це відображає світову тенденцію у туризмі, де культурно-пізнавальні та розважальні форми стають основою росту туристичних потоків у розвинутих країнах. Орієнтиром зовнішньополітичного курсу України задекларована європейська інтеграція, тому фестивальний рух в нашій країні має отримати додатковий поштовх до розвитку, запозичуючи організаційні методи та форми центральноєвропейських країн.

На національному рівні сьогодні відповідно до Указу Президента України від 21.02.2007 р. «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів України» розроблено «Стратегію розвитку туризму і курортів», яку затверджено розпорядженням КМУ від 06.08.2008 р. Цей нормативний документ визначає загальнодержавні напрями розвитку сфери туризму і курортів України. З огляду на те, що туризм має суттєвий вплив на економічний стан і добробут населення на місцевому та регіональному рівнях для раціонального регіонального управління у сфері туристичної діяльності важливим кроком стало втілення положень Стратегії сталого розвитку туризму і курортів по областях в цілому та в малих містах зокрема. Відповідно до загальнодержавної програми розвитку малих міст [6], для міст, що мають значний природний та історико-культурний потенціал (історичні, історико-архітектурні, культурні та туристичні центри), пріоритетним стає формування перспективних туристичних функцій із збереженням і можливим господарським використанням об'єктів культурної спадщини, захист довкілля, обмеження промислової діяльності на територіях історичних ареалів міст.

Все це зумовлює доцільність першочергової розробки стратегій та якісних програм регіонального та локального розвитку, що включають стратегію сталого розвитку туризму і курортів, заснованих на всебічному аналізі ресурсів регіону [9].

Мета, завдання і матеріали дослідження.

Метою даної статті є виявлення сучасних географічних рис фестивального туризму в Україні як чинника сталого розвитку регіонів, великих, середніх та малих міст і визначення його реального або потенційного впливу на економічний стан цих географічних об'єктів. Серед завдань, поставлених у роботі, були такі:

- структуризація та географічна диференціація фестивального руху;
- визначення пріоритетності фестивальних форм для окремих регіонів;
- оцінка географічних засад підготовки кадрів для проведення фестивальних дійств та ін.

Для отримання та оцінки вихідної інформації використовувалися методи контент-аналізу та статистичні дані з джерел звітності загальнодержавних, регіональних та місцевих організацій у сфері місцевого самоврядування, культури і туризму, освіти та ін.

Аналіз попередніх досліджень та виклад основного матеріалу статті. Термінологічно фестивальний туризм поки не є загальноприйнятим різновидом туристичної діяльності. Деякими дослідженнями [1,3,5,10 та ін.] пропонується встановлення місця і ролі цього напрямку у туристичному спектрі пріоритетів. За результатами наших розвідок фестивальний туризм може розглядатися як різновид культурно-пізнавального туризму, що проявляється у декількох сутнісних формах (рис. 1).

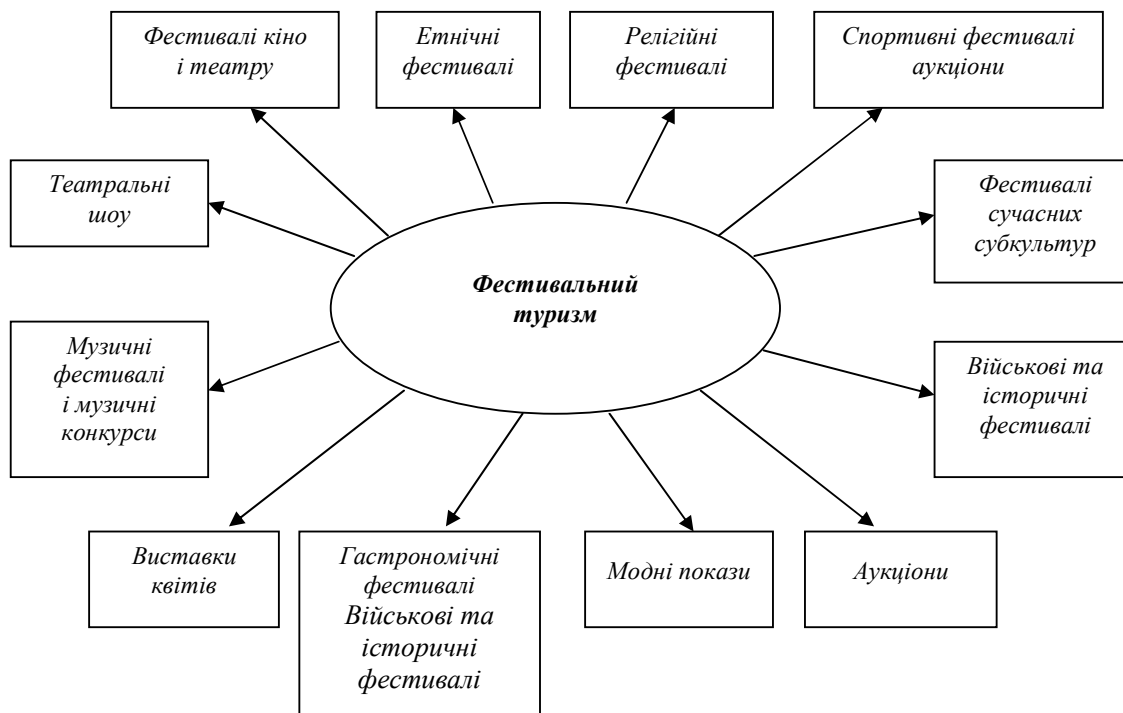

Рис. 1. Типізація фестивального туризму

Характерними особливостями фестивалів за масштабами залучення туристів є їх функціонування

на декількох рівнях: міжнародному, міжрегіональному (регіональному) і локальному. Відсутність націо-

нального рівня фестивалів у цій ієрархії пояснюється організацією таких фестивалів: практично для цього рівня стає безальтернативним залучення учасників не тільки своєї країни, але й представників сусідніх та інших країн з престижних і фахових міркувань та маркетингу. Це пояснюється також сучасними інформаційними технологіями та фінансово-інвестиційними ресурсами, необхідними для організації та підтримання престижу відповідних подій. Безумовно, фестивальний туризм – це також різновид подієвого туризму, який часто фігурує у класифікаціях туристичної діяльності [2].

Сталий розвиток міста передбачає збалансоване функціонування міського господарства, створення багатовимірного середовища для сучасного і наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів, технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, інженерної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку й оздоровлення населення, збереження та збагачення культурної спадщини. Треба керуватися думкою Ганса Йонаса: “майбутнє людини є найпершим обов’язком людської колективної діяльності за доби “всесильної” технічної цивілізації”[4]. Отже, загалом для міст Європи, східною частиною якої є Україна, принцип сталості розвитку означає важливість сталого функціонування інфраструктури, фінансову стабільність місцевого бюджету, культурну стабільність місцевих традицій, звичаїв, вмінь та навичок, полі етнічну толерантність. Оскільки всі регіони і міста по-своєму унікальні, кожен із них має знайти власний шлях до стійкого розвитку, використовувати свої переваги, внутрішній потенціал і привабливість як основу для локально орієнтованих стратегій стійкого розвитку. Адже поліцентричність розвитку національних та регіональних рівнів означає, що кожне місто має бути одним з центрів певної діяльності, займати своє місце у загальнорегіональній та загальнонаціональній системі поділу праці та розподілу капіталу. Підтримка якісної туристичної інфраструктури, особливо в випадках депресивних територій, має стати пріоритетною у бюджетних розподілах видатків державного і регіонального рівнів. Фестивальний туризм потрібно розвивати як форму м’якого туризму, що добре пристосовується до місцевого різноманіття.

Аналізуючи вітчизняний досвід розроблених регіональних стратегій слід зазначити, що всі вони використовують існуючий світовий досвід щодо методологічних та методичних підходів у формуванні стратегій та розробки організаційно-економічного механізму їх впровадження. Зокрема: проблемний підхід (стратегія Харківщина, Закарпаття); функціональний та галузевий підходи (Одещина); вирішення соціальних проблем, метод виявлення системних причинно-наслідкових зв’язків (Луганщина); одночасно два варіанти – стратегія індустріально-аграрного та сталого розвитку (Івано-

Франківщина); моделювання економічного розвитку (Тернопільщина). В цьому контексті для більшості регіонів України перспективними є історико-культурні та фестивальні маршрути, які знайомлять туристів з культурною спадщиною, місцевим колоритом та традиціями регіонів та міст. Це можуть бути тури вихідного дня, які розраховані на представників різних соціальних шарів: школярів, студентів, батьків з дітьми, людей похилого віку, бізнесменів, держслужбовців, військових та ін.

Переваги становлення туризму в малих містах та у регіонах їх розташування очевидні. Окрім відкриття нових спеціальностей та збільшення робочих місць, – це впровадження національного туристичного продукту, що характеризуватиме Україну якнайкраще, а також збільшення платоспроможності та життєвого рівня населення місцевості. А це, в свою чергу, спричинить підвищення прибуткової частини бюджету (як муніципального, так і державного) та видатків на історико-культурне відродження міст та регіонів [7].

У даній статті пропонується розгляд військово-історичних, етнічних, гастрономічних, мистецьких, тематичних, музичних форм фестивального туризму як типових для нашої країни в цілому та окремих її регіонів та міст. Серед характерних фестивалів наведених типів міжнародного рівня згадаємо такі:

- фестиваль історичних реконструкцій “Стародавній Меджибіж” проходить щорічно навесні у фортеці XIV століття “Біла Либідь” в місті Меджибіж (Хмельниччина). Тут відбуваються інсталяції з бойовим середньовічним мистецтвом, з мистецтвом танцю і музикою тих часів. У фестивалі беруть участь десятки військово-історичних клубів. Програма фестивалю включає відтворення масових битв (богурт); турнірні та групові лицарські поєдинки, середньовічні інсталяції, виступи музичних колективів на історичних інструментах;

- етнографічний фестиваль “Жнива. Весілля” проходить щорічно влітку в Пирогово, що під Києвом. Він має на меті відродження народних звичаїв та традицій. Тут відтворюється атмосфера давнього українського села з традиційними сільськими справами: жнивими, молотьбою зерна та виготовленням борошна, обідом у полі. На фестивалі все максимально наближається до первісного побутування;

- фестиваль органної музики “Діапазон” проходить щорічно влітку у Львові. З усіх міст України Львів має найдавніші та найбагатші традиції виконання органної музики. Сьогодні львівський орган залишається одним із найбільших в Україні. Метою проведення фестивалю є відродження органних концертів для широких верст публіки, характерних для західно- та центрально-європейських країн. У фестивалі беруть участь органісти-корифеї та молоді виконавці гри на органі з різних країн;

- гончарний фестиваль “Здвиг” проходить щорічно влітку в Івано-Франківську.

річно влітку в гончарній столиці України – селищі Опішня Полтавської області. Тиждень національного гончарного здвиження в Опішньому є науково-мистецькою акцією, спрямованою на відтворення і популяризацію традицій і досягнень гончарної культури, розвиток сучасного гончарства, підтримку локальної школи кераміки;

- фестиваль вина проходить щорічно восени в місті Берегове Закарпатської області. Його метою є збереження виноробних традицій та споживання вина, якими славиться Берегівщина, популяризація можливостей та надбань у галузі виноградарства та виноробства району. Проведення винного фести-

валю в Береговім призвело до того, що містечко уже переконливо доводить статус “винної столиці” Західної України;

- тематичний фестиваль ковальської майстерності “Парк кованих фігур” нещодавно започатковано в Донецьку. Він відроджує ковальський промисел в Україні та дозволяє прикрасити міський парк кованих фігур творчими шедеврами. У фестивалі беруть участь представники з України, Росії, Нідерландів, Бельгії, Чехії. Майстри працюють над художніми інтерпретаціями на теми казок, легенд, міфів і містичних фантазій.

Рис. 2. Місця проведення регулярних міжнародних фестивалів в Україні

Картографічне відображення фестивалів міжнародного рівня представлено картою, яка відображає реальну ситуацію у найбільш стабільних та вагомих географічних проявах фестивального руху в Україні (рис. 2). Карта демонструє тяжіння фестивалів як форм залучення туристичних потоків до міст і територій, перш за все, заходу і півночі України, що особливо важливо в умовах кризових явищ у провідних секторах економіки цих регіонів для подолання депресивності, збільшення зайнятості і доходів бюджетів усіх рівнів. Туристична інфраструктура цих регіонів також демонструє більшу мобільність та прискорений розвиток (готельний бізнес, громадське харчування, транспортні послуги та ін.).

Новим для України, проте добре апробованим в європейських країнах, напрямом підвищення конкурентоспроможності регіонів має стати комплексний маркетинг регіонів та створення їхнього іміджу. Він передбачає створення державних і

регіональних інформаційних систем, які б нагромаджували інформацію про регіони, їхній потенціал, потреби та конкурентні переваги, зокрема історико-культурні надбання, презентацію регіонів на міжнародних виставках, симпозіумах тощо. Державна політика щодо підтримки депресивних територій недостатня. Вона повинна носити більш системний характер та бути більш ефективною з точки зору досягнення кінцевих результатів, тобто подолання депресивності територій. Дуже важливим є законодавче врегулювання проблеми стимулювання розвитку регіонів. Для категорії малих та середніх міст забезпечуватиметься розвиток соціальної сфери, роль якої у таких населених пунктах є провідною, а також розвиток пов'язаних з нею галузей та видів діяльності. Так, поряд з лікуванням, відпочинком і туризмом розвиватимуться також фестивальна, театральна-концертна, спортивно-видовищна діяльність, будівельна індустрія, харчова, легка, сувенірна промисловість, виробництво

будівельних матеріалів, транспорт, роздрібна торгівля, громадське харчування та інші галузі. Увага приділятиметься підготовці кадрів (для охорони

здоров'я, екскурсійної справи, перекладачів, фестивальної діяльності, культури тощо).

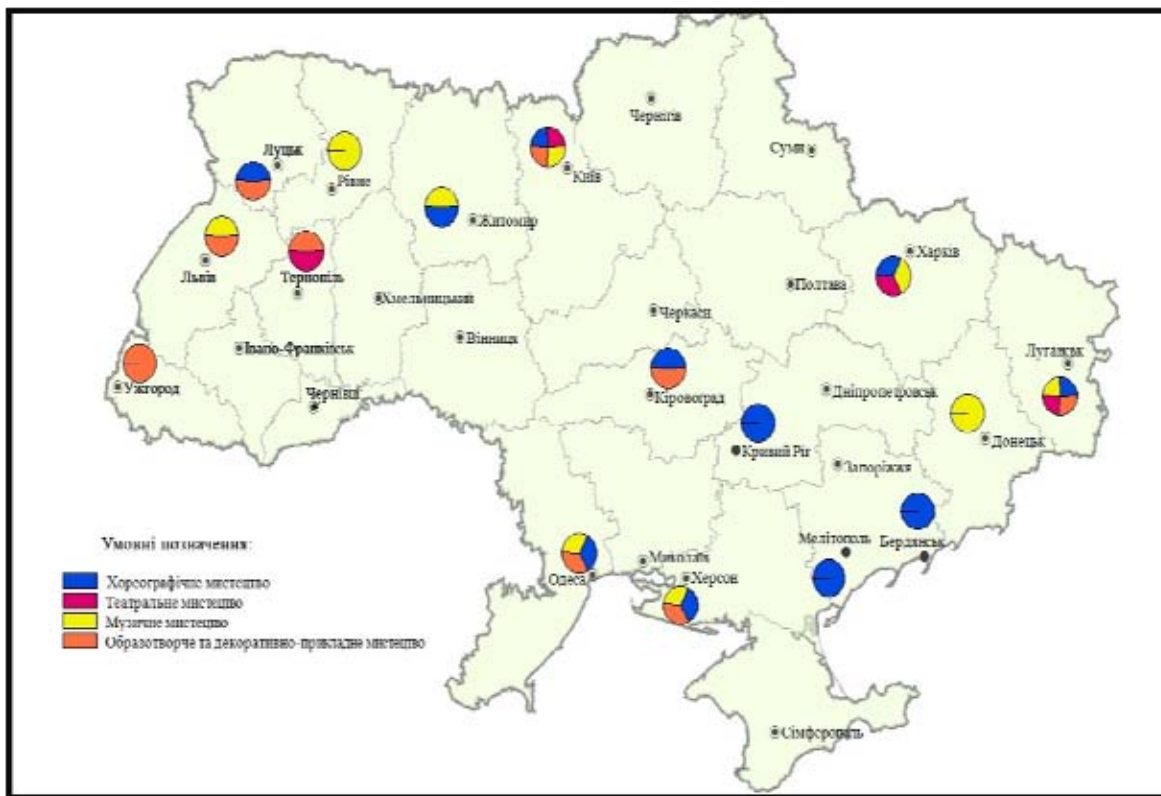

Рис. 3. Центри підготовки кадрів вищої кваліфікації для проведення фестивалів

Одним із завдань соціального розвитку міст є охорона культурної спадщини шляхом реконструкції та реставрації пам'яток культурної спадщини, формування мережі будинків народних ремесел з відродженням національної культури, що може фінансуватися в тому числі за рахунок доходів від фестивальної діяльності. Для якісного проведення фестивалів та створення атрактивності самого дійства вкрай необхідні фахівці-організатори і виконавці-професіонали. Проведений нами аналіз показав, що найбільше вищих закладів освіти, які готують кадри відповідних спеціальностей для фестивальної діяльності, зосереджено у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Луганську. Зовсім немає таких вузів у Сумській, Запорізькій, Полтавській, Черкаській, Миколаївській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях. В решті регіонів України існують навчальні заклади або їх філіали, факультети чи навчально-консультативні пункти (рис. 3). Обличчям цих форм підготовки кадрів є три

національні музичні академії у Києві, Львові та Одесі, Харківський університет мистецтв та заклади Луганська, Луцька, Рівного, Ужгорода.

Висновки. Фестивальний туризм є ресурсом підвищення світового іміджу України та джерелом підйому економічного добробуту окремих регіонів і міст. Він створює основу для суттєвого зростання та урізноманітнення зайнятості, створення ґрунту матеріального добробуту та культурного рівня населення цих територій. Фестивальний туризм як різновид культурно-пізнавального, подієвого та розважального створює вагомий внесок у зайнятість та працевлаштування фахових кадрів з багатьох спеціальностей, які зараз в нашій країні не знаходяться в списку високооплачуваних та заможних. Диверсифікація географічного розташування фестивалів різного рівня дозволить мобілізувати ментальні ресурси населення регіонів та фінансові ресурси інвесторів, що поліпшить стан бюджетів міст та регіонів країни.

Література

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування / О. О. Бейдик. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2001. – 304 с.

2. Грицку-Андрієш Ю. П. Фестивальний туризм у системі рекреаційно-туристської діяльності / Ю. П. Грицку-Андрієш, Ж. І. Бучко // Науковий вісник Чернівецького університету, вип. 519-520. Географія. — Чернівці, 2010. — С. 56-60.
3. Зорин І. В. Туризм как вид деятельности / И. В. Зорин, Т. П. Каверина, В. А. Квартальнов. — М.: Финансы и статистика, 2005. — 288 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Переклад з нім. — К.: Лібра, 2001. — С. 206.
5. Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. — К.: Знання, 2011. — 334 с.
6. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст [Текст] : закон України від 04.03.2004 р. № 1580-IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. — К., 2004. — № 24. — С. 332.
7. Про затвердження Програми розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей у 2004-2010 роках [Текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2004 № 612 / Кабінет Міністрів України // Офіційний Вісник України. — К., 2004. — № 19. — С. 1328.
8. Про курорти [Текст] : закон України від 05.10.2000 р. № 2026-III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. — К., 2000. — № 50. — С. 435.
9. Про стимулювання розвитку регіонів (зі змінами та доповненнями) [Текст] : закон України від 08.09.2005 р. № 2850-IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. — К., 2005. — № 51. — С. 548.
10. Старовойтенко О. А. Основи класифікації в туризмі / О. А. Старовойтенко // Матер. II-ї міжнар. наук.-практ. конф. "Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості". — К.: Знання України, 2002. — С. 287-290.

Стаття надійшла 25.10.2012 р.

118

УДК 338.48 : 338.246

Володимир Монастирський, Ігор Касіяник

СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ЛЬВІВЩИНИ В АСПЕКТІ "ОЛІМПІЙСЬКА НАДІЯ – 2022"

У статті висвітлено сучасний стан туристичної галузі Львівської області. Розкрито сутність і направленість розвитку галузі на основі регіональної програми Львівської обласної адміністрації. Зроблена оцінка виконання програми на 2011-2013 рік. Проаналізовано проект з розбудови спортивної та туристичної інфраструктури у Львівській області «Олімпійська надія – 2022». Проведення Олімпіади синергетично вплине на економіку країни, радикально збільшить інвестиції у туристичну та суміжні галузі, призведе до зростання туристичних потоків, надасть поштовх до розвитку спорту та бізнесу, створить нові робочі місця. Програми та проекти диктують необхідність створення повноцінної регіональної та національної політики розвитку туризму та рекреації.

Ключові слова: Львівська область, туризм, туристична інфраструктура, туристичні ресурси, програма, проект, аналіз, «Олімпійська надія – 2022».

V. Monastyrskyy, I. Kasiyanyk. STATUS AND TRENDS OF TOURISM INDUSTRY IN LVIV ASPECT "OLYMPIC HOPE - 2022"

The article highlights the current state of tourism in Lviv region. The essence and direction of the industry on the basis of the regional program of Lviv regional administration. The estimation of the program for 2011-2013 year. Analysis of the project to build the sports and tourism infrastructure in Lviv region "Olympic Hope - 2022." The competition synergistically affect the economy, dramatically increase investment in the tourism and related industries, will increase the tourist flow will provide impetus to the development of sport and business, create new jobs. Programs and projects necessitate the creation of a full-fledged regional and national policy development of tourism and recreation.

Keywords: Lviv, tourism, tourism infrastructure, tourism resources, program, project analysis, "Olympic Hope - 2022."

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні туризм Львівщини набув масового характеру та став одним з провідних, високоприбуткових

та найбільш динамічних галузей господарства. Туристично-рекреаційна сфера Львівської області функціонує у поєднанні з понад 20 суміжними

галузями, тим самим забезпечує їх роботою, працівників заробітною платою, а державу – надходженнями коштів у бюджет. До суміжних галузей туризму перш за все слід віднести: готельне господарство, харчування, транспорт, торгівлю, культуру і мистецтво, науку та освіту, спорт, медицину, зв'язок, фінанси, побут, народні промисли, розваги, інше.

Туристична індустрія з суміжними галузями Львова та області впродовж останніх 2-х десятиліть поступово динамічно розвивається і стала однією з пріоритетних сфер економіки Львівської області. На Львівщину туристів і гостей приваблює неповторне поєднання місцевого колориту та ділової активності. Проте у більшості випадків подорож на Львівщину як українських, так і закордонних туристів асоціюється лише з містом Львовом та його історико-культурною спадщиною. Другорядними туристичними ресурсами завжди знаходились та й знаходяться зараз середньовічні замки у мало-відомих містечках, гори Карпати з унікальними ландшафтами та бальнеологічні курорти, що загалом – є чудовою базою для розвитку найрізноманітніших видів і форм туризму та відпочинку.

На сьогоднішній день не існує комплексності туристичної галузі Львівщини і тому важко прогнозувати залучення більшої кількості туристів та проведення зимових олімпійських ігор 2022 року на її теренах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз публікацій з цієї проблематики свідчить, що українські й закордонні науковці систематично проводять наукові дослідження з найбільш актуальних напрямів щодо стану та тенденцій розвитку туристичної сфери. На сьогодні, дослідженням розвитку туристичної індустрії в системі народно-господарського комплексу країни, пріоритетам та стратегіям розвитку туризму, присвячені роботи таких вчених, як: В. Квартальнов [4], В. Кицяк [5], О. Любіцева [6], І. Сміль [11], Є. Панкова [9], М. Мальська, О. Бордун [7], В. Смолий, В. Федорченко, В. Цибух [12], М. Борушак [3] та інші.

Проблематика стану та розвитку туризму в Україні на сьогодні є досить актуальною. Особливо це стосується областей, де зосереджені значні історико-культурні та природні ресурси до яких саме і належить Львівщина. На сьогодні недостатнім є розкриття проблеми стратегічного розвитку туристичної індустрії на регіональному рівні. Це і обумовлює актуальність і важливість обраної теми публікації.

Метою дослідження є визначення стану та тенденцій розвитку туризму та рекреації на рівні адміністративних та природних районів Львівської області для перспектив проведення великомасштабних міжнародних спортивних дійств.

Виклад основного матеріалу. Загальною проблемою розвитку туризму в Львівській області є неефективне та нерациональне використання при-

родних та історико-культурних ресурсів, а також відсутність чіткої стратегії розвитку індустрії туризму та чіткого його планування і регулювання.

Для усунення цієї загальнообласної проблеми, Львівська ОДА, зокрема управління розвитку туризму та курортів, розробила та затвердила: “Програму розвитку туризму та рекреації у Львівській області на 2011 – 2013 роки” [10]. В цілому програма короткострокова, має стандартну структуру, базується на загальних положеннях, проте є досить нечіткою щодо виконання окремих її пунктів.

Програмою, зокрема, було передбачено:

– “Створення сприятливих економічно-правових та організаційних умов для залучення вітчизняних та іноземних інвестицій в туристичну галузь”. Оскільки програма створювалась власне перед початком “Євро-2012”, слід зазначити, що економічно-правові та організаційні умови нічим не покращились і не змінилися, тим самим іноземні інвестиції не прийшли в Україну в цілому, а в Львівську область зокрема;

– “Утвердження образу Львівщини як регіону туристичного значення. Створення та просування туристичного бренду Львівщини на внутрішньому й міжнародному туристичних ринках”. З даного пункту можна лише зазначити, що позитивно змінився лише образ та імідж самого міста Львова, але програмою не досягнуто кінцевої цілі – образ Львівщини і на далі маловідомий. Про це свого часу стверджувала на прес-конференції директор “Центру розвитку туризму Львова” Надія Радіоненко: “після футбольного чемпіонату Євро-2012 в туристично-інформаційний центр Львова звернулись на 25 % більше туристів, у порівнянні із липнем минулого року...” [14];

– “Проведення інформаційно-рекламної роботи щодо популяризації та пропаганди туристичного потенціалу Львівщини на світові туристичні ринки”. Потрібно віддати належне роботі як Львівської міської, так і обласної рад, оскільки ними: 1) активізовано публікації в мережі Інтернет та наукових виданнях з висвітленням унікальності природи та історико-культурної привабливості Львівського регіону; 2) підтримано галузі виробництва, що є постачальниками товарів та послуг для підприємств туристичної індустрії (кафе, ресторанів, кінотеатрів, побутових послуг); 3) створено ефективну систему підготовки, перепідготовки каліфікованих працівників в галузі туризму;

– “Створення єдиної інформаційно-туристичної інфраструктури”. В рамках цього пункту програми у Львові відбувся туристичний форум “Перемагай з Левом” – це чи не єдина подія такого рівня в Україні. Форум присвячений обміну досвідом та поширенню найкращих практик туристичного бізнесу міст Європи. Львів мав можливість запросити експертів галузі з туристичних міст Європи завдяки членству в організації Еуропа

Cities Marketing («Маркетинг європейських міст»). Львів є єдиним містом в Україні, яке входить в цю організацію [13];

– “Удосконалення системи контролю за роботою туроператорів та гідів-перекладачів, що працюють на території Львівської області”. З цього питання не було прийнято практично нічого як на регіональному рівні, так і на рівні центрального виконавчого органу в галузі туризму – Державним агентством з туризму і курортів України;

– “Сприяння розвитку перспективних форм туризму (зелений туризм, активні види відпочинку) з урахуванням необхідності забезпечення ефективного природокористування та охорони навколишнього середовища”. Домінантним вектором у туризмі все ж таки було проведення Євро-2012, а зелений туризм та активні форми відпочинку цієї програми залишилися невиконаними і все залишилось по старому;

– “Впровадження світових стандартів у систему туристичного ознакування автомобільних шляхів та шляхів активного туризму”. Нагадаємо, спеціально на час матчів Євро-2012 у Львові встановили спеціальне ознакування. Розміщували знаки вздовж основних магістралей (вулиць Стрийська, Зелена, Б. Хмельницького, Липинського), біля залізничного вокзалу, аеропорту, у центральній частині міста. Як повідомляли у прес-службі Львівської міської ради, загалом у місті було 935 вказівників. Але програма складена на 2011-2013 рік і на перспективу для всієї Львівщини. Туристична галузь Львівської області не може бути орієнтована тільки на конкретні спортивні чи культурні події, а повинна мати постійну основу, оскільки туристичні принади як правило у області мають постійну прописку. Отже, світові стандарти з ознакування повинні бути розміщені і інформувати туристів круглий рік;

– “Забезпечення організаційних заходів та технічних вимог до безпеки туристів”. У чинному Законі України “Про туризм” зазначено [2], що безпека туристів на території України гарантується державою завжди. Чи потрібно прописувати окремі ще гарантії і розробляти місцеві заходи в цьому плані, це окреме питання;

– “Модернізація існуючої матеріально-технічної бази санаторно-курортної сфери, створення нових рекреаційно-туристичних об’єктів міжнародного стандарту”. Виходячи з того, що обласним бюджетом виділено на реалізацію програми лише 600 тис. гривень на 3 роки, можна констатувати, що це лише слова програми, а конкретні дії при такому фінансуванні виглядають нереально;

– “Забезпечення раціонального й ефективного використання природних рекреаційних, історико-культурних ресурсів, відновлення архітектурних та етнічних пам’яток” [10]. Львівщина традиційно була областю, де перспективи туристично-рекреаційної індустрії були і залишаються одними з найкращих в

Україні. Природно-ресурсний та історико-культурний потенціал у поєднанні з вигідним географічним положенням в центрі Європи та існуючий багаторічний досвід і напрацювання у сфері рекреації є достатньо вагомою передумовою пріоритетного розвитку туристичної індустрії. Постає тільки єдине питання, а як забезпечити раціональне й ефективне використання цього потенціалу практично при відсутності фінансування з сторони держави.

Отже, нами коротко проаналізовано “Програму розвитку туризму та рекреації у Львівській області на 2011 – 2013 роки”. З програмних напрямів розвитку стає зрозумілим, що це дійсно лише паперовий формуляр для звітності про роботу регіональних органів управління в галузі туризму та курортів, а не реальне вирішення першочергових завдань області в галузі туризму, при тому, що були витрачені великі кошти, зрештою спрямовані в основному на проведення фінальної частини Євро – 2012 у місті Львові. Тому говорити за всю Львівську область ще передчасно.

Вже так складається, що всі галузі, і туристична в тому числі, живуть не тільки сучасністю, але і перспективою. Ще не закінчилось відлуння Євро 2012, як нам пропонують нові грандіозні загальноукраїнські проекти. Відповідно до Указу Президента України від 08.09.2010 року № 895 [1], національний пріоритет (проект), метою якого є створення в Україні спортивно-туристичної інфраструктури, здатної прийняти Зимову олімпіаду 2022 року. Термін реалізації проекту: 5 років – перша черга; 9 років – загальний.

Реалізація проекту передбачає розбудову відповідно до вимог Міжнародного Олімпійського Комітету (МОК) олімпійської інфраструктури за бюджетні кошти та будівництво туристичних об’єктів за інвестиційні кошти [8], нове позиціонування туристичної привабливості України, підвищення туристичної привабливості та має надати потужний поштовх до розвитку спортивної галузі. Очікується, що проведення Олімпіади синергетично вплине на економіку країни, радикально збільшить інвестиції у туристичну та суміжні галузі, призведе до зростання туристичних потоків, надасть поштовх до розвитку спорту та бізнесу, створить нові робочі місця.

У 2014 році відбудеться подача офіційної заявки міста-кандидата від України. Очікується, що ним стане місто Львів. Також до проведення Олімпіади підготують такі міста як Трускавець, Стрий, Славське, Воловець та гірські комплекси Тисовець і Тростяни. Місто-господар Олімпіади буде оголошено у 2015 році. Проект отримав назву у вигляді “Олімпійська надія – 2022” [8].

На основі указу Президента, розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджено попереднє техніко-економічне обґрунтування національного проекту “Олімпійська надія – 2022” – створення

спортивно-туристичної інфраструктури”. У цьому документі, який підготувала німецька компанія PROPROJEKT Planungsmanagement & Projektberatung GmbH, подані результати досліджень, які підтверджують, що у м. Львові та Українських Карпатах існує технічна можливість проведення зимових спортивних змагань олімпійського рівня. Раніше вказана компанія брала участь у підготовці техніко-економічного обґрунтування (ТЕО) проведення літньої Олімпіади – 2016 в Баку і зимової Олімпіади – 2018 в Мюнхені. Обидві заявки не пройшли відбір. Згідно з ТЕО, розташування країни, а також клімат дозволяють Україні організувати проведення зимових Олімпійських ігор, аналогічних тим, які відбулися в 2010 році у Ванкувері (Канада) і які пройнуть в 2014 році в Сочі (Російська Федерація) і в 2018 році в Пхенчхані (Республіка Корея) [8].

Зокрема, передбачається, що змагання з хокею, керлінгу, ковзанярського спорту, фрістайлу, шорт-треку і фігурного катання проводитимуться у Львові. Змагання зі стрибків з трампліну, лижного двоеборства, біатлону, лижних перегонів і сноуборду – в Тисовці (Львівська область), а з гірсько-лижного спорту – у Боржаві (Закарпатська область). Будівництво всієї інфраструктури буде здійснюватися відповідно до вимог Міжнародного олімпійського комітету.

Як повідомляв у ЗМІ голова Держагентства з інвестицій та управління нацпроектами Владислав Касків, усі об’єкти були розділені на два класи. До першого віднесено об’єкти, які зможуть окупитися і під які будуть активно залучатися інвестиції – наприклад, гірськолижні комплекси. Другу групу споруд будуватимуть за державний рахунок – це об’єкти інфраструктури, а також деякі спортивні об’єкти, наприклад, льодовий палац [8].

Розміщення спортивних об’єктів передбачається у двох кластерних зонах: рівнинній (м. Львів) та гірській (с. Тисовець Львівської області та хребет Боржава Закарпатської області).

Кабінет Міністрів розглянув деякі питання підготовки до реалізації національного проекту “Олімпійська надія – 2022” – створення спортивно-туристичної інфраструктури”. Зокрема, йдеться про будівництво у 2012–2021 роках спортивної інфраструктури, в тому числі на території м. Львова, селища Тисовець та прилеглих до нього територіях, у межах Воловецького та Міжгірського районів (гірськолижний комплекс “Боржава”), об’єктів транспортної інфраструктури, у тому числі аеропортів, автомобільних доріг та об’єктів залізниць, об’єктів інфраструктури розміщення, у тому числі олімпійських селищ, а також міжнародного медіа-центру.

Фінансування національного проекту “Олімпійська надія – 2022” – створення спортивно-туристичної інфраструктури”, здійснюватиметься за рахунок коштів приватних інвесторів, фінансування

з державного і місцевих бюджетів, у тому числі на умовах співфінансування та державної підтримки, що надається в установленому порядку в формі державних гарантій.

У цьому плані відповідно до указу Президента України завершується розробка і обласної програми з реалізації національного проекту з розбудови спортивної та туристичної інфраструктури “Олімпійська надія – 2022” [15].

Головною метою програми є створення організаційно-технічних умов для розташування об’єктів спортивної та туристичної інфраструктури: спортивних споруд, доріг, аеропортів, готелів, закладів відпочинку та рекреації тощо.

Зокрема, відповідно до проекту буде здійснено:

- аналіз існуючого стану спортивної та туристичної інфраструктури у Львівській області та проблеми її розвитку (за окремими видами: спортивна інфраструктура, транспортна інфраструктура, туристична інфраструктура, інженерна інфраструктура, інфраструктура безбар’єрного переміщення інвалідів, тощо);

- стратегічний аналіз потреб у розвитку спортивної та туристичної інфраструктури для проведення Зимових олімпійських ігор та розвитку Львівщини як центру зимових видів спорту;

- пошук шляхів та способів розв’язання проблем, що забезпечують функціонування спортивної та туристичної інфраструктури, а також її перспективного розвитку (кластерів);

- оцінку існуючого стану галузей, які забезпечують функціонування спортивної та туристичної інфраструктури, проблем їх розвитку (соціальна інфраструктура, інформаційне забезпечення, безпека, благоустрій, кадри);

- оцінку потреб у розвитку галузей, які забезпечують успішне функціонування спортивної та туристичної інфраструктури [15].

Розробники програми зазначають, що також будуть розроблені завдання та заходи з реалізації програми в функціональному розрізі та розрізі джерел фінансування з розподілом на 2013–2014 роки.

Висновки. Проаналізувавши сучасний стан програмного забезпечення туристичної галузі Львівщини та її перспектив можна зробити окремі висновки. Навіть часткове виконання регіональної програми розвитку туризму та рекреації у Львівській області на 2011 – 2013 роки дозволила підняти туризм на якісно та кількісно вищий рівень. Область вже сьогодні вирізняється своєю пропозицією туристичних продуктів на своїй території. Перш за все це історико-культурні об’єкти регіону, що отримали популяризацію і користуються більшим попитом. Також продовжує розвиватись гірський (гірськолижний, пішохідний), оздоровчий, культурно-пізнавальний, сільський, водний види туризму.

Розвиток туризму в області починає базуватися на ефективному використанні історико-культурних ресурсів, природних та кліматичних умов, етнічних, історичних, архітектурних пам'яток області. Подальше виконання програми дозволить забезпечити зростання туристичних потоків і надходжень від туристичної діяльності, збільшення зайнятості населення в туризмі та суміжних галузях, що тим самим сприятиме економічному становленню регіону.

Удосконалена у зв'язку з Євро – 2012 туристична інфраструктура, а також система транспортного обслуговування туристів та населення дають поштовх швидкому піднесенню та подальшому розвитку туризму Львівщини. Про це свідчать

нові проекти на зразок “Олімпійська надія – 2022”, запропонована Президентом України і підтримана Кабінетом Міністрів. Хоча й існує багато сумнівів, щодо олімпійської столиці у місті Львові та проведення зимової олімпіади на Львівщині, проте такі проекти та програми створюють позитивний туристичний імідж регіону.

Отже, програми та проекти диктують необхідність створення повноцінної регіональної політики розвитку туризму та рекреації. Тому Львівська область як адміністративна одиниця України повинна підтримувати і розвивати позитивний образ регіону, намагаючись пропагувати та популяризувати свою туристичну привабливість всієї території загалом.

Література і джерела

1. Указ Президента України : Про заходи щодо визначення і реалізації проектів із пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку // Указ № 895/2010. – К.: Урядовий портал, 2010.
2. Про внесення змін до Закону України “Про туризм” щодо надання туристичних послуг / Верховна Рада України; Закон від 09.02.2012 № 4385-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
3. *Борушак М.* Проблеми формування стратегії розвитку туристичних регіонів : Монографія. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2006. – 288 с.
4. *Квартальнов В. А.* Туризм: Учебник / В. А. Квартальнов. – М.: ФиС, 2003. – 320 с.
5. *Кифяк В. Ф.* Організація туристичної діяльності в Україні / В. Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги-XXI, 2003. – 300 с.
6. *Любіцева О. О.* Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). – К.: Альтерпрес, 2003. – 436 с.
7. *Мальська М. П., Бордун О. Ю.* Планування діяльності туристичних підприємств: Навч. посіб. – К.: Знання, 2005. – 241 с.
8. Олімпійська надія – 2022 – створення спортивно-туристичної інфраструктури. Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrproject.gov.ua/project/olimpiiska-nadiya-2022.
9. *Панкова Є. В.* Туристичне краєзнавство : Навч. посіб. / Є. В. Панкова. – К. : Альтерпрес, 2003. – 352 с.
10. Програма розвитку туризму та рекреації у Львівській області на 2011 – 2013 роки. Управління туризму ЛОДА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lviv-land.lviv.ua/upravlinnya-rozvytku-turyzmu-ta-kurortiv.
11. *Смаль І. В.* Туристичні ресурси світу / І. Смаль. – Ніжин.: Видавництво Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. – 336 с.
12. *Смолій В. А.* Енциклопедичний словник-довідник з туризму / В. А. Смолій, В. К. Федорченко, В. І. Цибух. – К.: Видавничий Дім “Слово”, 2006. – 372 с.
13. Туристичний форум “Перемагай з Левом” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.arena-lviv.com.ua/iv-lvivsky-turystychnyy-forum-peremah.
14. Туристичні потоки до Львова після Євро-2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://greentur.kosiv.info>.
15. Обласна програма реалізації національного проекту з розбудови спортивної та туристичної інфраструктури “Олімпійська надія-2022” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://areny.lviv.ua/uk/olimp-nadia-2022>.

Стаття надійшла 12.12.2012 р.

УДК 911.3

Катерина Дударчук

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ГОМОГЕННІ РЕСУРСИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ТУРИЗМІ

У статті розглянуто гомогенні ресурси як вид історико-культурних туристичних ресурсів регіону. Досліджено стан збереження найбільш відомих гомогенних ресурсів області та їх значення для розвитку міжнародного туризму, зокрема – інтуризму. Зосереджено увагу на проблемах використання гомогенних туристичних ресурсів у малорозвинутих населених пунктах та деякі шляхи вирішення проблем цих населених пунктів.

Ключові слова: інтуризм, історико-культурний туристичний потенціал, гомогенні туристичні ресурси.

Kateryna Dudarchuk.

The article deals with homogeneous resources as a kind of historical and cultural tourist resources of the region. The state of preservation of the most famous of homogeneous resources of the region and their importance for the development of international tourism in particular - inntourism. The emphasis is on problems of homogeneous tourist resources in undeveloped localities and some ways of solution of these problems.

Keywords: inntourism, historical and cultural tourist potential, homogeneous tourist resources.

Актуальність теми. Одним із видів туризму, який доцільно розвивати у Тернопільській області, як і у всьому Західному регіоні України, є іноземний туризм. Для розвитку цього виду туризму у регіоні є багаті природні та історико-культурні ресурси, сприяє цьому і зручне географічне положення регіону (близькість до державного кордону України, розміщення на важливих транспортних магістралях та ін.). Про це знаходимо наукові публікації О. Бейдика, С. Кузика, О. Любіцевої, М. Мальської, В. Мороза, Р. Підставки, М. Рутинського.

Але до цього часу ще недостатня увага приділяється вивченню так званих гомогенних ресурсів, вони ще не використовуються належним чином, недостатньо включені до туристичних маршрутів для українських та іноземних громадян.

Постановка проблеми. Гомогенними вважають ті види історико-культурних ресурсів, які "пов'язані з історією, культурою та природою території, на якій вони перебувають, так і тієї держави, в межах якої об'єкт початково виник [2, с. 125]". Багато з них, як свідчить О. Бейдик, є унікальними цінностями світового і європейського значення і містять значний туристичний потенціал. До них належать місця, пов'язані з життям, діяльністю або перебуванням в нашому краї відомих людей, поховання воїнів іноземних країн, меморіали чи місця масової загибелі іноземних громадян.

Ці ресурси у нашій країні ще не всі обліковані, більшість з них ще не включені до закордонних турів і є значним резервом для оптимізації міжнародного туризму.

На території Тернопільської області, що тривалий час входила до складу Польської, Австро-Угорської та Російської імперій, таких ресурсів дуже багато. Це, передусім, залишки палаців, оборонних споруд, костель, цвинтарі, місця проживання відо-

мих людей.

У становленні інтуризму в Тернопільській області важлива роль належить спадщині малочисельних груп населення: поляків, євреїв, вірменів, росіян тощо, які залишили по собі чисельні архітектурні споруди, некрополі та захоронення. Загалом, у дорадянський період українці жили переважно у селах, а в містах та містечках Тернопільської області майже половину населення складали поляки та євреї. Тому варто наголосити, що гомогенні туристичні ресурси розміщені в населених пунктах із достатньо високою пізнавальною цінністю, оскільки в містах, як правило, зосереджена велика кількість й інших історико-культурних ресурсів. Крім того, туристична інфраструктура у містах є більш розвинутою, аніж у сільських населених пунктах, що полегшує транспортну доступність до туристичних об'єктів та забезпечує комфортний відпочинок для туристів завдяки наявності закладів розміщення та харчування. Тому за умови раціонального використання (впорядкування могил, відновлення та реставрації споруд, розвиток інфраструктури) це може стати поштовхом для зацікавлення людей з-за кордону у відвідуванні гомогенних об'єктів.

Великий вплив на культуру регіону з давніх часів мало польське населення. У XVI ст. із приходом на землі Західної України влади Речі Посполитої на теренах Тернопільщини з'явилося багато оборонних замків та фортець, які оберігали польських резидентів від нападів татар та козаків. Зрозуміло, що впродовж століть власники оборонних споруд змінювали одне одного – як польські (Потоцькі, Конецьпольські, Калиновські, Сапегі, Сенявські), так і українські (Бучацькі, Вишневецькі, Збараські, Коріатовичі, Язловецькі та ін.). Тому історія замків та фортець Тернопільщини

(Теребовля, Бучач, Кременець, Бережани, Язловець та інші) стосується обох народів. Невід'ємною складовою польської духовності є релігійне світосприйняття. Велику увагу польські віруючі приділяють зведенню культових храмів – костелів. Слово “костел” походить від лат. *Castellum* — укріплене місце, замок. Сама назва споруди свідчить про давню історію римо-католицьких храмів. Так, найстаріші кам'яні костели регіону, які зберегли свій вигляд до сьогодні, – це споруди XV – XVI ст. забудови, які знаходяться на території Бучацького, Бережанського та Зборівського районів [7].

У процесі дослідження історико-культурного потенціалу стародавніх містечок регіону виявилось, що багатим на гомогенні туристичні ресурси є с. Язловець Бучацького району. Взагалі, перші писемні згадки про містечко з'явилися із започаткуванням роду шляхтичів Язловецьких у XV ст., який походить від роду Бучацьких. Брат першого польського воєводи на Поділлі Михайла Бучацького Теодорик осів у містечку в 1436 році і став називати свій рід Язловецькі. Зі знатного роду походить нащадок Теодорика коронний гетьман польських військ Юрій Язловецький (1510 – 1575). Він укріпив родинний маєток (Язловецьку фортецю), оскільки брав активну участь у військових діях козацтва. У рідному місті він сприяв торгівлі, якою займалися переважно вірменські громади. В ході історії містечко переходило із рук в руки до польських магнатів, що, звичайно, відобразилося на архітектурному ансамблі міста [7, с. 4].

На початку XIX ст. Язловецький замок починає занепадати. У 1863 році барон Блаженський, останній власник замку, пожертвував приміщення палацу для виховного закладу дівчат. Його заснувала, з дозволу Папи римського, сестра-законниця Марцеліна Даровська у 1868 році. Зараз це Реколекційний дім сестер закону Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. В 2008 році в монастирі було шість послушниць. Якщо попросити послушниць, то вони проведуть екскурсію нижнім замком, розкажуть цікаві подробиці з його давнього життя. В нижньому замку є невеликий музей, в залі встановлено орган. В інших приміщеннях замку (бокових крилах) розміщується лікарня-санаторій.

Зразком середньовічної архітектури є костел у с. Язловець Бучацького району (кінець XVI ст.). Він відомий тим, що в одну із веж вмонтовано надгробну плиту відомого польського композитора Миколая Гомулки (зберігся напис від 1609 р.). Нині храм перебуває у зруйнованому стані. Зберігся у Язлівці і польський цвинтар.

До ренесансних костелів Тернопільщини належать також костели XVII століття в м. Чортків, с. Біще Бережанського району, у м. Бережани (домінантна споруда архітектурного ансамблю міста).

Цікавими для відвідування польськими туристами є давні костели у м. Підгайці (1634), смт Скала-Подільська Борщівського району (1724), м. Борщів (1763), смт Микулинці Теребовлянського району (1779). До пам'яток сакральної архітектури нового

часу відносять костели у м. Бучач (XVIII ст.), с. Сорочке Теребовлянського району (1902), м. Теребовля (1928), м. Кременець (1857), м. Тернопіль (нині – кафедральний собор Непорочного Зачаття Діви Марії УГКЦ, споруда колишнього Домініканського костелу – пам'ятка архітектури національного значення, 1779 року зведення).

Ці давні релігійні споруди є частиною польської історії та української водночас. Тому варто звернути увагу на впорядкування костелів та фортець, які впродовж століть зводились та впорядковувалися польськими магнатами, і які сьогодні є перспективними для розвитку міжнародного в'їзного туризму.

На території регіону міститься чимало поховань видатних діячів історії та культури Польщі. Так, у селі Вірлів Зборівського району на сільському цвинтарі збереглась могила відомого польського скрипаля і композитора Кароля Юзефа Ліпінського. Надгробок виконано у вигляді колони, декорованої барельєфом з зображенням ліри і бджоли у віночку. Колону встановлено на прямокутному постаменті, а увінчує споруду хрест з розп'яттям. У січні 1988 року могилу Ліпінського взято під державну охорону.

На Бережанському кладовищі є могила учасника національно-визвольного повстання проти гніту російського царизму Якуба Шиманського (1844 – 1864). Поховання оформлене прямокутною рамою з квітником посередині, взято під державну охорону згідно з рішенням Тернопільського облвиконкому від 25 жовтня 1988 року.

Герої польського повстання 1863 – 1864 років спочивають і на міському кладовищі м. Заліщики. На могилі Мар'яна Лядунського (помер 1913 року) встановлено пірамідальний обеліск заввишки 2,25 м. Прямокутний, увінчаний високим хрестом надгробок над похованням Людовіка Островського споруджено у 1906 році за проектом львівського митця Н. Пер'єва. Обидва меморіальні об'єкти охороняються державою.

З 25 жовтня 1988 року на державному обліку перебуває пам'ятник 28-річному Міхалу Заборовському – капітану польського легіону наполеонівської армії (у с. Личківцях Гусятинського району), який у 1812 році загинув у бою під Можайськом. Ампірний надгробок на могилі має вигляд чотиригранного шпилья, увінчаного символічним шоломом.

Багато цікавих польських поховань на території Борщівського району. У селах Вигоді, Глибочку та Кривчому зберігаються могили поляків-жертв політичних репресій. На кладовищі с. Більча-Золотого вцілів гробівець польського князя Сапіги та могила священика Іларія Тишинського. У селі Михайлівка та селищі Мельниці-Подільська функціонують окремі польські кладовища.

Особливу увагу привертає місто Кременець. Біля підніжжя Хрестової гори збереглась могила доктора медицини, одного з учасників підпільної організації «Співдружність польського народу» Антонія-Йосифа Бопре (1800 – 1872). Надмогильний

пам'ятник має форму саркофага, встановленого на кам'яній плиті. 28-30 липня 1941 року німецькі окупанти закатували тут 3,5 тисячі мирних жителів, зокрема й групу професорсько-викладацького колективу та адміністративного персоналу Кременецького ліцею. На згадку про цю трагедію у 1994 році на стіні навчального закладу було відкрито і освячено меморіальну дошку.

На тутешньому Туницькому кладовищі зберігається могила матері відомого польського поета Ю. Словацького Соломії Словацької-Бекю. Пам'ятник над похованням являє собою чотиригранну колону, увінчану декоративною урною. З 22 березня 1971 року під державною охороною перебуває і цей меморіальний об'єкт. Славетним уродженцем краю є польський поет Юліуш Словацький. Народився він у місті Кременець, але сім'я його змушена була емігрувати до Вільнюса, де юний хлопець навчався та працював. До Кременця приїжджав лише на час відпустки. Поет був учасником антиросійського повстання 1831 року і після поразки остаточно виїхав за кордон. В останні відвідини рідного міста Юліуш Словацький написав повість "Ян Білецький", в якій описав рідний край. Сьогодні у садбі Словацьких діє меморіальний музей, а пам'ятниками видатного поета прикрашене місто. Одним із найцінніших є пам'ятник поблизу Миколаївського собору, що на вул. Шевченка, 57. Він постав тут ще у 1910 році [5].

Стосовно польських поховань: за попередніми підрахунками, загальна кількість польських кладовищ та окремих могил поляків на території регіону сягає близько 7630. Найбільше їх у Монастириському (2046), Бучацькому (1500) і Збаразькому районах (1226). Стан упорядкування польських некрополів переважно задовільний.

Значну частину населення Тернопільської області до Другої Світової війни, окрім поляків, становили євреї. Єврейська ментальність на Тернопільщині формувалася за наявності своєї релігії, мови, побуту і суспільної структури. Євреї на поч. XX ст. становили 40-45 % міського населення Східної Галичини. За даними переписів 1897 та 1900 рр. в Австро-Угорщині, найбільша єврейська громада була в Кременці (39 % від всього населення) та Гусятині (41 %). Євреї займалися торгівлею, ремеслами, орендою угідь, лихварством тощо та часто співпрацювали з місцевими жителями. Вони масово були знищені в часи фашистської окупації, а частина з них емігрувала через Польщу за кордон. Варто зауважити, що місця масових страт євреїв німцями присутні практично в кожному населеному пункті регіону. Найбільше єврейських поховань міститься на території Бережанського (12 тисяч могил) й Підгаєцького (10 тисяч) районів та міста Тернополя (сотні тисяч). Та, на жаль, не про всі нам сьогодні відомо "завдяки" звично негативному ставленню місцевого населення до етнічних меншин. На нашу думку, байдуже ставлення до єврейських поховань є дещо неетичним. Тому варто більше уваги приділити відновленню та освяченню

останків етнічних меншин, що стане поштовхом для розвитку сентиментального туризму: нащадки загиблих, знаючи місце загибелі своїх родичів, зможуть приїхати з-за кордону та вшанувати пам'ять про них. Звичайно, в області окультурюються не лише українські, а й деякі єврейські, польські поховання та цвинтарі. Будуються пам'ятники безвинним жертвам єврейського геноциду (відкриття пам'ятника на місці розстрілу 15 тисяч кременчан єврейської національності в серпні 1941 року у місті Кременець). Німецькі окупанти під час здійснення акції Юденфай ("Чистий від євреїв") створювали спеціальні табори для ізоляції та винищення представників єврейської національності. Такі місця на території Тернопільщини були у м. Кременець, м. Тернопіль, м. Підгайці, м. Теребовля. Проте, знаки увічнення цих подій збереглися не в кожному населеному пункті. Подекуди факт існування місць масових страт євреїв є маловідомим (немає пам'ятних знаків), і тому такі території часто використовуються зовсім не за сентиментальним призначенням.

Так, у м. Збараж єврейське кладовище частково зруйновано, на частині його території побудовано житлові та адміністративні будинки. Сьогодні у некрополі ще лишається близько 100 могил з надгробками. У місті є дві братські могили жертв фашистського терору 1943 року. Братське поховання розстріляних євреїв в роки Другої світової війни зафіксовано біля селища Вишнівець.

У м. Борщів на місці знищеного єврейського кладовища розташовано стадіон. У 1990 році частину спортивного комплексу відведено для встановлення меморіального знаку євреям – жертвам фашизму. На пам'ятнику напис: «Перехожий, зупинись на мить». У цій братській могилі поховані тисячі євреїв – жителів міста Борщів, селищ Скала-Подільська, Мельниця-Подільська, сіл Озеряни, Королівка, закатованих фашистами у 1941–1943 рр. У згаданих вище населених пунктах відсутні знаки увічнення жаклих подій Другої світової війни, натомість тут збереглися старі єврейські кладовища, закриті у 1930 – 1940 роках. У селищі Товстому збереглось закрите єврейське кладовище, площею близько 3 га. Тут під час Другої світової війни діяло гетто, куди звозили євреїв з Тернопільської, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Тут існує три братських могили й біля 100 окремих надгробків. У 1990 році на поховальному комплексі встановлено пам'ятний знак жертвам фашизму

У м. Бережани кількість похованих – 12 тисяч осіб. Кладовище перебуває у незадовільному стані: більшість надгробків знищено, огорожа відсутня, територію засмічено. На некрополі встановлено пам'ятник із написом: «Етнічна пам'ятка єврейської культури».

У с. Плебанівка Теребовлянського району на місці розстрілів євреїв 1941 – 1943 років встановлено пам'ятний знак.

Єврейське кладовище (XVI ст.) розташовано на околиці міста Бучач. Некрополь припинив діяти ще до 1940 року. Пам'ятники зруйновано, зали-

шилось багато надгробних плит. Місто Бучач якісно виділяється з-поміж сусідніх населених пунктів як гомогенний історико-культурний туристичний ресурс. Бучач – батьківщина відомого єврейського прозаїка, першого івритомовного лауреата Нобелівської премії з літератури, Шмуеля Йосефа Агнона (1888 – 1970). Письменник народився у родині заможного та освіченого торговця, що дало йому змогу отримати пристойну освіту. Народившись і проживши в Галичині два десятиліття, майбутній класик єврейської літератури написав та опублікував тут близько 70 різних за жанрами літературних творів (вірші, оповідання, нариси). У 1906 році переїхав до Львова, де працював у єврейській газеті. Через відмову від служби у війську емігрував до Палестини у 1907, згодом переїхав до Німеччини, потім знову до Палестини. Востаннє в рідному місті письменник побував у 1930 році. За твір «На морській глибині» у 1966 році письменник отримав Нобелівську премію.

Помер же він у м. Рековот (Ізраїль), знаходиться його могила у Єрусалимі на Елеонській горі. У 1998 в Бучачі, Львові, Золочеві та інших містах Західної України знято частину документального фільму «Аггон» із серії «Письменники століття», який 1999 отримав перемогу на фестивалі в Палермо. На жаль, у місті Бучач немає наразі пам'ятника чи меморіальної експозиції, які б приваблювали єврейських туристів – шанувальників національного мистецтва та літератури, що є великим мінусом. Про народження великого єврейського письменника нагадує лише меморіальна дошка на будинку, в якому він народився.

На одному із найбільших та найстаріших єврейських кладовищ у місті Кременець стан пам'ятників незадовільний. Загалом, в Кременці є сім кладовищ; п'ять із них – історичні: П'ятницький цвинтар, де, за легендою, поховані козаки Максима Кривоноса, Монастирський, Туницький, закритий військовий цвинтар Калантир та єврейське кладовище XVI – XX ст. Тут похований видатний діяч-просвітителі Ісаак Бер Левінзон [2, с. 18].

Кількість поховань з надгробними пам'ятниками на Лановецькому некрополі нині не перевищує 50. Тут же на некрополі містяться братські могили розстріляних у 1942 році євреїв. Поховальний комплекс не огорожений, його територія не впорядкована.

У селищі Підволочиськ закрите єврейське кладовище добре збереглося. Некрополь обведено металевим огороженням. Зафіксовано кілька старих надгробних пам'ятників та братську могилу євреїв, розстріляних під час німецької окупації. Неподалік міститься сучасне єврейське кладовище, де поховання тривали після 1944 року.

У м. Скалат на місці знищеного єврейського кладовища розташовано стадіон. Біля дороги до с. Новосілки споруджено пам'ятник жертвам фашистського терору – кам'яну брилу в оточенні трьох надмогильних плит з старого єврейського некрополя. У 1943 році німецькі окупанти зігнали євреїв з м. Підволочиськ та навколишніх сіл під село

Кам'янки. На місці колишнього фільварку для в'язнів було обладнано гетто. Спочатку невільників використовували на будівництві автостради Тернопіль-Підволочиськ, а потім безжалісно знищили. Сьогодні неподалік від цього місця встановлено пам'ятний знак. Всього на території Підволочиського району в 1943 році було вбито близько 3,5 тисячі євреїв.

Приблизно 600 осіб єврейської національності проживають тепер у Тернополі. Євреї у місті з'явилися приблизно в XVI столітті. З історією розселення єврейської громади міста пов'язані, передусім, центр та два зачинені старовинні кладовища-кіркути, одне з яких уже забудували. Єврейське життя зосереджувалося традиційно довкола синагоги та міської торговлиці. У Тернополі до середини XX століття також була синагога. Про неї згадував Ульріх фон Вердум під час подорожі Польщею у 1670 – 1672 роках. Зведена у XVII столітті в центрі міста, вона носила оборонний характер. Цінним було внутрішнє ренесансне оздоблення божниці. Але у 1944 році пам'ятка архітектури була зруйнована. На місці синагоги зведений один із корпусів медуніверситету.

У селищі Микулинці Теребовлянського району некрополь зберігся погано: більшість пам'ятників зруйновано, загальний стан незадовільний. У с. Струсові та Буданові єврейські кладовища розташовані на околицях і збереглися лише частково.

У Чорткові та Шумську, де частка єврейського населення до Другої світової війни становила майже третину населення містечок, єврейські некрополі не збереглися, аналогічна ситуація і в Гусятині. Відтак, в задовільному стані сьогодні знаходяться єврейські поховання у селах Озеряни, Королівка, Скала-Подільська, Мельниця-Подільська Борщівського району, смт Товсте Заліщицького району, у Тернополі, Збаражі, Ланівцях, Підволочиську та Підгайцях.

У м. Підгайці стан єврейського некрополя задовільний, збереглося більше половини надгробних пам'ятників. Крім того, найстарішою збереженою спорудою Підгайців є фортифікована синагога (приблизно 1627 р.). Перша згадка про масове заселення містечка юдеями датується 1552 роком. Споруда зведена із каменю у формі куба з маленькими круглими віконцями. Сполучена будова із синагогою – міква (ритуальна лазня). На жаль, приміщення синагоги місцеві торговці використовують сьогодні як туалет (споруда знаходиться одразу біля ринкової площі). Неподалік синагоги – велетенський єврейський кіркут – некрополь, де збереглися фрагменти давніх входних воріт. Під час Другої світової війни кіркут частково був знищений. Найдавнішим збереженим надгробком є мацева 1647 року. Надгробки того періоду загалом схожі – вони мають форму portalу з трикутним фронтоном, декоровані рослинним мотивом.

Отже, окрім єврейських некрополів, значний інтерес для іноземних туристів-євреїв становлять споруди іудейського віросповідання, які в незначній кількості збереглися на території нашого краю. Дві синагоги збереглися у місті Чортків: "Головна" та

“Нова”. У другій сьогодні діє станція юних техніків. Споруда виконана у формі літери Т у 1903 році. До неї раніше приїжджали молитися євреї з усієї Галичини, а також Румунії, Австрії та Чехії.

Синагога у Гусятині була зведена приблизно у XVI ст. з архітектурними елементами оборонного типу у мавритансько-готичному стилі. Іудейський храм квадратичний у плані, триярусний, із приміщеннями для жінок і хедер (школою). За часів панування радянської влади тут діяв красназвнич музей. На сучасному етапі споруда потребує реконструкції. Не зважаючи на те, що культурна спадщина єврейської громади в містечку занедбана, все ж вона є атрактивною для проведення ностальгічних екскурсій для туристів цієї національності, які тепер живуть за кордоном. Місцем, яке шанують євреї, є також могила іудейського мудреця, рабина-чудотворця Давида Мокше Фрідмана (1827 – 1904). Поховання відновлене та на теперішній час відвідується досить часто.

Крім того, на Поділлі (на півдні Тернопільської області, зокрема) на культуру українців мали вплив вірменські поселенці. Зараз вірмени Поділля вважаються частиною української нації. Територіально всі вірменські колонії відносяться до Придністров'я: Бережани, Бучач, Підгайці, Язловець. Перші письмові свідчення про ці поселення датуються XV століттям. Вірмени займалися, в основному, ремісництвом та торгівлею. Колонії групувалися на одній вулиці довкола церкви, яку так і називали – вірменською. Наприклад, у Язлівці вірменська колонія знаходилася у центрі міста, займала дві вулиці. Вірменські поселенці мали свою кам'яну церкву Пр. Богородиці та цвинтар. Сьогодні збереглася вірменська церква та кам'яні хрести – хачкари [8, с. 15].

У XVIII столітті вірменська колонія формувалася у Чорткові. З культурних елементів вір-

менського народу залишилися архітектурні споруди, більшість яких на території регіону фактично не збереглася або постає в руїнах.

Вірменська громада проіснувала в м. Бережани з XVII до середини XX століття. В радянські часи вірмено-католицьку церкву перетворили на склад, значну частину інтер'єру і вітражі були знищені, вівтар частково зруйнований, ікони зникли. Сьогодні вона постає у відновленому стані.

Висновки. Узагальнюючи сказане вище, можемо відзначити поселення, які мають найбільшу кількість гомогенних туристичних ресурсів та найбільш важливі з них для розвитку інтуризму: це міста Кременець, Бережани, Бучач та околиці, смт Гусятин, м. Тернопіль тощо. Звичайно, перелік населених пунктів можна продовжити. Та зауважимо, що у згаданих містах є достатньо розвинута інфраструктура, тут виділяються відомі архітектурні ансамблі, сакральні споруди та інші історико-культурні об'єкти. Тому тут розвиток гомогенних ресурсів як туристичних об'єктів, є набагато більш вірогідним, аніж у малорозвинених селах.

Як бачимо, гомогенні туристичні ресурси є цінними об'єктами завдяки своїй “подвійній” національності. Вони дають змогу розвивати не лише внутрішні форми туризму, а й міжнародні. Таким чином, за умов системного впорядкування стану таких пам'яток, популяризації їх серед населення як унікальних пізнавальних об'єктів, а також піднесення туристичної інфраструктури до європейського рівня) буде змога розвивати в певних населених пунктах в'їзну форму туризму, зокрема, такі її види, як ностальгійний, сентиментальний, сакральний, паломницький та похмурий туризм. Тому варто звернути увагу на відновлення та вдосконалення гомогенних ресурсів задля розширення туристичної діяльності регіону до міжнародного значення.

Література

1. Актуальні питання рекламно-інформаційного забезпечення туристично-рекреаційної галузі у рамках проведення “Євро-2012” : Матеріали Міжнар. науково-практичної конференції, (Тернопіль, 20 травня 2011 р.). – Тернопіль: ТНТУ, 2011. – 220 с.
2. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія / О. О. Бейдик. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2001. – 395 с.
3. Гусятинщина туристична : Туристичний путівник. – Тернопіль: ТОВ “Новий колір”. 2011. – 23 с.
4. Кифяк В. Організація туристичної діяльності в Україні : посібник для студентів ВНЗ / Василь Кифяк. – Чернівці: Книги – XXI, 2003. – 298 с.
5. Кременець: Путівник. – Кременець: ТзОВ “Аз-Арт”, 2008. – 23 с.
6. Кузик С. Теоретичні проблеми туризму : суспільно-географічний підхід : Монографія / Степан Кузик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 254 с.
7. Мороз В. Замки і фортеці Тернопілля / В. Мороз. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. – 160 с.
8. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП “Тайп”. – 2011. – № 1 (випуск 29). – 186 с.
9. Тернопільщина туристична: Путівник. – Кременець: ТзОВ “Аз-Арт”, 2007. – 48 с.

Стаття надійшла 30.11.2012 р.

УДК 911.3

Марія Горун

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЗОНУВАННЯ ГУСЯТИНСЬКО-САТАНІВСЬКОГО РЕКРЕАЦІЙНОГО РАЙОНУ

У статті розглядаються деякі методичні підходи до визначення суті та компонентів територіально-рекреаційних систем лікувального типу, а також функціонального зонування території рекреаційного району на основі наявних природних, соціально-економічних та історико-культурних рекреаційно-туристичних ресурсів.

Зокрема, до територіально-рекреаційних систем лікувального типу відноситься і Гусятинсько-Сатанівський рекреаційний район, що сформувався на основі природних лікувальних ресурсів Західного Поділля. Він охоплює територію Гусятинського району Тернопільської області, Городоцького та Чемеровецького районів Хмельницької області. Його внутрішня територіальна організація формується двома центрами – селищами міського типу Гусятин та Сатанів, в яких уже сформувалися курорти, рядом рекреаційних пунктів та природно-антропогенними комплексами з певним рекреаційним навантаженням.

У статті запропоновано та обґрунтовано наступне функціональне зонування рекреаційного району: 1) зона оздоровчо-лікувальної рекреації; 2) зона оздоровчо-відпочинкової рекреації; 3) зона відпочинкової рекреації.

Ключові слова: територіально-рекреаційна система; рекреаційний район; рекреаційно-туристичні ресурси; функціональне зонування; рекреаційна місткість.

MARYA HORUN. FUNCTIONAL ZONING OF HUSYATYN AND SATANIV RECREATIONAL REGION. Some methodological going near determining of essence and components of the territorial and recreation systems of curative type, and functional zoning of recreation district on the basis of present natural, social and economic and historical and cultural recreational resources are examined.

In particular, to the territorial and recreational systems of curative type belongs and Gussyatyn and Sataniv recreational district that was formed on the basis of natural curative resources of Western Podillya. It embraces territory of Gussyatyn district of the Ternopil area, Gorodoc and Chemerivtsi districts of the Khmelnytskyi area. It's a territorial internal is formed by two centers - settlements of municipal type of Gussyatyn and Sataniv, resorts were already formed in what, by the row of recreational points and naturally and anthropogenic complexes with certain recreational

In the article the next functional zoning of recreational district is offered and reasonable : 1) zone of health and curative recreation; 2) zones of recreation of health rest; 3) zones of recreation of rest.

Key words: territorial recreation systems; recreation region, functional zoning; recreation capacity.

Актуальність дослідження. Подільський рекреаційний регіон має значні рекреаційні ресурси, до яких належать географічні та соціальні об'єкти, що використовуються чи можуть бути використані для відпочинку, туризму, лікування, оздоровлення населення. Але сучасний стан господарювання окремих його рекреаційних районів, центрів та пунктів характеризується нестійкими тенденціями функціонування, що в основному обумовлюється сезонними коливаннями попиту, недостатнім рівнем якості обслуговування та недоліками процесу управління. Саме це обумовлює актуальність вивчення цього питання з метою розроблення рекомендацій для оптимізації організації функціонування територіально-рекреаційних систем різного рангу.

Стан вивчення проблеми. Рекреаційна діяльність здійснюється в сучасних умовах у вигляді територіально-рекреаційних систем (ТРС). Це довели у своїх дослідженнях О. О. Бейдик, В. К. Свєдокименко, І. В. Зорін, О. М. Ігнатенко, О. О. Лю-

біцева, В. І. Мацола, М. С. Мироненко, Н. Ю. Недашківська, В. С. Преображенський, І. В. Смаль, В. І. Стафійчук, І. Т. Твердохлебов, О. Г. Топчієв, Н. В. Фоменко, О. І. Шаблій та ін. Однак стан вивчення таких систем ще недостатній. Особливо це стосується систем лікувального типу.

Мета дослідження: розкрити особливості функціонального зонування Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району, ви явити проблеми розвитку району.

Виклад основного матеріалу. Територіально-рекреаційна система являє собою "територіально-цілісну взаємопов'язану і взаємозалежну сукупність компонентів, функціонування та еволюція яких залежить від ступеня рекреаційного попиту і які спрямовані на задоволення рекреаційних потреб людини і суспільства загалом" [5].

Така система виконує цільову функцію – вироблення комплексу туристичних послуг з метою задоволення потреб споживачів при розумному

використанні туристичних ресурсів території та одночасній економічній та соціальній вигоді для суспільства. Залежно від спеціалізації туристичної діяльності виокремлюють такі основні типи ТРС: пізнавальна, оздоровча, спортивна та лікувальна. Кожна з них має свою структуру, формується на певних видах рекреаційних ресурсів.

На основі мінеральних вод формуються переважно системи лікувального типу. Але позаяк в сучасних умовах рекреанти не тільки лікуються, але й багато з них просто оздоровлюються, то й системи є лікувально-оздоровчими.

Системи лікувально-оздоровчого типу, як і будь-які територіально-рекреаційні системи, охоплюють групи галузей: основну (курортне господарство), виробниче обслуговування (будівництво, транспорт, постачання, сільське господарство та ін.), галузі, що постачають спеціалістів для курортного господарства – науково-дослідні галузі, органи управління курортами [7, с. 21]. Основні галузі у лікувально-оздоровчих системах локалізовані у рекреаційних центрах, а всі інші знаходяться в межах певних функціональних зон.

Рекреаційний район формується як “функціональна система взаємопов’язаних елементів території: населених пунктів, курортних комплексів та установ, штучних водойм, а також природних ландшафтів, які органічно входять до території району та використовуються для створення курортного середовища” [3]. До основних чинників їх виокремлення належать природно-ресурсна база, вигідне географічне положення, фактор територіального поділу праці, екологічний стан території, економічна конкурентоспроможність курортно-рекреаційної сфери.

Рекреаційний район – частина рекреаційного регіону, що включає курорти однакового профілю, зони відпочинку та центри туризму в межах територіального поєднання географічних ознак і факторів, а також рекреаційних ресурсів. Рекреаційний район становить основу функціонально-територіальної організації рекреації регіонального рівня і охоплює, як правило, декілька адміністративних районів, з’єднаних транспортною мережею з центром рекреаційного регіону (за Є. О. Желудківським).

До таких належить і Гусятинсько-Сатанівський рекреаційний район, що сформувався на основі природних лікувальних ресурсів Західного Поділля. Він охоплює територію Гусятинського району Тернопільської області, Городецького та Чемеровецького районів Хмельницької області. Його внутрішня територіальна організація формується двома центрами – селищами міського типу Гусятин та Сатанів, в яких уже сформувалися курорти, рядом рекреаційних пунктів та природно-антропогенними комплексами з певним рекреаційним навантаженням.

Гусятинсько-Сатанівський рекреаційний район входить до складу Подільського рекреаційного регіону, його площа становить – 3054 км². Гусятинсько-Сатанівський рекреаційний район характер-

изується високою концентрацією природних та історико-культурних рекреаційних об’єктів. Зокрема, у смт Гусятин: церква Св. Онуфрія (XVI ст.), бернардинський монастир, костел, монастирські келії (1610 р.); у Густинському адміністративному районі: Хоростківський дендрологічний парк загальнодержавного значення, музей природи в місті Хоростків, Гримайлівський парк – пам’ятка садово-паркового мистецтва, музей І. Пулюя в Гримайлові, Церква і Дзвіниця Воздвиження Чесного Хреста (1630 р.) в місті Копичинці, музей Театрального мистецтва в місті Копичинці, костел (1730 р.) в селі Сидорів, церква Св. Параскеви (XVI ст.) в селі Козина, озерця “Вікнини” в селі Вікно, печера “Перлина” – пам’ятка природи місцевого значення, природний заповідник “Медобори”, язичницьке капище на горі Богіт; у смт Сатанів: синагога (Базарна площа) – XV ст., замок, XIV–XVI ст., В’їзна брама, XV–XVI ст., Свято-Троїцький монастир, XVI – XVIII ст. (Сатанівська Слобідка);

Гусятинсько-Сатанівський рекреаційний район сформувався на базі родовищ мінеральних вод, вони є головним чинником розвитку лікувально-оздоровчої рекреації. Найбільшими родовищами мінеральних вод є родовища в селищах Гусятин і Сатанів.

У межах Гусятина детально розвідано Ново-Збручанське родовище мінеральних вод, призначених для діючого санаторію “Збруч”, розташованого в межах селища.

Родовище представлене двома типами вод:

- слабо мінералізовані силурійські гідрокрбонатно-кальцієво-магнієві та натрієво-магнієві, натрієво-кальцієві води з мінералізацією 0,5–1,1 ц/л і підвищеним (до 12 мг/л) вмістом органічних речовин, що обумовлюють специфіку даних вод, як аналогу збручанської води “Нафтуса”, води холодні ($T^{\circ}=12-14^{\circ}\text{C}$) з нейтральною або слаболужною реакцією ($\text{pH}=7,0-7,6$); можуть застосовуватись при лікуванні урологічної системи і при супутніх порушеннях водно-сольового обміну;

- мінеральні води верхньопротерозойські хлоридно-натрієво-кальцієві з високою мінералізацією (20–30 мг/л) і підвищеним вмістом броду (17–133 мг/л) типу “Друскінінкай”, холодні з нейтральною або слаболужною реакцією ($\text{pH}=6,8-7,3$); рекомендуються для зовнішнього застосування без розведення при лікуванні захворювань органів руху, периферійної нервової системи, деяких серцево-судинних захворювань.

Експлуатаційні запаси мінеральних вод Ново-Збручанського родовища затверджені станом на 1.09.85р. для бальнеологічних цілей на не обмежений термін експлуатації при добовому водовідборі їх в такій кількості:

- слабомінералізовані типу “Нафтуса” по кат. А=40 м³/добу;

- хлоридно-натрієві високої мінералізації типу “Друскінінкай” по кат. В=112 м³/добу.

Вода “Збручанська” є основним багатством Сатанова та його околиць. Ця мінеральна вода покращує жовчовиділення, шлункову та панкреас-

тичну секреції, нормалізує рівень цукру в крові, покращує кровообіг кісткового мозку, що сприяє виведенню радіонуклідів, має сечогінну, проти-запальну та проти мікробну дію, поліпшує обмін речовин. Комплексно діє на поліпшення роботи

печінки, нирок та інших органів і систем. Це слабомінералізована (0,9 г/л) гідрокарбонатна кальцієво-магнієво-натрієва вода з органічними речовинами [1].

Рис. 1. Функціональне зонування території Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району

Мінеральні води Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району використовуються як для внутрішнього споживання, так і для ванн, і допомагають у лікуванні гастроентерологічних, урологічних захворювань, при порушенні обміну речовин. Інші туристичні ресурси (ландшафтні, кліматичні водні, історико-культурні та ін..) є додатковим

чинником розвитку інших видів рекреації, які використовуються рекреантами для заповнення вільного часу.

Розрахунки показали, що норма рекреаційного навантаження на територію рекреаційного району в літній період складає 125 (осіб/км²), а в зимовий – 50 (осіб/км²). Показники тривалості

рекреаційного періоду для рекреаційного району в середньому становлять для зимового періоду 105 днів, а для літнього 123 дні. Середня тривалість перебування туриста у районі в 2008 – 2012 р. становила 6,25 дня.

Нами розраховано рекреаційну місткість території Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району, тобто, максимально-допустиму кількість рекреантів на рік, обмежену показником рекреаційних навантажень (див п. 1.3), вона в літній період становить 1648,2 тис. осіб, а в зимовий – приблизно 562 тис. осіб. Зрозуміло, що цей показник, сам по собі не дає повної картини про розвиток туристично-рекреаційного господарства рекреаційного району. Його потрібно розглядати разом з інфраструктурним забезпеченням відповідної території. Але маючи дані показники, ми можемо планувати розвиток рекреаційно-туристичної інфраструктури у відповідності з дотриманням всіх екологічних та соціальних нормативів [4].

Територія курорту чітко структурована і розподілена на певні зони. Відповідно до вимог (стандартів) районного планування курортних територій виокремлюються такі функціональні зони курортів [6]:

- курортна – для розміщення лікувально-оздоровчих закладів, центрів культурно-побутового обслуговування, а також закладів комунально-господарського обслуговування;
- захисних лісових насаджень, лісопарків і природних ландшафтів – для оздоровлення повітряного басейну, регулювання мікроклімату, водохоронних функцій тощо;
- селитебна, для проживання постійного населення, обслуговуючого персоналу.

Оскільки дане зонування не враховує специфіку функціонування курортів різного профілю, а рекреаційне навантаження стосується не всіх функціональних зон, ми пропонуємо таке функціональне зонування рекреаційного району (див. рис. 1):

1) зона оздоровчо-лікувальної рекреації – урбанізовані території, на яких розміщені санаторно-курортні заклади, курортні поліклініки, лікарні тощо, але зі значними зеленими насадженнями. Це основний екскурсійний простір головних центрів Гусятинсько-Сатанівського рекреаційного району. Тут зосереджені основні об'єкти туристичного сервісу, заклади розміщення та харчування населення, транспортні вузли рекреаційного району. Ця зона має два контури. Один контур включає в себе територію смт. Сатанів з прилеглими територіями, а інший – смт Гусятин та прилеглі території у радіусі 3-5 км;

2) зона оздоровчо-відпочинкової рекреації –

природні території облаштовані відповідним чином для забезпечення стійкості природних систем та виконують функції оздоровлення та відпочинку рекреантів. Тут знаходяться основні об'єкти природоорієнтованих видів туризму (річкових сплавів, пішохідних мандрівок, ремеслярський туризм, спелеотуризм). Ця зона є перспективною для розвитку сільського зеленого туризму та туризму фольклорно-етнографічного напрямку. До складу цієї зони входять такі рекреаційні пункти, як села Мартинківці, Козина, Калагарівка, Кринцилів та ін., а також села Сидорів, Васильківці, Суходіл, Бондарівка, Чабарівка, Городниця, Самолусківці, Личківці, Гусятин, Вільхівці, Кузьминчик, селище Закупне та прилеглі території; 3) зона відпочинкової рекреації – природні території не облаштовані для масового відвідування та відпочинку, але які є складовою територіально-рекреаційної системи, головними функціями їх є оздоровлення властивостями повітряного басейну, мікроклімату, водного басейну тощо. У цю зону входять насичені рекреаційно-туристичними ресурсами території, що відносно рідко відвідуються туристами. У Гусятинсько-Сатанівському рекреаційному районі зони відпочинкової рекреації основних рекреаційних центрів частково накладаються, створюючи, тим самим, більше рекреаційне навантаження на ці території [2].

Водночас у кожній зоні є свої функціональні підзони. Так, у зоні оздоровчо-лікувальної та оздоровчо-відпочинкової рекреації можуть бути виробничі заклади, складські приміщення, транспортні установи та ін., які забезпечують функціонування курортів чи санаторіїв.

У зв'язку з територіальною приналежністю рекреаційного району до двох областей, у його межах склалися дві територіально-рекреаційні системи – Гусятинська і Сатанівська, які, маючи подібні лікувально-рекреаційні ресурси, значно відрізняються як за рівнем розвитку, так і за особливостями територіальної організації рекреаційної діяльності.

Висновки. У складі рекреаційних районів виокремлюють зони безпосередньо курортної діяльності, відпочинково-оздоровчої рекреації, зона відпочинкової рекреації. У кожній із зон організуються певні види рекреації, формуються рекреаційні центри, пункти.

Дослідження територіально-рекреаційних систем лікувально-оздоровчої спеціалізації та їх поєднань у рекреаційних районах передбачає оцінку чинників для формування таких систем, їх функціонально-компонентної та територіальної структури.

Література

1. Генеральний план розвитку Гусятин. – К., 2005.
2. Гетьман В. Природні лікувальні ресурси Українських Карпат у контексті сучасного стану вітчизняної курортної справи // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2003. – № 2 (295). – С. 6-11.
3. Гринюк О. Ю. Формування територіально-рекреаційних систем лікувального типу (на прикладі курорту Трускавець) / Спеціальність 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання

- природних ресурсів / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук. – К., 2007.
4. Іванюк В. О. Оцінка природної рекреаційно-туристичної місткості та її використання в Чернівецькій області // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер. Географія. – 2008. – Вип. 17.
 5. Корецький М. М., Сміль І. В. Научно-методические аспекты экономико-географического исследования территориально-рекреационных систем // Методические проблемы современной географии. Сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1993.
 6. Методические рекомендации по районной планировке курортных местностей в Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1969. – 134 с.
 7. Недашковская Н. Ю. Рекреационная система Советских Карпат. – К.: Вища школа, 1983. – 117 с.

Стаття надійшла 2.12.2012 р.

132

УДК 332.132:338

Богдан Пушкар

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОМПОНЕНТНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Висвітлено окремі результати дослідження рекреаційного господарства регіону. Окреслено види туристсько-рекреаційної діяльності, що характерні для різних частин Тернопільської області, визначено основні напрями вдосконалення компонентно-функціональної структури рекреаційного господарства.

Ключові слова: територіальна організація, компонентно-функціональна структура, рекреаційне господарство, природно-ресурсний потенціал, рекреаційна діяльність.

Bohdan Pushkar. Directions of improvement of component-functional structure of recreational facilities in Ternopil' oblast. This article highlights some results of a study of recreational facilities of the region. It outlines the types of tourism and recreational activities that are characteristic of different parts of Ternopil' oblast and identifies main directions in the improvement of component-functional structure of its recreational facilities.

Key words: territorial organization, component-functional structure, recreational facilities, natural resource potential, recreational activities.

Актуальність дослідження. Одним із важливих завдань, що стоять перед економікою України, є ефективне використання природно-ресурсного та соціально-економічного потенціалу регіонів. У зв'язку з цим особливо актуальним є питання забезпечення розвитку рекреаційної сфери у всіх регіонах, особливо агропромислових. Таким є і Тернопільська область, що характеризується невисоким рівнем промислового розвитку, порівняно сприятливою екологічною ситуацією і значним потенціалом рекреаційних ресурсів. Недостатнє врахування цих особливостей в процесі розміщення, функціонування та розвитку продуктивних сил тривалий час призводило до накопичення складних соціально-економічних проблем.

Сучасний розвиток регіону має виходити з його особливостей та нових підходів до територіальної організації життєдіяльності населення, сприяти виведенню економіки регіону із кризового стану. Як свідчить світовий досвід, рекреаційне господарство, може суттєво впливати на соціально-економічний розвиток регіону, а залучення інвестицій для забезпечення рекреаційного облаштування

території – на приріст виробництва не лише в індустрії відпочинку і оздоровлення, але й в інших галузях.

Стан вивчення проблеми. Проблемам розвитку рекреаційного господарства і його організації присвячені роботи в різних галузях науки: географії, економіці, містобудуванні, соціології, медицині. З погляду рекреаційної географії потрібно виділити наукові праці: В. І. Азара, М. В. Багрова, О. О. Бейдика, Ю. А. Веденіна, В. К. Євдокименка, О. В. Живицького, О. В. Заставецької, О. М. Ігнатенка, В. А. Квартального, В. Ф. Кифяка, В. С. Кравціва, М. П. Крачила, В. І. Куценко, О. О. Любіцевої, М. П. Мальської, О. О. Мазуркевича, В. І. Мацоли, М. С. Мироненка, В. Н. Новикова, В. С. Преображенського, В. П. Руденка, В. І. Стафійчука, І. Т. Твердохлебова, О. Г. Топчієва, О. І. Шаблія та ін. Разом з тим, відносно рекреаційного господарства, ряд аспектів не повністю розроблено, а деякі положення вимагають уточнення. Так, недостатньо розкрита сутність такого рекреаційного утворення як рекреаційне господарство, не розроблені напрями його територіальної організації. Важливе суспільне

значення рекреаційних утворень зумовлює необхідність дослідження названих проблем розвитку рекреаційного господарства області та ефективного використання її природно-ресурсної бази.

Мета статті полягає в дослідженні рекреаційного господарства регіону, визначенні основних напрямів удосконалення його компонентно-функціональної структури.

Виклад основного матеріалу. Сучасні умови життєдіяльності людського суспільства пов'язані з істотним підвищенням значення рекреації, вплив якої на розвиток різноманітних галузей матеріального виробництва й сфери послуг постійно посилюється. Значення рекреації особливо підвищується у зв'язку з негативними наслідками НТП, погіршенням природного середовища й урбанізацією. Рекреаційна діяльність тісно пов'язана із природоохоронними заходами, поліпшенням медичного обслуговування, розширенням послуг харчування, торгівлі й побуту, відпочинку й розваг.

Різні види туристсько-рекреаційного господарства тісно пов'язані з ресурсами території, створеними людиною основними фондами, які поєднують в собі звичай та традиції місцевого населення, досягнення сучасного науково-технічного прогресу. Вони диференціюються по території відповідно до географічних чинників. Тому при вивченні територіальної організації туристсько-рекреаційного господарства, перш за все, необхідно виявити види туристсько-рекреаційної діяльності, які характерні для різних частин території області, де вони зосереджуються, і які територіальні форми утворюють.

Туристсько-рекреаційне господарство інтенсивно розвивається в тих районах, що мають унікальні ресурси. В деяких випадках вони зумовлюють короткотерміновий туризм, особливо спелеологічні ресурси, дендропарки, садово-паркові витвори та інші. Якраз ці ресурси ще мало орієнтуються на розвиток туристсько-рекреаційної індустрії, вони є основою розвитку пізнавального туризму. До основних видів, що складають туристсько-рекреаційне господарство в сучасний період, можна віднести релігійно-паломницький, спортивний (в т.ч. спелеологічний), екологічний, лікувально-оздоровчий, сільський зелений, пізнавальний види туризму.

Найбільш масовим видом туризму в Тернопільській області є релігійно-паломницький туризм, який використовує Почаївську Лавру і Зарваницький Марійський духовний центр.

Святоуспенська Почаївська Лавра, яка вперше згадується у 1450 році, – найбільша православна паломницька святиня Галичини, Поділля, Волині, Білорусії і Молдови, друга за значимістю релігійна святиня українського народу [2, с. 341]. Лавра знаходиться на півночі Тернопільської області в межах історичного Волинського краю. Почаїв знаходиться на перехресті доріг, які ведуть із Бродів на Тернопіль, з Кременця на Броди і Львів, що

сприяє розвитку туризму як релігійного, так і пізнавального. Разом із пам'ятками Кременця, який знаходиться у 24 км від Почасва, Лавра входить у Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник. Почаївська Лавра має своєрідне географічне розташування на високій Почаївській горі, яку видно над всією околицею.

У 1597 році українська дідичка Анна Гойська подарувала монастиреві частину свого маєтку і свою чудотворну ікону Божої Матері, яку після назвала Почаївська. Ця ікона стала основною святінею Лаври, яка впродовж багатьох століть шанується населенням Європи, України та інших частин світу [2, с. 342].

Зарваниця – головний духовний центр Української греко-католицької церкви. Вона розміщена в Тербовлянському районі у мальовничій горбистій місцевості по обидва боки Стрипи. Легенда про неї починається з 13 ст., коли у цій місцевості з'явився чудотворний образ Матері Божої Зарваницької, що багато століть був оберегом життя і духовності народу і окремих людей. Щороку сотні тисяч прочан зі всього світу приїжджають і приходять до Зарваницького Чудотворного образу і джерела.

Місцями паломницького туризму є також с. Язлівець Бучацького району, яке є центром католицької віри. Тут діє римо-католицький монастир Сестер Непорочного Зачаття, він має при монастирі невеличкий готель, в якому подорожуючі можуть зупинитися і поїсти. У паломницькому туризмі задіяні також пам'ятки місцевого значення: греко-католицькі, православні церкви, синагоги, костели, печерні храми, які у поєднанні з іншими туристськими об'єктами становлять потужний туристсько-ресурсний потенціал, яким славиться Тернопільська область.

Спортивний туризм відзначається багатовидовим складом, який формується на основі засобів пересування. В межах Тернопільської області найбільше розвинутими є пішохідний, водний, лижний, автомобілізм, спелеотуризм.

Пішохідний туризм проводиться в Тернопільській області в літній період по мальовничих місцевостях, особливо в межах Кременецького горбогір'я, Бережанського Опілля, Подільських Товтр, Придністров'я. Це – наймасовіший вид туризму, в якому беруть участь переважно молодь та населення середнього віку. Умови Тернопілля сприяють розвитку цього виду туризму. Невеликі підвищення, мальовничі лісові масиви, багатий рослинний світ, приваблюють населення до його пізнання. Як правило, це ентузіасти, які за певними маршрутами знайомляться з природними та соціально-економічними, історико-архітектурними об'єктами Тернопільської області. Тому подати точну кількість учасників цього виду туризму фактично неможливо. Крім цього, територією Тернопілля проходять походи туристів з Одеси, Чернігова, Києва, Мелітополя та навчальних

закладів інших міст. У зв'язку з цим у пішохідних спортивно-туристських походах може налічуватись декілька тисяч осіб. Найбільш інтенсивні пішохідні маршрути проходять в Медоборах і Придністров'ї. Цей вид туризму не потребує значної туристської інфраструктури і використовує різні туристські засоби (намети, приготування їжі в польових умовах, використання води природних потоків, місцеві види палива та інше). Проте проведення таких походів вимагає значно підготовки самих учасників.

Лижний туризм в основному концентрується у Кременецькому горбогір'ї. Це чітко виражена у рельєфі монокліналь у вигляді піднятої, сильно розчленованої гряди північно-східного простягання, сумарні амплітуди підняття тут складають 380-400 м, такий рельєф створює сприятливі умови для розвитку лижного туризму.

Водний туризм використовує багаті води Дністра, Серета, Збруча, Стрипи, Золотої Липи та інших рік, а також ставків і водосховищ. Особливо мальовничі береги відкриваються при подорожах на Дністрі на човнах та плотах. Ширина ріки в межах області становить від 60 до 150 м. Вода придатна для рибної ловлі, пляжного відпочинку.

У літій період на плотах туристи долають великі відстані, переважно сплави здійснюють від с. Устечко, для водного туризму використовуються також річки Стрипа і Серет у своїх нижніх течіях.

Однією з форм відпочинку є автотуризм, який включає використання у походах автомобілів, автобусів, мотоциклів. Цей вид туризму має як внутрішні, так і міжнародні форми. Він дозволяє швидко знайти цікаві місця, використати їх для потреб туризму. Особливістю цього виду туризму має бути достатньо високий рівень якості доріг, обладнані стоянки, рекламні щити, дорожні знаки, розмітка та інші засоби. Як правило, цей вид туризму не особливо вимагає готельного господарства, закладів харчування. Серед мотоциклетного туризму найбільше поширені байкери, які на території Тернопільщини мають дві стоянки: Тернопіль і Нирків.

У Тернопільській області важливе місце у рекреаційному комплексі займає спелеотуризм, для якого є досить багаті ресурси. До потреб туристів є унікальні гіпсові печери: Оптимістична, Кришталева, Млинки та інші, які пристосовані для огляду. Цей вид туризму найбільше локалізується в Борщівському, Чортківському і Гусятинському районах.

Лікувально-оздоровчий туризм досить поєднується з іншими видами, оскільки він комплексно використовує рекреаційні ресурси території поруч із бальнеологічними ресурсами. У Тернопільській області ще з давніх часів існували курортні території в Заліщицькому, Борщівському, Бучацькому, а тепер і в Гусятинському та Теребовлянському районах. У них поєднується екологічно чисте повітря, своєрідний клімат, декілька видів

лікувальних вод (типу "Моршин", "Нафтуся", "Друскінінкай" та інші), цілющі грязі, унікальні методи оздоровлення. За твердженням учених, особливу цінність має заповідник "Медобори" – унікальний за світовими мірками геолого-ботанічний комплекс, який не має аналогів в Україні; справжня скарбниця лікувальних ресурсів [5].

На основі цих природних ресурсів вже тепер діють лікувально-туристські заклади у смт Гусятин та його околицях. Води типу "Нафтуся" і "Друскінінкай" розвідані у 1985 році поблизу смт Гусятин. Новозбручанське родовище має два типи мінеральних вод: слабо мінералізованих з підвищеним вмістом органіки (типу "Нафтуся") і бромних хлоридно-натрієвих високої мінералізації (типу "Друскінінкай"). Воду цих типів використовують для санаторно-курортного лікування хворих на захворювання нирок, генитобілярної системи і сечовивідних шляхів. Ванни з мінералізацією 20-23 г на л застосовують для зовнішнього використання. За свідченням медичних працівників, ванни з такими водами збуджують рецепторний апарат шкіри і стимулюють функціональні системи організму: рухову, серцево-судинну і нервово-м'язову. Бромні води виявлені в селі Сороки Бучацького району, також хлоридно-натрієві розсоли виявлені у Кременці та селі Конопківка Теребовлянського району. Вони використовуються при лікуванні хвороб опорно-рухового апарату, периферійної нервової системи, серцево-судинних хвороб. Вже тепер на базі цих природних ресурсів формуються туристсько-рекреаційні споруди, які використовуються для приїжджених туристів і рекреантів не тільки області, а й України і навіть зарубіжних країн. Поряд з лікувальними функціями, тут використовуються і інші ресурси оздоровчої території, зокрема археологічні пам'ятки, замкові та культові споруди, природні об'єкти, печери та інші цікаві для туристів і рекреантів об'єкти.

Одним із видів туризму і рекреації, який розвинений на території області, є екологічний туризм. Цей вид туризму включає всі форми природного туризму, при яких основною мотивацією туристів є спостереження: спілкування з природою. Екологічний туризм поєднує відвідування малопорушених антропогенним впливом природних територій з дотриманням їх екологічної безпеки, включає всі види природно-орієнтованих турів, таких, як пішохідні: водні, кінні, вело-екскурсії, різні види природно-пізнавальних турів. У світовій практиці екологічний туризм здійснюється переважно на особливо охоронних природних територіях, по яких пролягають національні парки, ліси, пам'ятки природи, заповідники, заказники та інші [7]. Розвиток екологічного туризму в різних регіонах, в тому числі і в Тернопільській області, пов'язаний з екологічною мережею, що формується в її різних частинах. Як правило, екотуризм властивий людям, які намагаються пізнати природне середовище. В ньому

приймають участь переважно знавці природи, студенти, викладачі, а в останній час і учнівська молодь. Основними об'єктами екологічного туризму в області є річка Дністер і її притоки, Дністровський каньйон, Подільські Товтри, Кременецькі "гори" та інші, які вимагають дбайливого ставлення до прадавньої природи, яку необхідно примножувати і зберігати для наступних поколінь.

У Тернопільській області набуває розвитку сільський туризм. Він також має інтегральний характер, оскільки охоплює сільський зелений і екологічний види туризму. Цей вид використовує сільську місцевість, не тільки як місце проживання, але й для подорожей в природу, збирання ягід, грибів, риболовлю, мандрівки до історичних місць та інше. Найбільше розвинений цей вид туризму в Кременецькому, Тербовлянському, Гусятинському, Борщівському, Бережанському та Заліщицькому районах.

В останній час набуває важливого значення діловий, науковий, освітній туризм. Він здійснюється зі службовою або професійною метою. До ділового туризму ВТО відносять поїздки для участі в з'їздах, наукових конгресах і конференціях, виробничих семінарах і нарадах, виставках, салонах, а також для проведення переговорів, укладання контрактів тощо.

Цей вид туризму розгортається все більше, бо кожна область проводить на своїй території різні презентації ділових проєктів щодо інвестування різних господарських і соціальних об'єктів. Це відбувається в останні роки найбільше з росіянами, поляками, німцями. В області функціонує близько 200 підприємств з іноземним капіталом. Набуває розвитку науковий і освітній туризм. Вищі навчальні заклади проводять міжнародні конференції, семінари з актуальних сучасних проблем: економіки, екології, науково-технічного розвитку. За останні роки збільшився освітній туризм - поїздки на навчання (в медичний університет приїжджають

особи з Близького Сходу, В'єтнаму, Індії, Польщі, в педагогічному університеті навчалися студенти із Грузії, в економічному університеті навчаються з Конго, Нігерії, Узбекистану, Алжиру та інших країн).

Висновки. Дослідження рекреаційного комплексу регіону дало можливість визначити основні напрями удосконалення територіальної організації рекреаційного господарства:

На території Тернопільської області для організації туристсько-рекреаційної діяльності найбільш придатними ландшафтними районами є Кременецьке горбогір'я, Товтровий кряж, Дністровський каньйон, каньйони Стрипи і Серету, а також гіпсові печери, теплий клімат на півдні області, багаті мінеральні води, густа мережа історико-культурних ресурсів. Для їх освоєння необхідний розвиток туристичної інфраструктури, передусім транспорту, який сприяє функціонуванню життєвого циклу туристичного продукту. В Тернопільській області провідне місце в пасажиро-перевезеннях займає автомобільний транспорт, проте він недостатньо розвинений і спеціалізований для туристсько-рекреаційного господарства. Недостатньо розвинуті також готельне господарство та інші галузі обслуговування туристів і рекреантів, особливо це стосується кемпінгів, туристичних баз та ін. Доцільно розвивати в адміністративних районах приватні готелі, готелі комунальної власності, садиби для сільського зеленого туризму, реконструювати їх і довести до європейських стандартів. Також слід вдосконалити систему обслуговування туристів та рекреантів закладами харчування, рекламою, автостоянками, конференц-залами, кінотеатрами.

Важливо в процесі формування компонентно-функціональної структури рекреаційного комплексу залучити багаті в області історико-культурні об'єкти, зокрема старовинні замки, культові споруди, музеї, виставкові зали та інші.

Література

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. – 395 с.
2. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / за ред. Ф. Д. Заставного. – К.: Знання, 2006. – 575 с.
3. Природа Тернопільської області / за ред. К. І. Геренчука. – Л.: Вища школа, 1979. – 167 с.
4. Руденко В. П. Географія природо-ресурсного потенціалу України. – К., 1999. – 568 с.
5. Сивий М. Я., Кітура В. М. Мінерально-ресурсний потенціал Тернопільської області (сучасний стан і перспективи). – Тернопіль, 1999. – 274 с.
6. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. – Одеса: Астропрінт, 2005. – 632 с.
7. Царик Л. П., Чернюк Г. В. Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки та аналізу (на прикладі Тернопільської області). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 188 с.

Стаття надійшла 22.12.2012 р.

УДК 910.2+796.5

Тетяна Шпарага, Марина Михалюк

ТУРИЗМ МІСЦЯМИ ЄВРЕЙСЬКИХ ЗАХОРОНЕНЬ В УКРАЇНІ

Розкрито теоретико-методичні особливості розвитку туризму місцями захоронень. Встановлено його характерні риси та проведено класифікацію. Досліджено ресурси для розвитку туризму місцями єврейських захоронень на території України. Визначено особливості їх розміщення та напрямки залучення до туристичних маршрутів. Розглянуто сучасний стан захоронень, запропоновані можливі шляхи щодо їх збереження і залучення до туризму.

Ключові слова: місця єврейських захоронень, туризм місцями єврейських захоронень, етнографічний, релігійний, пізнавальний, генеалогічний, «темний» туризм.

Tetyana Shparaha, Maryna Mykhalyuk. Jewish burial ground tourism in Ukraine. The theoretical and methodical fundamentals of burial ground tourism development are disclosed. The main characteristics of burial ground tourism are investigated, the classification of burial ground tourism is proposed. A resource base for the development of Jewish cemetery tourism in Ukraine is being observed. The peculiarities of burial places location as well as the main direction of their involvement in tourism route are explored. The analysis of current state of burial places as well as possible way of their preservation and involving in tourism are investigated.

Key words: Jewish burial places, Jewish burial ground tourism, ethnographic, religious, cultural, genealogical, «dark» tourism.

Постановка проблеми. Місця захоронень є впливовими і важливими пам'ятками минулого, а також невід'ємною складовою історії народу. Захоронення представляють культурну цінність, якщо вони мають історичне, соціальне, художнє, релігійне, генеалогічне, технологічне, ландшафтне, ботанічне або представницьке значення. Одні кладовища є важливими для нації загалом, інші – для релігійних, етнічних, регіональних спільнот, а ще інші – для окремої родини. Україна має значну кількість єврейських захоронень, які внаслідок їх культурної цінності, можуть стати об'єктами туризму. Проте потенціал таких захоронень нині майже не використовується через незадовільний стан, в якому перебувають пам'ятки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку туризму місцями захоронень недостатньо висвітлена в науковій літературі. Зарубіжні автори (Т. Блом, Т. Сітон, К. Роджек)

аналізують цей вид туризму, як правило, у контексті так званого «темного туризму». У вітчизняній літературі з'ясуванню сутності захоронень як туристсько-рекреаційного ресурсу присвячені публікації О. О. Бейдика, дослідженню місць захоронень – праці Ю. І. Ходорковського, І. В. Дивного. Явище паломництва хасидів до України знайшло відображення у працях О. О. Любіцевої, С. П. Романчука, З. П. Сапелкіної та ін. Однак вивченню проблеми збереженості єврейських захоронень через розвиток на їх базі як паломництва, так і інших видів туризму ще не приділено належної уваги, що і зумовило вибір теми публікації.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити поширення місць єврейських захоронень в Україні як важливого туристичного ресурсу, з'ясувати проблеми їх сучасного стану та окреслити можливі шляхи залучення до сфери туризму.

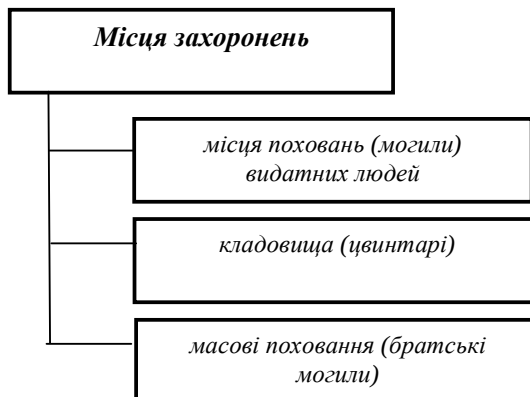

Рис. 1. Види місць захоронень

Виклад основного матеріалу. Нині цілий ряд країн світу починає активно просувати на ринку туристичних послуг кладовища та могили з метою залучення відвідувачів, охочих простежити своє родове коріння або ознайомитися з місцями поховань відомих осіб. Місця захоронень представлені могилами, кладовищами, масовими похованнями (рис.1). Могила – місце на кладовищі, у крематорії, колумбарії або в іншій будівлі чи споруді, призначений для організації поховання померлих, де похована труна з тілом померлого чи урна з прахом. Кладовище (цвинтар) – земельна ділянка з облаштованими могилами та/або побудованими крематоріями чи іншими будівлями та спорудами, призначеними для організації поховання та утримання місць поховань [1]. Масові поховання (братські могили) – групове поховання померлих приблизно в один період, часто в результаті битви, епідемії, голоду чи стихійного лиха.

Туризм місцями захоронень є зростаючим явищем у всьому світі. Впродовж століть віряни здійснювали паломництва до місць поховань релігійних та видатних діячів. Ще у середньовіччі люди відвідували могили та святині, щоб вклонитися праведникам та їх нетлінним останкам. У своїй сучасній формі туризм місцями захоронень бере відлік від початку XIX ст., коли почали з'являтися добре впорядковані кладовища, що були схожі на сади і заохочували людей до відвідування.

Прикладами таких кладовищ є Сент-Женев'єв-де-Буа та Пер-Лашез у Парижі, що, як і раніше, запрошують туристів оглянути майстерно виконані пам'ятники не лише видатним особистостям, але й пересічним громадянам [8].

У зарубіжній літературі місця поховань досліджуються переважно як ресурс для розвитку лише одного із видів туризму – так званого “темного туризму” (“dark tourism”, “grief tourism”, “tanatourism”), що виник відносно недавно, але зараз є доволі популярним. За одним із визначень, яке найбільш точно відображає сутність даного виду туризму, це здійснення подорожей до пам'яток, які навмисне або ненавмисне, цілеспрямовано чи нецілеспрямовано представляють загибель або страждання як сенс існування [8]. Туризм місцями захоронень зарубіжні дослідники визначають як “кладовищний” (“cemetery tourism”, “graveyard tourism”, “tombstone tourism”) [8; 6]. На нашу думку, туризм місцями захоронень – це здійснення подорожей до місць поховань видатних діячів або родичів, братських могил і кладовищ переважно з метою скорботи, вшанування пам'яті померлих чи загиблих осіб, та ознайомлення з традиціями поховання різних народів. Тому місця захоронень можуть слугувати ресурсом для розвитку ряду видів туризму – пізнавального, етнографічного, релігійного та паломницького, генеалогічного, “темного” та ін. (рис. 2).

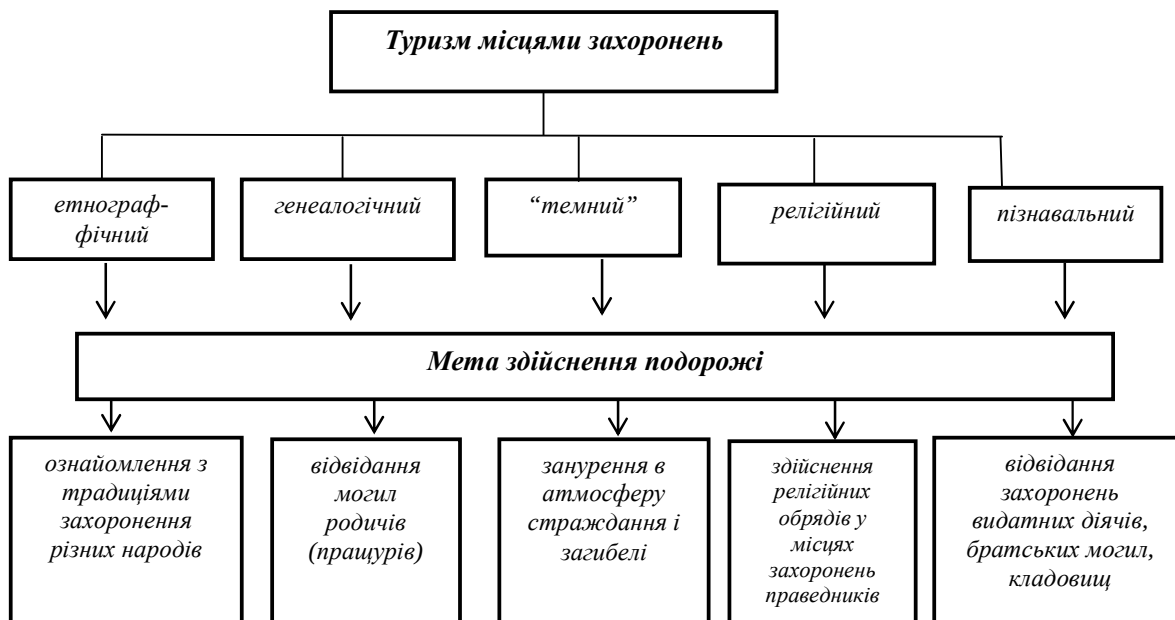

Рис. 2. Класифікація туризму місцями захоронень

Останнім часом адміністрації цвинтарів усе частіше впроваджують інтерактивні технології для збільшення потоку туристів на кладовища. Прикладом цього може слугувати кладовище “Hollywood Forever”, яке кожної суботи відвідують

близько 2 тис. осіб, щоб влаштувати пікнік і насолодитися переглядом класичного фільму [2]. З прогресом науки і техніки виникла можливість відвідувати кладовища за допомогою Інтернет (а в деяких випадках навіть поховання предків) на веб-

сайтах, зокрема, таких як “Find a Grave”, “Memory tour” та ін. Пошук могил став цифровим з використанням систем GPS [4].

Україна має усі можливості для розвитку туризму місцями захоронень різних народів – росіян, поляків, німців, австрійців, греків та ін. За довгий період присутності на її теренах євреїв тут залишилась велика кількість поховань, що нагадують про самобутню і яскраву культуру цього народу. Такі об’єкти становлять інтерес для паломників, що вирушають до поховань хасидських

праведників, для генеалогічних туристів, які хочуть відвідати могили своїх пращурів, а також для туристів, які хочуть ознайомитися з особливостями світоглядного бачення єврейської громади на певній території.

Серед країн Європи Україна виділяється значною кількістю єврейських захоронень, поступаючись першістю лише Німеччині (рис. 3). Загальне число таких захоронень на території України сягає близько 2000, з яких 1200 є місцями масових поховань і близько 1000 – кладовищами.

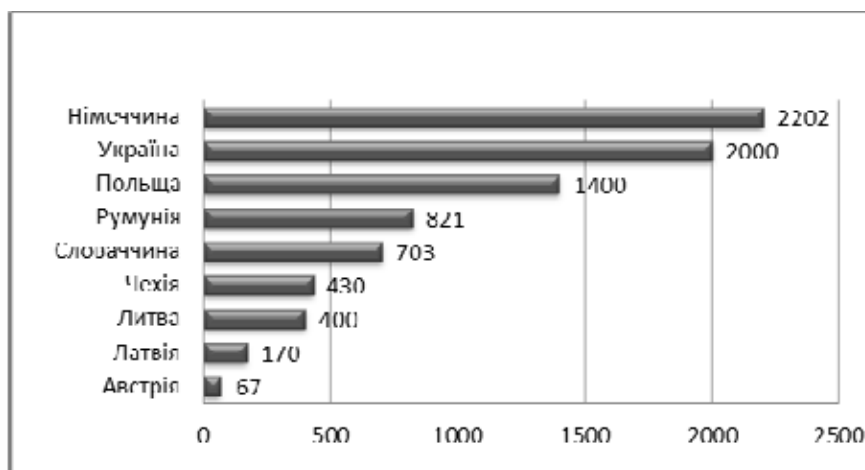

Рис. 3. Кількість місць єврейських захоронень у країнах Європи (за даними [7])

Єврейські захоронення становлять інтерес як місця скорботи, паломництва і носії історичної пам’яті про єврейський народ. Найбільша концентрація місць єврейських захоронень – у західній і центральній частині України. Так, місця масових поховань знаходяться переважно на Середній Наддніпрянщині, Волині, Поділлі, Причорномор’ї, кладовища зосереджені в межах Середньої Наддніпрянщини, Галичини, Поділля і Закарпаття, а найбільша кількість хасидських святинь розташована в таких історико-етнографічних областях, як Галичина, Поділля, Буковина.

На захист і збереження місць єврейських захоронень в країні впливає ряд ключових правових положень, зокрема Конституції України, Законів України “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про поховання та похоронну справу”, “Про охорону культурної спадщини”, а також Кримінального кодексу України. Проте, незважаючи на велику кількість законів і двосторонніх угод, які гарантують місцям єврейських захоронень належний правовий захист, на практиці ситуація для пам’яток складається несприятливо. Це пов’язано, насамперед, із тим, що більша частина зазначених місць не визнана органами місцевої влади такими, що потребують захисту, а тому вони стають дуже вразливими і часто повністю знищуються.

Місця єврейських захоронень загалом не отримують належного догляду, близько 90 % перебувають у незадовільному стані [5]. До най-

більших загроз можна віднести можливість забудови територій захоронень, їх використання в сільськогосподарських цілях, вандалізм. Як і в інших країнах, виникають додаткові загрози від рослинного розростання, атмосферних опадів, пилового забруднення, а також процесів ерозії надгробків та написів на них.

Організовані тури місцями єврейських захоронень забезпечує відносно невелика кількість туроператорів. Серед вітчизняних туроператорів існують такі, що пропонують тури єврейськими місцями, складають суто єврейські маршрути, а також можуть організовувати екскурсійні подорожі з дотриманням традиції проведення шабату та ін. Також на цьому сегменті туристичного ринку представлені і зарубіжні туроператори. Загалом маршрути є стандартними з невеликими розбіжностями. Найпоширенішими маршрутами є: Київ (Одеса) – Житомир – Меджибіж – Брацлав – Київ (Одеса), Київ – Бердичів – Шаргород – Умань – Київ; Львів – Жовква – Броди – Золочів – Львів. Інколи туристи, найчастіше генеалогічні, замовляють послуги гідів з автомобілем для подорожей місцями, що пов’язані із проживання пращурів.

Однак через ряд проблем низка важливих захоронень залишається поза туристичними маршрутами. Серед основних проблем можна назвати: незадовільний стан самих єврейських захоронень, відсутність відповідного рівня туристської інфраструктури, низьку доступність до захоронень, статус

яких залишається невизначеним, недостатня кількість гідів, які спеціалізуються на тематичі юдаїки та ін. Проблему також складають конфлікти, які виникають між паломниками, що вирушають до місць хасидських захоронень, і місцевими жителями.

Необхідним є прийняття низки рішень, спрямованих на покращення стану єврейських захоронень в Україні, а також на розвиток туризму цими місцями. Найперші зміни в ситуації, що склалася, мають торкнутися саме законодавчого врегулювання проблеми власності місць єврейських захоронень. Як було зазначено вище, фактично всі єврейські кладовища в Україні знаходяться у власності місцевих органів влади, а території братських могил також можуть перебувати у приватній власності. Багато поховань, у першу чергу кладовища, не визнані як такі місцевою владою, а, отже, не отримують ніякого правового захисту. Саме тому необхідними заходами є правове визнання кладовищ та заборона перебування у приватній власності братських могил. У даний час лише близько 1% єврейських кладовищ, а також дві братські могили – Бабин Яр і Дрогобицький Яр – належать до списку об'єктів, що охороняються [7]. Місця єврейських захоронень, які мають історичну цінність, повинні бути визнані пам'ятками історичної спадщини для того, щоб отримати належний захист. Власниками єврейських кладовищ мають стати обласні або місцеві єврейські громади, а витрати на їх утримання мають бути розділені між урядом, обласною радою і відповідною єврейською громадою. Як свідчить зарубіжний досвід, більшість засобів мають складати фінанси спонсорів, а також індивідуальні пожертви осіб.

Оскільки стан більшості місць єврейських захоронень характеризується як критичний, необхідно ідентифікувати всі єврейські кладовища і масові захоронення, а також надати їм правове визнання для того щоб захистити від загроз, що можуть призвести до їх зникнення. Серед інших нагальних дій необхідною є демаркація захоронень, які тимчасово знаходяться в неналежному стані, для кращого захисту, а також вшанування пам'яті жертв Голокосту.

Одним із головних завдань сьогодні є налагодження дослідницької роботи щодо документування всіх місць єврейських захоронень та їх вивчення у відповідних центрах. У перспективі ці дані мають бути доступні он-лайн на сайтах типу "Find A Grave" та ін. З їх допомогою стане можливим більш точно підрахувати жертви в тій чи

іншій місцевості, а також вшанувати пам'ять похованих, місця смерті яких були раніше невідомими. При дослідницьких центрах може бути організоване навчання для підготовки відповідних кадрів як для роботи в самих центрах даного профілю, так і для проведення екскурсій, лекцій, пов'язаних із тематикою юдаїки на базі закордонних і вітчизняних університетів та навчальних центрів.

Треба переглянути також підхід до кладовища як такого. Цвинтарі і місця масових поховань можуть стати культурно-дослідницькими центрами. Там можна розмішувати музеї, бібліотеки, пошукові центри, проводити лекції, виставки, присвячені темам єврейства на території України, катастрофи Голокосту, розуміння смерті в юдаїзмі тощо. Подібний підхід допоможе залучити велику кількість туристів, і відповідно кошти на підтримку даних місць. Крім того, це може стати способом створення нових робочих місць для місцевого населення, що є дуже важливим кроком, насамперед, для невеликих містечок, селищ. Можливим є також залучення волонтерів – як вітчизняних, так і зарубіжних – для реалізації програм з підтримання місць єврейських захоронень.

Законодавчого врегулювання потребує також ситуація, пов'язана із місцями захоронень єврейських праведників, релігійним і паломницьким туризмом, зокрема, необхідно доповнити чинний Закон "Про туризм" відповідною термінологією [3]. Успішному вирішенню проблем, що склалися зі станом місць єврейських захоронень, сприяло б підписання угод між єврейськими громадами, з однієї сторони, та органами місцевої влади чи урядом, з іншої, щодо питань власності і утримання цих місць. Важливим напрямом є розробка комплексних програм щодо інвестиційних інфраструктурних проектів для задоволення потреб туристів і паломників.

Висновки. В Україні є можливості для розвитку туризму місцями єврейських захоронень, що становить інтерес для паломників, генеалогічних туристів, а також для туристів, які хочуть ознайомитися з особливостями світоглядного бачення єврейської громади певної території. Заходи щодо покращення стану місць таких захоронень, створення інфраструктури належного рівня, правильна організація туризму допоможе не лише підтримувати захоронення в належному стані, а й залучити додаткові кошти до місцевих бюджетів і забезпечити населення постійною роботою.

Література і джерела

1. Закон України "Про поховання та похоронну справу" від 14.04.2009 N 1254-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009, N 36-37, ст. 511 (Відомості Верховної Ради України. 2004, N 7, ст. 47). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1102-15>
2. Ravitz J. / Cemeteries breathe life into tourists / J. Ravitz // CNN. – 2009. – October, 30 [текст]. – Режим доступу: <http://edition.cnn.com/2009/TRAVEL/10/30/graveyard.tourism/>
3. Винниченко І. Що заважає Україні стати "меккою"? / І. Винниченко // Урядовий кур'єр. – 2011. – 27

- вересня [текст]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-zavazhayi-ukrayin-stati-mekkoyu/>
4. Find a grave [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.findagrave.com/>
 5. Jewish Cemeteries, Synagogues, and mass grave sites in Ukraine / United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.heritageabroad.gov/Portals/0/documents/reports/survey_ukraine_2005.pdf
 6. Heritage destination consalting [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritagedestination.com/cemetery-tourism.aspx>
 7. Lo Tishkach [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lo-tishkach.org/en/index.php?categoryid=42>
 8. The Institute for Dark Tourism Research [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pages.123-reg.co.uk/pstone1-995478/dark-tourism.org/id9.html>

Стаття надійшла 22.12.2012 р.

Картографічні сюжети

УДК 332.334: 477.83/.86

Руслан Підставка

ВІДТВОРЕННЯ АБРИСУ СТАРОЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА КАРТОГРАФІЧНІ МЕТОДИ

Проведено аналіз картографічного, літописного та візуально-графічного матеріалу, що стосується пам'ятки історії і культури національного значення – залишків Старозбаразької фортеці у с. Залужжя Збаразького району Тернопільської області. Здійснено спробу графічної реконструкції абрису замку на основі комплексного аналізу мурованого фортифікаційного зодчества XIV ст. на Поділлі та замків-аналогів. Проведено територіальну локалізацію твердині в межах так званого літописного Збаража, що знаходиться між горами Княжа, Бабина та Чернеча Медоборського пасма.

Ключові слова: історична географія, фортеця, картографічний метод, літопис.

Ruslan Pidstavka. Re-creating the contour of the Staryi Zbarazh fortress: historical-geographic and cartographic methods. Cartographic, written and graphic material regarding the history and culture of the fortress remnants in the Zaluzhzhya village of the Zbarazh district, Ternopil' oblast, were analyzed. A graphic reconstruction of the fortress contour was made on the basis of a complex analysis of fortification architecture of XIV century in Podillya and castle-analogs. In accordance with the chronicle, the Zbarazh strong hold was localized between the Knyazha, Babyna and Chernecha peaks of the Medobory mountains.

Key words: historical geography, fortress, cartographic method, chronicle.

Питанням витоків оборонного зодчества Збаража присвячено надзвичайно мало публікацій вітчизняних та зарубіжних учених і дослідників, тому виявити якісь першоджерела про походження протоукріплень літописного Збаража на цей час неможливо. Відомо лише за результатами археологічних розкопок М. Ягодинської та М. Філіпчука,

що в межах медоборських гір Княжа, Бабина і Чернеча знаходився так званий літописний Збараж, згаданий у Галицько-Волинському літописі під 1211 – 1213 рр. Городище на г. Княжа вважають першим дерев'яно-земляним замком з трьома валами Руського періоду та одним – слов'янського (рис. 1).

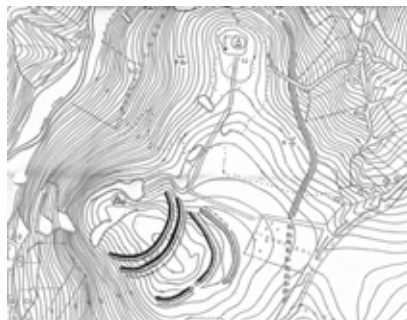

Рис. 1. Літописний Збараж (за М. Ягодинською)

Про конкретного власника чи посадника цих земель того часу можна тільки здогадуватися, оскільки писемні джерела його імені не подають. Відомо лише, що краківський князь Лешко II Білий, не зумівши “прияті” Галича, спустошив землі “навколо Теревовлі, Моклекова і Збиража”. Літописець зазначає, що взятий був лише Биковен і ляхи з руссю повернулися з великою здобиччю, тобто Збараж вистояв у цих війнах. Цей факт може свідчити про достатньо сильні оборонні укріплення вказаного городища-фортеці.

У 1241 р. з Кисва розпочався похід Батия на захід. Літопис згадує лише деякі міста, розорені загарбниками: Колодяжен на Случі, Кам’янець та Ізяславль на Горині, Володимир, Галич та ін., “яким немає ліку”. Але деякі укріплені міста він не зміг перемогти, в тому числі Крем’янець, Данилів, Холм [1, с. 558]. За свідченням літопису, тисяцький Дмитро, співчуваючи знищеній країні, порадив Батию не затримуватися в Галичині: “Не повинен ти довго спинятися в цій землі, пора тобі іти на Угорщину. Якщо задержишся – ця земля міцна, зберуться на тебе і не пустять тебе у твою землю”, і Батий пішов далі на захід, на Польщу і Угорщину [1, с. 523]. З джерел невідомо, чи був знищений Збараж під час монгольської навали 1241 р, а чи належав до тих міст, що не піддалися Батию.

По навалі Батия з долею Галицько-Волинського князівства тісніше сплітається історична доля Пониззя (пізніша назва – “Поділля”). Джерела подають свідчення про активну оборонну діяльність Данила Галицького, спрямовану на підготовку опору Золотій Орді, в ході якої Данило намагається інкорпорувати Пониззя з метою використання його вигідного геополітичного положення. Навесні 1242 року він відправляється на Пониззя, до Бакоти й Калюси, з метою “установити землю”, що М. Молчановський тлумачить як “устроїти”, створити “оплот проти татарських нападів” шляхом “укріплення старих міст та створення нечисленних, але сильних опорних пунктів на випадок серйозного зіткнення”. І хоча літописець не дає конкретної інформації про діяльність галицького князя на Пониззі, вважають, що М. Молчановський має рацію у визначенні основної програми Данила [2, с. 8].

У 1259 р., після невдалого походу Куремси, уже Бурундай зі своїми військами рушив на Волинь. Князів він зустрів вороже і наказав їм, знову як “союзникам”, поруйнувати укріплення власних міст.

Бурундай сам пильнував, щоб було спалено і розкопано укріплення Володимира, поруйновано Луцьк, Крем’янець, Львів та інші замки [1, с. 562-564]. Так Галицько-Волинське князівство було позбавлено центрів, які служили основними пунктами опору у війні з ординцями. В 1259 – 1260 рр. Бурундай виїждив на Польщу, і руські князі були примушені брати участь у його поході.

Немає інформації стовно того, чи був Збараж “розметаний” згідно з наказом Бурундай, чи ні, але безпосередня близькість до Кременця дає змогу

припустити, що замок у Збаражі теж був зруйнований.

Виникає важливе питання щодо того, чи був замок у Збаражі (та й інші замки) “з дерева рублений” чи “каменем будований”? Якщо достовірних прямих джерел виявити на цей час не вдалося, то необхідно шукати не прямі свідчення у літописах про замки-аналоги. Таким близьким сусідом Збараського замку була фортеця у Кременці. Порівняння з Кременцем буде доцільним з огляду на те, що Збараж знаходиться в безпосередній близькості до нього і тривалий час належав до Кременецького повіту Волинського воєводства (з XIV ст. до 70-х рр. XVIII ст.). У текстах літописів, де згадується кременецька твердиня (1226 р. – облога військами королевича Андрія; 1240 р. – невдача хана Батия; 1255 р. – штурм Куремси; 1261 р. – указ Бурундай про “розметання” замку), не вказано чи замок був кам’яним, чи дерев’яним, тому необхідно шукати побічні факти або деталі щодо з’ясування цього питання. Безумовним є лише те, що він був достатньо укріпленим і не піддався кочівникам, але це не означає, що він був мурованим з каменю. Відомий дослідник фортець того часу П. Раппопорт твердить, що в умовах тогочасної тактики облоги і штурму, муровані укріплення не мали суттєвої переваги над дерев’яними. Вирішальним фактором обороноздатності фортеці було ландшафтно-географічне розташування твердині [3, с. 254-258].

Отже, звернемося до термінології, вживаної у літописах. Переказуючи історію зруйнування волинських замків руськими князями на вимогу татар, автор Іпатіївського літопису писав: “...рече Бурунда Василькове: “ожеести мои мирци розмечити же городи сви все”. Лев розмета Данилов, Истожеск, оттоле же послав Львов розмета, а Василько послав Кременец розмета и Луческ” [1, с. 500]. У даному випадку слово “розмета” тут означає руйнування “городов”, точніше, знищення фортифікаційних споруд міст і замків, що становили для татар певну загрозу. Однак літописець не уточнює, про які саме будівлі (муровані чи дерев’яні) в даному разі йдеться. Відомо, що в XIII ст. укріплення Львова і Луцька, зруйновані одночасно з Кременцем, були дерев’яними [3, с. 255]. Оскільки літописець не поділяє згадані міста (“городы”) на окремі групи, можна припустити, що фортифікаційні споруди інших міст – Данилова, Истожеська та Кременця – також були дерев’яними.

Цей висновок підтверджується ще одним важливим прикладом з Іпатіївського літопису. Той самий Бурундай звелів князю Васильку зруйнувати укріплення столиці Волині – Володимира: “Василько розмечи город”. Імовірно, Бурундай встановив дуже стислі терміни виконання свого наказу, бо “...князь же Василько нача думать себе про город, зане неможно бысть розметати в борзе...” Тоді він “...повеле зажечи (город), и тако через ночь изгоре весь”. Василько спалив лише дерев’яні оборонні споруди міста, бо далі літописець зазначає: “Завтра же приеха

Бурунда в Володимир и виде своими глазами город изгоревши весь; и нача обедати у Василька на дворе и тити... и ляже у Пятидна” (село біля Володимира-Волинського). Але заходи, що їх вчинив Василько до зруйнування укріплень Володимира, здалися Бурундаю недостатніми. Наступного дня він послав до Василька Баримура. *“...Баримур же приехал ко князю и рче: “Василько! Прислал мя Бурундай, велел ми город раскопати”... И нача раскопывать город...”*. Отже, літописець, вживаючи різні терміни, чітко визначає матеріал знищених укріплень. У першому випадку йдеться про дерев’яні стіни й башти, у другому – про зриття земляних валів. З цього випливає, що термін *“розмета”*, вжитий тут, означає знищення, розбирання по колоді дерев’яних споруд, у нашому випадку оборонних стін і башт Кременецького замку [3, с. 256].

Аналізуючи вищенаведені висновки Л. Крошченка, можна небезпідставно припустити, що, якщо столиця Володимирської землі та адміністративний центр Кременецького повіту були дерев’яними, то й укріплення літописного Збаража були аналогічними. Як подає Супрасльський список, на Поділлі до приходу Коріатовичів (а це сталося після перемоги над татарами в битві на Синіх Водах у 1362 р.) *“не былъ ни ѿдин город ни деревомъ роубленого, а ни каменемъ боудованого”*.

Археологічними дослідженнями було встановлено, що основна маса міст давньоруського часу дійсно припинила своє існування саме в середині XIII ст. згідно з наказом Бурунда. Проте з літописного повідомлення випливає також, що в цей регіон продовжували приїжджати баскаки, котрі збирали данину з Подільської землі. Можливо, літописець під поняттям *“ни одного города”* мав на увазі лише укріплені *“города-городища”*, а не поселення взагалі.

Отже, підводячи попередній підсумок стану укріплень Збаража на кін. XIII – серед. XIV ст., можна припустити, що городище найбільш вірогідно було зруйноване, або *“розметане”*, а поселення могло існувати в околицях так званого літописного Збаража.

Стосовно будівництва кам’яного замку в Збаражі, який знаходився на місці зруйнованої в XIII ст. фортеці-городища, необхідно відзначити, що безпосереднього автора будівництва чи власника встановити не вдалося через брак історичних джерел.

Виникає логічне запитання: хто володів цими землями в дійсності, і, відповідно, міг збудувати замок у Збаражі?

Що стосується участі Корибута (Дмитра) Ольгердовича у процесах міліарного будівництва на цих землях (Збараж, Вишнівець), то вона спростовується багатьма дослідниками. Відомий дослідник генеалогії Гедиміновичів Йозеф Вольф у своїй книзі *“Рід Гедиміна”* зазначає, що Корибут отримав інший уділ, але його не складали, як подає Стрийковський, Брацлав, Вінниця, Сокоlecь і

Кременець, оскільки Вітовт там своїх старост установив [4, с. 153].

Казимир Стадніцький у виданні *“Брати Володислава-Ягайла”* пише, що жив в останніх літах панування Владислава-Ягайла князь Федько, ярий противник короля на Волині і Поділлі, і сам себе іменував князем Несвизьким. В присяжній грамоті до Корони 1434 р. називає свої володіння Кременець, Брацлав, Вінниця, Сокоlecь, Збараж, який вже в XVI ст. був *“садибою”* кн. Збаразьких. Послушні і прислужні пера вхопилися цього факту, перехрестили руського князя Федька з Несвіжу на литовського Федора Корибутовича, сина Дмитра Корибута і внука Ольгерда. Для більшої переконливості цього подання *“наказано”* його батькові Дмитрові, який в цих краях ніколи не був, будувати замки Збараж, Вінницю, Сокоlecь. Папроцький в своєму *“Гербажу”*, а Стрийковський в *“Хроніці”* перші з цим виступили, а повага їх була велика, Окольський і Несецький привично повторили в своїх *“Гербажах”* попередників ...” [5, с. 107-108].

Як пише відомий дослідник Поділля Юхим Січинський: *“С відомости пізніші (Стрийковського), що Витовт дав Східне Поділля (Брацлав, Вінницю, Сокоlecь і Кременець) князю Корибуту-Дмитру Ольгердовичу; ця звістка опирається на ототожнення Корибутового сина Федора з Федьком Несвизьким, що був діячем на Східному Поділлі в 30-х роках XV ст. і називав ті волости своєю батьківщиною. Але те ототожнення дуже непевне, а значить, і звістка про передачу Східного Поділля Корибуту мильна ...”* [6, с. 66].

Таким чином, при безпосередньому замовленні підтвердження литовського походження воєводи Троцького кн. Стефана Збаразького, виник міф щодо будівництва в кінці XIV ст. Старозбаразького замку кн. Корибутом-Дмитром Ольгердовичем.

Місто Збараж знаходиться на вододілі між басейнами великих українських рік Дніпра (Горині) та Дністра (Серету з Гнізною), тому в різний час належало до різних адміністративно-територіальних та державних утворень. Тривалий час (XV ст. – 70-ті рр. XVIII ст.) Збараж належав до Кременецького повіту Волинського воєводства), однак на початку і в середині XIV ст. – в період, який ми розглядаємо, – він належав до Подільської землі.

Відомий дослідник Леонтій Войтович у праці *“Границы Галицко-Волинского государства”* до Галицько-Теребовлянської частини Галицько-Волинського князівства відносить міста Теребовлю (1097), Галич (1138), Звенигород (1142, на правому березі Дністра між гирлами Серету і Збруча), Микулин Галицький (1142, на лівому березі Серету), Ушицю (1144, при впадінні р. Ушиці в Дністер), Снятин (1158), Кучелмин (1159, на лівому березі р. Каютин, притоки Дністра, між селами Непоротове і Комачинці Сокирянського району Чернівецької області), Збараж (1211), Маклаків Галицький (1211, біля Теребовлі), Товмач (1213, нині м. Тлумач на р. Тлумачику), Плав (1213, Перебиківське городище

Хотинського р-ну), Онут (1213, село Заставнівського району Чернівецької області), Василев (1229, на правом березі Дністра навпроти гирла Серету), Коломию (1240), Бакоту (1240), Калюс (Каліус) (1242, на Дністрі біля Кучелмина), Хотин (XIII ст.), Городок на Черемоші і Черн (1408, нині м. Чернівці) [7, с. 5-26].

Як зазначає Н. Молчановський з посиланням на М. Стрийковського, до Поділля згідно з літописами “відносились міста Звенигород, Соко-лець, Кам’янець, Бакота, Смотрич, Брацлав, Він-ниця, Хмельник, Збараж, Тербовля, Бжежаниця. Олесько і Бучач вже не відносились до Поділля, яке з боку Польщі, за словами Стрийковського, межує з Підгір’ям і Покуттям” [2, с. 8].

З 1362 року Поділля, а відповідно і Збараж, належать до князів Коріатовичів, які отримали від Великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича ці землі за активну участь у битві з татарами на р. Синюсі. Оскільки приналежність даних земель до кн. Корибута-Дмитра Ольгердовича викликає значні сумніви, а датування мурованої Старозбараської фортеці припадає на середину – кінець XIV ст., то цілком логічним буде припустити, що будівництво замку було започатковане саме князями Коріатовичами. Конкретно, це могли бути Олександр Коріатович, що володів частиною Волині та Поділлям з руки Казимира III Великого до Любарта Гедиміновича, та Федір Коріатович, що був єдиним власником цих земель до осені 1393 р.

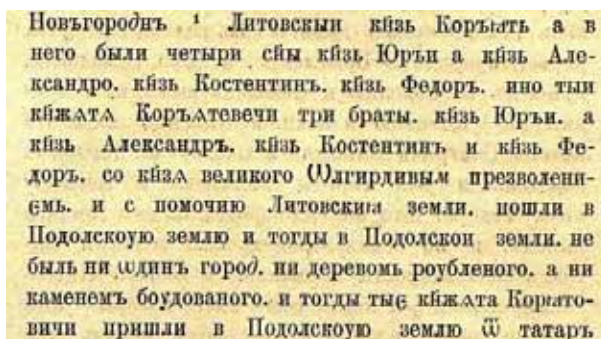

Рис. 2. Уривок із Супрасльського літопису, де йдеться про прибуття князів Коріатовичів на Поділля [8]

Коріатовичі, отримавши Поділля, де на той час, як було зазначено вище, не існувало жодного збудованого каменем міста, “посекиши льсь город моуровали Каменецъ, а ис того вси Подольски городы оумуровали и всю землю Подольскую осели...” [8, с. 81-82].

Про масштаби і розвій тодішнього мурованого оборонного будівництва на Поділлі можна зробити висновки лише за умови проведення ґрунтовних архітектурно-археологічних досліджень значної групи замків з метою виявлення їх первісних ядер. Перспективність цього напряму пошуків доводять дослідження польського вченого Б. Геркена, присвячені одній типологічній групі подільських замків, які мають в основі давнє ядро у вигляді баштово-стінового укріплення, спорудженого на п’ятикутному плані, один з рогів якого сильно висунутий (Язловець, Кам’янець, Бучач та ін.).

Оскільки до числа цих “умурованих городів” належав і Збараж, то за аналогами замків, споруджених Коріатовичами, та іншими графічними матеріалами можна гіпотетично відтворити контури та зовнішній вигляд замку на Старому Збаражі.

Для цього нами були використані картосхема літописного Збаража Марини Ягодинської (1 : 2 000) (див. рис. 1), топографічна карта Королівства Галичини і Володимирії, створена Ф. фон Мігом у 1792 р. у масштабі 1 : 28 800 (зберігається у Віденському військовому архіві) (рис. 3), “Детальна карта

Польщі” 1938 року масштабу 1 : 25 000 (рис. 4), графічні реконструкції замків у Кам’янці-Подільському та Луцьку. Було також проаналізовано основні архітектурні особливості замків XIV ст. на Поділлі і Волині.

Отже, детальна топографічна карта М. Ягодинської з означеними оборонними валами руського та слов’янського періодів дозволяє приблизно визначити межі замку в Старому Збаражі, карта фон Міга відображає контури фортеці, що відповідає мисовому типу укріплень XIII – XIV ст. а “Детальна карта Польщі” визначає локалізацію решток фортеці (фрагмента муру і в’їздової брами замку), що збереглися на 1938 р. При зведенні масштабів та накладанні всіх карт при збігові трьох точок отримуємо контури замку на території Княжої гори (рис. 5).

Важливим елементом для відтворення зовнішнього вигляду замку є нині доступні іконографічні матеріали (фото руїн Старозбараської фортеці 30-х рр. XX ст. та рисунок Антонія Лянге).

Визначивши локалізацію та контури замку в Старому Збаражі, необхідно відтворити зовнішній вигляд оборонних мурів та тип башт твердині. Для цього, взявши за основу аналогічні типи укріплень, споруджених у цей період на території Поділля і Волині, насамперед князями Коріатовичами, інкорпоруємо їх на відтворені контури вказаного замку.

Рис. 3. Околиці Збаража на топографічній карті Королівства Галичини і Володимирії
Ф. фон Міга 1792 р. (м-б 1 : 28 800), (Originalaufnahme des Königreiches Galizien
und Lodomerien bzw. Mapa Miega. Skala 1 : 28 800)

Рис. 4. Околиці Збаража на “Детальній карті Польщі” 1938 р. (м-б 1 : 25 000.
(Mapa szczegółowa Polski. P50-S41-F_ZBARAZ_poludnie_1939. Skala – 1 : 25 000)

Рис. 5. Контури замку за результатом накладання карт

Для окресленої території характерний так званий “мисовий” тип замку, приурочений до конкретних ландшафтно-топографічних форм рельєфу та гідромережі. У фаховій літературі цей тип називають “односторонньою фортецею”, яка в ряді випадків трансформувалася у “дзеркальний замок” (як приклад – третій будівельний період Язловецького замку). До цього типу належать первинні ядра замків у Кам’янці-Подільському, Язловці, Бучачі, Старому Збаражі, Скалі, Підзамочку, Терембовлі, Сидорові, Токах, Меджибожі і т. п. [9, с. 39-57].

За проектами реконструкції, виконаними для замків у Кам’янці-Подільському та Луцьку, можна простежити основні композиційні особливості башт і мурів, характерних для цього періоду. Згідно з традиціями замок в Кам’янці споруджений князями Коріатовичами, а замок у Луцьку – їх дядьком Любартом Гедиміновичем, хоча існує гіпотеза, що Олександр Коріатович був свого часу володарем Волинської та Володимирської землі.

Основними складовими архітектури вказаних замків XIV ст. є:

- висока прямокутна двоповерхова в’їздова вежа з брамою та ланцюговим мостом;
- квадратні башти (переважно три для мисового типу замків) з бійницями та чотиристороннім дахом;
- мури з прорізами (мерлонами) для стрільби як з луків і арбалетів, так і з вогнепальної зброї, що починає розвиватися з XIV ст. (рис. 6, 7);
- можлива наявність рову з напільної сторони замку (протилежної до завершення мису).

Остання риса найбільш характерна для Язловецького замку. Зі східної сторони ядра був

викопаний рів шириною 11 м, при цьому нижня частина рову була видовбана в материнській породі і осадових вапнякових відкладах і в подальшому стала фундаментом для поперечного готичного будинку, що відділяв первинне ядро від “дзеркального замку” XV ст. [10, с. 96]. Першим етапом будівництва (хоча Б. Гверкен таким його чомусь не називає) була оборонно-дозорна вежа-донжон розмірами 5х5 м, що стояла самотньо (рис. 8).

Не виключено, що такий тип прямокутних (наближених до квадрату) башт-донжонів міг бути початковою стадією будівництва первісних ядер замків того періоду на Поділлі (Пониззі). Для волинських земель форма таких донжонів середини кінця XIII ст. була круглою чи наближеною до цієї форми (рис. 9).

Хоча Збараж знаходився на кордоні з Волинням і значну частину історії належав саме до цієї адміністративно-територіальної (але не Етнографічної) одиниці, вважаємо, що для Старозбаразького замку характерний, якраз, подільський тип башт. Це підтверджує і рисунок решток замку, виконаний Антонієм Лянге у XIX ст. (рис. 10).

Враховуючи начерк контурів замку в Старому Збаражі, отриманий на топографічній карті в результаті накладання карт, і типовий вигляд башт і стін фортець такого типу в XIV ст., нам вдалося відтворити гіпотетичний вигляд твердині (рис. 11). Вважаємо, що, за аналогами такого типу замків, основними вежами були: 1. В’їздова, 2. Південна, 3. Східна. При накладанні даного ескізу Богдана Шаблія на картосхему Марини Ягодинської з контурами твердині дістаємо графічну ілюстрацію замку в Старому Збаражі, прив’язаного до території (див рис. 12).

Рис. 6. Реконструкція Кам’янецького замку Є. Пляменицької

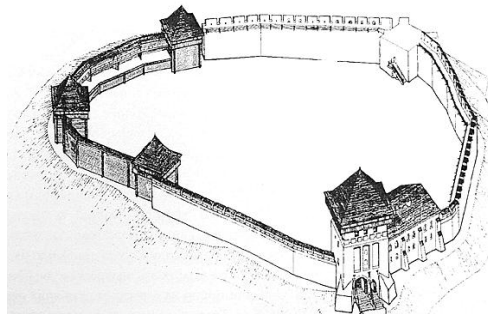

Рис. 7. Реконструкція Луцького замку (II-й будівельний етап)

Визначившись із витоками спорудження та реконструкцією зовнішнього вигляду середньовічного Збарзького замку, необхідно проаналізувати причини та дату його занепаду.

В історіографії побутує думка, що замок був зруйнований татарами в 1589 р. і більше не відбудовувався. Підставою для такого твердження були літописні відомості такого змісту:

1. Рок АФПФ [1589]: *татарове спаскиє Подоле сплюндровали* [11].
2. Рок АФПФ [1589]: *татарє спаскиє под Збарожом кошєм стояли и Струса под Бавором забили. Тогда кнзь Константин Василєи, воевода киевский, заложыл мѣсто Переяслове на старом сєлици* [там само].
3. *Татарє на с: Спса ꙗфпѠ* [1589] [12, с. 1-3].
4. *Донесєніє возныхъ Луцкому гродскому суду*

объ осмотръ ими местечекъ и сель Луцкаго повѣта, опустошенныхъ и сожженныхъ татарами; по свидѣтельству возныхъ въ этихъ поселеніяхъ жителей вовсе нѣтъ 1601 г. декабря 7. Року тысяча шестсотъ первого, месяца декабря сегого дня.

...Кустовцы, Ночваны, Голубъче. Къ тому местечка въ року осмѣдєсятъ девятомъ спустошонные: местечко Збаражъ, Бадаринцы, Куцель, Плебановка, Мединъ, Стриевка, Кернеховъ, Колодно, – которые местечка и села и до того часу пусты есть и людей въ нихъ нимаишъ. [13, с. 292].

Наведені цитати свідчать про повне знищення Збаража, однак замок стояв пошкоджений, але не зруйнований.

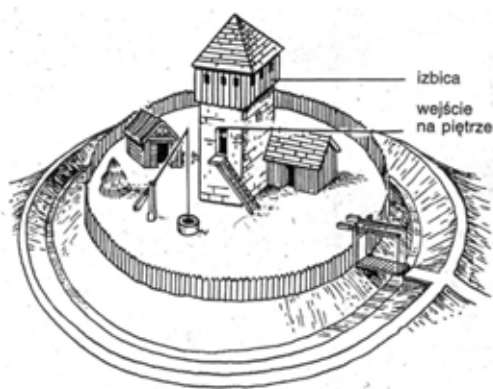

Рис. 8. Гіпотетичний вигляд донжона з житловою та міліарною інфраструктурою

Рис. 9. “Волинські стовпи” XIII ст.

Рис. 10. Замок у Старому Збаражі (графіка Антонія Лянге, XIX ст.)

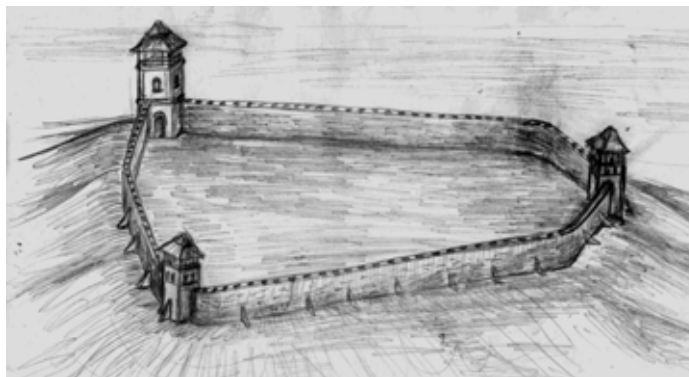

Рис. 11. Відтворення зовнішнього вигляду замку в Старому Збаражі (за Б. Шаблієм)

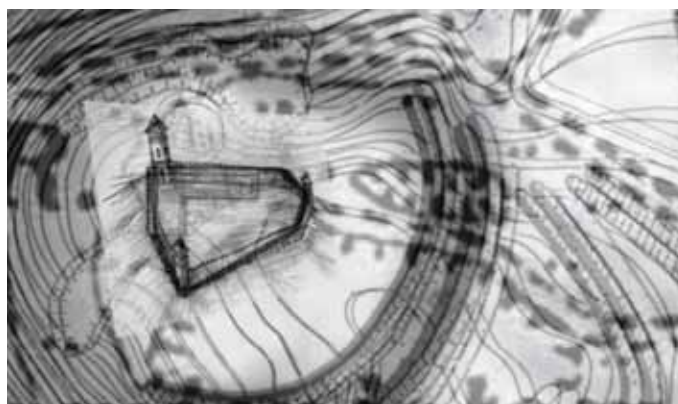

Рис. 12. Реконструкція Старозбаразького замку (ескіз замку Б. Шаблія)

Возний луцького гродського суду у 1591 р. оповідав: “... позов положить хотел, нижели есми того позу где вткнути не мель, бо тоє место Збараж и Базар место также и села видель есми до кгрунту от поганства татар спаленье и спустошоны, толко замок самъи збаражский стоял, до которого есми тотъ позов от-несъ и у браму замковую уткнул и воротному оповедил...” [14, с. 58].

Інвентар 1592 р. дає такий опис фортеці:

“...мурований замок із мурованою брамою зі зводом на ланцюгах; на брамі знаходилися мурована світлиця та зала, вимощена дошками, при якій був залізний годинник без дзвона; при брамі знаходився мурований склеп на п’ять вікон із залізними тратами, на якому стояла велика столова світлиця, правда, без дверей, печі й шибок; проти неї розміщувалися дві покойові світлиці без дверей, печей і шибок; у замку був також костел, під яким склеп, а при ньому мурована пекарня, сіни й комора; під дерев’яними світлицями поряд чотири склепи, при яких велика мурована вежа, а під нею скарбниця, замкнена залізним ланцюгом, на якій світлиця без печі, а при ній мурована кімната; на тих склепах дві дерев’яні світлиці без дверей, печей та вікон. У пригородку були такі дерев’яні споруди: пекарня, сіни, кухня й світлиця (друга світлиця через часті тривоги, щоб не була спалена, внесено до замку),

дерев’яна вежа, обліплена глиною, лазня, стара світличка та наріжна вежичка в палях [15, с. 22].

Таким чином, внаслідок нападу спаських татар (що стояли кошем під Збаражем) на Поділля місто Збараж як поселення було знищене, але замок був лише поруйнований.

Однак, існують джерела, в яких йдеться про руйнування замку у Старому Збаражі і, як наслідок, спорудження його на новому місці, в них подають більш ранні дати. Так, Балінський і Ліпінський у “Старожитній Польщі...” пишуть, що “коли татари на початку XVI ст. місто і замок у Старому Збаражі спустошили, замість нього побудований у 1587 р. пишний будинок належно укріплений” [16, с. 913-914] (переклад автора).

Серед найбільш руйнівних нападів татар на Волинь та Поділля є ряд таких, що відбулися значно раніше від 1589 р. У “Хроніці” Мартіна Бельського під 1575 роком є звітка, що під час нападу на Поділля татари заподіяли такі незліченні збитки, яких Польща ще ніколи не зазнавала, тому що, крім убитих стариків і дітей, людей понад п’ятдесят і п’ять тисяч татари забрали в неволю, “a koni i klacz poltorakroc sto tysiecy, nuz bydla i owiec barzo wiele, nie wspominajac innych lupow, szat, zlota, srebra” [17]. В Острозькому літописці ця звітка викладена так: “Того же року в Синяві татаре були з Волох і о полтора крот 100 000 полону забрали і увошли през

Хотин до Волох”, хоч тут так само, як і в “Хроніках” Бельського, зазначено, що татари прийшли з Молдавії і повернулися в Молдавію через Хотин (допущена описка).

Ще більшої уваги вартує звістка про напад на Україну татар, яка вміщена в Острозькому літописці під 1516 роком. У цьому році відбулися найбільш спустошливі напади кримських татар на Поділля і Волинь. За свідченням джерел, була зовсім розорена територія на сорок миль удовж і стільки ж вишир, над населенням чинилися неймовірні насильства і грабунки, було забрано в полон понад п'ятдесят тисяч осіб [18, с. 367].

Таким чином, відомості згаданих авторів (Балінського, Ліпінського) про спустошення Збаража і замку на початку XVI ст. та спорудження нового замку мають під собою реальне підґрунтя.

Підсумки вище викладеного.

1. З великою вірогідністю можемо стверджувати, що Збаразький замок споруджено в середині – наприкінці XIV ст. у межах літописного Збаража князями Коріатовичами з метою укріплення кордонів Поділля.

2. На основі інтерполяції карт і картосхем, іконографічних матеріалів і графічних реконструкцій замків-аналогів нами запропоновано ескіз фортеці у Старому Збаражі з прив'язкою до території. Ця реконструкція не претендує на абсолютну істину, а є лише однією (фактично першою) з гіпотез такого плану.

3. Занепад замку в Старому Збаражі та спорудження укріплення на новому місці можна віднести до початку – середини XVI ст.

Література

1. Іпатіївський літопис. – С. 523, 558.
2. Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. (Приемущественно по летописям) / Н. Молчановский. – 1886. – С. 8.
3. Крощенко Л. Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці / Крощенко Л. // З історії української реставрації / за ред. В. Тмофійенка. – К., 1996. – С. 254-258.
4. Wolff J. Ród Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut”, “Bracia Władysława Olgierdowicza Jagiełły” we Lwowie 1867. – Kraków, 1886. – S. 153.
5. Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły Olgierdowicza króla Polski, Wielkiego Xięcia Litwy. – Lwów, 1867. – S. 107-108.
6. Сіцинський Ю. Поділля під владою Литви / Юхим Сіцинський / Упорядники Д. Ващук, М. Мошак: Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 66 с.
7. Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства // Русин. Международный исторический журнал / Отв. ред. С. Г. Суляк. – Кишинев, 2011. – № 3 (25). – С. 5-26.
8. Супрасльская летопись // ПСРЛ, т. XVII. Издание 1-е. Западнорусские летописи. – СПб., 1907. – С. 81-84.
9. Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі / Ольга Пламеницька // Архитектурна спадщина України. – Вип. 1. – К., 1994. – С. 39-57.
10. Guérquin B. Zamek Jazłowiecki // Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1960. – S. 150.
11. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 103-114.
12. Літопис Крехівського монастиря. Руська „кройника“ з XVII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1904. – Т. 62. – Кн. 4. – С. 1-3.
13. АЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – ХСІІІ. – К., 1876. – С. 292.
14. Заяць А. Обороноздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. / А. Заяць // Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині / Під ред. В. Собчука. – Кременець. 2006. – С. 58.
15. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.) / В. Собчук // Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині / Під ред. В. Собчука. – Кременець. 2006. – С. 22.
16. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym, i statystycznym opisana / Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński. – Warszawa, 1843. – S. 913-914.
17. Бельський М. Хроніка. – С. 989.
18. Полное собрание русских летописей. Т. XVII. Западнорусские летописи. – СПб., 1907. – С. 367.

Стаття надійшла 11.11.2012 р.

УДК 528.9

Ігор Дітчук, Ольга Заставецька

КАРТОГРАФІЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЛЬВОВА: ДО ВИХОДУ У СВІТ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ КОМПЛЕКСНОГО АТЛАСУ МІСТА

Охарактеризовано особливості структури, змісту і оформлення комплексного атласу Львова, який виданий у 2012 році. Показано унікальність твору як першого в Україні комплексного атласу великого міста, що має науково-довідкове призначення. Висвітлено оригінальність карт і новизну наукових ідей, закладених у змісті атласу.

Ihor Ditchuk, Olha Zastavets'ka. Cartographic encyclopedia of Lviv: upon the publication of the first complex atlas of the city in Ukraine. *The article describes the feature of the structure, the content and the drawing up of the complex atlas of Lviv published in 2012. The work reveals the originality of the first Ukrainian complex atlas of the big city as the scientific reference book. The article highlights the peculiarity of the maps and the novelty of scientific ideas the atlas contains.*

29 травня 2012 р. в актовому залі Львівського національного університету імені Івана Франка відбулася презентація картографічного твору “Львів. Комплексний атлас” [12]. Атлас підготовлений на кафедрі економічної і соціальної географії названого університету (відповідальний редактор і головний розробник проекту – завідувач кафедри проф. Олег Шаблій) і виданий київським Державним науково-видавничим підприємством “Картографія” (директор Ростислав Сосса).

Вихід комплексного атласу Львова (далі – “Атлас”) став довгоочікуваною і водночас неординарною подією. Автори й видавці присвятили його 350-літтю Львівського університету, яке відзначалося роком раніше, однак у цій присвяті могла б стояти дата на 5, а то й 10 років менша. Адже підготовка і видання “Атласу”, як зазначила на презентації учений секретар редколегії Олександра Вісьтак, мали досить довгу і часом драматичну історію (див. [14]). Ідея створення атласу міста Львова виникла ще на початку незалежності України, коли вищезгадана кафедра у співробітництві з ДНВП “Картографія” закінчили публікацію серії шкільно-краєзнавчих атласів західноукраїнських областей. Цю ідею підтримала тодішня мерія Львова, яка частково профінансувала пошукові роботи.

Передбачалося видати “Атлас Львова” архітектурно-планувального типу – подібно до того, що був виконаний картографами з Ягеллонського університету для міста Кракова [16]. Однак через відсутність фінансування у кризових умовах робота над атласом була призупинена. Її відновлення на початку ХХІ ст. відбулося разом зі зміною методології картографічного твору – за формою і змістом він мав стати комплексним науково-довідковим атласом, розрахованим на широке коло користувачів – науковців, спеціалістів, учителів, студентів, усіх зацікавлених осіб.

Атлас з такою структурою та змістом було підготовлено до 2006 р., однак фінансові можливості його видання у ДНВП “Картографія” з’явилися

кількома роками пізніше. А тому карти, які базувалися на статистичному матеріалі, довелося оновлювати, частину карт – переробляти повністю. І вся ця, як і попередня, робота була виконана авторами карт безкорисливо (!), а основним спонсором “Атласу” стало саме видавництво. То ж даний атлас є результатом не тільки тісної творчої співпраці, але й великої жертвовної роботи Львівських авторів і київських видавців.

Зусиллями вчених і картографів створено модерний картографічний твір, який є унікальним як за змістом, так і за картографічним оформленням. “Атлас” містить 195 карт, картосхем і картоїдів (а, враховуючи карти-врізки, що деталізують окремі карти, всього їх в атласі 243), 150 діаграм, графіків і профілів, понад 300 фотографій, рисунків та інших ілюстрацій. 26 одиниць картографічної продукції запозичені укладачами “зі сторони” (давні карти й плани, перспективна графіка колишніх художників, планово-графічні реконструкції, карти й картосхеми видатних істориків і географів), решта належать “перу” авторів-сучасників. Авторський колектив “Атласу” складають понад 70 осіб. Найбільший внесок у розробку карт зробили члени очолюваної проф. О. Шаблієм кафедри, окремі карти створили працівники інших підрозділів географічного факультету ЛНУ ім. І. Франка, Головного управління статистики у Львівській області, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, архітектурно-планувальної майстерні Львівського інституту “Містопроєкт”.

Атлас має стандартний як для такого виду картографічної продукції формат – 23,5×32 см. Карти міста складені в основному в масштабах 1 : 60 000 і 1 : 75 000 (а для окремих частин міста, наприклад, центральних – 1 : 50 000, 1 : 30 000 і більших), на них передана переважно інформація, локалізована в точках чи вздовж ліній; більш узагальнені й усереднені дані закартовані у масштабах 1 : 100 000 і менших.

Про достоїнства, особливості та значення створеного продукту йшлося на презентації у

виступах О. Шаблія, Р. Сосси, О. Вісьтак, декана географічного факультету В. Біланюка, начальника обласного управління статистики С. Матковського, головного редактора видавництва І. Руденко, розробника Генерального плану міста Львова В. Дубини (усі вони разом із директором Інституту післядипломної освіти ЛНУ Ю. Заньком і провідним редактором карт ДНВП “Картографія” О. Онищак є членами редколегії “Атласу”), а також ректора університету І. Вакарчука, начальника одного з управлінь Львівської міськради Н. Федорович, директора Інституту регіональних досліджень НАН України В. Кравціва, академіка-геоботаніка М. Голубця, поета Р. Лубківського. Вчені, викладачі, співробітники, студенти університету та запрошені на зібрання гості мали змогу долучитися до творення картографічної історії Львова в день появи “Атласу” в місті (перші декілька десятків його примірників були привезені сюди якраз напередодні презентації). Збагнути унікальність і оригінальність цієї солідної майже двохсотсторінкової картографічної збірки стало можливим після більш глибокого ознайомлення зі структурою, змістом і оформленням “Атласу”.

Унікальність “Атласу Львова” полягає в його картографічному першопрохідництві та науковій новизні. Як відомо, атлас є системою карт, картосхем чи планів певної території, пов’язаних єдиною ідеєю, спільним призначенням, наскрізною метою; за призначенням атласи бувають науково-довідковими, науково-проектними, навчальними, краєзнавчими, туристичними, дорожніми та ін.; за структурою і повнотою відображення явищ і процесів – загальними (комплексними) і спеціальними. Щодо предмету нашого розгляду можемо стверджувати:

1) “Атлас Львова” є першим в українській картографічній науці і практиці комплексним атласом міста, який має науково-довідкове призначення і створений на принципах фундаментальності, системності, комплексності, історизму, україноцентризму;

2) “Атлас” містить значну кількість оригінальних карт, які виконані вперше в історії вітчизняного картографування;

3) структура “Атласу”, зміст багатьох карт і цілих розділів відзначаються новизною закладених у них наукових ідей.

На ще одному цікавому моменті, який характеризує новизну процесу створення “Атласу”, наголосила І. Руденко: вперше редакційна служба видавництва й автори атласу постійно працювали в режимі електронного зв’язку.

Великі міста України останнім часом не були обділені картографуванням, у т. ч. атласним. Однак майже всі атласи міст, що видані у тому ж таки видавництві “Картографія” чи в “Інституті передових технологій”, – це вузькоспеціалізовані туристичні або довідкові атласи (останні виходять під гаслами “універсальні”, “детальні”, “до кожного будинку”, “кишенькові”; див. [8; 10]). Вони є, по-суті, збірками під спільною палітуркою окремих

листів, на які розрізана одна великомасштабна карта міста (з детальною мережею вулиць, кварталів, будинків, об’єктів транспортної, соціальної та інституціональної інфраструктури), а також інформаційного матеріалу, що є “цікавим і корисним для мешканців і гостей міст”. Багато з них витримали декілька видань, деякі стали “щорічними” атласами з порядковими номерами. Подібне атласне картографування не минуло і Львів. Найдавнішим з таких атласів міста Лева є атлас туриста, виданий у 1989 р. [13], а протягом перших десяти років ХХІ ст. маємо щонайменше п’ять довідкових атласів (з позначенням номерів будинків), у т. ч. кишенькового формату, виданих у ДНВП “Картографія”.

Найбільш широким за змістом зі всіх нині існуючих атласів міст України є, мабуть, “Екологічний атлас Києва”, що виданий у 2006 р. у київському ТОВ “Агентство Інтермедія”, в якому зібрано 22 різнопланові карти [6]. Однак він також є спеціальним за структурою, карти в ньому об’єднані еколого-природоохоронною тематикою.

Заради справедливості зазначимо, що у вітчизняному картографуванні вже була спроба створити комплексний атлас міста (про це нагадав у своєму виступі Р. Сосса). Ще у радянські часи напередодні святкування 1500-річчя міста Києва (відзначалося у 1982 р.) науковці Київського університету розробляли такий атлас столиці України. Але в умовах режимних обмежень, жорсткої цензури і постійних погоджень з союзним центром опрацювання матеріалу затягнулося, і атлас, на жаль, так і не вийшов у світ.

Не надто випередили українських картографів у комплексному атласному картографуванні міст їх російські колеги, принаймні з найбільших метрополітенських центрів – Москви і Санкт-Петербурга. Пошук відомостей про атласи цих міст в електронних ресурсах Інтернет виводить нас на все ті ж туристичні, транспортні, автодорожні, “вулично-будинкові”, а також на геологічні, екологічні, історико-культурні, містобудівні та навчальні атласи, а у випадку зі Санкт-Петербургом – також на краєзнавчі атласи його окремих міських адміністративних районів. І лише столиця Росії удостоїлася двох комплексних картографічних збірок творів на сотні сторінок великого формату. Першому з них (“Атлас Москви. Картографічна енциклопедія” [2]) лише п’ять років від “народження”, другий (“Великий комплексний атлас Москви” [5]) побачив світ у 2012 р. вже після виходу “Атласу Львова”. Більш давньої атласно-картографічної продукції комплексного характеру для Москви напевно годі шукати, оскільки розробники і видавці вказаних атласів на своїх сайтах запевняють: “це, мабуть, перший комплексний твір, де наглядно і найбільш повно представлені усі сфери життя столиці” [1]) і “в Атласі подана комплексна характеристика Москви у динаміці протягом усього періоду існування міста. ...Пропонований Атлас можна вважати першим досвідом системного вивчення міського простору” [4].

Об’єктом першої комплексної картографічної збірки в Україні стало місто, яке ні не є її

політичною столицею, ні не входить у топ-5 найбільших центрів країни (традиційно званих у нас “містами-мільйонниками”). Така першість Львова в українській картографії, мабуть, не випадкова. Адже одне з найдавніших українських міст, що є духовною столицею галицького краю і Української держави загалом, має славні багатовікові традиції картографічної культури. Їх приклади наводить відповідальний редактор “Атласу” у своєму передньому слові, виділяючи найцікавіші карти і плани Львова за більш як трьохсотлітню історію його картування [12, с. 6-7]. Це “План Львова” невідомого автора (1702 р.), план Львова Жана де Дері (1766 р.), план міста 1770 р., карта Йосифа Данієля фон Губера “Головне місто Львів” (1777 р.), “План Львова з передмістями” (1828 р.), “План Королівського міста Львова” (1894 р.), “Карта Львова за руських часів”, створена наприкінці XIX ст. керівником архіву м. Львова Александром Чоловським, оригінальні карти міста, опубліковані польським картографом Євгеніушем Ромером у міжвоєнний час. Львів уже з кінця XIX ст., а особливо у міжвоєнний період став значним осередком формування польської і української картографічних шкіл. Саме тут творили картографічні праці українською мовою і з української (а також львівської) тематики видатні вітчизняні географи й історики Григорій Величко, Степан Рудницький, Олена Степанів, Мирон Кордуба, а Володимир Кубійович з колом однодумців започаткував національне атласне картографування комплексного характеру, видавши в 1937 р. славнозвісний “Атлас України й сумежних країв” [3].

У післявоєнний період гідним продовженням традицій львівської картографії, насамперед у галузі атласного картографування, стала діяльність Опанаса Ващенка. За його методикою і під авторським керівництвом на очолюваній ним кафедрі економічної географії Львівського університету були виконані в рукописному варіанті: атлас приміської зони м. Львова (1952 р.), серія атласів сільського господарства окремих областей – Дрогобицької (1953 р.), Львівської (1953 р.), Закарпатської (1954 р.) та Івано-Франківської (1955 р.), комплексний атлас Львівського-Волинського кам'яновугільного басейну (за активної участі В. Лугового, 1957 р.), “Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (з найдавніших часів до 70-х років XX ст.)” (1971 р.) [15].

У 80-х роках XX ст. на кафедрі економічної і соціальної географії ЛНУ склався колектив картографів (науковий керівник проєктів – О. Шаблій, відповідальні виконавці – М. Мальський, І. Ровенчак та ін.), результатом діяльності якого стали: фундаментальний рукописний атлас господарського комплексу Івано-Франківської області (1985 р.), карти для рукописних атласів соціально-економічних комплексів Львівської області та м. Львова (кінець 80-х – початок 90-х років), видані шкільно-красензавчі атласи Львівської (1989 р.), Івано-Франківської (1990 р.) і Закарпатської (1991 р.) областей. При кафедрі було створено лабораторію

комплексного атласного картографування [11].

Отже, впродовж тривалого часу у Львові формувалася своя картографічна школа, серед об'єктів зацікавлення якої були власне місто Львів, його околиці й адміністративно підпорядкований йому регіон. А одним із основних напрямів наукової діяльності цієї школи впродовж XX століття стало комплексне атласне картографування. Цей напрям поетапно представляли осередки вчених, зорганізовані та керовані талантом В. Кубійовича, О. Ващенка і О. Шаблія. На рубежі XX і XXI ст. новою знаковою віхою львівської картографічної школи стало виконання комплексного атласу Львова.

Комплексний характер “Атласу” реалізований через блокову структуру. “Атлас” складений з таких восьми великих розділів: I. Географічне розташування Львова; II. Природне довкілля; III. Археологія. Історія; IV. Населення. Міграції; V. Соціальна, ринкова та інституціональна інфраструктура; VI. Виробнича та інвестиційна інфраструктура; VII. Промисловість; VIII. Територіальне розпланування. Генеральний план (2010 – 2025).

Карти і картосхеми *першого розділу* (всього їх 9) характеризують різні види (природно-, еколого-, соціально- й економіко-) географічного положення міста на різних територіальних рівнях – локальному (щодо найближчого оточення – передмість), регіональному (в Західному регіоні України) і загальноєвропейському. Більшість картосхем виконано вперше, а, отже, є нетиповими, в деяких закладені доволі сміливі (і тому певним чином дискусійні) ідеї, зокрема на картосхемах “Економіко- і соціально-географічне положення Львова в Європі” і “Положення Львова в соціально-економічній системі України”. Цікавими є картосхеми, які відображають розташування міста на Головному європейському вододілі (за А. Рудницьким), на стику кількох одиниць природно-географічного поділу (за К. Геренчуком).

Другий розділ – це серія з 18-ти карт природного довкілля міста і його околиць. Це передовсім загальна фізична карта і карти й картосхеми тектоніки, геології, геоморфології, клімату (розподілу температур), гідрографічної мережі, ґрунтів, рослинності і тваринного світу, ландшафтів (“геоекосистем”). Розділ пронизаний екологічною та природоохоронною тематикою (картосхеми забруднення атмосфери, поширення червонокнижних рослин, ушкодженості зелених насаджень, охорони природи). Природно-географічні карти доповнені геологічними, гідрогеологічними, ґрунтовими і гідрологічним профілями, графіками і діаграмами кліматичних та інших показників, що додатково інформують читача про фізико-географічні процеси і явища на території міста Львова. Окремі карти відображають місто в системі нового геоботанічного районування України (за Г. Біликом та М. Голубцем), структуру земельного фонду міста і трансформацію міських земель (за видами їх використання) з 1880 до 2010 року.

Окрім того, на фізичній карті нанесені “історичні назви частин міста”. Вони не зовсім

вписуються в тематику карти (хіба що за винятком окремих місцевостей, які отримали власні назви від фізико-географічних характеристик: Оболоння, На болотах, Гори), просто для мікротопонімії використане мало завантажене інформацією тло згаданої карти, виконаної в доволі великому масштабі. Загалом нанесено майже п'ять десятків таких назв – як активно вживаних місцевими мешканцями, так і призабутих, – що є великим “плюсом” в історико-географічному картографуванні Львова. І, виявляється, це ще далеко не всі мікроойконімі міста (десь на шляху від авторів до видавців атласу випали такі відомі не тільки львів'янам назви частин міста, як Центр, Підзамче, Кайзервальд, Цитадель тощо).

Дуже цікавий і досить великий *третій розділ* (майже 50 картографічних матеріалів, багато ілюстрацій – рисунків, малюнків, картин і слайдів), присвячений історичній географії Львова від найдавніших часів до нульових років ХХІ ст. Там зокрема вміщені археологічні карти та картосхеми і плани, які розкривають архітектурно-планувальний вигляд і функціональний розвиток Львова у різні історичні періоди – княжий, польський, австрійський, міжвоєнний і післявоєнний. У розділі також представлені фрагменти давніх карт з відображенням Львова (портолана Анжеліно Дюльсера з 1339 року як найдавнішої картографічної згадки про місто Львів та “Спеціальної карти України” Гійома де Боплана, 1650 р.), графічно-перспективний вигляд середньовічного Львова авторства Ауреліо Пассаротті (з праці 1617 р. “Civitates Orbis Terrarum”), рисунки-панорами та плани-реконструкції колишнього міста та його частин, створені авторами ХХ ст., п'ять давніх планів Львова (з кінця ХVІІ ст., 1841 року – “після знесення мурів Середмістя”, 1903 року – “План Королівського столичного міста Львова” і два з 1939 р. – Е. Ромера і з “Українського провідника по Львові”). Однак розробники “Атласу Львова” не ставили перед собою того завдання, яке реалізували автори “Великого атласу Москви”, – зібрати в історичному розділі “найбільш повну добірку карт [міста] ХVІ – ХХ ст.” [4]. Для галицької столиці таке завдання, очевидно, буде реалізоване в окремому “Історичному атласі Львова”, над яким з 2011 р. в рамках грандіозного картографічного проекту “Історичний атлас європейських міст” працюють львівські дослідники з історичної картографії, археології, історії архітектури, урбаністики, соціальної історії (до речі, також першими серед міст України!) [9].

У нашому “Атласі” більшість оригінальних історичних карт є історичними за змістом, а не за часом створення, і відображають або конкретно-історичну територіальну локалізацію певних суспільних явищ, або їх загальну наскрізну історико-географічну картину. Картосхеми розділу показують доволі давній розвиток у Львові оборонних, адміністративно-політичних, торговельних і ремісничих, релігійних, культурних та освітньо-наукових функцій – не лише регіонального, але й міжнародного масштабу, представляють місто як осередок інвестицій у промислове виробництво і транспортне

(залізничне, трамвайне) будівництво при капіталізмі (у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і в міжвоєнний період), розкривають формування індустріального обличчя Львова, насамперед як машиноскладального вузла, наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Низка картосхем присвячена військово-революційним і політичним подіям (облога міста українськими військами у 1648 і 1655 рр., “Весна народів” 1848 року, Перша і Друга світові війни, зародження і становлення ЗУНР та українсько-польська війна 1918 р., здобуття незалежності України), проживанню і діяльності в місті видатних особистостей – Маркіяна Шашкевича, Івана Франка, Михайла Грушевського.

Прикладом наскрізного історико-географічного підходу в картографуванні міста є завершальна карта розділу “Місця національної пам'яті”. На ній відображені місця подій (з середини ХVІІ до початку ХХІ ст.), пов'язані з боротьбою проти іноземних загарбників і становленням незалежності України, виникненням та функціонуванням українських національних установ і закладів, перебуванням і діяльністю визначних постатей, а також позначений можливий екскурсійний маршрут з даної тематики.

Дуже насиченим статистичною інформацією є *четвертий розділ* – “Населення. Міграції” (13 карт). У ньому відображено людність міста та її динаміку за період 1880 – 2009 рр. і на перспективу до 2040 р., густоту населення, сучасну демографічну ситуацію, працересурсний потенціал, статеві-віковий, соціальний і національний склад, міграції населення. Більшість демо- і етногеографічної інформації подано в розрізі шести адміністративних районів міста, крім цього, людність і приріст населення відображено у поселеннях приміської зони, а маятникові міграції, які спрямовані до Львова, – у межах області. Карти вдало доповнені великою кількістю графіків і діаграм.

Формуючи розділи, присвячені господарській сфері міста, розробники пішли нетрадиційним шляхом. Вони свідомо відійшли від так званого виробничого принципу, що тотально панував у вітчизняній географії і картографії за радянських часів (та й залишається для багатьох непорушним і сьогодні). Згідно з ним у наукових і навчальних географічних студіях щодо тої чи іншої території та в її картографуванні першочерговою завжди була сфера матеріального виробництва, а не сфера послуг. Нині в умовах формування постіндустріального суспільства (відповідно – постіндустріальної парадигми географії) такий підхід не завжди виправданий, а в дослідженні великих міст – зовсім недоречний. Адже в господарському комплексі таких міст сфера послуг уже давно зрівнялася за часткою зайнятих із виробничою складовою (насамперед промисловістю), а то й перевершила її, а нині господарський профіль великих міст, по суті, змінився з індустріального (через рецесію) на постіндустріальний (повна перевага сфери послуг). Зокрема у Львові у 2008 р. частка зайнятих тільки у сфері невиробничих послуг була майже удвічі більшою, ніж частка зайнятих у промисловості (відпо-

відно 41 і 21 %), а зайняті в усіх видах діяльності третинного сектора економіки становили понад 70 % усього зайнятого населення міста [12, с. 84].

Отож, господарська сфера міста Львова послідовно представлена в “Атласі” такими *трьома розділами* і такою кількістю карт і картосхем: “Соціальна, ринкова та інституціональна інфраструктура” – 50, “Виробнича та інвестиційна інфраструктура” – 19, “Промисловість” – 9.

Із галузей соціальної інфраструктури спочатку охарактеризовані освіта, наука, релігія, культура, охорона здоров’я, рекреація. Доволі новими в картографуванні цієї групи галузей є карти інноваційної діяльності, релігійних конфесій і установ, видавничої справи, літературного і мистецького Львова та ін. Стан і можливості розвитку рекреації передані на картах “Туристична інфраструктура”, “Екскурсійні маршрути”, “Львівський історико-архітектурний заповідник – світова спадщина ЮНЕСКО” і на низці схематичних планів парково- та сакральнотраєкторних об’єктів (Музею народної архітектури і побуту “Шевченківський гай”, регіонального ландшафтного парку “Знесіння”, трьох парків культури і відпочинку, Янівського і Личаківського цвинтарів). Далі в розділі – карти соціального захисту населення, житлового господарства, побутового обслуговування, торгівлі (включно з картою зовнішньої торгівлі міста з країнами світу). Новими є карти інформаційного простору і ринкової інфраструктури (страхування, фінанси, аудит; біржі, брокерські фірми, інвестиційні компанії; ріелторські організації; банківська система; рекламний бізнес). Закінчується п’ятий розділ картою розміщення органів державної влади і місцевого самоврядування та картами, які відображають електоральні вподобання мешканців Львова і міських районів на виборах Президента (2004 і 2010 рр.) і до Верховної Ради України (2007 р.).

Шостий розділ присвячений виробничій (транспорт, зв’язок, будівництво), комунальній (водо-, електро-, газо-, теплопостачання) інфраструктурі, іноземним інвестиціям. Особливо багато карт на транспортну тематику. Оригінальною є карта з об’єктами будівництва, ремонту і реконструкції до “Євро-2012”.

Кarti *сьомого розділу* дають уявлення про розміщення, видовий склад, величину та деякі інші характеристики підприємств галузей промисловості – машинобудівної, легкої, харчової, деревообробної, хімічної та інших галузей, про розвиток малого підприємництва в місті.

Нарешті, в останньому, *восьмому*, розділі, що включає 30 карт і картосхем, висвітлено територіальне зростання міста і зміни його внутрішнього адміністративно-територіального устрою (для цього поряд із сучасними використано декілька карт О. Степанів із 40-х рр. XX ст.), вартісну оцінку земель для різних видів використання, функціональне зонування і генеральне розпланування міста до 2025 р. Відомо, що Львівська міська рада затвердила розроблений Інститутом “Містопроект” Генеральний план розвитку міста на 2010 – 2025 рр.

В “Атласі” подано 13 карт і схем із цього важливого документа, в т. ч. ті, що відображають функціонально-планувальну структуру міста, його розташування в системі розселення, планувальні обмеження, опорний план, першочергове будівництво, перспективи розвитку виробничої інфраструктури й озеленення в місті. Закінчується “Атлас” окремою серією оглядових карт шести адміністративних районів міста, які доповнені довідковим матеріалом про населення і господарство районів.

Як було сказано вище, “Атлас” позначений новизною карт і наукових ідей. Нові сюжети і зміст закладені в низку карт, присвячених географічному положенню, історичним подіям, духовній сфері, ринковим умовам, “Євро-2012”, територіальному розплануванню міста та ін.

До наукових ідей, втілених у структурі та змісті “Атласу”, належать такі: часової і просторової “потрійності” Львова, “львівського природно-географічного хреста”, розташування Львова поблизу цивілізаційних рубежів, постійної української ментальності Львова на тлі його історико-культурної багатоманітності, європейськості Львова в історичному і сучасному контекстах та ін. Вони частково оприлюднені в передньому слові керівника проекту, на них проф. О. Шаблій наголошував у презентаційному виступі.

Ідею “потрійного Львова” (“Leopolis Triplex”) з погляду історичного розвитку вперше висунув у середині XVII ст. поважний львівський містянин (поет, історик, бургомістр) Бартоломей Зиморович: йшлося тоді про руський, німецький і польський періоди Львова [7]. Потрійність міста “у нинішньому розумінні – це три великі історичні епохи: Львів давньоруський, чужоземний, ... український” (тут і далі цитовано з [12, с. 6-7]).

Потрійність Львова в просторовому аспекті проявляється в особливостях його природно-географічного положення на локальному, регіональному і європейському рівнях. На локальному рівні “у Львові контрастно поєднані глибока долина річки Полтви, її крутосхили і вершинно-площинні плакори”, на регіональному “тут сходяться три природні утворення – Розточчя, Західне Поділля і Мале Полісся”. У загальноєвропейському вимірі “Львів розташований у хрестоосерді на перетині Головного європейського вододілу і найкоротшої лінії між Балтійським і Чорним морями”, басейни яких і розділяє дана лінія вододілу. Цей “львівський хрест” має ще одну цікаву географічну особливість: виявляється Львів лежить майже посередині вказаної лінії вододілу і приблизно на однакових відстанях від указаних морів, що засвідчено на картах “Атласу”. Потрійність міста в суспільно-географічних координатах можна розглядати як розташування Львова у його надсистемах – Західного регіону, України та Європи.

На одній з карт, що характеризують, суспільно-географічне положення міста, розроблено ідею розташування Львова поблизу цивілізаційних рубежів; по суті, введено нове поняття цивілізаційно-географічного положення.

“Атлас” пронизаний ідеєю зростання українськості міста Львова. Безумовно, карти і текстові вставки несуть інформацію про етнічну, культурну і конфесійну багатоманітність міського ландшафту, перетин у місті в історичному минулому інтересів багатьох народів – західних (поляків, австрійців, німців, італійців) і східних (євреїв, вірмен, греків, татар, росіян). Але питома людність Львова від дня його заснування – українці. Зазначена вище “історична тріада пронизана єдиним змістовним українським струменем: Львів був, є і буде ментально українським. Він завжди вірний (*Semper fidelis*) своїй нації і державі”. (Тут О.Шаблій оригінально обіграв вислів, що був дарований місту папою римським у 1658 р. і проіснував як офіційний девіз Львова до 1939 р., “*Semper fidelis*” у дослівному перекладі з лат. – “завжди вірний”). Зростання українськості міста є історико-географічною спрямованістю Львова. Львів позначений сотнями питомих назв укоріненого тут українського етносу, самим духом українства. Про це, зокрема, свідчать мікротопоніми – назви пагорбів, долин, лісів, потічків, місцевостей, вулиць, майданів тощо. Українізувалися з плином часу місцеві географічні назви й іншомовного походження. Так, в українських назвах окремих частин міста, без яких важко уявити сучасну внутрішню географію Львова, майже неможливо вловити німецьку основу назв колишніх позаміських мастків (правда, пройшли вони цю трансформацію через польське називництво): Клепарів (Кльоппергоф), Личаків (Лютценгоф), Замарстинів (Зоммерштайнгоф), Кульпарків (Гольдбергоф) та ін.

Водночас Львів був і залишається містом європейським. Йдеться, звичайно, не так про суто географічне поняття європейськості, як про культурне наповнення його. (На географічній європейськості Львова в “Атласі” також акцентовано увагу: географічне положення міста насамперед розглядається в контексті Європи, а потім уже України і Львівського регіону зокрема; розташування Львова у центральній частині Європи підсилене вже згаданим “львівським хрестом”, а також відносно незначною відстанню до Вільнюса як географічного центра Європи (від нас додамо: можна було б показати ще коротшу відстань і до “українського” центра Європи в Діловому)). У культурному контексті європейськість Львова закріплена історично: місто входило в декілька європейських держав із власне європейським вектором розвитку, завдяки етнічній багатоманітності мало полікультурний характер міського середовища, за європейським типом у ньому віддавна було організоване самоврядування. Магдебурзьке право Львів отримав одним з перших серед великих міст України. Першим місто було і на транзитному шляху поширення багатьох елементів європейського способу життя на українські терени. Тут вперше засновано університет європейського типу, видано першу газету, створено наукове товариство за типом академії наук (НТШ), організовано першу політичну партію. А ще Львів – “це

перші [в Україні] аптека, пошта, театр, залізниця, банк, газова лампа, футбольний матч, кав’ярня і ще багато “перших” [12, с. 6-7].

Сучасна європейськість Львова не обмежується тим слідом, який залишили колишні його мешканці в культурному, зокрема архітектурному, вигляді міста, поєднавши на його території усі відомі з середньовіччя стилі (“Львів – це Відень на Сході Європи” чи “Львів – маленький Париж” у цій частині субконтиненту). Нинішня і майбутня європейськість Львова полягає і полягатиме в його модерному, інноваційному розвитку, формуванні постіндустріального обличчя міста, зростанні його туристичної та інвестиційної привабливості. Вона буде можлива за активної участі міста у поширенні європейських цінностей в українське суспільство.

Звичайно, в процесі “прискіпливого” прочитання сторінок “Атласу”, виникли певні запитання до авторів карт, деякі, так би мовити, критичні зауваження і конструктивні пропозиції. Вони будуть передані редколегії “Атласу”, а вже її право – врахувати чи ні цю “критику” при підготовці другого видання чи електронного варіанту “Атласу” (як відомо, такі плани у розробників проекту є, – див. [14]).

Наприклад, в “Атласі” явно не вистачає карти Львова в обласній суспільно-географічній (адміністративно-територіальній, транспортній тощо) системі, яка б відображала сусідське (першого, другого і т. д. порядків) положення Львова щодо районів і районних центрів області, відстані до крайніх точок чи географічного центру області, транспортно-географічне положення міста в обласному регіоні – у фокусі автомобільних і залізничних шляхів різного типу і значення та ін. (Карти регіонального положення Львова у межах Західної України, розташування міста на основних транспортних коридорах Східної Європи чи транспортної інфраструктури міста цього не показують.) Та й за логікою відображуваних явищ така карта доречна, адже в “Атласі” є карти майже всіх колишніх адміністративно- (політико-) територіальних одиниць, центром яких був Львів (Галицького князівства, польського воєводства, австрійського коронного краю, воєводства ЗУНР і другого польського воєводства), окрім сучасної області.

Фізична карта “Атласу”, строго говорячи, не є такою, а радше суто гіпсометричною, що засвідчує її легенда і зміст. Загальний “висотний” вигляд земної поверхні на фізичній карті мав би поєднуватися з природними водними потоками (хоча й узятими, як це є у Львові, в колектори). Їх у місті доволі багато, що засвідчує окрема картосхема гідрологічної мережі, яка однак не поєднана з гіпсометрією. Відсутність такого поєднання не дає нам відповіді, наприклад, на питання, де і як починається “головна артерія” Львова – річка Полтва: у місці виходу з колектора на північно-східній околиці міста на висоті 250 м над р. м. (десь на Оболоні, – так на карті), чи все ж таки з джерела на південно-східній околиці міста на висоті приблизно 350-360 м (на Снопківській височині чи на височині Погулянка). Та й самих вказаних височин, як і решти одиниць

рельєфу (інших височин, пасом, плато, рівнин, долин тощо), на фізичній карті міста ми, на жаль, не знайдемо. Всі “орографічні назви” зведені лише до підписів вершин окремих пагорбів. Водночас з карт геоморфологічної будови та природних екосистем, на яких, зрозуміло, також відсутні гіпсометричні рівні, дізнаємося про чималу кількість у місті та його околицях більших за площею орографічних одиниць.

Непроста ситуація з часовою “одномоментністю” та актуальністю показників, відображених на соціально-економічних картах. В умовах термінового доопрацювання карт автори здебільшого зуміли вийти на якомога ближчі до часу опублікування “Атласу” роки – 2008/2009, а то й 2010 і навіть 2012. Водночас є окремі карти з показниками 2006/2007 років, а також карти з різночасовими даними. Наприклад, на карті працересурсного потенціалу його структура (за віковим складом) подана для міста станом на три роки – 1979, 2001 і 2006, тоді як для міських адміністративних районів – на не зовсім актуальний 2001 рік. На сусідній же карті показники статевовікового складу населення, які є основою для розрахунку працересурсного потенціалу, відображені на 1 січня 2009 р. і для міста, і для районів.

Деякі демосоціальні показники з об’єктивних причин закартографовані станом на 2001 р. – дату проведення останнього в Україні перепису населення. До них належать ті показники, які отримують лише переписним шляхом (розподіл населення за джерелами засобів існування, національний склад, рідна мова тощо). Водночас не зовсім зрозуміло, чому за даними перепису 2001 р. подані показники людності сіл в околицях Львова, тоді як чисельність населення міст і селищ на тій самій карті відображена станом на 1.01.2009 р. Але ж поточний облік людності проводиться незалежно від типу поселень. Інше запитання: для чого на одній сторінці розмішувати дві карти (правда, виконані різними способами зображення – картограми та ізолінії) одного показника (густоти населення), розрахованого на одну й ту саму дату (та ще й на 1 січня 2001 р.)?

Будучи насиченим численними ілюстраціями

і текстовим матеріалом, “Комплексний атлас Львова”, безумовно, є модерною картографічною збіркою. Проте за багатьма чисто зовнішніми ознаками тяжіє до традиціоналістської. Про це свідчать такі характеристики “Атласу”: співвідношення загальної кількості сторінок і кількості карт майже 1 : 1 (192 : 195), кількість сторінок, повністю зайнятих некартографічним матеріалом (текстами, ілюстраціями), – лише 7 (це без вступної частини, змісту і художньо оформлених назв розділів), кількість сторінок, на яких некартографічний матеріал переважає за площею над картографічним або хоча б складає половину їх площі, – 12. Ілюстративний фотоматеріал в “Атласі” часто розміщений на вільних від зображення полях карт, а діаграми і графіки є здебільшого складовими змісту і легенд карт. Водночас, загальною тенденцією сучасних атласів є зростання частки сторінкової площі, спеціально відведеної для пояснювальних текстів та різного роду ілюстрацій. (Так, у згаданому атласі Москви [5] співвідношення кількості сторінок і карт – 3 : 1). Пояснення такої ситуації, очевидно, слід шукати не у концептуальному підході розробників “Атласу Львова”, а в обмежених можливостях авторів і видавців у процесі створення (складання, переробки, доробки) і випуску у світ свого дітища. (Прекрасно розуміємо, що порівнювати умови багаторічної роботи “за спасибі” львівських науковців-ентузіастів і фінансово підкріпленої та заохочуваної державою роботи російських столичних картографів, м’яко кажучи, не коректно.) Для зміни ситуації якраз стала б у пригоді електронна версія. Вона дозволить суттєво збільшити в “Атласі” пояснювально-ілюстративну складову, а також періодично оновлювати статистичні дані.

Підсумовуючи сказане, зазначимо: “Львів. Комплексний атлас” завдяки високому рівню науковості та інформативності, використанню сучасних підходів у картографуванні різнопланового міського середовища, художньому оформленню тощо є цікавим і цінним подарунком, який отримала львівська і загалом українська громадськість. Він може бути зразком для наслідування при створенні нових атласних добірок міст України.

Література та джерела

1. Атлас Москвы. Картографическая энциклопедия // Ассоциированный Картографический Центр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carta.ru/projects/atlas-of-moscow/>
2. Атлас Москвы. Картографическая энциклопедия. – М.: Ассоциированный Картографический Центр, 2007. – 320 с.
3. Атлас України й сумежних країв [під. заг. ред. В. Кубійовича]. – Львів: Український видавничий інститут, 1937. – 66 карт, XLVIII с.
4. Большой атлас Москвы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feoria.net/bolshoy-atlas-moskvy.htm>
5. Большой комплексный атлас Москвы. – М.: Феория, 2012. – 880 с.
6. Екологічний атлас Києва. – К.: ТОВ “Агенство Інтермедія”, 2006. – 60 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mail.menr.gov.ua/publ/kyev2003/allindic.htm>
7. Зімоворич Бартоломей. Потрійний Львів: Leopolis Triplex. [Пер. з латин. Н. Царьової]. – Львів: Центр Європи, 2002. – 224 с.

8. Інститут передових технологій. Атласи та плани міст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iat.kiev.ua/index.php?page_id=18
9. Історичний атлас Львова: карти, тексти, реконструкції // Центр міської історії Центрально-Східної Європи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/conferences/lvivatlas/>
10. Картографія. Атласи міст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrmap.com.ua/catalog/atlasita-karti-mist/atlas-mist/>
11. Кафедра економічної і соціальної географії. Географічний факультет. Львівський національний університет імені Івана Франка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/geography/index.htm>
12. Львів. Комплексний атлас / О. Шаблій, С. Матковський, О. Вісьтак та ін. – Київ: ДНВП “Картографія”, 2012. – 192 с.
13. Львов. Атлас туриста. – М.: ГУГК СССР, 1989.
14. На атлас Львова немає грошей // Вголос: щоденна інтернет-газета. – 2012, 7 березня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgolos.com.ua/zhyttya/41.html>
15. Шаблій О. Професор Опанас Ващенко: вчений та організатор географічних досліджень // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2003. – Випуск 8. – С. 39-44.
16. Atlas Miasta Krakowa. – Warszawa–Wrocław: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1988.

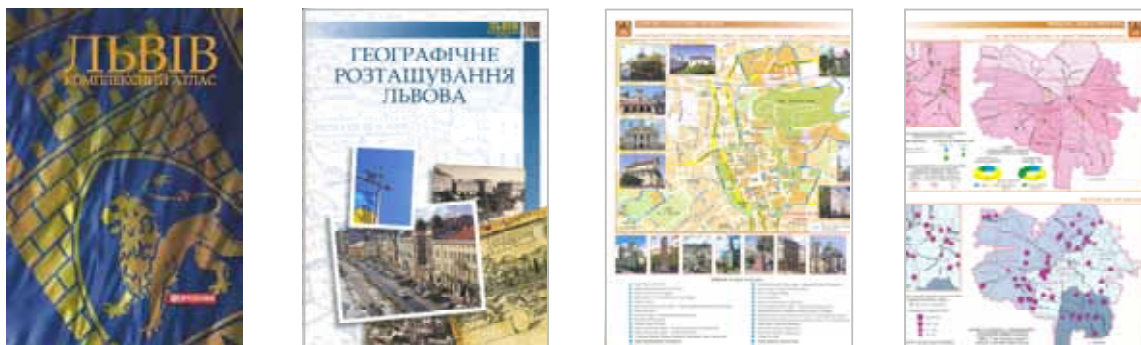

Рис. 1. Обкладинка і оформлення сторінок “Комплексного атласу Львова”

Рис. 2. На презентації “Атласу” виступив ректор Львівського національного університету імені Івана Франка проф. І. Вакарчук

Рис. 3. Секретар редколегії “Атласу” доц. О. Вісьтак ознайомила з історією підготовки картографічної збірки

Рис. 4. Після презентації – дарували “Атлас”. Зліва направо: директор видавництва д. г. н. Р. Сосса, відповідальний редактор проф. О. Шаблій, акад. М. Голубець (отримує дарунок), зав. картографічної лабораторії Т. Кравець.

Стаття надійшла 20.12.2012 р.

Географічна освіта і просвіта

УДК 911.3(09)

Микола Пістун

ГЕОГРАФІЯ В ШКОЛАХ ХОРВАТІЇ У 70-Х РР. XX СТОРІЧЧЯ

Розглянуто місце географії в системі шкільної освіти, дано оцінку змісту і методики навчання цього предмету в різних типах шкільних закладів.

Mykola Pistun. Geography in schools of Croatia in the seventies of XX century. *A place of geography in the school education system is considered. The assessment of content and methods of teaching this subject in different of school facilities is done.*

Одним з важливих завдань мого стажування у Загребському університеті протягом майже всього 1967/68 навчального року, було вивчення стану і особливостей методики викладання економічної географії у різних типах шкіл. Після завершення стажування головна увага була мною зосереджена на узагальненні проблем розвитку аграрної географії, вивченні агроіндустріальних комбінатів, а аналіз шкільних навчальних посібників та особливостей методики викладання економічної географії був відкладений мною на пізніший більш вільний час, якого завжди не вистачало; лише тепер він настав.

1. Загальна характеристика освіти СФРЮ.

Тодішня Соціалістична Федеративна Республіка Югославія протягом майже 40-річного періоду суспільно-економічного розвитку нагромадила значний досвід в організації як шкільної, так і вузівської системи освіти, продиктованої потребами швидкого розвитку суспільства, що вступило на шлях індустріалізації і безперервного зміцнення соціалістичних суспільних відносин.

Взагалі освіта в Югославії, починаючи від початкових шкіл і кінчаючи факультетами вузів, заснована на громадському самоуправлінні, яке зумовлює тісне співробітництво всіх зацікавлених сторін: викладачів, батьків, молоді, громадських організацій і народного господарства. Всі навчальні заклади є в значній мірі самостійними і самоуправними колективами.

Кожен шкільний трудовий колектив із свого середовища обирає управлінський комітет на чолі з його головою. Цей комітет вирішує біжучі питання в

роботі школи (матеріальне постачання, фінансування тощо), а справами навчання відає Рада викладачів (вчителів) і Рада школи. До Ради викладачів входять найбільш кваліфіковані вчителі і директор школи. Лише вони мають право вирішувати принципи питання в організації і проведенні навчального процесу і підборі кадрів. До речі, зарахування на посаду вчителя проводиться тільки на основі конкурсного відбору. Рада школи протягом навчального року збирається, як правило, двічі, для підведення підсумків навчально-виховної роботи за півріччя. Паралельно радою розглядається план роботи школи і всі загальнонавчальні і політичні питання.

В кожному класі в класний керівник ("наставник" чи "разредник"), а з учнів організовується класна ("розредна") організація, яка обирає свого голову і заступника. Класні організації об'єднуються в шкільну учнівську організацію. Класних комсомольських організацій не має, всі учні входять до загальношкільної організації. Піонери є лише в початкових (основних) школах.

Батьківські збори в класах проводяться переважно 4 рази на рік. Зміст їх роботи і завдання такі ж як і в нашій школі.

Школи мають свої загальношкільні газети, часто не стіннівки, а надруковані машинописним способом на 20 – 25 сторінках у вигляді журналу, де вміщуються учнівські статті різного змісту, вірші, нариси, оповідання, вирішення цікавих завдань і задач, рисунки тощо. На нашу думку, вони розвивають творчий інтерес учнів і є корисним видом роботи. В школах Хорватії, очевидно й в

інших республіках, не має в нашому розумінні завуча, а є фактично другий директор. В навчальних кабінетах, як правило, не має лаборантів, чим не задоволені вчителі, зокрема фізики, хімії, біології, географії й інших предметів.

Школи фінансуються з державного бюджету, а оплата вчителя залежить від його освіти, тижневого годинного навантаження та виробничо-педагогічного стажу. Наприклад, в Загребській класичній гімназії вчителі хорватської мови і фізики мають по 20 годин навантаження на тиждень, вчителі математики і інших мов – по 21 годині, решта – по 22 години.

Освіта, стаж і тижневе навантаження дають вчителю відповідну суму балів. Наприклад вчитель із середньою педагогічною освітою (“наставник”) одержує 350 балів, з вищою (“професор”) – 390 балів, а ті вчителі, що мають вчені звання доктора і магістра – одержують додатково відповідно по 50 і 40 балів. Працівник школи із стажем роботи до 6 років додатково мав ще 40 балів, до 12 років – 80 балів, до 18 років – 120 балів, до 24 роки – 160 балів, до 30 років – 200 балів, а більше 30 років – 240 балів. Працівники, що мають адміністративні посади, або є керівниками Ради вчителів чи навчальних кабінетів теж додатково одержують відповідну кількість балів. Кожен бал коштує 1,5 нових динарів. Наприклад, у вищеназваній гімназії максимальну кількість балів мала директорша – і 1020 балів і одержувала 1530 нових динарів зарплати, професор – 1342 нових динарів, а мінімальну кількість балів – 930 динарів.¹

Не зважаючи на щорічне збільшення засобів, що направлялись школам і вузам, розвиток освіти в Югославії протягом минулого періоду характеризувався головним чином кількісними показниками. Так, коли в 1938/1939 навчальному році в початкових школах нараховувалось 1470 тис. учнів, то вже 1966/1967 учбовому році їх було в основних школах 2921,6 тис. чоловік, тобто в 2,1 раза більше.²

Слід врахувати, що Югославія на той час мала ще значний процент неписьменних, які в 1961 р. становили ще 19,7% серед громадян віком 10 і більше років, а в Боснії і Герцеговині їх було 32,5%, в Македонії – 24,5% Чорногорії – 21,7%. Коли неписьменні серед чоловіків становили лише 9,9%, то серед жінок – 28,8%.

На рівень освіти ще впливали економічні труднощі країни, висока частка сільського населення, де ряд сімей лише тепер звільняються від успадкованої відсталості і патріархальних відносин. Тому серед працюючих за ступенем професійної освіти найбільша частка припадала в березні 1967 р. на некваліфікованих і напівкваліфікованих (41,7%), в той час як кваліфіковані – 24,1%, а високо-

кваліфіковані лише 5,6%.

Всім вищесказаним і обумовлено основне завдання освіти: всіма силами боротися за поліпшення якості навчання, з тим щоб система освіти і проведені реформи в найбільшій мірі сприяли створенню таких кадрів, яких потребує сучасна промисловість і сучасне соціалістичне суспільство. Югославські керівники вважали, що особливі і додаткові зусилля доведеться ще спрямовувати на розвиток системи середньої освіти, де досягнуті менші результати, ніж в області початкової і вищої освіти.

Лише через освіту суспільство перетворює людину в один з найважливіших факторів продуктивних сил і прискорює формування нових суспільних відносин.

Тому в усіх республіках країни створена широка сітка початкових, середніх і вищих шкіл. Ще в 1945 р. Народна скупщина Югославії прийняла закон про всезагальну безплатну семирічну початкову освіту. В 1952 р. в країні запроваджена обов'язкова восьмирічна освіта.

Взагалі освіта в Югославії здійснюється в рамках єдиної системи, до якої входять початкові восьмирічні (основні) школи, середні спеціальні учбові заклади, гімназії і професійно-технічні заклади і, нарешті, вищі учбові заклади з повним і неповним строком навчання, університети. Крім того існують учбові заклади нешкільного типу. Систему освіти доповнюють школи для підвищення кваліфікації і школи для дорослих.

Початкова освіта здійснюється в основній восьмирічній школі і є обов'язковою для дітей від 7 до 15 річного віку. Восьмирічна школа дає учням основи соціалістичного виховання і сучасної загальної освіти, сприяє їх всебічному розвитку, прививаючи і трудові навички. Навчання безкоштовне і всі учні користуються правом на охорону здоров'я. За цей період жоден учень не може бути виключений із школи. Згідно закону, батьки зобов'язані турбуватись про навчання дітей до 15-річного віку. Учні після закінчення основної школи без іспитів можуть продовжувати своє навчання в гімназії чи в одній із спеціальних середніх шкіл (економічній, технічній, медичній тощо). В 1967/68 навчальному році в усій Югославії працювало 14067 початкових (основних) шкіл, в яких навчалось 2893,6 тис. учнів і працювало 109,8 тис. вчителів (“наставників”). Це найбільш масовий, різко переважаючий вид шкіл, на який припадало в 1967/68 навчальному році 83,1% загальної чисельності шкіл і 80,1% всіх учнів країни (табл. 1).

Друге місце за чисельністю шкіл належить школам для кваліфікованих робітників, де вони підвищують свою кваліфікацію. Ці школи разом з адміністративними і медичними школами становлять 4% всіх шкіл, де навчалось 6,5% всіх учнів.

Основна мета виховання і освіти: розвинути всі позитивні індивідуальні людські сили кожного члена соціалістичного суспільства, щоб був здатний

¹ За валютним курсом 1 радянський карбованець вартий 12,7 нових динарів

² Карманный статистический справочник Югославии за 1968 г. Союзное статуправление. Белград, май 1968, стор. 94

творчо застосувати досягнення сучасного науково-технічного розвитку в окремих областях людської праці, удосконалити суспільні процеси для все

більшій гуманізації людських відносин і створити умови для стійкого економічного і культурного розвитку та достойного життя людини.

Таблиця 1

Школи СФРЮ на кінець 1967/68 року*

№ з/п	Види шкіл	Чисельність шкіл	Кількість учнів (тис. осіб)	Кількість вчителів (тис./осіб)
1.	Основні школи	14067	2893,6	109,8
2.	Школи для кваліфікованих робітників і спеціалістів	685	235,7	5,8
3.	Технічні та ін. спец. школи	549	1923	9,2
4.	Учительські школи	63	25,7	1,4
5.	Школи мистецтв	45	4,6	1,2
6.	Гімназії	402	181,3	9,7
7.	Решта шкіл (спеціальні, для дорослих тощо)	1120	97,5	6,3

*Statistički kalendar Jugoslavije 1969. Beograd, januar 1969, стор. 96

Третє місце належить технічним та іншим спеціальним школам (сільськогосподарським, лісоводним, ветеринарним, економічним, транспортним, бібліотечним, гідрометеорологічним і іншим, на які припадало 3,2% всіх шкіл і 5,3% всіх учнів. Є окремі школи для підготовки вчителів і мистецьких працівників»

До загальноосвітніх середніх шкіл відносяться гімназії, де учні навчаються протягом 4 років ("разредів"). Гімназії становили 2,4% всіх шкіл, де навчалося 5,0% учнів. Навчальна програма гімназії розділена на загальну частину, частину, що підлягає вільному вибору і частину, що передбачає практичне навчання. Загальна частина обов'язкова для всіх учнів; що стосується другої частини, то учні вибирають її в залежності від своїх інтересів і нахилів. До програми практичного навчання входить стенографія, стенографія в поєднанні з машинописом, технічна освіта т.д. Серед гімназій є так звані класичні – традиційні навчальні заклади, що дають більш широке знання іноземних мов і гуманітарних наук.

Наприклад, в столиці Хорватії – Загребі знаходиться єдина в Хорватії класична гімназія, де поряд з іншими навчальними предметами учні вивчають латинську, та грецьку мови і літератури. До Речі, цьому відомому в Югославії навчальному закладі, що дав велику кількість вчених, літераторів і громадських діячів, в 1970 році сповнилося 363 роки.

Освіта і перепідготовка дорослих здійснюється в так званих народних університетах (їх близько 300), робітничих університетах (близько 250) та інших спеціальних школах.

2. Географія як навчальний предмет

Перш ніж розкрити місце географії в системі шкільної освіти Югославії, слід відзначити значну відмінність між республіками країни в справі складання програм, підручників і інших навчальних посібників. Тому наші враження і висновки

ґрунтуються лише на досвіді цієї роботи в Соціалістичній Республіці Хорватії. Географію, як навчальний предмет в Югославії, викладають в початкових (основних) восьмирічних школах, гімназіях та економічних школах. На неї в середньому припадає від 2,6 до 6,4 % тижневого навантаження учнів, або переважно по 2 години на тиждень (див. табл. 2).

Для успішного вивчення учнями географії в країні створені хороші умови: складені якісні як в науковому, так і в методичному відношенні підручники, хрестоматії-читанки, організовані кабінети, широко використовуються різноманітні форми позакласної роботи.

Розглянемо детальніше вивчення учнями географії в різних школах.

А. Географія в основній восьмирічній школі

В основній восьмирічній школі 1 – 4 класи є початковими, де викладання ведеться одним педагогом. З 5 класу запроваджена предметна система викладання, в тому числі й географії. Перші і досить значні географічні відомості одержують учні 4 – 5 класів початкової школи при вивченні такого предмету як "Моя Батьківщина". З цією метою складений відповідний підручник для вчителів, добре продуманий з точки погляду відбору матеріалу, його доступності стосовно до вікових особливостей учнів і добре ілюстрований чорно-білими простими рисунками і методичними порадами до них.

Щоб переконатися в цілковитій географічності цього курсу досить назвати його розділи, які вивчають учні 4 класу: "Наша республіка", "Із приморського краю", "Гористий край", "Із гірничорудного краю", "Людина змінює вигляд землі", "Наша низовина". Кожен із цих розділів включав відповідні статті – теми. Наприклад, перший розділ має такі теми: "Біля табірної вогню", "Югославія є союз братніх народів", "Положення нашої країни на глобусі", "На пограничній заставі", "Охоронці нашої

Батьківщини” і другий розділ – “Море, море ...”, “Ворота в світ”, “Вітри на морі”, “В туристському місті Дубровніку”, “Боротьба за море”, “Найважчі дні” і т.д.

Кожна із таких тем добре методично складена: тут розкрита її мета, виховно-освітні елементи, аналіз зображеного рисунку, поради вчителів для розкриття змісту окремих слів, що часто вживаються учнями (“народ”, “братній народ”, “народність”,

“республіка” тощо), приводиться література для розширення знань, рекомендуються технічні засоби (магнітофон, грамофон, діапозитиви, фотознімки), а також контрольні запитання для самостійної роботи учня. Ще раз хочу відзначити, що рисунки добре продумані за змістом і виділяються простотою і особливо наглядністю. Як видно із таблиці 2 в 5 класі на такі уроки відводиться щотижня по 2 години.

Таблиця 2

Тижневе навантаження учнів в школах Хорватії, де викладається географія

Види шкіл	Розподіл годин	Класи (“розреди”)							
		V	VI	VII	VIII	I	II	III	IV
I. Основна восьмирічна школа	а) заг. кількість год. з усіх предметів	31	34	35	36	-	-	-	-
	б) кількість год. з географії	2	2	2	2	-	-	-	-
	в) частка годин з геогр. (в %)	6,4	5,9	5,7	5,5	-	-	-	-
2. Гімназія (класична)	а) заг. к-ть год. з усіх предметів	-	-	-	-	36	36	36	36
	б) к-ть год. з географії	-	-	-	-	2	2	1	2
	в) частка год. з географії (в %)	-	-	-	-	5,5	5,5	2,8	5,5
3. Економічна школа	а) заг. кіль. год. з усіх предметів	-	-	-	-	34	33	36	36
	б) к-ть год. з географії	-	-	-	-	2	2	2	2
	в) частка год. з географії (в %)	-	-	-	-	5,9	6,1	5,5	5,5

У основній восьмирічній школі починаючи з 6 класу географія викладається вже як самостійний навчальний предмет. Географічні підручники для 6-8 класів називаються “Наш світ – 1” (6 кл.), “Наш світ – 2” (7 кл.) і “Наш світ – 3” (8 кл.). Обов’язковим додатком до підручника кожного класу є географічна читанка (хрестоматія), не менша за обсягом від підручника.

Учні 6 класу вивчають “Основи географії і Європу” (без СРСР). “Основи географії” включають такі теми, як: “Орієнтація на місцевості”, “Який вигляд має наша Земля”, “Величина Землі”, “Суша і море на Землі”, “Глобус”, “Знаходження положення на Землі”, “Карта”, “Земля у всесвіті”, “Обертання Землі навколо осі”, “Обертання Землі навколо Сонця”, “Визначення часу – календар”, “Погода і клімат” і “Життя на Землі”. Не важко помітити, що ця частина курсу для 6 класу в основному нагадує нашу програму для 5 класу (“Фізична географія: початковий курс”). В югославській школі цей матеріал займає лише третину обсягу підручника, бо дві третини припадає на вивчення Європи, її частин та головних країн. Коли наш підручник для 6 класу акцентує увагу на фізико-географічному вивченні частин світу з елементами політичної карти та господарської діяльності, то в підручниках для 6 і 7 класів особливості природи окремих частин світу дуже тісно пов’язані з господарською діяльністю населення, яка поглиблена і конкретизована на прикладі окремих країн. Наприклад, Європа у 6 кл. розглядається по таких частинах (і не безпідставно):

а) Європейське Середземномор’я. Італія. Греція.

б) Подунав’я. Болгарія, Румунія і Угорщина.

в) Середня Європа. В альпійському світі.

Австрія. Швейцарія. Німецький простір. ФРН і НДР. Чехословаччина. Польща.

г) Західна Європа. Великобританія. Франція.

д) Північна Європа. Чим відрізняються північні країни. Данія – велика ферма. Норвегія – країна рибаків і моряків. Швеція – країна сталі і деревини. Фінляндія – “країна тисячі озер”.

е) Європа в цілому. Розгляд природних особливостей. Народи і держави в Європі. Господарство Європи. Європа в сучасному світі.

В 7 класі цей курс продовжується, де учні вивчають решту частин світу:

І. Азія із Радянським Союзом. СРСР. КНДР. МНР, Корея, Японія. Острівний простір південно-східної Азії. Індокитай. Індія і Пакистан. Південно-західна Азія.

П. Африка. Північна Африка. Країни низовинної тропічної Африки. Південна Африка.

Ш. Австралія і острівний світ. Австралія. Нова Зеландія. Океанія – острівний світ.

IV. Америка – світ західної півкулі. Латинська Америка. (Південна Америка. Бразилія – колос Латинської Америки. Аргентина – країна пшениці і м’яса. Середня Америка. Англоамерика (США. Канада).

V. Полярні області. Арктика – льодове море. Антарктида – білий континент.

VI. Перед картою світу.

VII. Організація об’єднаних націй.

В кінці обох підручників приведений словник значень нових слів, що використовуються у підручниках.

Учні 6 і 7 класів на основі цих підручників мають можливість одержати досить міцні знання з географічних особливостей частин світу в цілому,

окремих великих країн та їх груп. Передумовою для цього є хороша навчально-методична продуманість тексту, де головні думки виділені в підзаголовках кольоровим шрифтом і вдалих підбір кольорових фотоілюстрацій міст, господарських об'єктів, особливостей природи; та широке використання кольорового графічного матеріалу (діаграм, схем і картосхем). З середньому на кожну сторінку підручника припадає по 2 ілюстрації. В кінці кожної теми теж приводяться запитання для самостійних вправ, а також короткий виклад теми (резюме – висновок). Вищезгадані географічні читанки (хрестоматії) виділяються хорошим підбором цікавого матеріалу до тем, що вивчаються, а також фотоілюстраціями. Наприклад, учням 7 класу в їх читанці для додаткового ознайомлення з Радянським Союзом підібрані такі статті югославських і радянських авторів: “Москва-красуня – центр першої соціалістичної країни”, “Ленінград – епоха російської історії”, “Волгою через степ”, “Митницями Радянського Союзу”, “На найбільшому озері світу”, “Архангельськ – місто деревини”, “Великий північний морський шлях”, “Нова легенда про землю сибірську”, “Баку – радянське місто нафти” і інші.

В заключному восьмому класі основної школи учні вивчали свою країну – Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію. Основними розділами програми і підручника є: 1) Положення Югославії, 2) Величина і границі Югославії, 3) Великі географічні цінності Югославії (Ядранське примор'є, Паннонська низовина, Серединний гористий простір, Словенський альпійський і передальпійський простір і Моравсько-Вардарська котловина), 4) Обличчя нашої країни, 5) Населення нашої Батьківщини, 6) Господарство СФРЮ, 7) Соціалістичні республіки, 8) СФРЮ і останній світ. Таким чином, тут учні знайомляться із загальним оглядом географічних районів своєї країни, з головними

рисами населення та його господарською діяльністю в різних природних умовах. Структура підбору матеріалу в географічній читанці для цього класу повністю підпорядкована темам підручника. Так же вміло підібраний багатий ілюстративний матеріал по своїй країні, естетично оформлений. Нам була надана можливість побувати на уроках географії у двох основних школах міста Загреб – “Іван Цанкар” (вчитель – професор В.Шіmunіч/ і в експериментальній “Йордановац” (вчителька – М.Декаріс).

Перша основна школа, очевидно одна із кращих в Загребі. Хороший, новий двоповерховий, добре спланований будинок школи: внизу навчаються учні I – IV класів, а на другому поверсі – учні 5 – 8-х класів. Окремі приміщення займають фізичний, хімічний і біологічний кабінети, є окрема кімната для бесід з батьками, зал для демонстрування, перегляду телевізійних передач. В стінах бічних коридорів зроблені ніші – вішалки для дитячого одягу і взуття. Кожен клас має свій колір дверей, вішалки, тощо. Вчитель географії школи з вищою спеціальною освітою, досвідчений і вмілий педагог, володів німецькою, англійською і французькою мовами. Уроки свої проводить майстерно з використанням (комбінуванням) різних методів: бесіда, лекція, демонстрування кінофільмів, діафільмів і діапозитивів). Для кожного класу і уроку в нього підготовлений великий, переважно кольоровий ілюстративний матеріал. Користується також науково-популярними і хронікально-документальними фільмами з міської фільмотеки. В школі є окреме приміщення для зберігання карт, інших наочних засобів, діапроектора, указки і великої кількості різних практичних учнівських робіт, які ним аналізуються. Результати такого аналізу дають йому змогу самокритично співставити рівень вимог до усних і письмових відповідей. Одна із таблиць такого аналізу за березень 1960 р. приводиться нижче:

Клас	Оцінка					Кількість учнів
	“5”	“4”	“3”	“2”	“1”	
VI-a	3 (2) ^x	11 (13)	11 (10)	8 (7)	2 (3)	35 (35)
VII-b	1 (3)	8 (5)	10 (15)	13 (7)	1 (1)	33 (31)
VIII - a	2 (1)	9 (1 0)	11 (10)	8 (8)	4 (5)	34 (34)
Разом за усіма класами школи	20 (16)	61 (55)	83 (82)	85 (87)	18 (37)	267 (262)
%	7,4(6,4)	22,8 (21,1)	31 (31,3)	31,8 (27,4)	6,7 (14,1)	

^x кількість учнів, що отримали відповідні оцінки за усну і письмову (в дужках) відповіді.

В цій школі мною були відвідані уроки з географії в 6-а і 7-а класах, причому у присутності інспектора (“радника”) міського відділу народної освіти. В 6 кл. додому було завдано вивчити

загальну характеристику Середньої Європи. Інспекторша, ввійшовши разом з вчителем та мною до класу, після привітання і представлення гостя приступила до опитування учнів. Вчитель в той час

сидів за своїм столом мовчки. Вона поставила окремим учням такі запитання;

- По якому підручнику навчатесь?
- Яка пора року ?
- Чим відрізняється весна від інших пір року, де знаходиться тепер Сонце?
- Визначіть по карті географічну широту і довготу різних пунктів.
- Зараз 9 год. ранку, а скільки годин в Москві?

Після такого 15-хвилинного опитування, інспекторша передала право ведення уроку вчителю, який продовжив опитування, але вже із матеріалу домашнього завдання:

- Що таке Середня Європа?
- Які фізико-географічні елементи відносяться до Середньої Європи?
- Які країни знаєте в Середній Європі?
- Що є основою господарства в цих країнах?
- Які народи проживають в Середній Європі?

Як на запитання інспектора, так і вчителя учні давали вичерпні відповіді, всі бажали відповідати, добре орієнтувалися на карті.

Потім вчитель приступив до подачі нового матеріалу на тему: "Швейцарія" за допомогою кольорових діапозитивів і фотографій, картин. Відчувалося глибокі знання матеріалу вчителем і вміння подати методом бесіди новий матеріал, що був тісно пов'язаний з баченням учнями. В кінці уроку вчитель підводить підсумок. Учні вміють працювати з картами і особливо з зошитом. Широко використовується на уроці дошка. Учні ще крім зошитів мають спеціальні блокноти, де зарисовують вдома окремі країни.

Урок в 7 класі почався з контрольної роботи ("тест"), яку завдала інспекторша. Вона продиктувала по черзі такі запитання, на які треба було учням негайно дати письмові відповіді:

- В яких державах Азії є багато нафти?
- Назвати держави в Індокитаї?
- Через які держави протікає Ніл?
- Назвати найважливіші ріки в Китаї?
- Вказати країни, де знаходяться такі міста: Каїр, Пекін, Йокогама, Київ, Сайгон, Харків, Бомбей.

Для написання відповідей на ці запитання було затрачено 10-12 хвилин. Відповіді покладені швидко на край столів і зібрані інспектором та вчителем. Після цього вибірково прослухуються відповіді учнів на останнє запитання.

Дальше вчитель проводить урок за своїм планом. Опитавши учнів, які теж в цілому добре знали матеріал про географічне положення і природу Австралії, вчитель поставив класу таке питання: зараз в Загребі 10 годин, а яка година в Сіднеї? І тут діти успішно справилися із завданням. Вчитель спочатку методом розповіді розказав про населення і державний лад Австралії, а потім показав діапозитиви і кольорові картини про жителів Нового Уельсу, про Мельбурн і його головні вулиці. Брак часу не дав можливості зробити закріплення поданого матеріалу.

3 Загребській експериментальній основній школі "Йордановац" що дуже нагадує нашу школу-інтернат, нами був відвіданий лише один урок з географії у 8 класі. Причому ми потрапили випадково на незвичайний урок, який був проведений за словами вчителя, за допомогою напів-програмованого методу, який забезпечує активну роботу всього класу протягом 2-3-х уроків, а також вдома над текстом підручника і географічними картами атласу.

Для проведення такого уроку вчитель вдома проводить велику підготовчу роботу: розробляє з відповідної теми ряд запитань до кожної сторінки і розділу відповідної теми, поради учням для роботи, а також список контрольних відповідей на поставлені запитання стосовно до кожної сторінки підручника. Головне джерело знань є підручник і географічна карта. Рекомендується учням працювати самостійно, а після письмової відповіді на запитання дозволяється звірити відповідь з контрольною. Коли якісь питання учневі не зрозумілі, то він може тихо запитати про це вчителя. Зрозуміло, що обов'язково в письмовій формі (в передмові до роботи) рекомендується учням дуже уважно читати текст підручника.

Список запитань з відповідної теми розмножується і роздається кожному учневі.

Такий урок був проведений по темі: "Косово і Метохія".

Ось приклад запитань до стор. 93 підручника:

1. Поселення в цій частині нашої країни побудовані під великим впливом.....?
2. На фото Пріштіни зверни увагу на велике число.....побудованих під впливом турків.
3. Найбільшим населенням Космету є.....і розмістилось у западині під назвою.....
4. Тут після війни розвинулось також і.....
5. Космет є культурним осередком.....

Було вчителем зауважено, що коли хтось із учнів не встигне дати відповідь на всі запитання під час уроку, то цю роботу можна закінчити в позаурочний час. Учні під час уроку працювали активно, а вчитель лише слідував за роботою і давав при потребі відповідні поради. В кінці уроку було повідомлено, що наступного разу ніде усна розмова про вивчену тему, а також буде показаний діафільм про Косово і Метохію. Третій урок буде присвячений аналізу роботи кожного учня та виставленню оцінок. Наскільки глибокими виявились знання учнів з цієї теми порівняно з попередніми нам побачити не довелося, але можна погодитись з думкою вчителя, що цей метод навчання належить до найбільш ефективних хоч і вимагає значної підготовчої роботи вчителя.

Як бачимо, югославська основна школа дає в цілому міцні загальноосвітні знання з географії.

Б. Географія в гімназії

Як уже відзначено, гімназія - це загально-освітня середня школа, куди йдуть вчитися випускники основних восьмирічних шкіл. Гімназія

впродовж 4-х років навчання дає ширші і ґрунтовніші знання основ наук, а також окремі практичні навички. Це стосується і вивчення географії. Учні гімназій Хорватії протягом першого року навчання вивчають курс "Географічні елементи і фактори", де розглядаються такі розділи як: "Земля в цілому", "Клімат", "Води", "Рельєф суші" "Життя на Землі". На наш погляд, як програма так і підручник з цього курсу хоч і передбачають детальний виклад основ землезнавства, але в цілому вони складні. Складний матеріал з математичної географії, що поміщений в першому розділі, бажано дати його хоч би в кінці курсу і книги.

Учні другого і третього класів гімназії вивчають глибше географічні проблеми частин світу, зокрема Європу з СРСР в 2 класі, а Африку, Англоамерику, Латинську Америку, Австралію і міжконтинентальні простори - в 3 класі.

Підручники для цих класів досить об'ємні (в середньому по 200 сторінок), де поміщений повніший, ніж в основній школі матеріал загальної, переважно фізико-географічної характеристики з елементами господарства частин світу. Зате характеристика окремих країн дана в економіко-географічному плані. Частини світу, зокрема Європа характеризуються в такій послідовності; Європа в цілому, Західна Європа, Північна Європа, Середня Європа, Подунав'я і Середземноморські землі, СРСР. На Західну Європу в підручнику відведено 49 сторінок, в тому числі для вивчення Великобританії – 20 сторінок, Франції – 16 сторінок, ФРН 14 сторінок, тобто лише трохи більше, ніж в нашому підручнику з економічної географії зарубіжних країн для 9 класу за ред. В.П. Максаковського.

В останньому, четвертому класі гімназії вивчається досить детально знову географія Югославії. Матеріал підручника поданий по таких головних розділах: 1) Природне середовище та його значення, 2) Населення, 3) Географічні райони, 4) Господарство і 5) Суспільний устрій і положення країни в світі. Перший і другий розділи підручника дають характеристику загальних природних основ і суспільних умов, що визначають різноманітність регіонально-географічної структури Югославії. Регіонально-географічна характеристика країни в третьому розділі має найбільший обсяг. Характеристика господарської структури Югославії спирається на пізнання регіонально-географічної проблематики окремих частин її території. В кінці кожної теми всіх розділів підручника є запитання для самоконтролю, а в кінці книги - статистичний додаток. Цей підручник виділяється вищим рівнем наукового викладу матеріалу.

Як додаток для учнів IV класу гімназії написано посібник "Світ в цілому", що розкриває перед учнями коротко суспільно-політичні особливості, населення, галузі господарства та торгівлю світу. Завершується посібник статтею "Об'єднані народи - мрія людства".

Ми відвідали єдину в Югославії Загребську

класичну гімназію, яка за великий внесок у розвиток науки і культури в честь свого 350-річчя в 1957 р. була нагороджена орденом "За заслуги перед народом", а її викладачі латинської і грецької мови – "Орденами праці". На відміну від інших звичайних гімназій, тут учні протягом всіх чотирьох років вивчають латинську і грецьку мови (відповідно по 4 і 3 години на тиждень). До цієї гімназії може вступити вчитися всякий випускник основної школи, але перевагою користуються випускники тих основних шкіл, де вивчається в 5-х класах латинська мова, а в 7 – 8-х - грецька.

Географію тут викладала "професоріца" Бауер Бранка, досвідчений, глибоко знаючий свою справу педагог з 22-річним стажем. Вона більш п'яти років керує також "Географічним центром" Загреба, що організований на базі гімназії, або точніше методичним центром для викладачів географії в гімназіях Загреба. В цьому центрі приїжджі викладачі також складають спеціальний іспит, успішне складення якого дає право продовжувати займати свою посаду вчителя географії. До речі, місце викладача гімназії може зайняти випускник університету, а випускники педагогічних академій (інститутів) повинні для цього складати іспити ("матуру").

В гімназії поряд з іншими навчальними кабінетами є географічний клас – кабінет з підсобним приміщенням, де проходять уроки, а також відбувається методичні засідання вчителів географії. Цей клас - кабінет добре обладнаний: складальною дошкою у вигляді зошита з чотирма "листами" - дошками, на яких розгортаються лінії, арифметичні клітини тощо, екраном для демонстрування кінофільмів, діафільмів, діапозитивів, пристосування для підвішування карт на різній висоті і шафами для зберігання спеціальної, методичної і довідкової літератури та географічних атласів. Цікаво, що вся ця географічна література написана різними мовами, переважно сербо-хорватською і німецькою. Тут видаються останні методичні "моди" з географії. Професоріца Бауер Б., мала не тільки свої методичні розробки окремих тем, але й друковані методичні праці. В підсобці є всі потрібні карти для потреб всіх класів, картини, діапроектори і т.д.

При відвідуванні уроків, як в основній школі, так і в гімназії нами завжди ставилось прохання проводити типові (пересічні) уроки, хоч вчителі видно заздалегідь були повідомлені про наш прихід. Вони самі вибирали собі клас і тему уроку.

Ось приблизний хід уроку в 1 класі класичної гімназії на тему: "Класифікація типів клімату". Організм включав привітання, представлення гостя і відмітку в класному журналі відсутніх. Дошка і карта до уроку були підготовлені черговими класу. Після цього вчитель зразу ж переходить до активної роботи, тобто перевірки домашнього завдання шляхом постановки цілого ряду дрібних запитань. Учні відповідають, сидячи за своїми

столами, а піднімаються лише тоді, коли потрібно свою відповідь ілюструвати показом на карті чи на рисунку. Підручники і зошити під час відповідей є закритими і знаходяться на столах. Було опитано більше 10 учнів, при чому зразу ж після відповідей жодної оцінки виставлено не було, хоч вчителька робила собі помітки в робочому зошиті. Через 1 – 2 заняття вона виставляє учневі за ряд дрібних відповідей ніби збірну оцінку. Треба відмітити, що учні добре знали домашнє завдання, коротко і чітко відповідали на поставлені запитання, але поширених різнобічних відповідей по темі не було. Через 25 – 27 хв. вчитель переходить до викладу нової теми. Причому розповідь вчителя ґрунтується на відомих учням знаннях і ілюструється рисунками на дошці. Кожен з учнів має навики не лише уважно слухати розповідь, але й швидко записувати в зошит головні поняття, нові терміни і навіть зарисовувати. Особливість викладу нового матеріалу полягає в максимальному використанні учнями підручників, що лежать перед ними відкритими. Правда, вчитель встиг лише пояснити клімат жаркого поясу. Розповідь вчителя не тільки лаконічна і ґрунтовна, але й динамічна, не зважаючи на достатню складність матеріалу. Розповідь була перервана дзвінком, тому жодного закріплення пройденого матеріалу не було, а лише сказано: “Прочитайте самостійно до такої – то сторінки”. На цьому урок було закінчено.

В другому класі гімназії темою уроку з географії частин світу була: “Середня Європа”. Був такий же оргмомент і також система перевірки домашнього завдання, але тут учні при відповідях частіше використовували стінну карту. Було опитано лише двоє учнів.

Після розкриття підручників і атласів почалася розповідь вчителя з доповненнями – відповідями учнів на основі аналізу карт. Таким чином, практично вийшла бесіда вчителя з учнями про характерні риси природи і господарства країн Середньої Європи. Знаючи, що в підручнику є хороший матеріал про господарство цих країн, мене трохи здивувало, що під час розповіді ми не почули ґрунтовної економіко-географічної їх характеристики чи їх господарських комплексів. Найхарактерніша риса цього уроку – це активна робота вчителя з усім класом.

В гімназії є географічний науковий гурток, члени якого розробляють тему: “Трансформація пейзажу околиці Велене і Загреба” за допомоги викладачів географічного відділу природничо-математичного факультету Загребського університету.

Дуже багата бібліотека з великою кількістю старих видань, зокрема німецьких, багато словників. Зрозуміло, що найбагатшою є спеціальна класична література. Учні проявляють великий інтерес до російських авторів, тут є перекладені на сербохорватську мову твори Горького, Добролюбова, Толстого, Пушкіна і Гоголя. Тут можна знайти

граматики і словники з латинської і грецької мови видані в Росії в кінці XIX ст. На українській мові нічого не знайшов.

Як бачимо, в гімназіях структура географічного матеріалу майже однотипна з основною школою, але зате виділяється більшою повнотою і вищою науковістю.

В. Географія в економічній школі

Географію як навчальний предмет викладають і в ряді середніх спеціальних закладів. Найсолідніші позиції в системі підготовки спеціалістів вона займає в економічній школі. Коли в основній школі та гімназії географія є загальноосвітньою дисципліною, то в економічних школах вона належить до спеціальних поряд з основами економіки, організацією виробництва, правом, хімією з основами технології тощо. Випускники економічних шкіл одержують загальноекономічну підготовку і можуть працювати в промисловості, торгівлі та банках. Вони добре обізнані з основами бухгалтерського обліку на базі сучасної лічильної техніки, діловодством і т.д. Випускники цих шкіл нарівні з випускниками гімназій мають право поступати на економічні факультети чи географічні відділення університетів. В економічних школах навчання триває протягом чотирьох років, на протязі яких учні вивчають лише економічну географію. Учні першого класу таких шкіл вивчають загальний курс “Земля і людина”, де знайомляться переважно з господарською оцінкою елементів природного середовища, а також з економічною діяльністю людини і її природною базою.

В другому і третьому класах вони вивчають економічну географію частин світу, в тому числі Європу та СРСР – у другому класі. Поряд із загальною характеристикою Європи знову вивчаються її частини (Західна, Північна, Середня, Подунав’я, Середземноморська) та країни, що на них розміщені. Економіко-географічна характеристика цих країн в цілому досить солідна. Наприклад, на таку характеристику Великобританії з її колоніями відведено 15 сторінок підручника на Францію – 12, Норвегію – 4 і т.д. Матеріал статей підручника, теж добре продуманий в науково-методичному відношенні, бо навіть заголовки тем розкривають економічну суть описуваного явища. Наприклад, навчальний матеріал про Польську Народну Республіку поданий під такими заголовками окремих тем: “Нова Польща – приморська держава”, “Переважно низовинна країна”, “Кожний п’ятий житель знищений, а кожний четвертий переселений”, “І господарська структура дуже змінилась”, “Вугілля – основа промисловості і важлива стаття вивозу”, “Рослинництво дає мало зерна”, “Жито і картопля – головна продукція”, “Свинарство – вивіз галузь”. Після галузевого розгляду приводиться коротка економіко-географічна характеристика її районів: Південно-Західного, Північно-Західного, Варшавського і Східного. Наприкінці характеристики кожної країни сформульовані запи-

тання для самостійної роботи. Матеріал підручника з економіко-географічної характеристики СРСР нараховує 44 сторінки тексту, де розкрито оцінку географічного положення, природних умов та ресурсів, населення, а також зроблено огляд галузей господарства і економічних районів. Наприклад, кожна характеристика економічного району займає в середньому по 12 – 17 сторінок тексту.

В третьому класі учні в такому плані продовжують вивчення Азії, Австралії, Африки, Латинської Америки і Англоамерики. Наприклад, на характеристику США відведено лише 26 сторінок тексту, Канади – 7,5 сторінки. Підручники для 2 і 3 класів цих шкіл добре ілюстровані чорно-білими картами, картосхемами і графіками, таблицями, типовими рисунками і фотографіями великих міст, типів територій і людської діяльності.

Учні четвертого класу, як і в основній школі та гімназії, вивчають свою країну, але лише в економіко-географічному плані: 1) Природно-географічні особливості і населення, 2) Економіко-географічні особливості районів та 3) Югославія як господарське ціле (розвиток і розміщення галузей господарства).

Ми побували в гостях у другій економічній школі м. Загреб, яка теж булф центром методичної підготовки викладачів з усіх дисциплін економічних шкіл всієї Хорватії. Школа, крім чудового приміщення, має хорошу сучасну технічну базу для навчання: кабінет лічильної техніки, обладнаний найновішими лічильними машинами для калькуляції товарів (типу “Askota”), купленими в НДР; є спецклас для вивчення хорватської та іноземних мов, устаткований магнітофонами і окремим ізольованим місцем із слухавками для кожного учня; фотолабораторія і демонстраційний зал для використання кіно, діафільмів, діапозитивів тощо. Школа має свою спеціальну бібліотеку з книгами і залами як для учнів, так і для викладачів, а також добре обладнаний методичний кабінет. Серед викладачів школи є доктори і магістри, що давало їм право приймати від інших викладачів спеціальний іспит. Школа має хорошу традицію: випускник крім диплому одержує ще окремо гарно оформлений лист-пам’ятку, що мав велике виховне значення, бо нагадує випускникові про його професійний і громадський обов’язок і честь своєї школи. Цю пам’ятку підписують класний керівник і директор школи.

В цій школі ми відвідали лише один урок з економічної географії Югославії, який проводила професоріца Седмак І. в IV класі на тему: “Енергетичні ресурси Югославії”. В класі було 20 учнів. До уроку класне приміщення було добре підготовлене: розвішані економічна і геологічна карти Югославії, чиста дошка, підлога, парти тощо. Після вітання і представлення гостя починається опитування в учнів домашнього завдання: Що таке умови для розвитку енергетики? Що таке енергетика? Що таке індустріалізація? Яке місце

займає Югославія серед розвинутих країн по запасах енергоресурсів? В чому особливості електроенергетики країни? і т.д. Учні давали правильні і досить широкі відповіді, вміло використовували стінну карту. Опитування зайняло 13 хвилин. Оцінки не були виставлені. На учнівських столах відкриті підручники, карта, підготовлені різні виписки з газет та журналів.

Потім вчитель переходить до викладу нового матеріалу про нафту і природний газ методом лекції. Викладач розкриває економічне значення цих видів ресурсів, говорить про теорії походження нафти, ув’язує ці дані з геологічними умовами території Югославії. Потім логічно розкривав розміщення запасів цієї сировини (різних її видів), показує на карті родовища. Відзначає також ще слабу геологічну вивченість своєї країни. Потім в такій послідовності розповідає про газ. Достатньо були розкриті зв’язки цих видів енергетичної і хімічної сировини з різними галузями народного господарства. Закріплення поданого матеріалу не було зроблено.

В цілому завдяки хорошій професійній підготовці вчителя учні добре розуміють і знають матеріал. Протягом уроку всі учні класу активно і продуктивно працювали, вони навчені слідувати за економічними новинками в газетах та журналах. Акуратно ведуться зошити з географії.

Зрозуміло, що нам була показана робота кращих вчителів м. Загреб. Знайомство з їх роботою по навчанню географії у різних видах шкіл має для нас певне пізнавальне значення, викликає бажання критично переглянути свій навчально-методичний арсенал з метою його удосконалення. Слід продовжити порівняльне вивчення навчально-методичного досвіду кращих вчителів географії не тільки сучасної Югославії, але й Польщі, Німеччини, Угорщини та інших країн.

Керівним органам нашої освіти слід організовувати для кращих вчителів географії нашої країни систематичні екскурсії в літній період до європейських країн на пільгових умовах. Такі екскурсії послужать серйозним засобом професійного зростання вчителів географії.

Доцільно також організовувати на базі кращих шкіл, де працюють досвідчені вчителі географії з університетською підготовкою постійнодіючі методичні центри, які повинні надавати систематичну методичну допомогу вчителям, а також вести перевірку рівня професійних знань і навичок вчителя. Такий кваліфікаційний іспит доцільно проводити через кожних 5 років педагогічної роботи.

З метою посилення краєзнавчої роботи з географії було б дуже корисно розробити описи найцікавіших маршрутів для шкільних екскурсій з відповідними ілюстраціями.

Слід продовжувати розвивати інтернаціональні зв’язки окремих шкіл України з відповідними установами сусідніх держав.

УДК

Лілія Вавринів

СУСПІЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті проводиться теоретичний аналіз сутності та змісту нормальної поведінки, девіантної поведінки. На основі сучасних наукових досліджень проаналізовано проблеми, чинники та причини девіантної поведінки підлітків та молоді. Встановлено фактори, які впливають на формування у молоді різних негативних проявів. Висвітлюються основні форми і особливості негативної девіантності, а також причини її виникнення у молодих людей.

Ключові слова: нормальна поведінка, соціальна норма, девіантна поведінка, девіація.

Liliya Vavryniv. Socio-demographic analysis of factors that form deviant behavior of contemporary youth. A theoretical analysis of the gist and meaning of normal behavior and deviant behavior is carried out. On the basis of current research some problems, factors and causes of deviant behavior among teenagers and young people are analyzed. The factors that affect the formation of different negative manifestations among young people are established. The main forms and features of negative deviance and its causes among young people are revealed.

Key words: normal behavior, social norm, deviant behavior, deviation.

Актуальність теми. На сьогоднішній день ми спостерігаємо соціальну нестабільність українського суспільства, що проявляється у зміні суспільних норм та цінностей, структурі потреб, послабленні виховної функції сім'ї, деформації шлюбно-сімейних стосунків. Особливо ці зміни стосуються підлітків та молоді, їхня поведінка відхиляється від загальносуспільних правил і норм. Це призводить до поширення асоціальних явищ на фоні демографічної кризи. Поширюються шкідливі звички (тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотиків), зростає злочинність, погіршується репродуктивне здоров'я молоді.

Аналіз проблем та чинників девіантної поведінки сучасної молоді має велике значення, оскільки кількісна (демографічна) та якісна (соціально-психологічна) характеристика молоді є одним із показників якості українського суспільства. Тому проблема девіантної поведінки молоді набуває актуального характеру і потребує особливої уваги. Складність вивчення та аналізу девіантної поведінки молоді полягає в тому, що проблема знаходиться на стику психології, соціології, філософії, а також географії культури, географії населення, географії поведінки. Труднощі корекції девіантної поведінки молоді зумовлюють особливий інтерес до вивчення цього явища.

Мета дослідження. Метою даної статті є розкриття сутності девіантної поведінки, аналіз особливостей проявів девіації, причин та чинників негативної (асоціальної) поведінки підлітків та молоді, висвітлення основних форм і особливостей негативної девіантності у молодих людей.

Ступінь розробки в науковій літературі. Серед українських дослідників проблему відхилення у поведінці неповнолітніх вивчали такі відомі вчені, як А. Г. Антонова, І. С. Дьоміна, О. В. Киричук, І. П. Лисенко, Н. Ю. Максимова, В. П. Оржеховська,

Т. М. Титаренко, В. О. Татенко, С. О. Тарарухін, С. І. Яковенко, Л. Т. Шевчук, Р. М. Скабара та ін.

Виклад матеріалу. Прояв поведінки особи великою мірою залежить від її взаємовідносин з іншими людьми в межах соціальної спільності, від загальних норм і ціннісних орієнтацій. Соціальна норма – це “загальновизнане правило, зразок поведінки дій індивідів, соціальних груп” [4, с. 152], це “правила, що виражають вимогу суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи у їх взаємовідносинах один з одним, соціальними інститутами, суспільством” [1, с. 282]. Як відзначає К. Кілінська, суспільна норма – це “узагальнена, перевірена практикою оцінка певних речей, соціального явища, виду діяльності у найтиповіших ситуаціях взаємостосунків людини і довкілля” [5, с. 10].

Отже, соціальні норми визначають межі допустимої поведінки людини, соціальної групи чи організації, що історично склалися у конкретному суспільстві. Будучи засобом контролю, норми є “точкою відліку” для визначення допустимого впливу і є об'єктами нормування поведінки людей. Залежно від дотримання чи недотримання соціальних норм розрізняють нормальну соціальну чи асоціальну (девіантну) поведінку людей.

Нормальна поведінка здійснюється в межах норм, встановлених суспільством, девіантна (від лат. *deviatio* – ухилення) поведінка – це дії людей, які не відповідають нормам (стандартам) у даному суспільстві. Тому нормальна поведінка здійснюється згідно з правовими нормами і нормами моралі. Правові норми забезпечують координацію дій людей, вони приймаються державними органами влади, містять чіткі описи варіантів поведінки, їх недотримання карається державою. Норми моралі діють через психологічні механізми, вони формуються у процесі розвитку суспільства, їх

недотримання карається осудом. Отже, відхилення від норми (або девіація) притаманне для кожної соціальної спільноти, особливо це характерно для процесу трансформації соціальних систем, що відбувається тепер на етапі переходу суспільства до нових відносин.

Девіація може мати позитивні і негативні прояви і тому може бути як засобом прогресивного розвитку соціальної спільноти (подолання застарілих реакційних стандартів поведінки), так і засобом її дезорганізації (соціальна патологія – злочинність, наркоманія, алкоголізм, проституція та ін.). Таким чином, девіація може бути позитивною (як от: творча обдарованість) або негативною (асоціальною).

У психології традиційно негативну поведінку поділяють на дві категорії [6, с. 14]:

- поведінку, що відхиляється від норм психічного здоров'я (виникає внаслідок розладу психіки – патологічна поведінка);

- асоціально (антисуспільну) поведінку, яка проявляється у порушенні соціальних, культурних й правових норм.

Американський психолог А.Гезел описав найхарактерніші риси поведінки підлітків [6, с. 20]. Він зазначає, що у віці 15-16 років, тобто у нижній віковій межі молодості, зростає дух незалежності, вразливість і сприйнятливості до шкідливих впливів. Зростає потреба належності індивіда до певної соціальної групи та ідентифікації.

Аналіз соціального становища молоді показує, що найбільш вразлива економічно і значно безправніша із соціально-правового погляду та частина молодих людей, яка живе в умовах підвищеної соціальної напруженості і психологічного дискомфорту. Зростання кількості самогубств, поширеність в молодіжному середовищі наркоманії, проституції, дідівщини в армії та ін. – свідчення підвищеної соціальної напруженості [1, с. 307].

Молодь – це суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні тощо властивості, які характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовияву її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей. Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси на відміну від представників старших поколінь і вікових груп перебувають у стані формування і становлення [4, с. 234].

Основою формування девіантної поведінки є деформації соціальних норм. Вона, як зазначає В. Городяненко [3, с. 156], може виявлятися у:

- відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності;

- застарілості або розбіжності їх з реаліями суспільного життя;

- викривленому або неповному відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей

функціонування суспільства;

- нестабільності, нестійкості і невизначеності норми, яка внаслідок цього не може виконувати функцію соціологічного регулятора;

- руйнуванні взаємозв'язку її структурних компонентів;

- послабленні або незастосуванні санкцій, функціональній неефективності соціальних норм.

При цьому важливе значення має викривлення ціннісних орієнтацій у різноманітних груп населення, а особливо у молоді. Це відбувається в сучасних умовах завдяки послабленню ролі сім'ї, зменшенню соціальної активності молодих людей (спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності, їх реалізація) та впливу різних чинників.

Дедалі частіше вчені, соціологи, освітяни занепокоєні тим, що ЗМІ стають засобом управління та методом маніпулювання громадською думкою. Телебачення, радіо, преса, Інтернет – все це є засобами масової інформації, які створюють ефект двостороннього спілкування, із значним впливом у сучасному суспільстві.

Розвиток засобів масової інформації спричинив зміни в суспільній психології, способі мислення людей. Вони є важливим чинником створення особистості нового типу, з особливою психологією та поведінковими реакціями, що реалізують ідеологічний, політичний вплив на людей, згуртовують їх в єдине ціле [3, с. 308].

До основних функцій, які виконують засоби масової інформації, належать:

- інформаційна – спрямована на задоволення інформаційних потреб індивідів і соціальних груп щодо різноманітних подій в суспільстві та світі;

- комунікативна – полягає в організації інформаційної взаємодії між різними соціальними верствами населення, а також між громадськістю та джерелом її інформування;

- виховна – пов'язана з формуванням і зміною установок та ціннісних орієнтацій індивідів, заохочуванням аудиторії до пропаганди певного способу життя, формуванням суспільно значущих рис, засвоєнням соціального досвіду;

- управлінська – виявляє себе в контролі за взаєминами між членами суспільства, а також між ними і системою керівних органів;

- соціальної адаптації та орієнтації – спирається на потреби аудиторії в інформації для орієнтування у соціальних процесах та явищах, адаптації до змін соціальних, політичних, економічних умов життя;

- соціальної ідентифікації – базується на потребі людини відчувати свою спільність із певними соціальними групами, верствами тощо;

- відтворення певного емоційно-психологічного тону – спрямована на зняття психологічної напруги тощо;

- рекреативна – пов'язана з відпочинком, розвагами тощо [3, с. 309].

Інтернет створив нові можливості викорис-

тання єдиного інформаційного простору, з миттєвою доступністю до різноманітних баз даних. Тому засоби масової інформації мають ряд специфічних рис: широка аудиторія як в географічному просторі, так і без вікових обмежень; висока швидкість поширення інформації, доступність інформації; комунікативність, постійність і багатофакторність впливу; багато методів і форм пропагандистського впливу.

Згідно з концепцією тотального впливу громадська думка формується здебільшого під тотальним впливом масової інформації, що циркулює комунікативними каналами суспільства. Така інформація багато в чому визначає соціальні цінності й стереотипи, культурні доміанти в суспільстві. В Україні цей аспект концепції тотального впливу виявляється у занепокоєнні зниженням рівня освіти у молоді, загрозою вестернізації (поширення в ній цінності, властивих Заходу) культури, нехтуванням традиційними цінностями [3, с. 311].

Маркетологи, діючи на психіку споживачів не тільки сприяють продажу товарів та послуг, а й створюють нові потреби, формуючи та змінюючи моральні орієнтири, стиль життя. Реклама в незалежній Україні стала соціальним фактором, чинником геоінформаційного середовища і об'єднує соціальні та ринкові відносини в суспільстві. Реклама як форма соціальної комунікації сприяє формуванню поведінки населення, яка може бути як позитивною, так і негативною, впливаючи на встановлення та формування життєвих установок індивідів, їх особистісні та суспільні цінності, сприяє збереженню та передачі іншим поколінням національних "стандартів життя". Реклама давно перетворилась у структурний компонент культури та інструмент духовного відтворення.

Складна соціально-економічна ситуація в Україні, деформація моральних норм і засад в усіх сферах життєдіяльності суспільства призвели до глибоких змін у світосприйманні та орієнтації молоді в життєвих ситуаціях. Демографічна криза населення посилюється та поглиблюється тими зрушеннями, що відбуваються в психіці людей, особливо молодого покоління. Знаряддями, які підривають генофонд української нації є алкоголь, паління, наркотики, генна інженерія. І все це відбувається опосередковано, в обхід свідомості дітей, підлітків та молоді. Усі засоби масової інформації, особливо телебачення з постійними та регулярними рекламами, не сприяють формуванню позитивної девіантної поведінки населення. Якщо переглянути передачі та новини, які пропонуються на будь-якому каналі українського телебачення, то можна безперервно спостерігати сюжети, де пропагується насильство, жорстокість, секс, ненормативна лексика, тобто моральна деградація без суспільного осуду.

Причинами девіантності найчастіше є психологічні (незавершеність процесу формування осо-

бистості; залежність індивіда від моральних норм і ціннісних орієнтацій соціальної групи, до якої він належить; низька самооцінка призводить до психологічних зривів, депресії, зниження успішності, вживання тютюну, алкоголю, наркотиків, злочинності) та соціальні (вплив соціального оточення, в якому живе людина; соціальне й матеріальне середовище тощо) [6, с. 19].

На думку Ю. Чемодурової, можна виокремити зовнішні та внутрішні чинники, що сприяють формуванню девіантної поведінки [6, с. 20-21]. До зовнішніх відносимо: 1) процеси, що відбуваються в суспільстві, 2) стан родини та її атмосфера і 3) фактори, спричинені організацією внутрішньошкільного життя.

До суспільних процесів як зовнішніх чинників девіантної поведінки належать: відсутність позитивної державної ідеології; недосконалість законів і роботи правоохоронних органів; безробіття; відсутність соціальної підтримки від держави; руйнування та криза традиційних інститутів соціалізації молодого покоління; пропаганда насильства і жорстокості через засоби масової інформації; доступність та позитивне ставлення суспільства до тютюну, алкоголю, наркотиків. Стан родини, її атмосфера як зовнішній чинник включає: склад сім'ї, її форму; відсутність батьків або одного з них внаслідок трудової міграції; матеріальне становище; соціально-культурний рівень батьків; стиль виховання; зловживання батьків тютюном, алкоголем, наркотиками; позитивне ставлення батьків до вживання дітьми психоактивних речовин та сприяння йому. Фактори, спричинені організацією внутрішньошкільного життя, – це: недосконалість навчального та виховного процесів у школах; професійна неграмотність та неспроможність учителів; упровадження нових навчальних програм; низький рівень розвитку й навчальної мотивації дітей, які приходять у школу.

Серед внутрішніх чинників слід виокремити відчуття власної недосконалості; низьку самооцінку; незнання або неприйняття соціальних норм і цінностей; відсутність творчості та вміння формувати власну життєву позицію; невміння критично та креативно мислити і приймати адекватні рішення в різних ситуаціях.

Девіантна поведінка обумовлюється певними причинами. Сьогодні науковці виокремлюють кілька груп детермінантів девіанції дітей та молоді. Соціально-економічними є: зниження життєвого рівня населення, майнове розшарування суспільства, обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку, зростання безробіття, доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх, неконтрольована реклама психоактивних речовин. До соціально-педагогічних належать: криза інституту сім'ї, виховання в неповній сім'ї, завищені вимоги батьків до дитини, ворожість та конфлікти між батьками та дітьми, відчуженість підлітка від школи, сім'ї, низький статус підлітка в класному колективі,

слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді. Соціально-культурними причинами є: зниження морально-етичного рівня населення, поширення кримінальної субкультури, негативний вплив ЗМІ, лібералізація статевої моралі, домінування серед молоді культу сили та насильства.

Висновки. Молодь – це найбільша цінність, основний ресурсний потенціал суспільства, і від його якості залежатиме рівень і розвиток регіону. Тому проблеми молоді, її виховання, освіта, становлення загальнолюдських цінностей, норм моралі, традицій і звичаїв є важливими у вивченні причин та чинників девіації. Виявлення та аналіз асоціальної поведінки потребує глибокого та ґрунтовного дослідження.

З поширенням алкоголізму, наркоманії, без-

притульності, сексуальної розбещеності, правопорушень і злочинів, змінюються ціннісні орієнтації підлітків і молоді, витісняються історично традиційні моральні норми та стандарти. Молодь проявляє асоціальну поведінку, яка визначається свідомим порушенням соціальних і моральних норм. Усе це має активізувати зусилля, спрямованні на осмислення причин девіантної поведінки і пошук можливостей для його стримування і попередження. Усі причини та чинники девіантної поведінки взаємопов'язані та мають взаємний вплив і загальну природу виникнення. Девіантна поведінка формує спосіб життя молоді людини, на який впливають родинні стосунки, освіта, наявність угруповань однолітків, засоби масової інформації.

Література

1. Андрущенко В. П., Горлач М. І. Соціологія: підручник. – Харків–Київ: Єдинорог, 1998. – 624 с.
2. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
3. Городяненко В. Г. Соціологія: підручник / В. Г. Городяненко. – 3-є видання. – К.: ВЦ “Академія”, 2003. – 544 с.
4. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій. – Львів: Кальварія, 2003. – 543 с.
5. Теоретичні та прикладні аспекти рекреаційного природокористування в Україні: монографія / [К. Й. Кілінська та ін.; відп. ред. К. Й. Кілінська]; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2010. – 248 с.
6. Чемодурова Ю. Профілактика і корекція девіантної поведінки підлітків / Ю. Чемодурова // Психолог (Шкільний світ). – К.: Вид. дім “Шкільний світ”, 2010. – № 38. – С. 14-21.

Стаття надійшла 12.12.2012 р.

Хроніка. Факти. Проекти

УДК 911.3

*Петро Шищенко, В'ячеслав Олещенко,
Вікторія Удовиченко, Нелла Муніч*

“БЛИЖЧЕ ДО ЗЕМЛІ” – СВІТОВИЙ ФОРУМ ГЕОГРАФІВ У КЕЛЬНІ

У представленій статті авторами розглянуто особливості 32-го Міжнародного географічного конгресу (IGC-2012), який відбувся у місті Кельн (Німеччина) під гаслом “Ближче до Землі”. Також охарактеризовано особливості діяльності Міжнародного географічного союзу (МГС) та його основних органів: генеральної асамблеї, виконавчого комітету та галузевих комісій і цільових груп. Окреслено головні результати діяльності географічної спільноти в рамках діяльності МГС.

Ключові слова: Міжнародний географічний союз, міжнародний конгрес, генеральна асамблея, виконавчий комітет, галузеві комісії.

Petro Shyshchenko, Vyacheslav Oleshchenko, Viktoriya Udovychenko, Nella Munich. “Down to Earth” – The International Geographical Congress in Cologne. *The 32nd International Geographical Congress (IGC-2012) under the motto “Down to Earth” which was held in Cologne (Germany) is reviewed in this article. The main directions of activities and specific features of the International Geographical Union (IGU) and their key bodies, such as the General Assembly, the Executive Committee, Commissions and Task Forces are characterized. The main results of activities of geographical society within the framework of the IGU are outlined.*

Key words: International Geographical Union, International Congress, General Assembly, Executive Committee, Commissions and Task Forces.

26-30 серпня 2012 року у м. Кельн (Німеччина) відбувся черговий 32-й Міжнародний географічний конгрес (IGC-2012) під гаслом “Down to Earth” (“Ближче до Землі”). Місцем проведення основних заходів Конгресу став університет Кельну – найстаріший та найбільший університет Німеччини, який було засновано ще у 1388 році. Організаторами конгресу були Міжнародний географічний союз (МГС), Німецьке географічне товариство та університет Кельну за сприяння численних місцевих організацій, спонсорів (рис. 1). Значну допомогу в підготовці та проведенні Конгресу надали більш як 200 волонтерів, а також географи Німеччини в цілому, які склали більш як третину учасників Конгресу. Всього в роботі Конгресу взяли участь більш як 2400 учасників різного віку з 70 країн світу.

Доречно нагадати, що міжнародні географічні Конгреси відбуваються раз на чотири роки та проводяться у рамках діяльності Міжнародного географічного союзу (IGU), який було започат-

ковано у 1922 році в Брюсселі.

Основою створення Союзу була серія міжнародних конференцій, організація національних географічних товариств. Перше в історії наукове географічне товариство було засновано 15 грудня 1821 року в Парижі. Найвидатніші географи свого часу Карл Ріттер та Олександр фон Гумбольдт заснували географічне товариство у Берліні. Джон Берроу, Джон Франклін, Френсіс Бофорт створили Королівське географічне товариство у Лондоні. Воно підтримувало відомих дослідників, таких як Чарльз Дарвін, Давід Лівінгстон, Генрі Стенлі, Роберт Скот, Ернест Шеклтон, Едмунд Хілларі, мало високий авторитет у суспільстві. Пізніше географічні товариства з'явилися у Бомбеї (1831 р.), Мехіко (1836 р.), Ріо-де-Жанейро (1839 р.). У Санкт-Петербурзі 19 серпня 1845 р. утворилося Руське географічне товариство. У 1871 р., коли в Антверпені було створено Міжнародний географічний союз, кількість географічних товариств у світі досягла 25.

Рис. 1. Університет Кельна – місце проведення 32-го Міжнародного географічного конгресу

З перших років існування Союзу функціонують три основні його органи:

1) Генеральна асамблея, яка є найвищим органом Союзу й формується країнами-членами на основі визначення по одному обраному представнику від кожної з них (Генеральна асамблея проводить свої засідання безпосередньо під час роботи Конгресів);

2) виконавчий комітет, до складу якого входять Президент Союзу, колишній президент (як віцепрезидент), вісім віцепрезидентів, генеральний секретар та скарбник;

3) галузеві комісії та цільові групи, які фокусують свою діяльність на окремих напрямках досліджень і виконують свою роботу як під час роботи Конгресів, так і в періоди між ними.

Робочими мовами Міжнародного географічного союзу є англійська та французька.

Головними завданнями діяльності Міжнародного географічного союзу є: посилення та заохочення досліджень з вирішення географічних проблем; ініціювання та координація географічних досліджень на міжнародному рівні; підтримка проведення наукових дискусій та видання публікацій; надання необхідної допомоги географам для роботи у міжнародних організаціях; забезпечення та підтримка мотивації географів для накопичення та обміну географічною інформацією як на національному, так і на міжнародному рівні; організація та підтримка міжнародних географічних конгресів, регіональних та місцевих конференцій, симпозіумів із окремих тематичних напрямів; участь у міжнародному співробітництві з метою подальшого вивчення важливих напрямів у географії та застосування географічних знань на практиці; просування міжнародних стандартів та ініціатив щодо сумісності методів, термінології та символів, які використовуються географами; сприяння поглибленню змісту географічної освіти, посиленню її ролі у формуванні географічної та загальної людської культури, суспільному бутті.

Нині Міжнародний географічний союз об'єднує 98 членів, які представляють географів як

самостійних держав, так і інші наукові спільноти, що функціонують самостійно. Генеральна асамблея 27 вересня 2012 року одностайно проголосувала за прийняття до Міжнародного географічного союзу Кувейту і Палестини. Нині в рамках Союзу діють 39 комісій, які займаються питаннями географічних досліджень з різноманітних напрямів географії та впровадженням їх результатів на практиці.

Наукова програма Конгресу була підпорядкована його основній темі та мала як традиційні, так й інноваційні елементи у своєму складі. Традиційні сесії галузевих комісій та цільових груп Міжнародного географічного союзу – головний елемент роботи IGC-2012. Члени комісій та цільових груп мали можливість обговорити особливості наукових змін та отриманих науковцями результатів у рамках їхньої спеціалізації. Під гаслом “Down to Earth” Конгрес 2012 року мав другу важливу (інноваційну) особливість – принцип чотирьох ключових тем, які було спрямовано на реалізацію можливості детального обговорення внеску географів у розв’язання головних проблем людства.

Чотирма ключовими темами Конгресу були: “Глобальні зміни та глобалізація”, “Суспільство та навколишнє середовище”, “Ризики та конфлікти”, “Урбанізація та демографічні зміни”. Всі вони тісно пов’язані із контекстом поточних дебатів Європейського Парламенту, що стосуються питань існуючої нерівності, зростаючого безробіття, високих цін на продукти харчування та паливо як наслідок фінансової та економічної криз, що ведуть людство до появи і розвитку нових стресів, посилення напруження. Згадані ключові теми Конгресу були розглянуті в рамках більше ніж 400 сесій та складали основу запропонованих секцій для посерів.

У рамках окресленого принципу чотирьох ключових тем Конгресу видатні особистості, фахівці з географії у прекрасній та унікальній аудиторії, що вміщує більш ніж 1200 слухачів, провели відкриті лекції, які були спрямовані на активізацію нових дискусій серед географічної спільноти. Такими лекціями, зокрема, були:

✓ за напрямом “Суспільство та навколишнє середовище”: “На шляху до Антропоцену. Важливість для наукових пошуків, соціального розуміння та політичної відповідальності” (К. Тепфер – колишній міністр з навколишнього середовища Німеччини, Генеральний директор UNEP) і “Різноманітні перспективи суспільства та навколишнього середовища: ретроспектива та перспектива” (А. Батімер – професор Дублінського університету, колишній Президент Міжнародного географічного союзу);

✓ за напрямом “Урбанізація та демографічні зміни”: “Демографічні зміни та урбанізація в рамках крихкої планети” (М. Ліс, Римський Клуб) і “Сучасний глобальний урбаністичний порядок та проблеми гармонізації урбаністичного розвитку” (С. Агарвал, університет Нью-Делі, Індія);

✓ за напрямом “Глобальні зміни та глобалізація”: “Глобальні зміни планети та людська глобалізація” (Е. Мюльдер, Міжнародний рік ООН планети Земля), “Глобальні зміни та глобалізація – проблеми географії” (Б. Массерлі, Берн, Швейцарія);

✓ за напрямом “Ризики та конфлікти”: “Ризики та конфлікти” (О. Мюллер, Рим, Італія) та “Надзвичайне оточення: війна, віддаленість та близькість” (Д. Грегори, Ванкувер, Канада).

Достатньо широке коло наукових питань охоплювали засідання комісій. Це, зокрема, питання прикладної географії, аридних територій, людства та навколишнього середовища; біогеографії та біорізноманіття, кліматології, узбережних систем, навколишнього середовища регіонів із постійно низькими температурами; різноманітних аспектів культурологічного підходу в географії; динаміки економічних просторів; еволюції навколишнього середовища; гендерних процесів та географії; географічної освіти; географічної інформаційної науки, географії управління, географії глобальної інформаційної спільноти; географії туризму, відпочинку та глобальних змін; сучасних проблем геоморфології для потреб XXI ст.; людської мобільності з огляду на глобальні зміни; ризиків та небезпек; здоров'я і довкілля; історичної географії; обізнаності аборигенних народів та прав людини; островів; карстових процесів; деградації земель та спустелення; використання земель та змін структури землекористування; місцевого розвитку; маргіналізації, глобалізації та регіональних і локальних змін; моделювання географічних систем; змін гірських регіонів за умов глобальних перетворень; політичної географії; географії населення; стійкості сільських систем; урбанізаційних змін; сталого розвитку водного середовища; логістики; ландшафтів та ландшафтного аналізу; геопарків; мега-міст; топонімії та програми з відродження Середземномор'я.

Серед напрямів пленарних сесій Конгресу можна назвати такі: прикладна географія у XXI столітті: практична значимість географії у політиці, економіці та суспільстві; географи та їх працевлаштування – перспективи міжнародної кар'єри для

студентів-бакалаврів та студентів-магістрів; географія та необхідні умови міжнародного співробітництва.

Окрім того, під час Конгресу відбувся форум молодих науковців за такими головними напрямками: управління PhD-тезами; менеджмент проектів; публікації англійською: чому, де та як; академічне написання для молодих дослідників; виявлення можливостей у Німеччині; Європейський Союз досліджень та інновацій; стратегічні рішення: шлях до університетської кар'єри; кар'єра в науці.

Напередодні Конгресу відбувся також дводенний симпозіум “Географія та школа” як важлива складова діяльності Конгресу. У роботі симпозіуму брали участь більше, ніж 200 учасників, які цікавляться питаннями географічної освіти, подолання бар'єрів між учителями географії та спільнотою науковців шляхом функціонування цільових груп. Даний симпозіум складався із чотирьох сесій, які стосувалися питань системного мислення, методів та навичок, орієнтування у просторі та комунікацій. Також була реалізована шкільна програма “Школа у МГС – МГС у школі”, яка складалася із двох частин: 1) 400 школярів та студентів було залучено до діяльності IGC-2012; 2) науковці відвідували середні школи Кельна та Бонна й презентували там найновіші результати своїх наукових пошуків, дискутували зі студентами з питань розвитку, урбанізації та реструктуризації шахтарського регіону, охорони здоров'я людини у мегамістах, географічних й особистісних наслідків катастрофи Фукусіми, а також урбаністичного розвитку Південної Азії.

У рамках діяльності Міжнародного Географічного Конгресу 2012 р. відбулися дві сесії постерів, під час яких було представлено 180 постерів у дружній для розгляду та спілкування атмосфері.

Українські географи за часи незалежності України брали участь у діяльності 5-ти конгресів, які проводилися в Гаазі (Нідерланди, 1996), Сеулі (Республіка Корея, 2000), Глазго (Великобританія, 2004), Тунісі (Туніс, 2008) та Кельні (Німеччина, 2012), а також у міжконгресній конференції у Празі (Чехія, 1995). Представником спільноти українських географів у діяльності Міжнародного географічного союзу виступає Українське географічне товариство, яке об'єднує географів держави, забезпечує сплату щорічних внесків до Союзу, виконує інші функції, представляючи інтереси України у МГС.

Українських географів на Міжнародному географічному конгресі у Кельні представляли президент Українського географічного товариства, провідні науковці Інституту географії, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, інших наукових установ, голова Асоціації вчителів географії України. Всього для участі у Конгресі було зареєстровано 23 особи. Більшість учасників Конгресу з України виступили з науко-

вими доповідями та презентаціями (рис. 3).

Діяльність 32-го Міжнародного Географічного Конгресу була розрахована на п'ять днів. Розпочато роботу було з традиційної ресторації учасників безпосередньо на місці майбутнього проведення – у головному корпусі університету Кельну. Крім того, окремі заходи Конгресу проводились у залах та приміщеннях сусідніх корпусів, що в цілому мало компактний і зручно організований стиль. Постерні сесії тривали два дні та відбувалися у фойє хімічного факультету університету. Три важливі події, як-то: офіційна церемонія відкриття у залі філармонії Кельну (рис. 2), прийом у мера Кельну в Холі Старого міста (рис. 4) та святкова вечерея у броварні Гільден, відбулися у теплій, дружній атмосфері в діловій частині старого міста.

Таким чином, під гаслом “Down to Earth” на черговому XXXII Міжнародному географічному конгресі у Кельні було презентовано різноманітні сучасні напрями діяльності, підходи та наукові рішення, які достатньо репрезентативно сформуливали у учасників уявлення про внесок географії та географів світу у розв'язання численних невідкладних проблем людства. Крім того, діяльність Конгресу була сфокусована на обміні ідеями між географами-науковцями, забезпеченні належних умов для їх інформування та співробітництва, формуванні надійних основ активної взаємодії й організації зустрічей географів у рамках діяльності Міжнародного географічного союзу та його структурних підрозділів.

Новим на IGC-2012, у порівнянні з попередніми міжнародними Конгресами, було визначення для обговорення та консолідації основних дискусій Чотирьох ключових тем, що змістовно об'єднували значну кількість сесій та представлених авторами наукових доповідей, відбір яких здійснювався незалежними експертами за розробленими критеріями. Доповіді на сесіях від Комісії МГС, цільові групи, а також Чотири ключові теми Творили наукову та організаційну основу для формування Програми Конгресу, під час діяльності якого були представлені авторські ініціативи та події, надзвичайно важливі для різноманітних географічних спільнот, що надавало особливого значення конгресу у Кельні.

Крім того, IGC-2012 відрізнявся тим, що передбачав роботу інноваційного форуму молодих науковців та дослідників, спеціалізованого симпозиуму з прикладної географії, школи й дидактики, чотирьох постерних сесій. До того ж, студенти з різних країн світу за тиждень до початку діяльності Конгресу змагалися у рамках міжнародної географічної олімпіади за звання кращого, а призерів, серед яких були представники Сінгапуру, Польщі, Румунії, Естонії, Литви, Чехії, Німеччини, було нагороджено під час офіційної церемонії відкриття Конгресу, яка відбулася у прекрасній залі славної філармонії Кельну. З програмою Конгресу,

проведеними заходами більш детально можна ознайомитись, користуючись, зокрема, посиланнями офіційного сайту Міжнародного Географічного Союзу.

Усі події на Конгресі взаємодоповнювалися та були безпосередньо пов'язані зі значною кількістю неформальних заходів, організація яких спрямовувалася не лише на обмін думками, ідеями між науковцями світу, але й на встановлення та налагодження контактів, отримання приємних вражень.

Позитивним є виявлення уваги до Конгресу з боку авторитетних міжнародних структур. Так, Конгрес привітали Президент Європейського парламенту М.Шульц та головний науковий радник президента Європейської комісії А.Гловер (від імені Єврокомісії).

Цього разу за планування, організацію та проведення Міжнародного географічного Конгресу у Кельні був відповідальний Місцевий організаційний комітет, який розпочав свою роботу ще у 2008 році та функціонував на базі Інституту географії Університету Кельну.

Під час проведення Конгресу відбулися засідання Генеральної асамблеї МГС (рис. 5), на яких було заслухано звіти президента та комісії, розглянуто бюджетні питання, визначено місця проведення наступних регіональних конференцій та конгресів. Так, регіональні міжконгресні конференції було заплановано провести у Кіото (Японія, 2013), Кракові (Польща, 2014), Москві (Росія, 2015); а наступні Конгреси – у Пекіні (Китай, 2016) та Стамбулі (Туреччина, 2020). У результаті проведених голосувань членів Генеральної асамблеї президентом Міжнародного географічного союзу було обрано представника Росії, відомого вченого-географа Володимира Колосова.

Обрано нових віце-президентів Союзу, а саме – Д.Соєз (Німеччина), Я.Саарінен (Фінляндія), Р.Сінх (Індія), Ю.Друглівер-Фортюжн (Нідерланди).

На засіданнях Генеральної асамблеї Конгресу обговорювалися шляхи посилення ролі географії у вирішенні нагальних проблем людства, підвищенні рівня поінформованості громадян у галузі географічних досліджень, здобутків та їх переваг; наголошувалося на необхідності посилення участі молодих вчених у роботі майбутніх Конгресів та в цілому у розвитку географічної науки, а також питання розширення можливостей участі представників бідних країн світу у роботі МГС.

Офіційна церемонія закриття – це час офіційного завершення роботи Конгресу, протягом якої відбувається представлення новообраного Виконавчого комітету Міжнародного географічного союзу. Під час офіційної церемонії 2012 року новобраний президент МГС та представники місцевого організаційного комітету оголосили заключні положення діяльності Конгресу. Також у цьому контексті прапор МГС було передано представникам організаційного комітету наступного 33-го Міжнародного географічного конгресу, який має відбутися у Пекіні (Китай).

Рис. 2. Офіційна церемонія відкриття IGC-2012

**Рис. 3. Презентація конгресної доповіді
українською делегацією**

Рис. 4. Розмова під час прийому в мера Кельна

Рис. 5. Засідання Генеральної Асамблеї IGC-2012

**Рис. 6. Делегація українських географів та
представники організаційного комітету IGC-2012**

Під час офіційної церемонії закриття Конгресу 2012 року було нагороджено найкращих географів світу за такими напрямками: Медаль світу та людства Міжнародного географічного союзу; Медіа нагорода німецького географічного товариства за науково-журналістську діяльність географічного спрямування; Міжнародна наукова нагорода від Німецького географічного товариства у галузі фізичної та соціальної географії, а також Інноваційну діяльність у галузі географії у школі; нагорода за найкращі PhD-тези у галузі соціальної та фізичної географії для молодих науковців, започаткована асоціацією географів університетів Німеччини; а також нагорода за найкращі PhD-тези за період 2009-2011 рр. для молодих науковців, започаткована німецькою академічною асоціацією з географії та дидактики.

Впродовж усіх п'яти днів роботи Конгресу працювала виставка, на якій були представлені здобутки національних географічних товариств та окремих організацій, що сприяло налагодженню як міжнародних, офіційних, так і особистих контактів. Так, на виставці були представлені стенди національних комітетів географів Німеччини, Росії, Китаю, Японії, Польщі, Швейцарії, Італії, Бельгії, інших держав. Працювала також виставка бібліотеки університету Кельну, яка стосувалася переважно історичної географії та навчання в Африці, на ній було виставлено більше, ніж 3000 примірників різноманітних видань.

Вагомий внесок у налагодження контактів між географами різних країн світу й формування позитивного враження від Конгресу мали також святковий концерт на церемонії урочистого відкриття у філармонії, коктейль під час зустрічі з мером міста Кельна, святковий обід та церемонія закриття роботи Конгресу, де у невимушеній обстановці можна було поспілкуватися із представниками різних країн та напрямів географічної діяльності. Такою нагодою скористалася й українська делегація, яка мала можливість започаткувати дружні відносини із представниками оргкомітету IGC-2012 та географами університету Кельна. Їм було презентовано українськими географами Національний атлас України, а також національні сувеніри (рис. 6). Змістовні перемовини відбулися також із

представниками делегації з Китаю, з якими було досягнуто домовленості про подальшу співпрацю, реалізацію спільних наукових проєктів та організаційну підтримку під час найближчого Конгресу 2016 року.

Протягом роботи IGC-2012 для бажаючих організаційний комітет проводив численні екскурсії. Скориставшись цими послугами, можна було ознайомитися з: історичним та сучасним урбаністичним центром Кельну, історією виникнення та розвитку міста, особливостями його відновлення після Другої Світової війни; етнічним розмаїттям Кельну та особливостями релігійного життя різних кварталів міста, турецькою спільнотою; спадщиною ЮНЕСКО – Домським собором Кельну, оглянувши з його найвищої башти панораму міста, а також зі скарбами собору та його розкопками; фортифікаційними спорудами Пруссії, сучасними напрямками їх використання; історією та мілливим “обличчям” головного порту Кельну; особливостями промислового виробництва автомобілів на заводі концерну “Ford”; особливостями організації та головними напрямками використання, значенням Зеленого поясу Кельну; історією та майбуттям колишньої столиці Західної Німеччини – містом Бонн; національним парком Ейфель та історичними спорудами Ordensburg Vogelsang; спадщиною ЮНЕСКО – палацом Аугустусбург у місті Брьойль та на його прикладі – з архітектурними стилями бароко і рококо; особливостями місцевих змін на прикладі міста Дуйсбург та іншими. Цим та численними іншими можливостями сповна скористалися українські географи – учасники Конгресу. Крім участі в офіційних заходах діяльності Конгресу, українська делегація здійснила також наукові екскурсії до Амстердама, Утрехта, Брьойля, Бонна, Мюнхена, Відня, Будапешта, ознайомившись із ландшафтними та етнічними особливостями п'яти європейських країн (Польщі, Німеччини, Нідерландів, Австрії та Угорщини).

Сподіваємося, що настанови 32-го Міжнародного географічного конгресу, які відображають активний розвиток міжнародних географічних підходів і виконують роль об'єднувача природничих і соціально-економічних наук щодо вирішення поточних проблем глобального рівня, будуть втілені в науковій та освітній галузях України.

Література і джерела

1. IGC Cologne 2012. Down to Earth. 32nd International geographical Congress in Cologne 2012. Programme. – Cologne, Germany. – 26-30 August 2012.
2. International Geographical Union. General Assembly. – Cologne, Germany. – 27-29 August 2012.

Матеріали надійшли 5.11.2012 р.

НАУКОВИЙ СЕМІНАР З ЛЬВОВОЗНАВСТВА

20 грудня 2012 р. на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка відбувся всеукраїнський науковий семінар “Географічні і міждисциплінарні проблеми львовознавства”. Семінар був приурочений до 120-річчя від народження видатної української ученої-географа та історика, доктора філософії Олени Степанів (1892 – 1963). Він зібрав велике коло учасників відомих львовознавців не лише із Львова, але й інших міст України (Тернопіль, Луганськ, Київ) і Німеччини (Майнц).

У програмі семінару було заявлено 26 доповідей. Виступило 18 учасників (одна доповідь була виголошена поза програмою представником Німеччини Гансом Кристіаном Гайнцом на тему “Преса Галичини про Львів у період Другої світової війни – 1941–1944 рр.”).

Усі доповіді були згруповані у дві проблемні теми: “Теоретичні і прикладні проблеми львовознавства” й “Актуальні географічні та екологічні проблеми Львова”.

Цікавими за змістом були всі доповіді і повідомлення.

Зокрема, проф. Олег Шаблій (Львівський національний університет ім. І. Франка) розкрив теоретичні і методологічні підстави львовознавства. Він запропонував три науково-теоретичні підходи до вивчення Львова і подібних до нього поселень: сумативний, міждисциплінарний та інтегративний. Висунув ідеї концептуального, ідеального та віртуального Львова, а також нову категорію перцепційного міста.

Д. е. н., керівник відділу Інституту регіональних досліджень Любов Шевчук наголосила на проблемах метрополітенських функцій Львова. А доц. Олександра Вісьтак (ЛНУ ім. І. Франка) охарактеризувала недавню опублікований твір “Львів. Комплексний атлас” (Київ, 2012 р., 296 с.) як великий науковий внесок у сучасне львовознавство. Розробник Генерального плану Львова (2011–2025) Віталій Дубина ознайомив учасників семінару з головними принципами укладання цього документу, а також обґрунтував перспективи розвитку “Великого Львова” до 2025 р.

Про соціально-історичні дослідження у сфері львовознавства говорив проф. Микола Назарук. Картографування Львова в історичній ретроспективі висвітлювали проф. Іван Ровенчак та відомий львовознавець Ігор Мельник. При цьому І. Ровенчак представив портлан Європи з 1350 р., де вперше на картографічну основу було нанесено Львів (Леополіс).

Із зацікавленням були заслухані доповіді доц. Мирослава Білецького та ас. Любові Котик про роль праці Олени Степанів “Сучасний Львів” (1943 р.) у львовознавчих дослідженнях, а також доц. Василя Стецького про проблеми шкільного львовознавства.

Водночас докторант кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка Юрій Кисельов (м. Луганськ) розгорнув порівняльно-геософічний аналіз Львова і Луганська.

З екологічної та природно-географічної проблематики Львова виступили: проф. Володимир Кучерявий (урбоекологічний аналіз), доц. Богдан Муха і доц. Павло Шубер (клімат), проф. Петро Волошин (гідрогеологія), ст. викл. Юрій Зінко (естетична оцінка рельєфу), ас. Ярослав Івах (ревіталізація р. Полтви) та ін. Цікаві теми доповідей запропонували проф. Ольга Заставецька (Тернопіль) та Роман Лозинський, доц. Степан Кузик, Ірина Гудзеляк, Мирослава Книш, Ярослав Мариняк (Тернопіль) та ін.

У роботі семінару взяли участь молоді науковці – аспіранти кафедри економічної і соціальної географії Львівського університету І. Вовк, Т. Карпа, Т. Кравець, М. Мирош, Г. Наконечна.

Дискусія розгорнулася навколо проблеми екології Львова, реструктуризації його господарського комплексу, розвитку соціальної та виробничої інфраструктури.

В ухвалі, прийнятій за результатами роботи Семінару, поставлені завдання перед науковою громадськістю на найближчу перспективу, а саме:

- розробити міждисциплінарну програму дослідження львовознавства як однієї зі сфер проблемного краєзнавства (Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут регіональних досліджень НАН України, Університет “Львівська політехніка”, “Інститут Львова”);

- у науковій тематиці дослідження Львова звернути особливу увагу на екологію міста і околиць (ревіталізація р. Полтви), складання земельного кадастру, оптимізацію зелених насаджень, функціональне зонування території та ін.;

- розвиток соціальної та виробничої інфраструктури необхідно здійснювати шляхом кооперації науково-дослідних інституцій, проектних і управлінських закладів та організацій;

- обґрунтувати нову компонентну і територіальну структуру господарського комплексу на основі трансформації існуючої господарської системи в нове модерне формування, яке відповідає цінностям і потребам постіндустріального та інформаційного суспільства (розвиток туристично-рекреаційної, науково-освітньої та банково-фінансової сфер та ін.);

- підготувати і опублікувати трьохтомну географію Львова як складного і великого демо-, соціально-, економіко-екологічного територіального об'єкта;

- вивчити питання організації періодичного видання «Леополістика» (назва гіпотетична);

- поставити перед освітніми органами міста вимогу географізації, екологізації, соціологізації та

економізації шкільного курсу «Львовознавство»;

– підняти перед керівними органами Львова питання про створення науково-дослідної програми “Віртуальний Львів”;

– опублікувати цю ухвалу в часописі “Історія української географії” (м. Тернопіль).

Під час роботи семінару у внутрішньому дворі географічного факультету було відслонено і освячено пам’ятну таблицю Олені Степанів з нагоди 120-річчя від дня її народження. Текст таблиці гласить: “У Львівському університеті навчалася

(1912 – 1914) і працювала (1945 – 1947) героїня визвольних змагань, видатна вчена-географ, доктор філософії Олена Степанів (1892 – 1963)”. На церемонії відкриття пам’ятного знаку виступили: ректор ЛНУ ім. І. Франка професор Іван Вакарчук, професори Олег Шаблій і Степан Гелей, доктор історичних наук, поет Петро Шкраб’юк, пластунка з куреня ім. О. Степанів Звенислава Петришин.

Олег Шаблій

З програмною доповіддю на семінарі виступив проф. Олег Шаблій. У президії – проф. Ольга Заставецька і декан географічного факультету ЛНУ доц. Володимир Біланюк

У залі наукового семінару. Сидять зліва направо: проф. Іван Ровенчак, зав. лабораторією Тарас Кравець, проф. Ярослав Кравчук, доц. Володимир Грицевич

Виступає розробник Генерального плану Львова (2011-2025) Віталій Дубина

Портрет Олени Степанів

Пам'ятна таблиця Олені Степанів на стіні корпусу географічного факультету ЛНУ ім. І. Франка

Меморіальну таблицю освятив о. Володимир

Під час церемонії відкриття пам'ятного знаку.
Зліва направо: проф. Олег Шаблій, ректор ЛНУ ім. І. Франка
проф. Іван Вакарчук, доц. Степан Кузик, доц. Олександра Вісьтак

Втрати

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ФЕДОРА ЗАСТАВНОГО

24 вересня 2012 р. на 84 році життя не стало Федора Заставного, відомого українського географа, професора, доктора географічних наук, лауреата премії імені О. Г. Шліхтера АН України, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, Почесного члена Українського географічного товариства, академіка Академії наук Вищої школи.

Федір Дмитрович Заставний народився 27 березня 1929 р. у с. Добринів Рогатинського району Івано-Франківської області в селянській сім'ї.

У 1946 – 1951 рр., після закінчення Рогатинського педучилища, навчався на географічному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка. Далі працював науковим співробітником відділу економіки Інституту суспільних наук Львівської філії АН УРСР (1951–1953 рр.), редактором сільськогосподарського відділу обласної газети “Вільна Україна” (1953–1955 рр.), доцентом географічного факультету Львівського університету (1955–1961 рр.), доцентом, професором та заві-

дувачем кафедри економічної географії Львівського торгівельно-економічного інституту (1961–1974 рр.). У 1957 р. він отримав науковий ступінь кандидата економічних наук, у 1971 р. став доктором географічних наук, а в 1972 р. отримав вчене звання професора. У 1974 р. проф. Ф. Заставний переїхав до Києва, де працював завідувачем відділу проблем економіки районів Ради по вивченню продуктивних сил України АН УРСР. У 1988 р. проф. Ф. Заставний повернувся до Львова і очолив кафедру економічної і соціальної географії Львівського університету імені Івана Франка, а в 1990 р. став завідувачем першої в Україні кафедри географії України.

Ф. Д. Заставний – автор понад 300 публікацій, близько 50 книг і брошур. Під його науковим керівництвом захищено близько 20 кандидатських і докторських робіт. Основні праці проф. Ф. Заставного присвячені проблемам територіально-виробничих комплексів, розміщення продуктивних сил, економічного районування, географічного українознавства, зокрема, географії населення та етногеографії України. У 80-х роках ХХ ст. за його ініціативою було розроблено наукові прогнози розвитку і розміщення продуктивних сил областей України. За цикл робіт з дослідження формування та розвитку територіально-виробничих комплексів у 1980 р. він удостоєний премії імені О. Г. Шліхтера АН УРСР з економіки.

Особливої уваги вартує натхнення робота проф. Ф. Заставного щодо написання підручників і посібників з географії України для учнів середніх шкіл і студентів вищих навчальних закладів. Ще наприкінці 80-х років ХХ ст. він підготував навчальний посібник “Географія України” для студентів географічних факультетів університетів і педінститутів. У 1994 р. з’явився новий великого формату навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів у двох книгах “Географія України”. Проф. Ф. Заставний підготував також підручники для загальноосвітніх шкіл з фізичної географії України (для 8 класів) та економічної і соціальної географії України (для 9 класів). Вони витримали декілька видань, їх було перекладено для

шкіл з мовами викладання національних меншин в Україні. В останні роки життя проф. Ф. Заставний активно працював над новим, суттєво доповненим і переробленим, виданням підручника для студентів з географії України, який опубліковано у 2011 р. під назвою “Україна. Природа, населення, економіка”.

Федір Дмитрович Заставний став одним з найвідоміших випускників географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка за весь час його існування. З його іменем, невідомою працею пов'язаний розвиток на факультеті багатьох нових наукових напрямів суспільної географії. Наукові праці проф. Ф. Заставного добре відомі в Україні та за її межами. Його науковий

доробок сприяв піднесенню престижу української географічної науки в очах світової спільноти. Саме завдяки таким науковцям не переривається славна традиція української галицької географічної школи, яка корінням своїм сягає у глибину століть.

Життєвий шлях професора Федора Заставного є яскравим прикладом справжнього науковця й педагога. Його наукові здобутки назавжди ввійшли в історію української географії. Пам'ять про нього залишиться у наших серцях.

Роман Лозинський,
завідувач кафедри географії України Львівського
національного університету імені Івана Франка

Наші автори

- **Бордун Ореста Юріївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Вавринів Лілія Анатоліївна** – вчитель географії та економіки Тернопільського навчально-виховного комплексу “Школа-ліцей № 6 імені Назарія Яремчука”
- **Волишин Іван Миколайович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри туризму Львівського державного університету фізичної культури
- **Горун Марія** – аспірантка кафедри географії і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Дем’янчук Ілона Петрівна** – магістрантка кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Дем’янчук Петро Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Депутат Микола Миколайович** – здобувач кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Дітчук Ігор Львович** – викладач кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, голова Тернопільського відділу УГТ
- **Дударчук Катерина Дмитрівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, дійсний член НТШ, почесний член УГТ
- **Касіяник Ігор Петрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та екології Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- **Кілінська Клавдія Йосипівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Когайчук Сніжана Юріївна** – аспірантка кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- **Лозинський Роман Мар’янович** – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Магир Ольга Ярославівна** – аспірантка кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ
- **Михалюк Марина Михайлівна** – студентка кафедри країнознавства і туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Молодецький Анатолій Емільович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- **Монастирський Володимир Романович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Муніч Нелла Володимирівна** – асистент кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Асоціації вчителів географії України
- **Олещенко В’ячеслав Іванович** – кандидат географічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного та екологічного права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

- **Перхач Оксана Романівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Підставка Руслан Володимирович** – старший науковий працівник Національного заповідника “Замки Тернопілля”, м. Збараж
- **Пістун Микола Данилович** – доктор географічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, почесний член УГТ
- **Пташнік Алла Олександрівна** – магістрантка геолого-географічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- **Пушкар Олег Іванович** – асистент кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Пушкар Богдан Тарасович** – асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Рутинський Михайло Йосипович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Савюк Оксана Юріївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри земельного кадастру Одеського державного аграрного університету
- **Смирнов Ігор Георгійович** – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Сохоцька Галина Несторівна** – аспірантка кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Трофімова Олена Олександрівна** – аспірантка кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ
- **Удовиченко Вікторія Віталіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Фіткайло Ольга Андріївна** – старший лаборант кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Чернов Борис Олексійович** – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри географії, екології і методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
- **Чикайло Юлія Ігорівна** – здобувач та інженер кафедри раціонального використання природних ресурсів та охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Географічної комісії НТШ, почесний член УГТ
- **Шищенко Петро Григорович** – член-кореспондент Академії педагогічних наук України, доктор географічних наук, професор кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, президент Українського географічного товариства
- **Шпарага Тетяна Іліодорівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Штогрин Неля Богданівна** – аспірантка кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Штойко Павло Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Шубер Павло Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Львівського національного університету імені Івана Франка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, НАДІСЛАНІХ У ЧАСОПИС

- ❑ Тексти матеріалів до часопису подавати українською мовою.
- ❑ Обсяг рукопису статті: не менше 6 сторінок (максимально – 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні та інші матеріали) – до 5 с., повідомлення – до 2 повних сторінок, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилати електронною поштою або записаним на CD-R. Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилати поштою. Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- ❑ Картографічні та схематичні матеріали виконувати в чорно-білому кольорі. Їх, а також фотографії записати в окремі файли, їх відбитки подати в статтях у паперовому варіанті.
- ❑ Оформлення статей повинно відповідати вимогам ВАК/ДАК (дана умова стосується насамперед статей аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- ❑ Перед початком тексту статті подати такі позиції (кожну в окремому абзаці шрифтом 10):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - назву статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менше, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
 - 5 ключових слів (курсивом);
 - ім'я та прізвище автора і назву статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - розширену анотацію та ті самі ключові слова англійською мовою (така анотація обсягом 0,75 – 1,0 с. тексту (при шрифті 10 та інтервалі 1,5) має бути коротким викладом основних положень статті);
 - ту саму розширену анотацію українською мовою (її текст розмістити на окремій сторінці, яку не враховують у загальний обсяг статті та вартості її публікації).
- ❑ Список джерел подати в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подають у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера і сторінок.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Автори надсилають одну зовнішню рецензію на рукопис статті, підписану фахівцем за напрямом дослідження (підпис завірений за місцем його роботи). Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають також лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:
Ігорю Дітчуку, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної і соціальної географії,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. 0935793420 (0352) 43-61-54
e-mail: ditchuk.i@gmail.com ditchuk@i.ua, zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 26

Комп'ютерна верстка: Тарас Заставецький
Художнє оформлення обкладинки: Михайло Цибулько і Світлана Демчак

Підписано до друку 29.12.2012. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
17,8 ум. др. арк. Тираж 150.
Друкарня Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2